

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı

Siyaset Bilimi Bilim Dalı

OSMANLI-TÜRKİYE MODERNLEŞME TARTIŞMALARINDA YÖNTEM SORUNSAĞI

Anıl VAREL

Doktora Tezi

Ankara, 2018

OSMANLI-TÜRKİYE MODERNLEŞME TARTIŞMALARINDA
YÖNTEM SORUNSALI

Anıl VAREL

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı

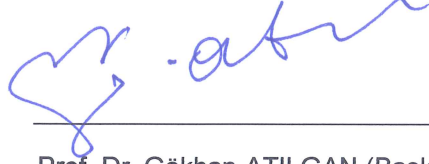
Siyaset Bilimi Bilim Dalı

Doktora Tezi

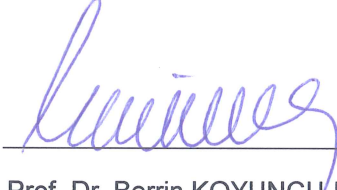
Ankara, 2018

KABUL VE ONAY

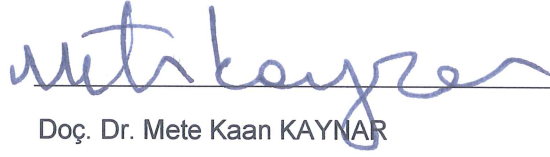
Anıl VAREL tarafından hazırlanan "Osmanlı-Türkiye Modernleşme Tartışmalarında Yöntem Sorunsalı" başlıklı bu çalışma, 12.06.2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Gökhan ATILGAN (Başkan)

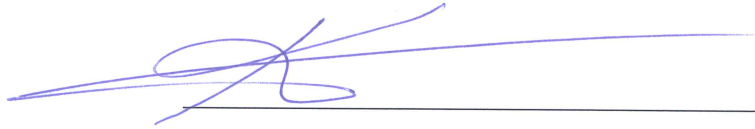
Prof. Dr. Berrin KOYUNCU-LORASDAĞI (Danışman)

Doç. Dr. Mete Kaan KAYNAR

Doç. Dr. Erden Attila AYTEKİN

Dr. Öğr. Üyesi Kadir DEDE

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

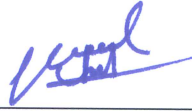
Prof. Dr. Musa Yaşar SAĞLAM
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- ☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☒ Tezimin/Raporumun 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

12.06.2018

Anıl VAREL

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kâğıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

- **Tezimin/Raporumun tamamı dünya çapında erişime açılabilir ve bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir.**

(Bu seçenekle teziniz arama motorlarında indekslenebilecek, daha sonra tezinizin erişim statüsünün değiştirilmesini talep etmeniz ve kütüphane bu talebinizi yerine getirirse bile, teziniz arama motorlarının önbelleklerinde kalmaya devam edebilecektir)

- **Tezimin/Raporumun 12.06.2021 tarihine kadar erişime açılmasını ve fotokopi alınmasını (İç Kapak, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) istemiyorum.**

(Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir, kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir)

- **Tezimin/Raporumun.....tarihine kadar erişime açılmasını istemiyorum ancak kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisinin alınmasını onaylıyorum.**

- **Serbest Seçenek/Yazarın Seçimi**

06 / 07 / 2018

Anıl VAREL

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Prof. Dr. Berrin KOYUNCU-LORASDAĞI** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Arş. Gör. Anıl VAREL

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın hemen her aşamasında görmüş olduğum yoğun destek, kesinlikle süreç boyunca sahip olduğum en büyük şansımdı. Öncelikle, yıllardır öğrencisi olmaktan gurur ve mutluluk duyduğum ve bu tez çalışmasının danışmanlığını da üstlenen değerli hocam Prof. Dr. Berrin Koyuncu-Lorasdağı'na büyük bir teşekkür borçluyum. Varlığı, her zaman büyük bir güven kaynağıydı. İlk günden beri, hem özel olarak bu tez metninin geliştirilmesi için, hem de tez çalışmasının dışında kalan diğer sorunlarımda ilgisini ve özverisini esirgemedi.

Sadece tez danışmanımdan yana değil; Tez İzleme Komitesi'nin diğer üyelerinden yana da gerçekten çok şanslıyım. Tezin içeriği (bölümlere, hangi konularda ne kadar detaya girileceği, neyin dâhil edilip neyin dışarıda bırakılacağı vb. hususlar), TİK toplantıları neticesinde yer yer revizyona uğradı. Çünkü tez süresince, sunmuş olduğum metinleri didik didik inceleyen ve gerek biçimsel, gerekse de içeriğe dair kapsamlı öneri ve eleştirileriyle katkıda bulunmaya çalışan bir 'ekip' ile birlikte çalışma lüksüne sahiptim. Sürecin başında, ancak bu kadar verimli bir komite çalışması tahayyül edilebilirdi. Tez vesilesiyle tanışma şansına eriştiğim Doç. Dr. E. Attila Aytekin, özellikle de kaynaklara dair yönlendirmeleriyle (ama sadece bununla değil) bu tez çalışmasına önemli katkılarda bulundu. Doç. Dr. Mete Kaan Kaynar -ki öğrenimim boyunca, her zaman bir "Hoca"dan çok fazlası olmuştur- sadece içeriğe yönelik eleştirilerde bulunmadı; tezle, virgülüne-noktasına kadar da ilgilenme inceliğini gösterdi. Ayrıca eklemem gerekir ki, hem Mete Kaan Kaynar hem de Berrin Koyuncu-Lorasdağı, lisans hayatımdan beri öğrencileri olmam sebebiyle, bu çalışmanın "milattan öncesi"nde de aslında biz farkında olmadan teze katkıda bulunuyorlardı.

İlgiden ve bilgidenden yana bu şansım, tez savunma sürecinde de devam etti. Değerli hocalarım Prof. Dr. Gökhan Atılğan ve Dr. Öğr. Üyesi Kadir Dede, bir kısmı bu tez metni üzerinde derhal hayata geçirilebilecek; bir kısmı da bundan sonraki süreçlerde dikkate alınması gereken önemli önerilerde/eleştirilerde bulundular. Onlarla ve Tez İzleme Komitesi'nin her bir üyesiyle, metne dair detaylı diyaloglara girebilmek son

derece keyifli ve verimliydi. Belirtmeye gerek yok ki, teze dair tüm noksanlıklar ve kusurlar, elbette bana aittir.

Elbette, teze doğrudan ya da dolaylı olarak önemli katkılarda bulunan başka kişiler de oldu. Son iki yıldır Çorum’da bulunmam sebebiyle, bizatihi Hacettepe’de gerçekleştirilmesi gereken kimi işlerin peşinde, Bayram Koca ve Erden Eren Erdem koşturdu. Onların dostluklarına; ilgi ve sabırlarına müteşekkirim. Ankara dışında ikâmet etmenin yol açabileceği potansiyel bir sorun; kimi kaynaklara ulaşma güçlüğü sorunu ise büyük oranda, öğrencimiz Esra Karabak tarafından çözüldü. Gösterdiği incelik, günlerce sürebilecek yorucu bir mesaiden beni kurtarmış oldu.

Hitit Üniversitesi’ndeki mesai arkadaşlarım, üzerimdeki akademik ve idari görevlerin yükünün nispeten hafifletilebilmesi için her zaman yardıma hazırıldılar. Onlardan biri; Recep Aydın, metin taslağının bir bölümünü inceleyerek, eleştiri ve önerileriyle doğrudan da bu metne katkıda bulundu. Fakat muhtemeldir ki farkında olmadan yaptığı katkılar bundan çok daha fazlasıdır. Bunların niceliğini ikimiz de hiçbir zaman kesin olarak tespit edemeyeceğiz; ama yazma tempomun hız kazandığı son bir yıllık süreçte, ‘mola’ mahiyetindeki sohbetlerimizin izlerinin, tez metninin çeşitli yerlerine kazındığına eminim.

Tez süresince en büyük destek ise ailemden geldi. Sevgili annemin ve babamın; Filiz ve Mustafa Varel’in sonsuz desteğini, her zaman olduğu gibi bu süreçte de her zaman arkamda hissettim. Öte yandan, yoğun bir çalışma temposu, devasa bir sorunu da elbette beraberinde getirdi: kişinin, her yeni doğan gün için kendisini ve çalışma koşullarını yeniden üretebilmesi sorunu. Tez sürecinin ilk yıllarında -tam yerinde bir tabirle- *kahrımı çeken*, kızkardeşim Gözde Varel (Sarıtış) idi. Gündelik hayatta çoğu konuda pek becerili olmadığım dikkate alınırsa, bu tez metni üzerindeki görünmez emeği gerçekten çok büyüktür. Erkan Sarıtış ise bilhassa, son düzlük olarak nitelendirilebilecek tez savunma sürecinde önemli bir destek kaynağımdı.

Ve son olarak kalp dolusu bir teşekkürün de, hayat arkadaşım Latife Varel’e gitmesi gerekiyor. Çalışmaya ayırdığım ilgi, doğal olarak, bilhassa son bir yıldır en çok ondan çalındı. Ayrıca bu süreçte, benim çalışabilmem için uygun koşulların yaratılabilmesi

de, yine onun büyük emekleri ve desteği sayesinde mümkün olabildi. Ancak, katkıları bununla da sınırlı kalmadı. Her aşamasında, taslak metinlerin ilk redaksiyoncusuydu hep oydu. Kaynakçanın düzenlenmesi, atıfların kontrolü vb. diğer teknik konularda da sabırla ve ilgiyle, metne doğrudan katkıda da bulundu.

Her birine, sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum...

Anıl VAREL
21 Haziran 2018

ÖZET

VAREL, Anıl. *Osmanlı-Türkiye Modernleşme Tartışmalarında Yöntem Sorunsalı*, Doktora Tezi, Ankara, 2018.

Türk modernleşmesine dair literatüre büyük oranda, iki sorunlu bakış açısı egemen durumdadır. İlki, toplumun tarihsel gelişiminin, olumlu veya olumsuz özelliklerle donatılan tekil kişilerin veya belirli grupların irade ve pratiklerine indirgenerek açıklanmasıdır (özne-merkezli tarih yazımı). Bu çözümlemelerde tarihsel hareket, toplumu ve tarihi dışarıdan belirleyen öznelerin kararlarıyla devinimini gerçekleştirir. Literatürde çok yaygın olan ve ilkinden bağımsız olmayan ikinci sorun ise, özgücülüktür. Bu yorumlarda ise, Türkiye'nin, benzersiz bir tarihsel gelişime sahip olduğu ve buna bağlı olarak, Türkiye'ye (ve Osmanlı'ya) dair çözümlemelerin, özgün ve yerli bir içerik taşıması gerektiği öne sürülür. Bu iki yöntemsel ilke, Türkiye toplumunun tarihsel gelişimini anlamada önemli güçlüklerle yol açmaktadır. Çalışma boyunca öne sürülen temel argüman, toplumun tarihsel gelişiminin, bütünün parçaya, yapının özneye ve maddi koşulların düşünce biçimlerine öncelenerek analiz edilmesi gerektiğidir. Bu çalışmada geliştirilmeye çalışılan üç sacayaklı (tümel-tikel-tekil) açıklama modeli de, böyle bir analizin mümkün kılınabileceği bir çerçevenin oluşturulmasına yönelik olarak kurgulanmıştır. Bu model uyarınca, ilk boyuttaki çözümlemede Türk modernleşmesi, modern-öncesi toplumların modern toplumlara dönüşümünün (başka bir deyişle; uygarlığın, kabaca XVIII.-XX. yüzyıl aralığında içerisinde bulunduğu ve bileşik bir nitelik taşıyan tarihsel hareketinin) herhangi bir parçası olarak ele alınmaktadır (*tüme*). İkinci boyuttaki çözümlemede, Türk modernleşmesi bu kez, geç bir modernleşme deneyimi olarak ele alınmaktadır (*tikel*). Burada, Türk modernleşmesine atfedilen pek çok eşsiz nitelik, asıl ivmelenme sürecini XIX. yüzyılın ikinci yarısında (yani kapitalizmin emperyalizm çağında) yaşayan başka bazı ülkelerde de mevcut olan yapısal faktörlerle birlikte ele alınmaktadır. Üçüncü boyut (*tekil*) ise, Türkiye'de siyasal öznelerin irade ve pratiklerini kuşatan, özel nitelikteki bazı tarihsel koşulların ortaya konulmasına ayrılmıştır. Bu üç sacayaklı açıklama modeliyle, Türk modernleşmesine dair tartışmalarda (I) öznelere atfedilen belirleyicilik kudretinin sınırlılıklarına ve (II) özgücü açıklama biçimlerinin sorunlu yanlarına işaret edilmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Sözcükler

Modernleşme, kapitalistleşme, Türk modernleşmesi, yöntem, yöntembilim, özgücülük, yapı-özne ikiliği, geç modernleşme, refleksivite, eşitsiz ve bileşik gelişim

ABSTRACT

VAREL, Anıl. *The Methodological Problematique in the Ottoman-Turkey Modernization Discussions*, PhD Thesis, Ankara, 2018.

The literature on Turkish modernization has mostly been dominated by two problematical perspectives. The first one explains historical development of the society by reducing it to the will and practices of particular individuals or certain group of people endowed with positive or negative features (subject-centered historiography). In this kind of analyzes, historical development takes place through decisions of the subjects who are supposed to determine the social transformation and historical trajectory from outside. The second problem, which is very common in the literature and not independent from the first one, is particularism. In such interpretations, it is argued that the historical development of Turkey is unique; therefore any analysis for Turkey (and the Ottoman past) should have unique and local content. These two methodological perspectives cause significant difficulties in understanding the historical development of Turkish society. The basic argument put forward throughout this study is that the historical development of the society should be analyzed by prioritizing the whole over the parts, the structure over the subjects and the objective conditions over the forms of thought. The three-legged (total-particular-singular) explanatory model that is attempted to be developed in this study is designed to create a framework in which such analysis can be made possible. According to this model, in the first dimension of the analysis (*total*), Turkish modernization is treated as constituting any part of the transformation of pre-modern societies into modern societies (or in other words; as being any part of the historical development of civilization roughly in the 18th - 20th century that has combined characteristics). In the second dimension of the analysis, Turkish modernization is considered as the experience of belated modernization (*particular*). Here, many unique qualities attributed to the Turkish modernization are analyzed together with the structural factors at play in the Ottoman context and some other countries that also experienced the actual acceleration of the process of modernization in the second half of the XIX. century, which is the imperialist age of capitalism. The third dimension (*singular*) is devoted to the peculiar historical conditions that surrounded the will and practices of political subjects in Turkey. With this three-leg explanation model, it is aimed to point out (I) the limitations of the determinative power attributed to the subjects (II) and the problematic aspects of the particularist forms of explanation in the discussions of Turkish modernization.

Keywords

Modernization, capitalization, Turkish modernization, method, methodology, particularism, structure-subject duality, belated modernity, reflexivity, uneven and combined development

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM	ii
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	iii
ETİK BEYAN.....	iv
TEŞEKKÜR	v
ÖZET.....	viii
ABSTRACT	ix
GİRİŞ	1

1. BÖLÜM: TEORİK ÇERÇEVE

1.1. MODERNLEŞME ve MODERN OLAN	17
1.1.1. Modernleşmenin Bütünselliği	17
1.1.2. Modernleşme ve Kapitalistleşme.....	19
1.1.3. ‘Bütün’ün İlişkiselliği	21
1.1.4. Modern Olan ve Modern ile Pre-Modern Olanın Eklemlenmesi	23
1.1.5. Modernleşme’nin İç Gerilimleri ve Çelişkileri	26
1.2. MODERNLEŞMEDE TİKELLİK	29
1.2.1. Geç Modernleşme ve Refleksivite	30
1.2.2. Eşitsiz ve Bileşik Gelişme	41
1.3. DEĞERLENDİRME	50

2. BÖLÜM: TÜRK MODERNLEŞMESİNİN TÜMEL BOYUTU: EVRENSEL BİR DÖNÜŞÜM SÜRECİNİN BİR PARÇASI OLARAK TÜRK MODERNLEŞMESİ

2.1. KLASİK DÖNEM OSMANLI İMPARATORLUĞU’NUN TOPLUMSAL YAPISI	55

2.2. OSMANLI'DA KLASİK TOPLUMSAL YAPININ DÖNÜŞÜMÜNÜN ANA HATLARI	69
2.2.1. Devlet Örgütünün Gelişimi (Merkezîleşme ve Rasyonelleşme) ve Siyasette Temsil Mekanizmalarının Ortaya Çıkışı	69
2.2.2. Modern-Öncesi Bir Toplumsal Yapıdan Modern Bir Toplumsal Yapıya Geçişte İdeolojik Düzeyin Dönüşümü	72
2.2.3. Modern Toplumun Kuruluşunun Hukuk Alanındaki Yansımaları	76
2.2.4. Türkiye'nin XIX. Yüzyılına Damgasını Vuran Başlıca Teknolojik Gelişmeler	80
2.2.5. Feodalizmden Kapitalizme: Üretim İlişkilerindeki Dönüşüm	84
2.3. UYGARLIK TARİHİ VE KENDİ TOPLUMU KARŞISINDA SİYASİ ÖZNEİN 'ÖZNELİĞİ'	105
2.3.1. Modernleşme Süreçlerinde Öznenin Belirleyiciliği	105
2.3.2. Türkiye'deki Literatürde Öznenin Belirleyiciliği ve Metodolojik Özgücülük	111
2.3.3. Öykünme, Taklitçilik ve Batı(lı)laşma	126
2.4. 'MODERN OLAN'A DAİR BİR GENELLEME OLARAK KİTLELERİN DEVRİMCİ SÜREÇLERE KATILIMI ve 'DEVİRİM-DEVLETİ KURTARMA' İKİLİĞİ ÇERÇEVESİNDE 1908 DEVRİMİ	130
2.4.1. Burjuva Devrimleri Arasında Fransız Devrimi'nin Sıradışılığı	132
2.4.2. Fransız Devrimi: Halkın Siyasal Süreçlere Katılımının Sınırlılıkları	135
2.4.3. 1908: Devrim mi? Bürokratların Devleti Kurtarma Projesi mi?	139
2.5. DEĞERLENDİRME	150

3. BÖLÜM:

TÜRK MODERNLEŞMESİNİN TİKEL BOYUTU: GEÇ MODERNLEŞME ve EŞİTSİZ VE BİLEŞİK GELİŞİM KOŞULLARINDA TÜRK MODERNLEŞMESİ

3.1. KAPİTALİZMİN EŞİTSİZ GELİŞİMİ ve OSMANLI-TÜRK TOPLUMUNDA 'SINIF VE SİYASAL TEMSİL' İLİŞKİSİ	155

3.1.1. 1908 İhtilali Öncesi: Emperyalizmin Saldırısı Altında	155
3.1.2. 1908 İhtilali ile Millî Mücadele Dönemi Arası Sınıf ve Siyasal Temsil İlişkisi ...	161
3.1.3. Millî Mücadele Dönemi: Savaşın Saflarında Sınıf ve Siyasal Temsil	172
3.1.4. Millî Mücadele Dönemi Sonrası: Yeni İktidar Bloğunun Yerleşikleşmesi	178
3.1.5. Yeniden: Geç Modernleşme ve Kapitalizmin Eşitsiz Gelişimi Koşullarında Türkiye’de Sınıf ve Siyasal Temsil	184
3.2. GEÇ MODERNLEŞME KOŞULLARINDA TÜRKİYE’DE DEVLETİN GÖRELİ ÖZERKLİĞİ	189
3.2.1. İktidar Bloğu İçinde Toplumun Orta-Alt Katmanlarından Gelen Kadroların Ağırlığı	189
3.2.2. Geç Modernleşme Koşullarında Türkiye’de İdeolojik-Pratik Bilgi Birikimi ve Refleksivite	199
3.3. DEVLET GELENEĞİ: MODERNLEŞME SÜRECİNDE TÜRKİYE’DE DEVLETİN MÜDAHALECİLİĞİNE DAİR TARTIŞMALARDA ÖZGÜCÜLÜK ve ÖZNE-MERKEZCİLİK SORUNU	209
3.3.1. Güçlü (Aşkın/Merkezî/Ceberut/Baskıcı) Devlet Geleneği Tezi	211
3.3.2. Güçlü (Aşkın/Merkezî/Ceberut/Baskıcı) Devlet Geleneği Tezinin Eleştirisi	231
3.4. GEÇ MODERNLEŞME ve İDEOLOJİK SALINIM	239
3.5. DEĞERLENDİRME	249

4. BÖLÜM

TÜRK MODERNLEŞMESİNİN TEKİL BOYUTU: SÜRECE DAMGASINI VURAN ÖZEL KOŞULLAR

4.1. ŞARK SORUNU, BEKA KAYGISI ve MODERNLEŞME	256
4.1.1. Şark Sorunu	256
4.1.2. Şark Sorunu’nun Osmanlı-Türkiye Modernleşmesi Üzerindeki Etkileri	258
4.2. ‘ULUS’UN İNŞASI, OKUL ve MODERNLEŞME	264
4.3. GAYRİ-MÜSLİM SERMAYENİN OSMANLI MODERNLEŞMESİNDEKİ ÇELİŞKİLİ KONUMU	271
4.4. DEĞERLENDİRME	276

SONUÇ.....	278
KAYNAKÇA	285
EK 1: ORİJİNALLIK RAPORU.....	312
EK 2: ORIGINALITY REPORT	313
EK 3: ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU	314
EK 4: ETHICS COMMISSION FORM FOR THESIS	315

GİRİŞ

Türkiye’de siyasal düşüncenin geçmişten günümüze en temel sorunsallarından biri olan ‘modernleşme’ (‘batılaşma’/‘batılılaşma’/‘çağdaşlaşma’) konusudur. Türkiye’de siyaset teorisi literatüründe, konuya ilişkin olarak geliştirilen çözümlemelere, özne-merkezli ve özgücü bakış açısı egemendir. Bu tezde, bu yaklaşımlar eleştirel bir perspektifle değerlendirilecek, söz konusu yöntemsel sorunlardan kaçınmayı mümkün kılabilecek bir analiz çerçevesi oluşturulmaya çalışılacaktır. Bu çabanın temel amacı, Osmanlı-Türkiye modernleşmesinin analizinde, bütünün parçaya, yapının özneye ve maddi koşulların düşünce biçimlerine öncelenmesini mümkün kılabilecek bir yöntemsel kurguya imkân sağlamaktır.

Osmanlı-Türkiye toplumunun modernleşme süreci, bu çalışmada, üçlü bir sacayağına oturtularak tahlil edilecektir. Bunlar, ‘tümel’, ‘tikel’ ve ‘tekil’ boyutlardır. Bu üçleme, sadece biçimsel olarak, Friedrich Hegel’den esinlenerek kullanılmaktadır (‘*totality*’ - ‘*particularity*’ - ‘*singularity*’). Tümel, külli olandır; yani parçaların tümünü içine alır. Tikelse, kısmi olandır; yani tüm öğeleri kapsamaz ama eşsizlik, biriciklik anlamına da gelmez. Tümelde ‘her’, ‘bütün’ ve ‘tüm’ gibi sıfatlar; tikelde ise ‘bazı’ ve ‘kimi’ sıfatları kullanılır. Tekil ise ‘bir’, ‘tek’ nesneye ait olma durumunu karşılar. Bu çalışmada Osmanlı-Türk modernleşmesi, işte böyle bir üçlü ayrıma tabi tutularak; tümel, tikel ve tekil boyutlarda tartışma konusu edilmektedir. Ancak peşinen ifade edilmelidir ki, açıklayıcı bir çerçeveyi mümkün kılabilmek için kurgusal olarak ayrıştırılmakta olan bu üç boyut, aslında tek bir özgül bütünlüğün, farklı konumlanma noktalarından incelenmesi neticesinde elde edilmektedir. Yani bu üç boyut, somut planda, aynı bütünlüğe dairdir ve başka konumlanma noktalarından bakılarak, bu boyutların sayısının arttırılması da mümkündür.

İlk boyuttaki çözümlemede, Osmanlı-Türkiye modernleşmesi,¹ modern-öncesi toplumların modern toplumlara dönüşümünün herhangi bir parçası, bir örneği olarak ele alınmaktadır. Bu boyutta Türk modernleşmesi, kabaca, XVIII ilâ XX. yüzyıl aralığında uygarlığın içerisinde bulunduğu tarihsel hareketin en genel nitelikleri açısından incelenmektedir. Dolayısıyla bu düzeyde elde edilecek bulgular, modernleşme sürecinin başladığı herhangi bir ülkede de beklenebilecek, evrensel nitelikteki bir takım genel eğilimlerdir. Bu nedenle, Türk modernleşmesinin ‘tümel’ boyutu olarak kavramsallaştırılabilir.

İkinci boyutta, Türk modernleşmesi, gecikmiş (*belated*) bir modernleşme deneyimi olarak ele alınmaktadır. Bu boyuttaki çözümlemede, modernleşmede gecikmişliğin ve evrensel düzeyde kapitalizmin eşitsiz gelişiminin, Türk modernleşmesini nasıl etkilediği üzerinde durulmaktadır. Dolayısıyla bu bölümde ele alınacak nitelikler, Türk modernleşmesinin tümel niteliklerinden sayılamayacak; ancak tekil bir ülkeye özgü olarak da kabul edilemeyecek özelliklerine ilişkindir. Yani bu nitelikler, modernleşme süreçlerine dair genel bir yaygınlık göstermeyip; buna mukabil, Türkiye tarihinin eşsiz (*unique*) özellikleri olarak da tanımlanamayacak niteliklerdir. Tümel ve tekil boyut arasında kalmışlığından ötürü bunlar, Türk modernleşmesinin ‘tikel’ boyutu olarak kavramsallaştırılabilir ve bu nitelikler, Türkiye’de modern toplumsal yapının doğuş özelliklerini (*genesis*) açıklamada çok kritik bir roledir.

Üçüncü boyuttaki çözümleme ise, Türk toplumuna mahsus, özel nitelikteki bazı tarihsel koşulları içerecektir ve bu nedenle ‘tekil’ olarak kavramsallaştırılabilir. Osmanlı’da gayrimüslimlerin sahip oldukları çeşitli ayrıcalıkların kapitalistleşme sürecini nasıl etkilediği, Osmanlı modernleşmesinin tarihsel olarak Şark Sorunu’nun ortaya çıkışı ile

¹ Bu çalışmada Osmanlı’dan kopan diğer ulus parçalarının daha sonraki tarihsel gelişimleri tartışma dışı bırakılıp, bu parçalar içerisinden sadece Türkiye’nin tarihsel gelişimi izlendiği için, tartışma nesnesi, burada, “Osmanlı-Türkiye modernleşmesi” olarak ifade edilmiştir. Bununla birlikte, çalışma boyunca her seferinde ikili bir yazıma gitmemek için, metin içerisinde “Osmanlı-Türkiye modernleşmesi” yerine “Türk modernleşmesi” şeklinde bir yazım benimsenmiştir. Söz konusu tercih, aksi belirtilmediği müddetçe, “Osmanlı-Türkiye toplumu”, “Osmanlı-Türkiye aydını” vb. tamlamalar için de geçerlidir. Bu tamlamalar da, sırasıyla, “Türk toplumu”, “Türk aydını” şeklinde yazılacaktır. Bunun sebebi, anakronistik ve/ya etnisist bir tutumla, Osmanlılığın, Türklüğe indirgenmesi değildir. Böyle bir yazımın benimsenmesinin nedeni, metnin başından sonuna çok sıklıkla kullanılacak olan bu terimlerin, her seferinde uzun uzun yazılması durumunda, bunun, metnin okunuşunu zorlaştıracığı kaygısıdır.

çakışmasının hangi sonuçlara yol açtığı vb. özel konular, Türk modernleşmesine dair tekil boyutu ilgilendiren hususlardır.

Yukarıda da belirtildiği gibi bu model, bir soyutlama olması itibarıyla, nesnel² gerçekliğin geçici olarak zihinde ayrıştırılmasıyla elde edilmektedir. Bu çalışmada, (I) modernleşme süreçlerinin evrensel nitelikte sayılabilecek genel eğilimleri (tümel), (II) geç modernleşme ve kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişiminin beraberinde getirdikleri (tikel) ve (III) Osmanlı toplumunun özel koşullarından kaynağını alan nitelikler (tekil), üç farklı boyuta işaret ediyor olsa da, tüm bunlar, tek bir somut bütünde tezahür etmektedir. Bunların geçici olarak zihinde ayrıştırılması, karmaşık bir sürecin anlamlı ve açıklayıcı bir biçimde düşüncede yeniden üretilmesi içindir. Bu açıdan, bu çalışmada, genelden özele doğru daralan bir çözümlemenin yapıldığı da söylenebilir. Öncelikle modern-öncesi toplumların modern toplumlara dönüşümünün en genel karakteristikleri, Türk modernleşmesi özelinde izlenmekte; sonrasında mercek biraz daha büyütülerek geç modernleşme olgusu ve kapitalizmin eşitsiz gelişimi tartışmaya dâhil edilmektedir. Merceğin biraz daha büyütülmesiyle de son olarak, kaynağının Osmanlı toplumunun özgül koşullarında bulunabileceği özel nitelikler ele alınmaktadır. Gerçekte, her üç düzeyde tespit edilenler de Türk modernleşmesine dair bir şeyler söylemektedir; ancak her biri, farklı çözümleme düzeylerinde belirginleşmektedir.

Öte yandan, Türk modernleşmesini böyle bir modelle açıklama çabası, zorunlu olarak, geniş bir zaman dilimini konu edinmek durumundadır. Elbette bir model, özel olarak seçilen dar bir periyoda uygulanarak sınanabilir, eleştirilebilir, reddedilebilir ya da geliştirilebilir. Ancak geniş bir süreci açıklamaya yönelik herhangi bir model, dar bir zaman aralığı üzerine bina edilemez. Bu nedenle, çalışmaya konu edilen dönem kasıtlı olarak geniş tutulmuş ve tartışmanın dar bir zaman dilimine hapsedilmesinden bilinçli olarak kaçınılmıştır. Çalışmanın en yoğun olarak odaklanacağı dönem, XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın başı olmakla birlikte (çünkü çalışmanın devamında ortaya

² Bu çalışmada ‘nesnel’ ifadesiyle kastedilen, tarihsel öznelerin içine doğdukları, onların tüm irade ve pratiklerini kuşatan ve ontolojik olarak maddi nitelik taşıyan ilişki ağlarıdır. Bu anlamda, bu çalışmada kullanıldığı hâliyle ‘nesnellik’ (*objectivity*) kelimesinin, araştırmacının ‘tarafsızlığı’ (*neutrality*) ile herhangi bir ilişkisi yoktur.

konacağı üzere, değişim çarklarının en hızlı biçimde döndüğü aralık bu periyottur), tartışmanın yer yer Osmanlı'nın Klasik Dönemi'ne kadar uzanması bir zorunluluktur.

Ayrıca bu çalışmanın, doğal olarak, konu edindiği dönemde tüm yaşananları aktarmak, özetlemek ve açıklamak gibi bir gayesi yoktur. Bu çalışmada, Türkiye'de modernleşme sürecine dair geliştirilen yaklaşımlar metodolojik bir tartışmaya konu edilmekte ve literatürde egemen durumdaki yaklaşımlarda mevcut olan sorunlara karşı alternatif bir açıklayıcı model önerilmektedir. Herhangi bir açıklayıcı model, geniş bir sürecin ve geniş bir olgular yığınının özünü anlamaya ve açıklamaya yönelik bir çaba olması itibarıyla bir soyutlamadır ve soyutlama, zorunlu olarak seçmecidir; belirli öğeleri bilinçli olarak düşüncede yalıtır. Belirli olgu ve süreçlerin ön plana getirilmesi, bazılarının görece geri planda kalması ve bazılarının da tartışma dışı bırakılmasını gerektirmektedir.

Bu çalışmada böyle bir modelin önerilmesindeki temel sebep ise, bu modelin, Türkiye'deki literatürde konunun ele alınışında sıklıkla karşılaşılan iki temel problemten kaçınmayı mümkün kılacak bir çerçeve sağlayabileceğinin umulmasıdır. Bu temel problemler, metodolojik özgücülük ve özne-merkezli tarih yazımıdır.

Metodolojik özgücülüğün modernleşme tartışmalarındaki somut tezahürü, yukarıda 'tikel' ve 'tümel' olarak tanımlanan boyutların görmezden gelinmesi ya da bu kapsamda değerlendirilebilecek niteliklerin önemli bir kısmının, Türk modernleşmesine özel olgularmış gibi ele alınabilmesidir. Çalışmanın ilgili bölümünde detaylı olarak gösterileceği gibi, siyasal iktidarın, devlet aygıtını oldukça müdahaleci politikalar ekseninde seferber etmesini, kapitalist toplumsal formasyonun biçimleniş koşullarına damgasını vuran ve kesinlikle Türkiye'ye özgü olmayan şartlarla ilişkilendirmek yerine; Osmanlı devlet geleneğine ve/ya küçük bir grubun idolojik yönelimlerine bağlayan yorumlar, bunun tipik bir örneğidir. Modernleşme sürecinin toplumsal yaşamın en ücra köşelerine değin sirayet et(tiril)mesi, siyasal iktidarın yoğun müdahaleciliği, geniş halk yığınlarının siyasal karar alma mercilerinden dışlanmaya çalışılması, kapitalizmin ve kapitalistin devletin koruyuculuğu altında serpilmesi, uygarlığın bir bölümüne öykünmek vb. pek çok noktada, Türkiye'nin eşsiz bir tarihsel gelişime sahip olduğu sıklıkla öne sürülmektedir.

Bu ideolojik ön-kabule eşlik eden çözümleme ilkesi de, ‘metodolojik özgücülük’ ya da ‘yöntemsel tekilcilik’ olarak adlandırılmaktadır. Özgücülük, ‘biz bize benzeriz’ anlayışı çerçevesinde, gerçekte iddia ettiğinin tam aksine; somut çözümlemelerin önünü tıkayarak bilimsel düşüncenin kısırlaştırılmasına yol açmaktadır. Üstelik bu eğilimi hem Türkiye sağında, hem de Türkiye solunda gözlemleyebilmek mümkündür. Bir yanda Cemil Meriç, 1982 gibi yakın bir dönemde dahi hâlâ, Batı’dan farklı olarak Türkiye’de sınıfların var olmadığını öne sürüp, “[s]ağcı ve solcu gibi sınıflandırmaları hiçbir zaman benimsemedim [...] Bilhassa sosyal sınıflara ayrılmamış bir ülkede sağcı solcu ne demek?” diye yazabilmektedir (2013: 62). Diğer yanda ise Mehmet Ali Aybar, “[bizdeki] ‘bey takımı’ nı batıdaki bürokrasilerle bir tutmak, onu burjuvazinin el ulağı sanmak gafletlerin en büyüğü olur” demekte (Mumcu ve Aybar, 1993: 184) ve şablonculuğa karşı bir meydan okuma olarak, genel başkanı olduğu partisinde Marksist klasiklerin eğitim materyali olarak kullanılmasını yasaklamak istemektedir (Eroğul, 2003: 153). Yine bu dönemde yaygınlaşan Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) tezleri de, Türkiye’nin Batı toplumlarından bambaşka dinamiklere sahip olduğu fikrinin inceltilerek sunuluşunda çok önemli bir rol oynar. Çünkü bu tez, çok genişçe bir tarihsel malzemeyi, Türkiye’nin Batı toplumlarına benzemezliği tezinin geçmişe; yani Osmanlı’nın eşsizliği tezine bağlanması yolunda işlemiştir. Böylelikle Türkiye’nin Batı toplumlarından farklı olduğu fikri, Osmanlı’nın da Batı toplumlarından farklı olduğu fikriyle zenginleştirilmiş ve derinleştirilmiştir.³

Özgücülük, birbirinden farklı ruh hâllerine eşlik edebilir. Bazen Aybar’ın yukarıda aktarılan alıntısında olduğu gibi ya da Şerif Mardin’in (2013: 156), “[...] Türk milliyetçiliği, dayanışma yaratımının nev’i şahsına münhasır bir halidir” önermesindeki gibi, farklılığa dair nötr sayılabilecek bir ruh hâliyle savunulur. Bazen İdris Küçükömer’in (1994) meşhur “Türkiye’de sağ soldur, sol sağdır” önermesindeki gibi aslen olumsuz bir durumun tarifi olarak dile getirilir. Bazen de Cemil Meriç’in (2013: 99), “[b]iz apayrı bir medeniyetin çocuklarıyız; düşman bir medeniyetin, bambaşka ölçüleri olan, çok daha eski, çok daha asil, çok daha insanca bir medeniyetin” satırlarında görüleceği gibi, bir kıvanç vesilesi olabilir. Ancak Türkiye’nin eşsizliği

³ Söz konusu tezin en yetkin biçimde sunulduğu ilk örneklerden biri olarak bkz.: Divitçioğlu ([1967] 2010).

(ya da Batı'ya benzemezliği) fikri, derin ya da yüzeysel, olumlu ya da olumsuz, hangi nitelikte ve nasıl savunulursa savunulsun, hem Türk sağına hem de Türk solunun önemli bir kısmına damgasına vurmuştur.

Tam da bu noktada, bu tezde sıklıkla kullanılacak olan 'özgün' ve 'özgül' nitelemelerini birbirinden ayırmakta fayda vardır. Bu çalışmada her bir toplumsal formasyonun (ve dolayısıyla Türkiye'deki toplumsal formasyonun da) özgül bir bütünlük oluşturduğu kabul edilmektedir. Bu kabulde, istisnasız her bir toplumsal yapının, geçmişten getirdiği sayısız ve karmakarışık etkilerin bir sonucu olarak ayrı bir çözümlemeyi hak ettiğine yönelik bir vurgu vardır. Yani herhangi bir topluma (örneğin Almanya'ya, Fransa'ya veya başka herhangi bir ülkeye) yönelik incelemenin, olduğu gibi başka bir topluma uyarlanabilmesi elbette mümkün değildir. Ancak bu, her bir toplumsal formasyonun şekillenişinin ve dolayısıyla da buna dair çözümlemelerin, tümüyle özgün (orijinal) ve yerel bir içerik taşıması gerektiği anlamına gelmemektedir -ki özgücülüğün yöntemsel yaklaşımındaki sorunlar da, tam olarak bu noktada düğümlenmektedir-.

Tarih boyunca, uzaklık nedeniyle birbirlerinden ideolojik olarak etkilenmelerinin hemen hemen imkânsız olduğu toplumlarda dahi, benzer toplumsal ve siyasal organizasyonların kuruluşu söz konusu olabilmıştır. Söz gelimi, feodalitenin siyasal ve ideolojik üst-yapısının, İngiltere ve Japonya'da belirli noktalarda birbirlerine çok benzer özellikler sergileyebilmesi, bu bağlamda çarpıcı bir örnektir (Hobsbawm, 2012: 165). Bu, benzer maddi koşullar üzerinde yükselen toplumsal yapıların, birbirlerine çok uzak coğrafyalarda dahi benzer siyasal ve ideolojik öğelere sahip olabileceğini göstermektedir. Çalışmanın ilgili bölümünde gösterileceği üzere Osmanlı toplumu da, somut olguların karmakarışık yığını içerisinde çekip çıkarılabilecek birçok temel karakteristiği, çağdaşı olan toplumlarla paylaşmıştır.

Ancak kapitalizm, sadece bünyesinde taşıyageldiği türdeşleştirici sonuçları nedeniyle değil, bunun yanında; tüm dünyayı giderek birbirine bağlaması nedeniyle de dünya ölçeğinde muazzam bir türdeşleştirici etkiye sahip olmuştur. Burada özellikle iki hususun altını çizmek gerekmektedir. Birincisi, daha XIX. yüzyılın ortasında, dünyanın birbirine en uzak coğrafyalarının dahi, tarihte hiçbir zaman olmadığı kadar birbirine yaklaşmış, birbirine kenetlenmiş durumda olmasıdır. Bir yandan demiryolları ve buharlı gemiler, diğer yandan da telgraf ve matbaa teknolojisi, -insan da dâhil- her şeyin

süratle dünya çapında dolaşıma girmesine sebep olmuştur. Bu kısa bilgilerden, hiç değilse başlangıç olarak şu sonucu çıkarmak mümkündür: XIX. yüzyılda dünyanın bir bölgesinin, diğer bölgelerden bağımsız (yalıtılmış) bir tarihsel süreç yaşayabilmesi mümkün değildir. Zira bu dönemde dünya artık, az-çok bileşik (eşitsiz, ama yine de bileşik) bir tarihsel hareket gerçekleştirmeye başlamıştır. Bu itibarla Osmanlı Devleti'nin (ve Türkiye'nin de), yalıtık, kendi içine kapalı bir biçimde kendi tarihini yaşaması tümüyle imkânsızdır. Öyleyse, Türk modernleşmesinin en kritik safhasını oluşturan XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyıl başında ülkenin dönüşümünü, tümüyle yerli ve özgün analizlerle çözümleyebilmek mümkün değildir.

İkincisi, Türk modernleşmesi, ülkenin kapitalistleşme sürecinden bağımsız olarak ele alınabilecek, onunla ilişkisiz bir biçimde tartışılacak bir konu değildir ve kapitalizm, evrensel nitelikte bir üretim ilişkisidir. Toplumsal hayatın organizasyonuna yönelik evrensel nitelikteki bir ilişki biçiminin, yine evrensel nitelikte bir takım sonuçlarının olması da kaçınılmazdır. Yani Türkiye'de toplumun yaşadığı dönüşümlerde, bizatihi kapitalistleşme olgusuna içkin bir takım genel eğilimlerden söz edebilmek mümkündür. Söz gelimi, üretimde en küçük birimin birey olması (kapitalizm öncesi toplumlarda ise ailedir), o ya da bu coğrafyaya değil; kapitalist üretim ilişkilerine özgü genel bir karakteristiktir. Bu özellik, tüm coğrafyalarda, yerel incelemelerle de tespit edilebilir; ancak kendi başına asla yerel bir niteliğe sahip değildir. Bu açıdan, modernleşme sürecinde açığa çıkan bu ve benzeri değişimlerin tümüyle özgün bir çözümlemeyle açıklanmaması da, basitçe, 'şablonculuk' ya da 'Batı siyasal düşüncesine hayranlık' ya da 'Avrupa-merkezci bakış açısı' olarak nitelenemez. Kökleri daha gerilere uzanmakla birlikte asıl olarak XIX. ve XX. yüzyıllarda Türkiye'de toplumun yaşadığı dönüşüm, tezahürleri nesnel bir biçimde tasnif edilebilecek bir kapitalistleşme sürecidir ve bu itibarla, bahsi geçen zamansal aralıkta, neredeyse yeryüzünün tümünde yaşanmakta olan dönüşümün bir cephesidir. XIX. yüzyıldan XX. yüzyıla dönülürken artık, sermayenin, dünyanın her köşesine (Avrupa'dan Antartika'ya, Amazonlar'dan Yeni Gine'ye) damgasını vurduğunu ifade eden Harman (2017: 370), ısrarla şu hususun altını çizmektedir: Bu süreçte, "[h]erhangi bir yerde hayatları onun tarafından dönüştürülmeyen hemen hemen hiçbir insan grubu yoktu." Bu söylenen, Türkiye coğrafyası için de geçerlidir. Öyleyse Türkiye'nin yakın dönem geçmişi incelenirken, Batı Avrupa'daki özgün modernleşme süreçlerinde kapitalistleşmenin ilk olarak

deneyimlenen ve doğal olarak ilk kez “Batı klasikleri”nde yetkin biçimde çözümlenmiş olan belirli genel eğilimleri dikkate alınmak durumundadır. Zira bunlar, ‘biz başka bir medeniyetiz’ şiarıyla yüzyıllarca öncesinin Türk, İslâm ya da başka bazı doğu âlimlerinin metinlerinden elde edilemezler. Avrupa-merkezcilikten kaçınma şiarıyla, araştırmacılar bu niteliklere Gazali, İbn-i Haldun, Maverdi, Nizamülmülk veya Konfiçyüs gibi Batı-harici düşünsel kaynaklarla ulaşamazlar. Yeni ve yerel çözümlemelerle elde edilebilecek olanlar da, tümüyle özgün bir nitelik taşıyamazlar; zira araştırma nesnesi olan toplumda işlemeye başlayan maddi dinamikler, tümüyle eşsiz, tümüyle orijinal bir nitelikte değildir.

Tüm bu faktörler, metodolojik özgücülüğün sınırlılıklarını açığa çıkarmaktadır. Çünkü bunlar, tartışma nesnesinin kendi tekilliğinde ve tümüyle orijinal çözümlemelerle kavranamayacağını ortaya koymaktadır. Çalışmanın ilgili kısımlarında detaylı olarak gösterileceği üzere özgücülük ise (örneğin Şerif Mardin’in çözümlemeleri), genel bir tarifle, şu zihinsel muhakeme sürecini takip eder: Öncelikle birkaç ülke karşılaştırma nesnesi olarak alınır. Genelde bu ülkeler İngiltere ve Fransa’dır -ancak kıyaslama sonucunda bunlar ‘İngiltere’ ve ‘Fransa’ diye değil; ‘Avrupa’ ya da ‘Batı’ diye yazılır-. Akabinde tamamen dış görünümlere odaklı bir biçimde bu ülkelerin modernleşme deneyimi, Türkiye ile karşılaştırılır. Sonuç olarak da, Türkiye’nin eşsiz bir ülke olduğu (ya da en azından Batı’dan kategorik olarak ayrı bir toplum olduğu) ve buna bağlı olarak da, özgün çözümlemelerin konusunu teşkil etmesi gerektiği savlanır.⁴

İşte, bu çalışmada Türk modernleşmenin, tümel, tikel ve tekil olarak üç boyutlu bir modele oturtularak açıklanmaya çalışılmasının nedenlerinden ilki; özgücülüğe karşı, Türk modernleşmesinin tümel ve tikel boyutlarını ön plana çıkarmaktır. Çünkü bu çalışmada tümel olarak nitelenen boyutta, ‘Doğu-Batı’ vb. kategorizasyonları aşan, modernleşme sürecine içkin bir takım genel eğilimlere vurgu yapılmaktadır. ‘Tikel’ olarak nitelenen boyutta ise, kaynağını geç modernleşme ve eşitsiz gelişim olgularından

⁴ Fransa ya da Fransa ve İngiltere ikilisine atfedilen -doğru ya da yanlış- bazı niteliklere göre hiza alınarak kendi tarihsel deneyimlerinin eşsiz olduğu savına varmanın, sadece Türkiye’deki literatüre has bir sorun olmadığının da burada belirtilmesi gerekmektedir. Örneğin ünlü ‘sonderweg’ tezi, Avrupa’nın tam ortasında bulunan bir ülkenin; Almanya’nın, ‘normal’ ve ‘Batı’da olan’dan farklı ve kendine özgü bir gelişim süreci izlediğinin bir savunusudur. Bu tezin kapsamlı bir tenkidi için bkz.: Blackbourn ve Eley (1984).

alan ve dolayısıyla yine salt Türkiye'ye mahsus olmayan bir takım eğilimlere işaret edilmektedir.

Modernleşme tartışmalarına dair Türkiye'deki literatürde son derece yaygın olan ve ilkinden tamamen bağımsız olmayan ikinci sorun ise, tarihsel gelişimin, siyasi öznelerin irade ve pratiklerine indirgenerek açıklanma çabasıdır. Bu tür analizler, 'özne-merkezli tarih yazımı' ya da 'özne-merkezcilik' şeklinde kategorize edilebilir. Özne-merkezli tarih yazımında, tarihsel kahramanların başarıları, başarısızlıkları, iyilikleri ve kötülükleri tartışmanın merkezine alınarak, tarih, tümüyle rastlantıların ve kader adamlarının ellerine terk edilir. Böylelikle olumlu ya da olumsuz özelliklerle donatılan tekil kişiler ya da belirli gruplar, yapısal belirlenimlerin dışına taşınır.

Kuşkusuz özne-merkezli tarih yazımına dair akla ilk gelen tipik örnekler, Türkiye'de eğitim-öğretimin çeşitli aşamalarında müfredatın temel bir parçası olan tarih derslerinin sunuluş biçimleri ve bu derslerde okutulan kaynaklardır. Bilindiği gibi, zorunlu eğitimi boyunca Türkiye'de her öğrenci, örneğin Erken Cumhuriyet Dönemi tarihi olarak aslında Mustafa Kemal'in reformlarını ('İnkılap Tarihi') öğrenir. Aslında bunlar, özne-merkezli tarih yazımının, sadece en karikatürize hâlleridir ve bu çalışmada inceleme konusu edilmeyeceklerdir. Bu tarih anlatısının çok daha yetkinleşmiş biçimlerinde (örneğin Sina Akşin'in eserlerinde) ise tarihsel gelişmeler, bu kez, çok daha fazla aktörü içine alacak biçimde; ancak yine öznelerin irade ve pratikleri merkeze alınarak açıklanır. Gerek en tıkHz örneklerini gerekse de en yetkin örneklerini kapsayacak biçimde, bu türdeki çalışmaları niteleyecek muhtemelen en uygun terim, 'olgusal tarih yazıcılığı'dır. Zira özne-merkezli tarih yazımının bu versiyonunda, olgular arka arkaya birbirlerine bağlanır; incelenen olguya göre öne çıkan belli başlı kişilerin ve grupların (padişahların, sadrazamların, İttihatçıların ya da Mustafa Kemal'in vs...) irade ve pratikleri, tarihin o ya da bu yönde seyretmesinin açıklamasını oluşturur. Özetle tarihsel vakaları arka arkaya dizen çalışmalarda, tarihsel hareketin şu ya da bu yönde seyretmesi, tümüyle siyasi öznelerin ve bazı tarihsel rastlantıların bir sonucuymuş gibi sunulur.

Özne-merkezci kavrayış, doğrudan doğruya tarih disiplinine ait olmayan düşünsel üretimlerde de ortaya çıkabilir -ki bu çalışmanın negatif referansları, daha ziyade bu türdeki yorumlar içerisinden alınacaktır. Örneğin, Türkiye'de birçok düşünürü

uzun süre uğraştıran, ‘Batı’dan ne alınmalı, ne alınmamalı?’ sorunsalı etrafında gerçekleştirilen spekülasyonlar, özne-merkezci kavrayışa mükemmel bir örnek teşkil etmektedirler. Bu yorumlarda (örneğin Ziya Gökalp’ta) özneler, tarihsel harekete yön vermede müthiş bir serbesti içinde kurgulanmaktadır. Batı’dan bilimi / teknolojiyi / eğitimi / sivil toplumu / demokrasiyi alacak ve bunları, Doğu’dan aldığı ya da bizatihi kendi özünde bulunan kültür / ahlak / dayanışma vb. öğelerle harmanlayarak ideal bir toplum yaratacak bir siyasi özne tahayyülü, söz konusu özneleri adeta yarı-tanrısal bir pozisyona sürüklemektedir.

Tarihsel hareketin küçük bir grubun irade ve pratiklerine indirgenmesi, yukarıda değinilenlerden çok daha karmaşıklaşmış kurgularla ve fasıllı bir şekilde de ortaya çıkabilir. Güçlü (aşkın/merkezî/ceberut/baskıcı) devlet geleneği tezi, bunun tipik bir örneğidir. Bu yaklaşımlarda, Osmanlı’dan devralındığı iddia edilen devlet geleneği ön plana çıkarılır ve böylelikle özneler, belirli ethosların taşıyıcıları hâline gelirler. Bununla birlikte, bu yaklaşımlarda da tarihsel hareket, genel bir kural olarak, yine belirli siyasal öznelerin edimleriyle devinimini gerçekleştirir. Zira çalışmanın ilgili bölümünde gösterileceği üzere, bu yaklaşımlarda devlet geleneği asıl olarak, özneleri, yapısal belirlenimlerin dışına fırlatan bir trampelen işlevi görmektedir. Hem devlet hem de (sivil) toplum, bireylerden oluşan ve birbirlerinin dışında konumlanan kategoriler olarak alındığında, ideoloji de, görünürdeki belirleyici kudretini yine kader adamlarının edimlerine terk eder. Böylelikle varılan nihai nokta, olgusal tarih yazıcılığının fazla uzağına da düşmez. Örneğin Mardin de, Küçükömer de, devleti kurtarmaya karar veren, bu amaçla Batı(lı)laşma programını yürürlüğe sokan, ama Batı’yı tam da anlamayan, böylelikle sivil toplumu boğan; kısacası yine, bir yarı-tanrıymışçasına topluma ve tarihe yön veren bireylerin hikâyesini anlatır.

Özne-merkezçiliğin Türkiye’deki toplumsal ve tarihsel incelemelere ne kadar egemen olduğu, doğrudan, ülkedeki siyasal bölünmeler üzerinden de gösterilebilir. Türkiye’de bir kanadın (sol-Kemalistlerin, ulusalcıların) Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye’sine dair çözümlemeleri ile karşısında yer alan kanadın (muhafazakârların, liberallerin ve sol-liberallerin) çözümlemeleri, pek çok noktada birbirinin zıddı gibi görünmektedir. İlkinin ‘inkılap’, ‘devrim’ vb. nitelemelerle parlattığı dönüşüm; ikinci grupta ‘tepeden devrim’e veya ‘köksüz reform çabaları’na dönüşür. İlkinin ‘muasırlaşma’,

‘çağdaşlaşma’ dediğine; ikinci grup, ‘Batı(lı)laşma’, ‘öykünmecilik’, ‘taklitçilik’ gibi isimler verir. İlki, ülkedeki dönüşüme damgasını vuran siyasi özneleri, büyük devrimciler, kararlı inkılapçılar olarak sunar; ikincisi, devleti kurtarma misyonuyla hareket eden bir memurlar/bürokratlar/kapıkulu kadrosunun eylemlerini görür. Özetle, ilk bakışta bunlar, Türk modernleşmesine dair gerçekten de birbirlerinden oldukça farklı iki açıklama biçimi gibi gözükmektedirler. Ancak her iki bakış açısında da, İttihatçıların, Kemalistlerin veya başka öznelerin de neyi doğru, neyi yanlış, neyi iyi, neyi kötü yaptıkları; neyi başardıkları, neyi başaramadıkları; Batı’yı çok iyi biçimde mi anladıkları, yoksa hiç mi anlayamadıkları vb. hususlar tartışmanın merkezine alınmaktadır. Böylelikle tarih yine, ‘siyasi öznelerin düşünce ve edimlerinin tarihi’ne dönüşmektedir. Her iki yorumda da, yapısal koşullar ise, ‘tarihsel arka plan’ sıfatıyla, gerçekten de *arka planda* kalırlar. Bu özellikleri itibariyle, metodolojik açıdan, aslında yukarıda özetlenen iki yorum pek çok noktada birbiriyle özdeşdir.⁵

⁵ Yakın dönemde Türkiye’de kayda değer bir etki yaratmış olan, İlker Aytürk’ün “Post-post-Kemalizm: Yeni Bir Paradigmayı Beklerken” isimli çalışması da bir açıdan, burada bahsedilen soruna işaret etmektedir. Aytürk (2015: 34), egemen paradigma olarak, Kemalist paradigmanın yerini uzun bir süredir post-Kemalist paradigmanın aldığını, ancak bu yeni paradigmanın da artık aşılması gerektiğini öne sürmektedir. Tanıl Bora’nın (2017) ‘anti-anti-Kemalizm’i de, bu ararıyla doğrudan ilişkilidir. Aytürk’e göre ülkenin en temel problemlerinin (bu, yazar tarafından ‘demokratikleşme problemi’, ‘vesayet sorunu’, ‘elitizm’ gibi terimlerle ifade edilir), Kemalizme ve Kemalistlere yüklenilmesi, post-Kemalizm’in yanlış bir teşhisidir (2015: 35). Post-Kemalizm’in zaafı aslında doğrudan doğruya bu tez çalışmasının bir konusu değildir. Bununla birlikte bu paradigmanın temellerinin atılmasında öne çıkan bazı aydınların (örneğin Şerif Mardin ya da İdris Küçükömer gibi düşünürlerin) fikirleri, çalışmanın sorunsallarını ilgilendirdiği oranda tartışmaya konu edilecektir. Belirtmek gerekir ki bu tez çalışmasında öne sürülen argümanlar, kısa bir aralıkta; ülkenin her kemikleşmiş probleminin Kemalistler ve/ya İttihatçıların düşünce ve hareketleriyle açıklanamayacağı noktasında Aytürk’ün önermeleriyle kesişecektir. Ancak post-Kemalizmin yanlış teşhislerinin nereden türediği ve doğal olarak bunun çözümünün nerede olduğu konularında da bu tez çalışmasında öne sürülecek argümanlar, Aytürk’ün önermeleriyle pozitif bir ilişki içinde değildir. Aytürk, “Kemalistler[in] vesayet sorununun ancak bir parçası, bir kaç bin yıldır sürmekte olan bir siyasi gelenekte zincirin bir halkası olarak” kabul edilmesini (2015: 42) ve entelektüel ilginin 1908-1945 aralığından başka dönemlere kaydırılmasını önerir (2015: 43-44). Belirtmek gerekir ki, yakın dönemde Aytürk’ün bu çalışması önemli bir ses getirmişse de, Türkiye’de söz konusu iki paradigmanın da kısıtlılıklarından kaçma çağrısı aslında yeni değildir. Örneğin Sungur Savran da, aynı paradigmanın (Savran’da bu, liberalizm ve onun inceltmiş biçimi olarak sol-liberalizm olarak tanımlanır) hem Kemalizm hem de resmî ideoloji ile tam bir “saplantı” içinde olup, onu “bütün sorunların kaynağı olarak algıladığını” yazar ([1992] 2011a: 32-33). Ona göre bu “hakim görüş”, rakibi olan (sol) Kemalizm gibi yine idealist gelenekten beslendiği için, onu

Hâlbuki tarihi, siyasal öznelerin karar ve edimleri üzerinden açıklamaya çalışan analizler, aslında cevap üretmekten ziyade; başlangıç sorularını olduğu gibi yerlerinde bırakmaya yazgılıdır. Çünkü kendisi de bir sonuç olan öznenin, hangi yapısal koşullar tarafından belirlendiği açıklanamamış olur.⁶ Bu çalışmada önerilecek üç sacayaklı açıklama modeli ise, Türk modernleşmesine dair tartışmalarda özgücülüğün yanı sıra, özne-merkezli çözümlemelere de bir alternatif oluşturma iddiasındadır. Çalışmanın ikinci bölümü (tümel), Türk modernleşmesini, evrensel çapta gerçekleşen büyük bir alt-üst oluş sürecinin sadece bir cephesi olarak almak suretiyle, Türkiye’deki siyasal özneleri de bu dönüşüm sürecinin yaratıcıları değil; sonucu hâline getirmektedir. Yani, Türkiye’de modernleşme sürecine şu ya da bu ölçüde damgasını vurmuş kadrolar, bizatihi modernleşmenin birer sonucu olarak ele alınmaktadırlar. Çalışmanın üçüncü bölümünde (tikel) ise, bu kez Türk modernleşmesi, kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişimi koşullarında, gecikmiş bir modernleşme deneyimi olarak ele alınmaktadır. Modernleşme sürecinde Türkiye’deki siyasal öznelerin irade ve pratiklerinin en çarpıcı yanları da, bu yapısal koşullarla ilişkilendirilmektedir. Başka bir deyişle, öznelerin irade ve pratikleri, yine toplumsal formasyonun özgül biçimleniş koşullarıyla ilişkilendirilmektedir. Böylelikle öznelerin belirleyicilik kudretleri, yine yapısal belirlenimler karşısında ikincilleştirilmektedir. Çalışmanın dördüncü bölümünde ise ne modernleşmenin evrensel karakteristikleriyle, ne de modernleşmede gecikmişlikle doğrudan doğruya ilişkilendirilemeyecek; ama yine Türkiye’de toplumsal formasyonun özgül biçimleniş koşullarıyla açıklanacak dinamiklere değinilmektedir. Dolayısıyla burada da özneler yine, yapısal belirlenimlerin koşullandırıp yön verdiği aktörler olarak ele alınmaktadırlar.

aşamamıştır: “[O]nun ak dediğine kara diyerek, doğrusal biçimde tam karşısında, aynı düzlemde yerini aldı. Yani basit bir olumsuzlama olarak çıktı ortaya, aynı alanın karşı kutbunu oluşturdu” (1985: 174). Bu hususta ayrıca bkz.: Savran (1986a).

⁶ Tıpkı özgücülük sorunu gibi, özne-merkezli tarih yazımı sorununun da salt Türkiye’deki literatüre mahsus bir problem olmadığının altı çizilmelidir. Örneğin daha XIX. yüzyıl dönümünde Plehanov, ünlü, *Tarihte Bireyin Rolü* isimli çalışmasında aynı problemin çözümünüyle ilgilenmekteydi. Hatta konu, tarihin ve toplumun genel yasalarının mevcut olup olmadığı ve bireyin buna ne oranda müdahale edebileceği şeklinde genişletilirse, tartışmayı, en az Aydınlanma düşünürlerine kadar geri götürebilmek de mümkündür.

Elbette ‘toplumsal bütün’ün önemine yapılan bu vurgudan, ‘bütün’ün içerisinde çekip çıkarılacak ‘parça’lara dair incelemelerin değersiz ve gereksiz görüldüğü sonucu asla çıkarılmamalıdır. Belirli bir dönemin ideolojik, ekonomik ya da siyasal özellikleri, hukuk alanında gerçekleşen değişiklikler, özel olarak İttihat ve Terakki, Mustafa Kemal Atatürk, CHP vb. herhangi bir konu da elbette kendi başlarına tartışma konusu edilebilir ve böylesi bir tartışma da son derece faydalı sonuçlar ortaya koyabilir. Ancak önemli olan şudur ki, yukarıda sayılan tartışma başlıklarının hiçbirinin, bütünü dışında, kendilerine ait bir tarihi yoktur. Hobsbawm’ın (2009b: 50) dediği gibi, “[t]arihçiler, karmaşık ve değişen bütünlerle ilgilidirler ve onların en spesifik ve dar tanımlı soruları bile ancak bu bağlamda bir anlam taşıyabilir. [...] Bu bakımdan tarih, kendisi daha geniş kapsamlı ve karmaşık olsa bile, ekoloji gibi disiplinlere benzer.” Hobsbawm, devamla şunu da ekler: “Karmakarışık bir yumaktan tek tek iplikleri çekebilirken ve çekmemiz gerekirken, asıl olarak yumağın kendisiyle ilgilenmemiş olsaydık [...] tarih yapıyor olmazdık.” Bu açıdan, toplumsal-tarihsel araştırmalarda, en dar tanımlı incelemelerin dahi gerçekliği kuşatabilme becerisi, yine parçaların ait olduğu bütünlüğün, tüm zihinsel muhakeme sürecinde egemenliğini yitirmemesine bağlıdır. Ya da tersinden ifade etmek gerekirse, “parçacı etütler [sadece], tanelerin çöplerden, samandan ayrılmadığı, bilakis ekseriya kıymetli tanelerin saman çöpleri arasında gözden kaybolduğu bir olaylar yığını verir” (Boran, [1945] 1992: 262). Çalışmada geliştirilmeye çalışılan üç sacayaklı açıklama modeli de böyle bir analizin (bütünün, parça karşısında öncelendiği bir kavrayışın), mümkün kılınabileceği bir çerçeve olarak kurgulanmaya çalışılmıştır.

Yukarıdaki açıklamalarla, bu çalışmanın tümüne yayılacak temel önerme de açığa çıkmış durumdadır: Bir toplumun dönüşümü, bütünü parçaya, yapının özneye ve nihayet maddi koşulların da düşünce biçimlerine öncelenmesiyle analiz edilmelidir. Çalışma boyunca öne sürülecek tüm argümanların özü, bu temel önermeye indirgenebilir. Sonuç olarak, çalışma boyunca geliştirilmeye çalışılan bu model uyarınca ve konuya dair metodolojik tartışmaların bir sonucu olarak bu tez çalışması, literatüre şu iki noktada katkıda bulunmayı amaçlamaktadır:

- (I) Türkiye’de toplumun, modern, kapitalist bir ulus devlete dönüşüm sürecinin en üst soyutlama düzeyinde (dönüşümün bütününe görebilen bir

perspektiften) tarif edilebilmesi ve bunun için açıklayıcı bir modelin oluşturulabilmesi,

- (II) Türk modernleşmesine dair tartışmalarda öznelerle atfedilen belirleyicilik kudretinin sınırlılıklarına ve Türkiye'nin, modernleşme süreçlerinin eşsiz (*sui generis*) bir örneği olarak gösteren açıklamaların sorunlu yanlarına işaret edilebilmesi.

Modernleşme konusunun, Türkiye'de siyasal düşüncenin belki de en temel teması olması sebebiyle, bu konuda Türkiye'de önemli bir literatür birikmiş durumdadır. Hatta denilebilir ki, başlığında 'modernleşme', 'batı(lı)laşma', 'çağdaşlaşma' vb. bir kelimenin yer alıp almadığından ve yazarının niyetinden bağımsız olarak, Osmanlı'nın son dönemi ile Cumhuriyet Türkiye'sinin ilk dönemine eğilen tüm çalışmalar (kitap, makale, tez çalışması ve hatta roman, tiyatro vb. üretimler), kapitalizm öncesi bir yapının modern bir yapıya dönüşümüyle ya da bunun belirli görünümüleriyle ilgilidir. Bu itibarla, bu tez çalışmasının, konu açısından el değmemiş bir alana girmeye çalışmadığı ortadadır. Üstelik Erken Cumhuriyet Dönemi'nden sonra Türkiye, 1945-1950 dönemeci ya da 24 Ocak-12 Eylül 1980 dönemeci gibi, toplumsal ve siyasal açıdan bir dizi önemli dönüşüm sürecinden de geçmiştir. Bu hususlar göz önünde bulundurulduğunda, Türk modernleşme sürecini yeniden düşünmenin, bir entelektüel meraktan daha fazlasını ifade edip etmediği sorgulanabilir.

Hâlbuki 1945-50 arasında ve 1980'de yaşanan dönüşümler aslında, aynı yapının (kapitalist ulus-devletin) sadece yeniden yapılandırılmasıdır. Bu nedenle, belirli tarihsel uğraklarda yeniden yapılandırılan bu yapının nasıl ortaya çıktığı ve ortaya çıkış koşullarının onu nasıl belirlediği sorusu, bugün için de önemini yitirmiş bir tartışma değildir. Başka türlü ifade edilirse, konunun önemi sadece, bugünün tüm çelişkileriyle, geçmişten devralınan kurumları ve ideolojisiyle, geçmişin yol açtığı olanaklar veya olanaksızlıklarıyla geçmişin tohumlarını taşıyor olmasından kaynaklanmamaktadır. Eğer ki, örneğin XV. yüzyılın Osmanlı'sı inceleniyor olsaydı, artık tarihe karışmış bir toplumsal sistematığın yine de doğru bir biçimde tahlil edilmesinin gerekliliği bu şekilde (bugünün, geçmişin tohumlarını taşıdığı gerekçesiyle) açıklanabilirdi. Ancak Türk modernleşmesi konusunun önemi ne bundan ibarettir; ne de günümüze daha yakın bir tarih olmasından ileri gelir: Şekilleniş süreci bu coğrafyada daha önceki yüzyıllarda

başlayan, ama kuruluş süreci XIX. yüzyılın tamamına yayılan ve XX. yüzyılın başına da sarkan toplumsal sistematığın, daha sonraki tarihsel kırılmalarda yaşadığı sadece yeniden bir yapılandırılma sürecidir. Bu itibarla bu çalışma, kelimenin tam anlamıyla geçmişin incelenmesine yönelik olmayıp; aslında, bugün varlığını sürdüren toplumsal düzenin tarihsel bir incelemesidir. Bu nedenle, bu yapının ne olduğunu ve nasıl şekillendiğini doğru bir biçimde tahlil edebilmek, aynı yapının bugüne dek hangi değişimleri yaşadığının tahlil edilebilmesi için de elzemdir. Dahası, Türkiye’deki hâkim düşünce geleneklerinin yol açtığı ve artık kökleşmiş durumda bulunan metodolojik sorunlar nedeniyle toplumun ve tarihin bilimsel olarak çözümlenebilmesinde fazlaca yol kat edilememiş olması da, Türkiye’de modernleşme tartışmasının önemini korumasına neden olmaktadır.

Elbette bu çalışma, ne bu eksiklikleri tümüyle ortadan kaldırma iddiasındadır, ne de yepyeni tarihsel belgeler eşliğinde belirli tartışmaları kesin olarak bitirme amacındadır. Zaten aslen bir tarih araştırması da olmayan bu çalışma, öz itibarıyla, toplumsal ve tarihsel analizlere yönelik bir metodoloji tartışmasıdır. Bu açıdan, sadece, kapsamına giren araştırma konusunda yöntemsel açıdan literatüre bir katkı sağlama amacını taşımaktadır. Çalışma içerisinde konu edilen tarihsel olaylara ve gelişmelere dair sunulan ampirik bilgi dökümü de, ele alınan yöntemsel tartışmaların gerektirdiği bir genişlikte tutulmaya çalışılmıştır. Başka bir ifadeyle, bu tez çalışmasının amaçları, olgusal gelişmelere dair aktarılan bilgi toplamının alt ve üst sınırını tayin etmektedir: Konu edilen tarihsel aralıktaki istisnasız her bir gelişmenin derinlemesine bir biçimde tahlil edilmesi ne mümkündür, ne de metodolojik bir tartışmanın yürütülebilmesi yolunda zaruridir. Bununla birlikte, yöntemsel bir tartışmanın tümüyle soyut bir düzeyde yürütülmesi; tartışma konusu edilen çözümleme biçimlerine karşı getirilen eleştirilerin ve bunlara bir alternatif olarak dile getirilen önermelerin üzerinde yükseldiği tarihsel verilerin gerektiği ölçüde ortaya konmaması da düşünülemez. Özetle bir metodoloji tartışması, ne salt teorik düzeyde, ne de salt ampirik olguların dökümüyle sınırlı kalınarak yürütülemez. Çalışma boyunca her iki yana da gerektiği ölçüde ağırlık verilmeye çalışılmıştır.

Bu saiklerle, bu tez çalışmasının bölümleri şu şekilde yapılandırılmıştır: Çalışmanın birinci bölümü, tartışmanın ham maddesi olarak nitelenebilecek kavramların

(modernleşme, modern olan, geç modernleşme, refleksivite, kapitalizmin eşitsiz gelişimi, bileşik gelişim) tanımlanmasına ve böylelikle çalışmanın teorik temelini oluşturulmasına ayrılmıştır. İkinci bölümde, öncelikle, Türkiye’de modernleşme sürecinin tarihsel gelişimine dair kısa bir özet yapılacaktır; akabinde, bu dönüşümün hangi noktalarda nasıl bir yönelime sahip olduğu gösterilecektir. Söz konusu bölümün bu tez çalışması açısından işlevi, Türk modernleşmesinin eşsizliğini öne süren yorumların ve özne-merkezli açıklamaların, modernleşme süreçlerine içkin en genel eğilimler açısından sorgulanmasıdır. Takip eden (üçüncü) bölümde ise, -deyim yerindeyse- mercek biraz daha büyütülerek geç modernleşme ve eşitsiz ve bileşik gelişim olguları tartışmaya dâhil edilecektir. Burada, modernleşmede gecikmişliğin ve kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişiminin, Türkiye’nin tarihsel gelişimini nasıl etkilediği incelenecektir. Yine bir önceki bölümde olduğu gibi bu bölümde de, özne-merkezli tarih yazımının ve metodolojik özgücülüğün sorunlu yanlarına işaret edilmesi amaçlanmıştır. Bir sonraki (dördüncü) bölümde ise siyasi öznelerin tarih sahnesinde önlerinde buldukları, özel olarak Osmanlı geçmişinden kaynağını alan (başka bir ifadeyle, tümel ve tikel boyutların kapsamına girmeyen) nesnellikler tartışma konusu edilecektir. Son bölümde ise, daha önceki bölümlerde soyutlama düzeyinde ayrılmış olan nesnellikler birleştirilecek ve çalışma boyunca elde edilen sonuçlar toparlanacaktır.

1. BÖLÜM

TEORİK ÇERÇEVE

1.1. MODERNLEŞME VE MODERN OLAN

Günümüzde, erişkin her insan, modernleşme kavramına dair birbirinden çok da farklı sayılamayacak anlamlandırmalara sahiptir. Bununla birlikte, gündelik hayatta sıklıkla kullanılan bu kavramın işaret ettiği nesnelliğin, birkaç cümlelik basit bir tanımlamayla tüketilebilmesi mümkün değildir. ‘Pre-modern toplumların modern toplumlara dönüşümü’ şeklinde yapılacak bir tanımlama, arkasından, neyin modern neyin pre-modern olduğu, neye dayanılarak böyle bir ayrımın kurulabileceği, bunların hangi oranda genellenebileceği vb., soru(n)larla uğraşmak durumundadır. Çalışmanın bu kısmı da, bir kavram olarak ‘modernleşme’nin ve ‘modern olan’ın tanımlanmasına ayrılmıştır. Bu tanımlama işlemi, en üst soyutlama düzeyinde gerçekleşiyor olması sebebiyle de, Türk modernleşmesine dair tümel boyutun (yani çalışmanın ikinci bölümünde incelenecek olan niteliklerin) temelini oluşturmaktadır. Bu bölümün ikinci kısmında ise, tartışmaya ‘geç modernleşme’ kavramı ile ‘eşitsiz ve bileşik gelişme’ kuramı dâhil edilecektir. Bu kısımda ortaya konacak teorik çerçeve de, Türk modernleşmesine dair tikel boyutun (yani çalışmanın üçüncü bölümünde incelenecek olan niteliklerin) temelini oluşturmaktadır.

1.1.1. Modernleşmenin Bütünselliği

Modernleşme kavramının tanımlanmasını zorlaştıran faktörlerden biri, bu kavramın hem farklı disiplinlerde, hem de insanların gündelik hayatlarında yaygın bir biçimde kullanılıyor olmasıdır. Çünkü yaygın kullanım, kavramın steril bir içeriğinin olmasını zorlaştırmaktadır. Ancak kavramın içeriğini bulanıklaştıran esas etmen, modernleşmenin tüm hayatı kuşatıyor; toplumsal formasyonların her düzeyine (iktisadi, ideolojik ve siyasal düzeylere) sirayet ediyor oluşudur. Giddens (1994: 12), “[m]odernliğin sonucunda ortaya çıkan yaşam tarzları bizi bütün geleneksel toplumsal

düzen türlerinden eşi görülmedik bir biçimde söküp çıkarmıştır” diye yazmakta ve şunu eklemektedir: “Modernliğin getirdiği dönüşümler hem yaygınlıkları hem de yoğunlukları açısından önceki dönemlere özgü değişim biçimlerinin çoğundan daha etkilidirler.” Gerçekten de ilk olarak Atlantik kıyılarında başlayan bu süreç, uygarlık tarihinin bütünü göz önüne alındığında gayet kısa kabul edilebilecek bir süre zarfında, hem global anlamda hem de tekil toplumsal formasyonlar düzeyinde büyük dönüşümler yaşanmasına sebep olmuştur. Değişimin, hayatın hemen her alanında gözlemlenebiliyor olması da, onun, tek başına şu ya da bu konuya özgü olarak kullanılmasını imkânsız hâle getirmiştir.

Kavramın tanımlanmasını zorlaştıran bu faktör, tam da onun içeriğinin doldurulması için verimli bir kalkış noktası oluşturabilir: *Modernleşme, toplumsal formasyonların tüm düzeylerine sirayet eden, bütünsel bir dönüşümdür.* Çünkü toplumlar, özellikle XVII.-XX. yüzyıl aralığında hem iktisadi hem ideolojik hem de siyasal düzeylerin tümünü kuşatan bir dönüşüm yaşamaya başlamışlardır. Bu süreçte merkezî pazarlar ortaya çıkmış, sermaye nitel ve nicel açıdan gelişmiş, buna bağlı olarak ürünler ve işgücü metalaşmış, tüm bunlarla karşılıklı bir etkileşim hâlinde üretim sürecinde teknoloji de eskiyle kıyaslanamaz bir ivmeyle gelişmiştir. Bu gelişmeler kitlesel ölçekli üretimleri, ulaşım ağlarının gelişimini, kentleşmeyi, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşmasını, toplumsal işbölümünün çeşitlenmesini, idari kadroların genişlemesini ve devlet mekanizmasının karmaşılaşmasını da beraberinde getirmiştir. Böylelikle artık, nüfusun kentlere yığılmaya başladığı, dinin toplumsal yaşamın merkezinden çekildiği (sekülerleşme), geleneksel ilişki biçimlerinin çözülüp yeni toplumsal ilişki kalıplarının insanları kuşattığı, devletin tarihin hiçbir döneminde görülmediği kadar güçlendiği, insanların hayatları boyunca devlet tarafından kayıt altına alındıkları, insanlığın yepyeni imkânlarla sahip olup, yepyeni sorunlarla karşılaştığı bambaşka bir toplumsal yaşam kök salmıştır. Tesadüf değildir ki tam da bu dönemde siyasal düşüncenin çehresi de değişmeye başlamıştır. İnsanlar, yepyeni ideolojik tasarımlarla, toplumsal olan her şeyi, yeni anlam bütünlüklerine oturtmaya başlayacaklardır. Belirtmek gerekir ki tüm bunlar, modernleşme süreçlerinin evrensel nitelikteki bazı tezahürleridir ve bu itibarla, bir sonraki bölümde gösterileceği üzere, kapitalist bir ulus devlete geçiş sürecinde Türkiye coğrafyası için de büyük oranda geçerlidir.

Aslında yukarıda ifade edilenler içerisinde maddi etkenler, tek sözcükle, ‘kapitalistleşme’ başlığı altında toplanabilir ve altı özellikle çizilmelidir. Zira Michel Beaud’un (2015: 13) da belirttiği gibi, “tüm dünya toplumlarında kapitalist gelişmenin ortaya çıkardığı derin altüst oluşları çözümlemeden, çağdaş dönemin anlaşılabilmesi mümkün değildir.” Bu maddi etkenler hesaba katılmadığında, günün birinde insanların neden bambaşka biçimde düşünmeye başladıkları veya neden eskiden olduğundan farklı biçimde yönetilmeyi istedikleri ya da neden XVIII. ve XIX. yüzyılda büyük düşünürlerin ortaya çıkıp yön vermesiyle düşünce alanında büyük alt-üst oluşların yaşandığı vb. soruları cevaplayabilmek ya mümkün olmayacaktır ya da bunların bir aradığı ‘bir tesadüfler silsilesi’ olarak telakki edilecektir. Bu noktada, kavramın içeriğinin dolduruluşunda bir adım daha ilerlenebilir: *Modernleşme, kapitalistleşme dinamikleri ve ona eşlik eden diğer; ideolojik, siyasal, hukuksal ve kültürel değişimlerle birlikte toplumsal formasyonların tüm düzeylerine sirayet eden, bütünsel bir dönüşümdür.*

1.1.2. Modernleşme ve Kapitalistleşme

Yukarıda yapılan tanımlamaya dair değinilmesi gereken önemli bir husus, kapitalistleşme ve modernleşme kavramlarının birbirleriyle olan ilişkisi hakkındadır. Eğer ki kapitalistleşme, modernleşme süreçlerinde her yana bir biçimde kendi rengini çalan, tüm öğelerde kendini doğrudan ya da dolaylı olarak var eden bir dinamik olarak nitelenirse, bu durumda modernleşme kavramı yerine kapitalistleşme kavramı tercih edilebilir mi?

Kapitalistleşme sözcüğünün -dar bir kavrayışla mekanik bir belirlenim ilişkisi etrafında düşünülmediği müddetçe- iktisadi düzeyle sınırlı kalınmadan kullanılmasında teorik/metodolojik bir sorun yoktur. Hatta sözcüğün bu geniş içeriğiyle modernleşme kavramının yerine ikame edilmesi ve bu sayede modernleşme tartışmalarında sıklıkla ihmal edilen maddi boyutun öneminin teslim edilmesi, literatüre yönelik teorik bir müdahale ve katkı niteliği de taşımaktadır. Bununla birlikte böyle bir tercihin, pratik bazı sorunları söz konusu olacaktır.

Kavramlar, belirli öğeleri ve ilişkileri nitelemek, onları işaret etmek için kullanıldıklarından dolayı, giderek tüm öğeleri kapsayan bir kavramsallaştırmanın ayırt

edici niteliği ortadan kalkabilmektedir. Eagleton'ın (1996: 26), 'ideoloji'nin ve 'iktidar'ın her yerde olduğuna yönelik önermelere dair bir eleştirisinde de belirttiği gibi, “[h]erşeyi kuşatan bir sözcük kesin sınırlarını yitirir ve yavaş yavaş içi boş bir sese dönüşür.” Söz gelimi, mahkemede yapılan bir savunmanın hukuki değil, siyasal bir nitelikte olduğu ifade edildiğinde, bununla ne kastedildiği gayet açıktır: Savunma metni, haklılığını, mevcut hukuki normlara değil; siyasal gerekçelere dayandırmaktadır. Hukuki bir savunma yapma tercihinin dahi yine siyasal bir boyutu olduğu gerekçesiyle (ve gerçeğiyle) 'siyasal'ın dar tanımları yok edildiğinde, yukarıdaki şekliyle kavramın ayırt edici niteliği de ortadan kalkacaktır. Dolayısıyla siyasal olana dair dar bir anlamlandırmanın elde tutulması, bu örnekteki düşüncenin ifade edilebilmesi için kullanışlıdır. Üstelik burada siyasal kavramını dar bir anlamla kullanmak, onun geniş anlamlarını yok saymayı da gerektirmez. Yani belirli düşüncelerin ifade edilmesinde siyasal kavramının ya da örneğin ideoloji kavramının dar anlamları elde tutulurken, hem siyasal olanın hem de ideolojinin hayatın her yanında olduğunu reddetmek zorunlu değildir.

İşte kapitalistleşme kavramının olabilecek en geniş içeriğiyle kullanılarak modernleşme kavramının yerine ikame edilmesinde de -en azından bu çalışma açısından- benzer bir sorun ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmada olduğu şekliyle, toplumsal formasyonları oluşturan düzeylerin düşüncede yalıtılarak ele alınmasına sıklıkla ihtiyaç duyulması hâlinde, kapitalistleşme kavramı iktisadi düzeydeki değişimleri nitelemek için kullanılabilir. Böyle bir kullanım, söz gelimi Osmanlı'nın son döneminde çok partili bir siyasi yaşamın başlamasının ya da örneğin XIX. yüzyılda hukuk alanında meydana gelen gelişmelerin, kapitalistleşme dinamiklerinden tümüyle bağımsız bir olgu olduğunu savunmak anlamına gelmez. Ancak bu olguları, örneğin tarımda artan ticarileşme eğilimlerinden ya da liman kentlerinde ticaretin büyük bir hızla gelişmesi gibi olgulardan ayırt edebilecek bir kavrama hâlâ ihtiyaç vardır. Kapitalistleşme kavramının sadece geniş içeriğiyle kullanılması ve modernleşme kavramının yerine tercih edilmesi durumunda, işte bu olanaktan vazgeçilmektedir.

Ayrıca, özel olarak modernleşme teorisinin zaafları da, modernleşme kavramının topyekûn bir kenara atılması için yeterli bir gerekçe değildir. Başka bir ifadeyle, modernleşme kavramını -kuşkusuz yeniden tanımlamak kaydıyla- kullanabilmek için,

1960'lı yıllarda popülerleşen Modernleşme Okulu'nun teorik kurgusunu benimsemek de zorunlu değildir.⁷ Çünkü modernleşme, belirli bir grubun teorik kurgusuna mahsus bir kavram olabilme ihtimalini çoktan geride bırakmıştır. Bu açıdan, az gelişmişliği, sadece ülkelerin kendi iç dinamikleriyle açıklamaya çalışan ve dümdüz, doğrusal bir ilerleme anlayışını yeniden üreten Modernleşme Okulu'nun bu zaafları, modernleşme kavramının tümüyle terk edilmesi gibi köktenci bir çözümü gerektirmemektedir.

Bu nedenlerle, bu çalışma boyunca 'kapitalistleşme' kavramı, modernleşme sürecinde iktisadi düzeyle ilişkili olarak kullanılmakta; 'modernleşme' kavramının yerine ikame edilmesine gerek görülmemektedir. Burada unutulmaması gereken, toplumsal bütünü oluşturan düzeylerin somut gerçeklikte ilişkisel bir biçimde bir arada tezahür ettiği ve bu bütünü oluşturan düzeylerin hiçbirinin, sadece kendisine ait, bütünün dışında bir tarihsel varlığı olmadığıdır. Bu hatırd tutulduğu ve modernleşme ile kapitalistleşme arasındaki ilişki göz ardı edilmediği müddetçe, kapitalistleşmenin de dar anlamıyla; yani modernleşme sürecinde iktisadi düzeyde yaşanan değişimleri nitelemek için kullanılması teorik açıdan bir sorun teşkil etmemektedir.

1.1.3. 'Bütün'ün İlişkiselliği

Yukarıda, modernleşmenin, kapitalistleşme dinamikleri ve ona eşlik eden diğer; ideolojik, siyasal, hukuksal ve kültürel değişimlerle birlikte toplumsal formasyonların tüm düzeylerine sirayet eden, bütünsel bir dönüşüm olduğu ifade edilmişti. Böyle bir tanımlamanın ardından, peşinen şu çekincenin de ifade edilmesi gerekmektedir: Modernleşmenin bütünsel bir dönüşüm olması, onun yekpare bir program olduğu; tüm sonuçlarıyla birlikte önceden bir plan dâhilinde tasarlandığı anlamına gelmemektedir. Hatta modernleşme sürecinde, sadece yönetsel mekanizmalarda gerçekleşen değişikliklerin bile birileri tarafından önceden tasarlandığını; tüm sonuçların önceden tahayyül edildiğini iddia edebilmek mümkün değildir. Yani modernleşme süreçlerindeki yönetsel değişimler dahi, o ülkelerde belirli bir parti ya da hizbin önceden tasarlayıp adım adım uyguladıkları bir siyasi olaylar dizisi değildir. Bu, dönemin siyasi öznelerinin belirli siyasal sonuçları bilinçli bir biçimde arzuladıkları,

⁷ Söz konusu dönemde demokrasi ile ekonomik gelişkinliği ilişkilendiren ve Modernleşme Okulu'nda öncü bir niteliğe sahip olan bir çalışma için bkz.: Lipset (1959).

bunlar için mücadele ettikleri ve bunların bir kısmını başarabildikleri gerçeğini elbette değiştirmez. Ancak yaşananlar daha ziyade, bir tekerleğin pek çok kişi tarafından aynı anda yokuş aşağı doğru itilmesini andırmaktadır. Tekerleğin yol boyunca nelere çarpacağı, nereye yöneleceği ve daha da önemlisi; nerede duracağını kestirebilmek güçtür: “Büyük olayların kendi dinamikleri, kendi öngörülemez mantıkları vardır” (Hobsbawm, 2009a: 88).

Nasıl ki sadece yönetsel düzeyde gerçekleşen değişimler bile en baştan beri planlanan bir program etrafında adım adım uygulamaya konulmuyorsa, modernleşme sürecinde toplumsal formasyonun diğer alanlarında yaşanan dönüşümler için de bu durum aynen geçerlidir. Bu nedenle, ilk olarak Batı Avrupa’da filizlenen ve hayatın her yanını kuşatan bu dönüşümlerin bir bütün olarak düşünölebilmesi (ya da yaygın tabirle; resmin bütünüün görölebilmesi), sürecin öncesinde değil; devamında mümkün olabilmieştir.⁸ Yeri gelmişken belirtmek gerekir ki, bu durum (resmin bütünüünün görölmesinin, sürecin devamında mümkün olabilmiesi), geç modernleşme deneyimlerinin planlamacı ve toplumsal hayata daha müdahaleci olmaya niye daha eğilimli olduklarını açıklamada da çok önemli bir detaydır. Çalışmanın devamında bu konu üzerinde detaylı olarak durulacaktır.

Öte yandan, modernleşmenin yekpare bir program olmadığı ve ayrıca tümöyle planlı-programlı bir gelişmenin ürünü olmadığı gerçeği, süreç içerisinde yaşananların tümöyle rastlantısal olduğu anlamına asla gelmemektedir. Söz gelimi sermaye hareketlerini yavaşlatan engellerin kaldırılmasının, er ya da geç kitlesel ölçekli üretimleri ortaya

⁸ Karl Marx (1818-1883), Ferdinand Tönnies (1855-1936), Émile Durkheim (1858-1917) gibi XIX. yüzyılın büyük düşünürlerinin, bu sıfatı hak etmelerini mümkün kılan sebeplerden biri, hayatın farklı alanlarında parça parça gözüken, oysa birbiriyle yakından ilişkili olan bu değişimlerin hikâyesini, -aralarındaki tüm farklılıklara rağmen- ilk kez onların bir bütün olarak okuyabilmiş olmasıdır. Bilindiği gibi Tönnies, içinde yaşamakta olduğu bütünsel değişimi, ‘Gemeinschaft (cemaat) - Gesellschaft’ (cemiyet) ikiliğiyle kavramsallaştırmaya çalışmıştır. Durkheim ise geçmişin klasik toplumsal organizasyonları ile içinde yaşadığı dönemi, ‘mekanik dayanışma - organik dayanışma’ ikiliğiyle birbirinden ayıştırmıştır. Marx’ta ise ‘feodal toplum - kapitalist toplum’ ayrımı kurulmuştur. Kuşkusuz bu üç ayrı ikilik, tümöyle aynı tespitlerin ve düşüncelerin, sadece farklı kelimelerle ifade edilişi değildir. Gerek sorunu ortaya koyuşları gerekse de ulaştıkları sonuçlar bakımından, sözü edilen düşünürler arasında çok önemli farklılıklar vardır. Ancak aralarındaki farklılıklar ne kadar büyük olursa olsun, her biri, insanlık tarihi açısından çok önemli bir dönüşüm sürecinin içinde yaşadıklarının ve bu dönüşümün, tüm hayatı kuşatmakta olduğunun, herkesten daha çok farkındaydılar.

çıkarmaya başlayacağı ve bunun da kentleşmeyi beraberinde getireceği; kentlerin kalabalıklaşmasının ve işbölümünün gelişmesinin devlet teşkilatının da gelişmesini zorunlu kılacağı; örneğin belediye hizmetlerinin gelişmesinin gerekeceği vb. tüm detaylar önceden tasarlanmamış olsa da, bu durum, bu gelişmeler arasındaki bağlantıların tesadüfi olduğu anlamına gelmemektedir. Daha makro planda bakıldığında da, burjuvazinin siyaset sahnesine atılması, Aydınlanma, kilise eleştirisi, aristokrasinin geleneksel ideolojisinin çözülmesi, kapitalizme uygun hukuk normlarının uygulamaya konulması ve yurttaşlar arasında formel eşitliğin kabul edilmesi, egemenliğin kaynağının kanda ya da dinde değil halkta aranması, monarkların kutsal haklar doktrinine karşı parlamentarizmin savunulması vb. tüm gelişmeler, aynı dönemde aynı coğrafyalarda tesadüfen bir araya gelen olgular dizisi değildir. Yer yer aralarında taşıdıkları tüm çelişkilere rağmen, yukarıda sayılan her bir gelişme ile diğerleri arasında, birbirlerini koşullayan kuvvetli içsel bağlantılar vardır ve dikkatle incelendiğinde bu bağlantıların, toplumsal formasyonların her düzeyine (iktisadi, ideolojik ve siyasal düzeylerin tümüne) uzandığı görülmektedir. İşte tam da bu nedenle, modernleşme, ilk olarak yekpare bir program olarak tasarlanmamış olsa da, yine de her coğrafyada bütünsel bir dönüşümdür. Yani modernleşme, sirayet ettiği her bir toplumda, iktisadi, siyasi ve ideolojik tüm düzeyleri birbirleriyle ilişkili biçimde dönüştürmektedir.

1.1.4. Modern Olan ve Modern ile Pre-Modern Olanın Eklemlenmesi

‘Modern olan’, kısaca, modernleşme süreçlerinin ortaya çıkardığı maddi ve ideolojik öğeler olarak tanımlanabilir. Bununla birlikte, modern olanın somut gerçeklikte, pre-modern öğelerden tümüyle arınmış bir hâlde tespit edilebilmesi genellikle mümkün değildir. Çünkü modernleşme, girdiği bir toplumsal bünyede tüm düzeyleri dönüştürürken, bu süreçte, geçmişten devralınan tüm öğeleri yok ederek; önüne çıkan bütün tümsekleri düzleyerek ilerlemez. Aksine, çoğu durumda, bu öğeleri kendisiyle uyumlu bir biçime dönüşmeye zorlayarak içerir. Tersten ifade edilirse; modern öncesi dönemde mevcut olan maddi ve ideolojik öğeler, modernleşmeyle birlikte nadiren ortadan kalkarlar; genellikle az ya da çok, ama mutlaka belirli dönüşümlere uğrayarak modernleşme süreci tarafından içerilirler.

Giddens, modern dönemde geleneğin oynadığı rol hakkında şöyle yazmaktadır:

Bir uygulama sadece geleneksel olduğu için onaylanmaz; gelenek haklı görülebilir, ancak bu da yalnızca bilginin, gelenekten kaynaklanmayan bir bilginin ışığında yapılır. Alışkanlığın eylemsizliğiyle birleştiğinde, bunun anlamı şudur: Modern toplumların en modernleşmişinde bile gelenek, bir rol oynamayı sürdürür. Ancak, bu rol genelde, dikkatlerini çağdaş dünyadaki gelenek ile modernlik bütünleşmesi üzerinde yoğunlaştırmış olan yazarların inandığından çok daha az önemlidir. Çünkü, haklı çıkarılmış gelenek, iğreti giysiler içindeki bir gelenektir ve kimliğini yalnızca modernliğin düşünömselliğinden alır (1994: 40).

Giddens'in geleneğe dair söylediklerini, toplumun çok çeşitli alanlarına uyarlayabilmek mümkündür. Bunlarda her zaman düşünsel süreçlerin bilinçli yönlendirmesi baskın olamaz. Ancak modernleşme süreçlerinde geçmişten devralınan öğeler, şu ya da bu şekilde yeni yapıya uyumlu hâle gelirler. Örneğin, modern öncesi dönemde var olan aile kurumu, modernleşmeyle birlikte ortadan kalkmamıştır. Ancak modernleşme, aile kurumunu, modern-öncesi toplumlarda olduğundan farklı bir biçime sokmuştur. Bir yandan büyük ölçekli aileler küçölüp çekirdek aile hâlini alırken; diğer yandan da bu kolektif aidiyetin hem bağlayıcı hem de koruyucu gücü, yerini bireyselleşmeye bırakmaya başlamıştır. Yani parça (aile kurumu), bütün (yeni toplumsal formasyon) tarafından, yeniden belirlenmiştir. Modern dönemin ailesi artık, ne feodal dönemin ailesidir, ne de ilkel-komünal dönemin.

Aile kurumu hakkındaki yukarıda ifade edilenler, din kurumuna da uygulanabilir. Modernleşmenin beraberinde getirdiği sekülerleşme süreciyle birlikte dinlerin, toplumsal formasyonların ideolojik düzeyini dolduran başat öge olma özelliklerini kaybettikleri ifade edilebilir. Ancak dinler, modern döneme özgü yeni ideolojik kompozisyonların varlığıyla birlikte topyekûn ortadan kalkmamışlar ve az-çok muhtevalarının değişmesi pahasına da olsa, modernleşme içerisine soğurulmuşlardır. Bu muhteva değişimi, insanlara aktardığı mesajların ezeli ve ebedi olduğu yönünde en iddialı durumda olan semavi dinler açısından bakıldığında bile geçerlidir. Yüzyıllardır değişmeden gelen metinler içerisinde çağa uygun mesajların yakalanabilmesi, bunun somut bir izleğidir. Örneğin son dönem Osmanlı aydınları 'meşveret'in önemini keşfedebilmekte ya da kapitalist üretim ilişkilerindeki emek sömürsünün devamlılığı için kutsal metinler içerisinde yine gerekli mesajlar ("selamete ermek için didinip durmak gerekir, İsa Mesih de işçiydi" vb.)⁹ çekip çıkarılabilmektedir. Özetle,

⁹ Bu örnek, kapitalist dönemde dinsel ideolojinin işçilere nasıl seslendiği bağlamında Althusser'indir (2003: 123).

modernleşme sürecinde din, ortadan kalkmamaktadır; ama o da, modernleşmenin sınırları içerisinde dâhil olmakta; modernleşme sürecinde çeşitli dönüşümler geçirmektedir.

Aile ve din kurumları için bu söylenenler, aynı şekilde, dar anlamıyla devlet, hukuk vb. kurumlarda da gözlemlenebilir. Modern dönemden önce de var olan bu öğelerin hiçbiri modernleşmeyle birlikte ortadan kalkmamıştır. Fakat bunların her biri artık, yeni toplumsal bütünde, eskisinden farklı bir biçimde varlığını sürdürmektedir.

Yeni toplumsal bütünle uyumsuz öğeler ise, modernleşme sürecinde zaman içerisinde silikleşmekte ve giderek yok olmaktadır. Söz gelimi, yeni üretim ilişkilerinin meşruiyeti, insanların pazarda hukuken eşit bir biçimde rekabeti üzerine kurulduğundan, kan bağı dolayısıyla gelecek ekonomik ve siyasal ayrıcalıkların hukuken reddedilmesi zorunluluğu veya hukuken tanımlanmış bir biçimde köleliğin süremeyecek olması, modernleşmeyle uyumlulaştırılamayacak bazı eski girdilerin tasfiye oluşudur.

Özetle modernleşme, içine girdiği bir toplumsal bünyede, kaynağı kendinde olmayan ideolojik ve maddi öğeleri kendi içerisinde soğurarak kendine eklemlenmekte; bunun mümkün olamadığı öğeleri ise tasfiye etmektedir. Öyleyse modernleşmenin bütünsel bir dönüşüm olması, onun, eskiye ait (ideolojik ya da maddi) ne varsa ortadan kaldıracak anlamına gelmemektedir. Fakat tüm bunları, -kendisiyle uyumlulaşabileceği ölçüde- kendi içine soğuracak ve yeni bir biçimle var edecektir.

Tüm bu söylenenler, modernleşmenin, en radikal örneklerinde bile ‘geçmiş’ ile ‘an’ı, ‘eski’ ile ‘yeni’yi birbirlerinden kesin bir biçimde koparmadığını ve koparamayacağını da göstermektedir. Çulhaoğlu’nun (2002b: 524), “[s]af anlamıyla geleneksellik olabilir. Ama, saf anlamıyla modernlik olamaz. Modernleşme sürecinin belirli bir mesafe aldığı her yerde, modernlik de geleneksellik de kendi saflığını yitirir ve ortaya melez bir yapı çıkar” derken, kastettiği budur. Yazarın da ifade ettiği gibi, “[g]eleneksellik, kuramsal düzlemde tanımlanıp, pratik düzlemde saf haliyle saptanabilir. Modernlik de kuramsal düzlemde tanımlanabilir; ama pratik düzlemde saf haliyle saptanamaz. Çünkü, modernlik olarak önümüzde duran ya da içinde bulunduğumuz ortam, görece daha saf ya da bozulmuş (dönüşmüş) biçimleriyle mutlaka gelenekselliği de içerir” (2002b: 524).

Bu husus, özellikle Türk modernleşmesine dair tartışmalar açısından oldukça kritiktir ve çalışmanın devamında bu konu üzerinde tekrar durulacaktır.

Bu kısımda değinilecek son husus ise, modernleşmenin, kendisine yönelik eleştirileri ve tereddütleri de yine kendi zeminine oturtabilme gücüdür. Elbette, aydınlanma, modernleşme, ilerleme vb. söylemleri bayrak edinen siyasi grupların, kendi meşruiyetlerini ‘yeni’ye ve geleceğe referansla kurmaları; söylemlerini modern döneme özgü öğelerle şekillendirmeleri şaşırtıcı değildir. Ancak burada asıl dikkat edilmesi gereken, modernleşmeye karşı belirli bir noktada gerçekleştirilmek istenen direnişlerin de önünde sonunda modern öğelere yaslanmak durumunda kalmalarıdır. Esas üzerinde durulması gereken ve ayrıca modernleşmenin bütünselliğine de bir kanıt oluşturan olgu budur.

Modernleşmenin söz konusu bu özelliği, çok farklı coğrafyalardan, çok farklı eleştirilerle örneklenebilir. Söz gelimi modernleşmenin rasyonalite vurgusuna karşı irrasyonalitenin yine rasyonel biçimde savunulması bunun somut bir izleğidir. Bu durum, modernleşmenin ilk evrelerinde Fransız muhafazakârlarında ya da 1930’ların yükselen faşizminde görülebilir. Türkiye’de modernleşmenin reddiyelerinden birine imza atan Nurettin Topçu’nun ruhçuluğu da buna iyi bir örnektir. Bu örneklerde ortak olan, modernleşmeye karşı belirli bir pozisyonda gerçekleştirilmek istenen direncin, kendisini, yine modernleşmenin beraberinde getirdiği öğelerle, kavram setleriyle kuruyor olmasıdır. Sonuçta, modernleşme bir anafor gibi, tüm farklı düşünce kamplarını kendi sınırları içine çekerek, bir biçimde onunla uyumlu olmak durumunda bırakmaktadır. Bu durum da yine, modernleşmenin tüm toplumsal formasyonu dönüştürüyor olmasının bir sonucudur: Modernleşme sürecinin yaşanmaya başladığı bir toplumsal yapıda, modernleşmeyi ya da onun sonuçlarının bir bölümünü, ‘modern olan’ın tümüyle dışında kalarak eleştirebilmek mümkün değildir.

1.1.5. Modernleşme’nin İç Gerilimleri ve Çelişkileri

Modernleşme tartışmalarında sıklıkla karşılaşılan tutumlardan biri, modernleşmenin insanlığa sunduğu geniş spektrumdan sadece belirli özelliklere odaklanılarak, bunlar aracılığıyla ‘modern olan’ın kavranmasıdır. Örneğin Tevfik Fikret ([1911] 2012: 46), “[b]ir gün yapacak fen, şu siyah toprağı altın, / Her şey olacak kudret-i irfânla...

inandım” derken; Mehmet Akif Ersoy ise bilindiği gibi, “medeniyet dediğin tek dişi kalmış canavar” diye yazmaktadır. Gerçekten de, “modernleşme = umut, akıl, bilim, gelişme, barış, özgürleşme” ya da “modernleşme = yıkım, savaş, vahşet, baskı” vb. birbirine zıt formülasyonların her birine dayanak olarak kullanabilecek ampirik veriler fazlasıyla mevcuttur.

Aslında modernleşme bir yandan bunların hiçbirisidir; ama diğer yandan da bunların hepsidir. Çünkü modernleşme, belirli karşıtlıkları ve çelişkileri, kendi bünyesinde her daim taşımaktadır. Somutlaştırmak gerekirse, iktisadi açıdan modernleşme bir yanıyla evrensel çapta bir bütünleşme demektir. Çünkü ülkeler, eşitsiz ama bileşik bir yapıya dâhil olmaktadır. Ancak modernleşme bunu, tüm dünya haritasını deyim yerindeyse düzleyerek gerçekleştirmemektedir. Modernleşme, insanlığı, ulus-devletler olarak parçalamak ve iktisadi açıdan özgülleştirmek suretiyle bir araya getirmektedir. Bu açıdan modernleşme, bir yanıyla bütünleşme anlamına gelmektedir; diğer yanıyla da parçalanma. Hobsbawm’ın (2012: 81), “[d]ünyanın birliği, bölünmeyi de içinde taşıyordu. Kapitalist dünya sistemi, rakip ‘ulusal ekonomiler’in oluşturduğu bir yapıydı” derken işaret ettiği çelişki budur.

Diğer yandan, modernleşmenin beraberinde getirdiği teknolojik ivme, insanlık adına somut bir gelişmedir ve geleceğe yönelik de bir umut kaynağıdır. Uzun mesafeler artık çok daha kısa sürede kat edilebilmekte; tıbbın gelişimi muazzam olanaklar yaratmakta ve insanlık, çok daha kısa sürede çok daha yüksek ölçekli bir şekilde üretim yapabilmektedir. Ancak bu teknolojik ivme, aynı zamanda, felaket beklentisini ve yıkımı da beraberinde getirmektedir (Dünya paylaşım savaşları, nükleer felaketler vb.). Giddens, (1994: 16-17), 1994 yılı itibarıyla, “[i]çinde bulunduğumuz yüzyılda şimdiye kadar 100 milyondan fazla insan çatışmalarda ölmüştür; genel nüfusun artışını gözönünde bulundursak bile bu sayı, on dokuzuncu yüzyıldaki dünya nüfusundan fazladır” diye yazmaktadır. Gerçekten de insanların çok kısa sürelerde ve toplu hâlde yok edilebilmeleri, modern dönemden önce hiçbir çağda bu kadar kolay ve sıklıkla gerçekleştirilebilen bir olay değildi.

İlhan Tekeli (2007: 20) de, modernleşmenin en temel çelişkilerinden birine şu şekilde işaret etmektedir: “[m]odernite projesinin kurumsal [yapısı] toplumdaki bireylerin eşitliği varsayımı üzerinden geliştirilmiş olmasına karşın, ekonomik [işleyişi] bireyler

arasındaki eşitsizliği sürekli artırma[ktadır].” Yazar bunu, modernitenin “iç çelişki”si olarak tanımlamaktadır.

Örnekler çoğaltılabilir. İnsanların bir araya yığılmaları ve birbirleriyle iletişim kurma olanaklarının gelişmesi de modernleşme sürecinde yaşanan bir olgudur; o insanların bir aradayken yalnızlaşması ve birbirine yabancılaşması da. Aynı şekilde, modernleşmenin sunduğu olanaklar, insanların pek çok açıdan daha özgürce hareket edebilmesine de olanak sağlamaktadır (insanların tüm hayatları boyunca belirli bir yöreye bağımlı bir biçimde yaşamak zorunda kalmamaları gibi); ama özgürleşmenin karşısında modernleşme, aynı zamanda, insanlık tarihin gördüğü en katı disiplin araçlarını da sunmaktadır.

Callinicos (2011: 55-59) da, aydınlanmanın, bir yanda egemen bir devlet tasarımını, diğer yanda da özgürlük arayışını içerdiğini ve hatta bu iki ucun, aynı düşünürlerde bile (örneğin Jean Jacques Rousseau’nun ‘genel irade’inde) bir arada bulunulabildiğini ifade ederken, modernleşmeye içkin başka bir ikiliğe işaret etmektedir. Nitekim devletin, insan özgürlüğünü koruyucu bir hizmet aracı olarak düşünülebilmesi, devletin hesap verebilirliği, idarenin yurttaşlar tarafından dava edilebilmesi ve ülkenin asıl sahibinin toplum (‘halk’ ya da ‘ulus’) olarak tanımlanabilmesi vb. fikirler, modern dönemden önce mevcut değildi. Ancak tüm bunları yutan, vatandaşlarının neredeyse tüm pratiklerini düzenleyip kontrol edebilen gerçek bir ‘Leviathan’ da, ancak ve ancak modern dönemde ortaya çıkabilirdi. Çünkü daha önceki yüzyıllarda siyasi iktidarlar, yaşamı kontrol edebilmek ve toplumu disipline edebilmek için bu denli maddi olanaklara sahip değildi.

Benzer şekilde bugün dünyadaki gıda üretim kapasitesi, tüm insanları rahatlıkla doyurabilecek düzeydeyse, yani bunun maddi olanakları fazlasıyla yeterliyse; bu, modernleşmenin ve onun beraberinde getirdiği dinamiklerin bir sonucudur. Ancak bugün milyonlarca insanın aç olması ve -en azından imkân dâhilinde olduğu hâlde- bunun önlenmiyor olması da modernleşmenin beraberinde getirdiklerinin bir sonucudur (kapitalist rekabet, kâr maksimizasyonu, emperyalizm vs).

Özetle modernleşme, belirli ikilikleri ve bu ikiliklerin harmanlandığı içsel çelişkilerini kendi bünyesinde barındırmakta ve bunlardan hangilerinin ne zaman daha ağır basacağı,

somut pratiklerle belirlenmektedir. Dolayısıyla, modernleşmenin kendi bünyesinde taşıdığı karşıtlıklardan belirli bir kutup ya da modernleşme sürecinin getirdiği çelişkilerin belirli bir demeti, tek başına, modernleşmenin doğası (değişmez karakteristiği) olarak görülemez.

Bu bölümde, modernleşmeye ve modern olana dair tüm bu söylenenler, en üst soyutlama düzeyinde elde edilebilecek; yani uygarlığın, kabaca XVII.-XX. yüzyılları arasında yaşadığı büyük dönüşüme geniş bir perspektiften bakıldığında gözlemlenebilecek bir takım genel niteliklerdir. Bununla birlikte, uygarlığın farklı bölmelerine daha yakından bakılacak olursa, modernleşme süreçlerinin farklı coğrafyalarda tümüyle özdeş sonuçlar üretmediği; aksine, uygarlığın az-çok bi(r)leşik bir nitelik taşıyan bu tarihsel hareketinin, zorunlu olarak birtakım tikel farklılıklarla ilişkilendiği görülmektedir.

1.2. MODERNLEŞMEDE TİKELLİK

Kapitalizmin, onu tüm dünyaya yayılmaya zorlayan içsel eğilimlerinin ve ayrıca teknolojik gelişmelerin (ulaşım olanaklarının artması, matbaanın yaygınlaşması vb.) etkisiyle, ilk olarak Batı Avrupa’da başlayan dönüşümler hızla tüm yeryüzünü etkisi altına almaya başlamıştır. Böylelikle, tüm insanlık tarihi boyunca ilk defa olarak, farklı uygarlıkların tarihi, kelimenin gerçek anlamıyla bir dünya tarihine dönüşmeye başlamıştır (Savran, 2011b: 90).

Ancak insanlığın az-çok bi(r)leşik olan bu tarihsel hareketi, farklı coğrafyalarda tümüyle özdeş koşulların bir sonucu olarak ortaya çıkmadığı gibi, doğal olarak, yol açtığı sonuçlar açısından da tümüyle türdeş bir niteliğe sahip olmamıştır. Dolayısıyla pre-modern bir yapıdan modern bir yapıya geçiş sürecinin belirli bir ülke özelinde derinlemesine kavranabilmesi, o ülkeye dair somut tahlilleri gerektirmektedir. Zira çalışmanın başında da belirtildiği üzere, her bir toplumsal formasyon, geçmişten getirdiği sayısız faktörün koşullamasıyla özgül bir bütünlük oluşturmaktadır.

Diğer yandan, her bir toplumun modernleşme sürecinin ayrı bir incelemeyi hak ettiği gerçeğinin, araştırmacıları, farklı toplumlarda yaşanan gelişmeler arasındaki benzerlik ve sürekliliklerin tümüyle odaktan çıkarılacağı bir yöntemsel pozisyona sürüklememesi

gerekmemektedir. “Değil insan toplumları, inorganik madde âlemindeki somut gerçek parçaları, birimleri bile, somutluğunda ele alındıklarında tam bir benzeri olmayan, eşsiz (unique) varlıklardır” (Boran, 2010: 509). Ama Boran’ın aynı yerde ifade ettiği üzere, nasıl ki bir aslan ile bir balinanın ilk bakışta birbirine hiç benzememesi, ikisinin de ‘memeli’ olduğu gerçeğini ortadan kaldırmıyorsa ve bu özdeşlikten çok önemli bazı sonuçlara ulaşabilmek de mümkün olabiliyorsa; bu şekilde bilim, somutluktaki sonsuz çeşitlilik içerisinden belirli ortaklıkları yakalayabilir. Böyle bir yöntemsel tutumun özellikle bu çalışma açısından önemi ise, özne-merkezciliğin ve metodolojik özgücülüğün çoğunlukla çözümleme dışına attığı veya gerekli ilgiyi göstermediği birtakım nesnellikleri ön plana getirecek olmasıdır. Bu saikle burada kısaca değinilecek ve çalışmanın özellikle üçüncü bölümünde Türk modernleşmesine yönelik tahlillerde devreye sokulacak olan iki önemli kuramsal öge, ‘geç modernleşme’ (ve onun bir sonucu olarak ‘refleksivite’) kavramı ile ‘kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişimi’ kuramıdır.

1.2.1. Geç Modernleşme ve Refleksivite

Modernleşmede gecikmişlik, bilhassa da dünya siyasetinde geçmişte önemli bir yer tutmuş veya yakın gelecekte tutmaya aday ülkelerde, birtakım benzer siyasal ve ideolojik reflekslere yol açabilmiştir. Bunun temel sebebi, çok uzak coğrafyalarda da olsa, benzer nesnel koşulların, benzer siyasal ve ideolojik konumlanışları beraberinde getirebildiği gerçeğidir. Elbette modernleşmede gecikmişliğe gösterilecek reflekslerin muhtevası, bu durumda olan tüm toplumları kesecek bir biçimde ve kesin, katı bir liste çerçevesinde formüle edilemez. Yine de, bir takım reflekslerin, ülkeleri ve kıtaları aşan sürekliliği çarpıcıdır.

Modernleşmede gecikmişliğin en tipik sonuçlarından biri, kapitalistleşmenin ve onun tüm hayatı kuşatan etkilerinin yeni yeni belirmeye başladığı ülkelerde, kendi ülkesi dışındaki modernleşme süreçlerinin bilgisine sahip olan siyasal iktidarların, bu nesnel konumlarından hareketle ülkenin dönüşümünü etkin bir biçimde yönlendirip, hızlandırmaya çalışmasıdır (Çulhaoğlu, 2007: 171). Böylelikle, “geç modernleşmede ‘düşünümsellik’ (*reflexivity*) ağır basar ve burada süreçlerin bilinçli yönlendirmesini amaçlayan girişimler daha belirgindir” (Çulhaoğlu, 2007: 171). Çulhaoğlu’nun önerdiği

refleksivite terimi bu çalışmada kritik rol üstleneceğinden, burada net bir tanıma kavuşturulması gerekmektedir. Türkçeye düşünümsellik olarak çevrilen bu terim, Giddens'ta (1994: 39), aslında, “tüm insan eylemlerinin tanımlayıcı bir karakteristiği” (kendi üzerine düşünüm) olarak sunulur. Giddens'a (1994: 40) göre, modern öncesi dönemde bunun işleyişi, büyük oranda, geleneklerin gölgesinde; geleneğin yol göstericiliğiyle şekillenir. Geleneğin ve geçmişin, bugün üzerindeki kesin egemenliğinin sarsılmasıyla birlikte (yani modern dönemde) ise refleksivite, bambaşka bir hâl alır: Eyleyenin, eylemi üzerine düşüncesinde artık, aklın talepleri geleneğin yerine geçmeye başlar (1994: 41).

Çulhaoğlu'nun kullanımından esinle bu çalışmaya aktarılan söz konusu terim, burada, çok daha spesifik bir içerikle kullanılacak ve Giddens'taki içeriğinden farklılaşacaktır. Bu çalışmada refleksivite, geç modernleşme deneyimlerinde siyasal iktidarların, irade ve pratiklerini, diğer modernleşme deneyimlerine bakarak ve bu deneyimlerin sağladığı bilgi ve yine bu deneyimlerin ürünü olan ideolojik ve politik öğelerle ilişkilendirilerek şekillendirmesi olarak anlaşılabilecektir. Biraz daha açmak gerekirse, modernleşme süreçlerinde ilk olarak deneyimlenen gelişmelerin bilgisi (ki bunun içerisine 1789, 1830, 1848 ve 1871'deki toplumsal hareketler, farklı parlamenter deneyimler, endüstri devrimi ve bu devrimin tüm sonuçları, kentleşmenin toplumsal yaşayışa olan etkileri, hukuk alanındaki yeni düzenlemelerin beraberinde getirdikleri, 1864'de I. Enternasyonel'in toplanması, 1917 Bolşevik Devrimi vb. sayısız tarihsel deneyim girer), bu deneyimlerin ilk olarak açığa çıktığı coğrafyanın dışında kalan insanlar için bir sır değildir. Bunların bilgisine sahip siyasal iktidarlar da, düşünce ve edimlerinde, sanki tüm bu yaşanan süreçlerden habersizmişçesine, tamamen doğaçlama bir biçimde hareket etmezler, edemezler. Örneğin, sanayileşmenin üretim kapasitesini radikal bir biçimde arttırdığının veya bu sürecin, sınıf çatışmasını keskinleştirdiğinin bilgisine sahip olan bir siyasal iktidarın nesnel konumu, insanlık tarihinde bu süreçlerin ilk defa deneyimlendiği ülkelerdeki siyasal iktidarların konumuyla aynı olamaz. Geç modernleşme, gecikmiş olanlara, bu sürecin en önünde gelenlerin sahip olamadığı bir öngörü imkânını, doğal olarak sağlamıştır. Bu açıdan, geç modernleşme deneyimlerinde siyasi iktidarların, karanlıkta el yordamıyla ilerlemeye çalıştıklarını söyleyebilmek mümkün değildir. Onlar, toplumun yaşadığı büyük alt-üst oluş süreci içinde bir sonraki adımda kendilerini nelerin beklediği konusunda -doğru ya da yanlış- ama çoğunlukla

bir fikir sahibiydiler. Bu, o anki hâllerini veya yapmaları gereken eylemleri değerlendirirken, dış dünyadan temellük ettikleri; yani farklı coğrafyalarda yaşanan deneyimlerden süzülen bilgileri, kendi konumlarına bakarak yorumlamaları sayesinde mümkün olmaktadır. Çalışma boyunca, geç modernleşme deneyimlerinde öznel eylemliliklerinin ‘refleksif’ bir karakter taşıdığı önermesiyle kastedilecek olan budur.¹⁰

Kuşkusuz dış dünyadan temellük edilecek bilgiye, doğrudan ya da dolaylı olarak ve sistemli ya da sistemsiz olarak, ideoloji de dâhildir. Köşeli, gelişkin ideolojik tasarımların (örneğin solidarizmin, liberalizmin veya korporatizmin) bilinçli olarak temellük edilebilmesi, doğrudan ve sistemli bir faaliyet olarak nitelenebilir. Örneğin Prens Sabahaddin, Fransa’daki kuramsal ve politik yayınlardan, liberalizmin belirli bir yorumunu alıp ülkeye getirebilir. Ancak ilk modernleşme deneyimlerinden süzülen ideolojik motiflerin temellük edilişi, her zaman bu kadar doğrudan ve bilinçli biçimde gerçekleşmez. Söz gelimi, silahlanmış aç köylülere ya da politize olmuş fabrika işçilerine dair kaygılı ve korkulu imgelerin temellük edilişi, daha dolaylı ve sistemsiz bir biçimde gerçekleşir. Refleksivitede, ideolojik motiflerin bu şekilde edinimi, örneğin romanların ya da gazete haberlerinin dolayısıyla gerçekleşebilir.

Modernleşmede gecikmişlik, farklı siyasal iktidarların, muhtevası kesin bir biçimde saptanıp tek tek sayılabilecek eylem protokolleri geliştirmelerine elbette yol açmaz. Zira toplumsal egemenlik ilişkilerinin belirli bir andaki özgül biçimlenişi, bunun siyasal düzeydeki özgül yansımaları ve ayrıca, ülkelerin, uluslararası sahada içinde bulundukları özgül konumlar, refleksivitenin muhtevasına her bir özgül örnekte nihai şeklini verecektir. Bununla birlikte, modernleşmede gecikmişliğin, birtakım refleksleri belirgin bir biçimde peşi sıra sürüklediğini ifade edebilmek mümkündür.

¹⁰ Refleksivitenin Giddens’taki özgün kullanımının, Türkçeye düşünümsellik olarak çevrildiği yukarıda da ifade edilmişti. Ancak bu çalışmada devralındığı biçimiyle terim, Türkçe bir kelime köküyle ilişkilendirilmeden; ‘refleksivite’ olarak yazılacaktır. Bunun nedeni, kavramın taşıdığı ‘refleks’ kökünün anlamının, ‘dış dünyadan gelen uyarıcıya verilen tepki’ olması hasebiyle, bu çalışmada kullanıldığı içeriğe çok daha uygun düşmesidir. ‘Dış dünya’, modernleşme süreçlerinin ileri örnekleri konumundaki ülkeler; ‘uyarıcı’, bu ülkelerin tarihsel deneyimlerinden süzülen bilgiler; ‘teпки’ de, geç modernleşme deneyimlerinde siyasal öznel eylemler bu bilgilere göre takındıkları tutum ve davranışlar bütünü olarak düşünülebilir. ‘Refleksivite’ yerine ‘düşünümsellik’ kelimesi tercih edilseydi, aynı terim, bu içeriği bu kadar iyi bir biçimde yansıtamayacaktı.

Yukarıda değinildiği gibi, geç modernleşme deneyimlerde gözlemlenebilecek en tipik reflekslerden biri, modernleşme sürecinin etkin bir biçimde yönlendirilmesi ve belirli noktalarda da hızlandırılmaya çalışılmasıdır. Bu, birbiriyle ilişkili bir dizi sonuca yol açmaktadır. Öncelikle, belirli süreçlerin hızlandırılmaya çalışılması, toplumsal yaşamın çeşitli alanlarına, yoğunluğu değişen oranlarda da olsa etkili müdahalelerin gerçekleşeceği anlamına gelmektedir. Modernleşmede gecikmişlik, öznelere, aceleci adımlara zorlamaktadır. Bu, eğitim-kültür faaliyetleri vasıtasıyla ideal yurttaşların bir an önce şekillendirilmesi isteğinden, ekonomik tedbirlerle (teşvikler, imtiyazlar ve hatta zorlamalarla) sanayileşmenin hızla gerçekleştirilmesi çabalarına kadar, çok çeşitli içeriklerde tezahür edebilir.

[C]emaatlerini Batı'ya yönlendirmek istediler [...] Yapılması gerekli değişiklikler, bağımsız bir devlet kurmaktan yeni toplumsal davranış protokolleri geliştirmeye kadar birçok şeyi kapsıyordu. Hem devlet için bağlayıcı bir unsur olarak hem de yeniden biçimlenmiş düzeni insanlara aşılamanın bir aracı olarak milli kültürün zorunlu olduğu ortaya çıktı [...] peşine düştükleri ilk modern özellik milli bir kimlikti.

Bir milli kültür fikri, yeni bir kimliğin icadı, kültürel mühendislik yoluyla mümkün kılınmıştı.

Yukarıdaki alıntıda aktarılan ifadelerin yazarı belirtilmediğinde, burada, Türk modernleşmesinin eşsiz (*sui generis*) tarihsel deneyiminin konu edildiği düşünülebilir. Zaten çalışmanın ilerleyen bölümlerinde gösterileceği gibi, Türkiye’de birçok düşünür ve araştırmacı, yukarıdaki pasajda değinilen olguları ve benzerlerini, Türkiye’nin modernleşme deneyiminin eşsiz özellikleri gibi sunmaktadır. Ancak bu alıntılanan pasajın yazarı, Gregory Jusdanis’tir (1998: 10, 50). Yazar, İttihat ve Terakki’nin ya da Erken Cumhuriyet Dönemi’nde CHP’nin politikalarını değil; gecikmişliğin, Yunan modernleşmesi üzerindeki etkilerini konu edinmektedir.

‘Kültür mühendisliği’nden başka bir alana; ekonomi politikalarına geçilirse,

[...] kapitalist ekonomik gelişmenin seçeneğinin geri kalmışlık, dolayısıyla zayıflık olduğunu ister istemez kabul ettiler. Onların sorunu, burjuva-liberal siyasi rejimlere yol açmadan, kapitalizmi ve onunla birlikte burjuvaziyi nasıl geliştirecekleri sorunuydu.

Bu pasajda ifade edilenler de, Türk modernleşmesine dair tartışmalar açısından oldukça tanındıktır.¹¹ Bununla birlikte, yukarıdaki satırların yazarı olan Hobsbawm, Osmanlı'nın güçlü, merkezi, ceberut devlet geleneğini ya da Türkiye'de bir dönem oldukça popüler olan askerî vesayeti tartışmamaktadır. Yazarın tartışma nesnesi Türkiye değildir ve yukarıdaki alıntının hemen baş tarafı da şöyledir: “Viyana’daki, Berlin’deki ya da St. Petersburg’taki burjuva karşıtı ve liberal karşıtı muhafazakâr rejimlere gelince, [...]” (2012: 272).

Osmanlı’da devletin geleneksel yöneticileri, belirli bir tarihsel eşikte, olmayan sınıf dinamiklerini yaratmaya mı karar vermişlerdir? Yoksa, toplumun içinde bulunduğu bütünsel dönüşümün bir sonucu niteliğinde olan ve 1908’den sonra yerleşikleşen yeni türde bir iktidar mekanizması, mevcut Müslüman-Türk kapitalistlerinin, gayrimüslim ve yabancı sınıfdaşları ve ast sınıflar karşısında objektif çıkarlarının korunması misyonunu mu üstlenmiştir? Çalışmanın üçüncü bölümünde bu konu üzerinde detaylı olarak durulacaktır. Şimdilik, kültür, ekonomi politikaları vd. alanlarda devletin müdahaleciliğinin, geç modernleşmenin temel bir karakteristiği olduğunun ve bunların, Türk modernleşmesinin *sui generis* özellikleri olmadığının altı çizilmelidir. Söz konusu müdahalelerinin, toplumun farklı alanlarında hangi yoğunlukta ve nasıl bir içerikle gerçekleşeceği ise, elbette her toplumun özgül şartları ve bu şartlar içerisinde hareket eden siyasi öznelerin pratikleriyle nihai şeklini almaktadır. Ancak en genel ifadelerle, siyasal iktidarın yoğun müdahalelerin, aceleciliğinin ve modernleşmenin şu ya da bu şekilde bir proje gibi tahayyül edilmesinin, geç modernleşme deneyimlerinde yaygın bir eğilim olduğu ifade edilebilir.

Yukarıda en son, Hobsbawm vesilesiyle, Almanya’dan, Avusturya’dan ve Rusya’dan söz edilmişti. Bunların yanına eklenebilecek tipik bir örnek de Japon modernleşmesidir.

¹¹ Karşılaştırınız: “XIX. yüzyılda, Osmanlı devlet adamları bu konudaki tavırlarını tersine çevirmişlerdi; bu devlet adamları [...] bir ‘ara’ toplumsal sınıfın güçlü bir devlet için gerekli olduğu konusunda ikna olmuşlardı [...] Büyüyen bir ‘ekonomik pasta’ın istenilir olduğu yolundaki Batılı tavsiye sonunda kabul edilmiş ve bu yeni ekonomik büyüme fikrinden, bir Türk müteşebbis sınıfından sağlanacak faydalar düşüncesi türetilmişti [...] Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucuları [da] [...] bir Türk müteşebbis sınıfının gelişmesini teşvik etmişlerdi. [Ama] [b]u sınıfı belli sınırlar içinde tutacağını düşündükleri önlemler almışlardı; siyasal iktidarın hâlâ koruyucuların tekelinde tutulabileceğine inanıyorlardı” (Mardin 1991a: 198-199). Mardin biraz ileride de, bu gelişmeleri, Osmanlı Devlet geleneğine bağlamaktadır (1991a: 199).

Zira Japonya da, uluslararası kapitalist zincire geç dâhil olan ve ayrıca, burjuvazinin nitel ve nicel açıdan Fransa, İngiltere ve daha sonraki dönemde de ABD'ye kıyasla güçsüz bir konumda olduğu diğer bir izlektir. Japonya örneğinde bilhassa Türkiye özelindeki tartışmalar açısından tanıdık olan bir diğer husus da, uluslararası kapitalizminin, Japonya'daki yapısal değişimde önemli bir rol oynamasıdır. Başka bir ifadeyle, Japon modernleşme deneyiminde, uluslararası kapitalizmin önüne çıkan engelleri bertaraf etme becerisinin ayrı bir önemi olmuştur. Çünkü Japonya'da siyasal iktidarı, ticaretin liberalleşmesine “ikna” eden Batı emperyalizminin donanmaları olmuştur (Harman, 2017: 358; Hobsbawm, 2012: 164). Devamında, 1868 yılında da, ülkedeki geleneksel iktidar mekanizması (Şogonluk), kesin olarak yıkılmıştır. Bundan sonrasında Japonya'nın girdiği yolu Moore (2012: 22), tıpkı Almanya'da olduğu gibi, “tepeden inme bir devrim” süreci olarak nitelemektedir.

Skocpol (2004: 216) da, “[...] Prusya ve Japonya, otokratik siyasal otoritelerin tepeden inme yollardan kurumsallaştırdığı reformlarla, [...] az çok hızlı ve sorunsuz bir biçimde uluslararası gereksinimlere uyum sağla[dı]” şeklinde bir yorumda bulunmaktadır. Harman (2017: 359) ise, Japon deneyiminin, uluslararası ölçekte iki açıdan çok önemli olduğunu öne sürmektedir. İlki, “[t]oplumu dört nala kapitalist ilişkilere açmanın inisiyatifi[nin] burjuvaziden gelmek zorunda” olmadığını; ikincisi ise, “mesele sanayinin kurulması ve yeni kapitalist üretim biçimlerinin zorlanması meselesi olduğunda, devletin var olmayan sanayici kapitalist sınıfın yerini alabileceğini” göstermesidir.

Nitekim Japonya, bilindiği gibi, uzunca bir süre boyunca Türk aydınının da pozitif bir referans dayanağını teşkil etmiştir.¹² Japon modernleşmesi, Batılı istilacılar karşısında

¹² Japonya -en azından ABD'nin popüleritesi Türkiye'de yükselene kadar- Türk sağında (Mehmet Akif Ersoy, Ziya Gökalp, Peyami Safa gibi Türk sağına pek çok ünlü düşünüründen de takip edilebileceği üzere), modernleşme sürecinde örnek alınabilecek ideal tip olarak görülmüştür (Çiğdem, 2007: 79-81). İdeal tiptir çünkü ahlaken son derece üstün olan ve geleneklerine saygıda kusur etmeyen bu ülkenin insanının, Batı'nın tekniğini alırken, özünü korumayı da bildiğine ve bu şekilde Batıyı yakaladığına inanılmıştır. Belirtmek gerekir ki, Japonya'nın, dış dünyadan ve özel olarak da Avrupa'dan gelen ideolojik etkilere nispeten daha kapalı bir yapıya sahip olduğu bir dereceye kadar kabul edilebilir. Ancak bu durum, yüksek bir ahlaki özün varlığından değil, asıl olarak coğrafi yalıtılmışlıktan ve Batı Avrupa'ya olan uzaklıktan kaynaklanmaktadır.

kayda değer bir başarı örneği olarak görülmüştür. Bu, objektif açıdan da doğrudur. Zira Japonya, Almanya ile birlikte, devletin iştirakiyle ve geriden gelmenin avantajlarını da kullanarak, Batı emperyalizmiyle rekabet edebilecek gelişmişliğe ulaşmanın çarpıcı bir örneğini teşkil etmiştir:

Batı'dan devraldığı sınai üretim biçimlerini özellikle devlet yatırımlarıyla uygulamaya koyarak hızlı bir atılım yaratan Japon kapitalizmi, bu yeni sınai biçimleri çok daha geri bir tarihsel aşamanın kültürel/ideolojik biçimleriyle birleştiriyordu. Bu bileşik gelişme sonucunda sermayenin işçi sınıfı üzerinde kurduğu özgül tipteki hegemonya Japon kapitalizmine yirminci yüzyılda özel bir üstünlük kazandıracaktı (Savran, 2011b: 281).

Burada belirtilmesi gereken kritik bir ayrıntı; bölümün bu kısmında adları anılan düşünürlerin ve araştırmacıların, tartışma nesnelerini aynı teorik öncüllerle, aynı biçimde analiz ederek, birbirleriyle tamamen aynı sonuçlara ulaştıklarının söylenemeyeceğidir. Örneğin Hobsbawm, Wood ya da Savran ile Skocpol'un veya Moore'un teorik çerçevelerinde 'devlet'in kavranış biçimi, kayda değer farklılıklar içermektedir. 'Devlet'i dahi birbirlerinden oldukça farklı biçimde anlamlandırabiliyorlarken, yukarıda kendilerine atıf yapılan her bir ismin, örneğin 'tepeden devrim' nitelemesiyle tam olarak aynı şeyi kastedebilmesi zaten mümkün değildir. Ancak bu araştırmacıların, araştırma nesnelerine dair yaptıkları çözümlemelerin farklılıkları ya da bunların kendi içindeki sorunlu yanları, burada çalışmanın ilgi alanına dâhil değildir. Bu çalışma açısından önemli olan; her birinin, yukarıda adları anılan ülkeler özelinde (ki bunlara, örneğin İtalya'yı ya da aşağıda değinileceği üzere Çin'i dâhil etmek de mümkündür¹³) devlete, Türkiye'deki araştırmacılar için oldukça tanıdık gelecek belirli bir özellik atfetmeleridir. Bu, çok kısaca, modernleşme sürecinde siyasal iktidarların, sürece olan yoğun müdahaleleri olarak tanımlanabilir.

Yukarıdaki örneklerde dikkat çekici olan bir diğer özellik ise, modernleşmede gecikmişliğe, uluslararası sahadaki sıkışmışlığın eşlik etmesidir. Zaten geç

¹³ Burada, Türk modernleşmesine dair tartışmalarda bu ülkelerin (Almanya, Rusya, Japonya, Çin, İtalya) özellikle ön plana çıkarılmasının sebebi şudur: Yukarıda adları anılan ülkeler, tıpkı Türkiye gibi, modernleşme sürecinde asıl ivmelerini XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren (başka bir ifadeyle, kapitalizmin emperyalizm çağında) yaşamışlardır. Bu nedenle Türkiye'nin tarihsel gelişimi incelenirken söz konusu ülkeler, ideal bir karşılaştırma nesnesi konumundadırlar.

modernleşme deneyimlerinin aceleciliği ve müdahaleciliği de, bu sorunla (uluslararası sahadaki sıkışmışlık ile) doğrudan ilişkilidir. Son örneğe (Japonya'ya) yeniden dönülürse, Moore (2012: 302), hem endüstrileşmenin gerçekleştirilmesini, hem de merkezî, modern bir devlet örgütünün kurulmasını; Japonya'da siyasal iktidarın, yabancı tehdidine karşı doğrudan doğruya bir beka sorunu olarak algıladığını ifade etmektedir. Benzer biçimde Ollman (2008: 71) da, "Japon devleti, Japonya'yı limanlarını açmaya zorlayan buyurgan yabancıların teknolojik ve askeri başarılarına ulaşmak amacıyla, kendi kapitalistlerini yaratmak durumunda kalmıştı" diye yazmaktadır.

Bambaşka bir coğrafyada, Avrupa'nın tam ortasında; Almanya'da da, modernleşme sorununun bir açıdan, bir beka davası olarak algılandığı ifade edilebilir. XIX. yüzyıl ortalarında, sanayileşmede İngiltere ve Fransa'nın gerisinde kalan, ayrıca ulusal birliğini de sağlayamayan Almanya'da modernleşme sorunu, açık bir biçimde Fransa'nın ve hatta Avusturya'nın politik nüfuzu ve tehdidiyle ilişkilendirilmiş; bu duruma bir cevap olarak ulusal birliğin tamamlanmasını müteakip, ülke, süratle sanayileşmiş ve militaristleşmiştir (Sander, 2003: 190-192, 220, 247-248, 347).

Jusdanis (1998: 13) de, Almanya'da modernleşmenin bir proje olarak planlanılması ile "Fransız tahakkümü" arasında bir ilişkinin mevcut olduğunu öne sürmekte ve aynı yerde, yukarıda aktarılanlara paralel bir biçimde şu tespiti yapmaktadır: "[Alman modernleşmesi,] [b]ir aydınlanma teorisi olarak yukarıdan dayatılan iradi bir edimdi. Ertelenmiş modernleşme bir modelin özelliklerini elde etmek için telaşlı bir çaba içine girmeyi gerektirdiğinden merkezi planlamayı zorunlu kılar." Nitekim Alman sanayileşmesi de çoğunlukla, serbest piyasacı bir yönelimle değil; devletin yoğun müdahaleleri ve doğrudan iştirakiyle, planlamacı ve milliyetçi bir anlayışla gerçekleştirilmiştir (Sander, 2003: 222-223). Ortaya çıkan tablonun, tıpkı Japonya'da olduğu gibi, bir başarı hikâyesi olduğunu söyleyebilmek mümkündür. Wood (2006: 140), Fransa'yla yaptığı bir kıyaslamada bu duruma dikkat çeker ve "[d]ış askerî baskıya cevap olarak ortaya çıkan devlet-güdümlü gelişme şekli, Almanya'da hem daha belirgin hem de başarılı idi. Çok daha mütevazı bir maddî temelden yola çıkan Almanya, on dokuzuncu yüzyılın sonuna gelindiğinde [...] bir endüstri devi [...] haline geldi" diye yazmaktadır.

Özetle, yukarıda sayılan örneklerde, modernleşme sorunu bir açıdan, ulusal anlamda varlığını koruyabilme; güçlünün zayıfı yuttuğu bir dünyada hayatta kalabilme davası olarak da görülmüştür. İlgili bölümde değinileceği üzere bu sosyal-darwinist refleks, Türk aydını ve siyasetçileri için de geçerlidir. Tekrar ifade etmek gerekir ki bu ülkeler, modern topluma dönüşüm süreçlerini belirgin olarak, kapitalizmin emperyalizm çağında yaşamak durumunda kalmışlardır. Görüldüğü gibi bu nesnelliğin, söz konusu ülkelerin modernleşme deneyiminin gelişim seyrine çok önemli etkileri olmuştur.

Sosyalist bir rotaya sapması bakımından yukarıdaki örneklerden radikal bir biçimde ayrılacak Çin modernleşmesinde de, Japonya’da ve Türkiye’de olduğu gibi, emperyalizmin serbest ticaretin önüne çıkan engelleri bertaraf edebilme becerisi önemli bir rol oynamıştır (Harman, 2017: 351-352). Ulusal burjuvazinin uzunca bir süre gelişemediği Çin’de ticaret serbestliği, İngiliz ve Fransız emperyalizmine eklemlenen yerli araçların (Moore, bu kesimleri “komprador” olarak nitelemektedir) lehine olarak, dış baskılarla uygulamaya konulmuştur (Moore, 2012: 224; Sander, 2003: 272-274). Böyle bir eklemlenmeden faydalanan, sayıları az ama ciddi ölçüde zenginleşen tüccar kesimi de, Çin’de, -yine Türk araştırmacılara çok tanıdık gelecek bir biçimde- “yabancı şeytanların uşakları” olarak görüleceklerdir (Moore, 2012: 224). Çin’in İttihatçıları ise, Komintang iktidarı olacaktır.¹⁴

Öte yandan yukarıda değinilen örneklerde çarpıcı bir ortaklık; liberalizmin, siyasal düzeyde görece zayıf bir akım olarak varlık göstermesidir. Görece zayıflıktan kasıt, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri ve hatta Fransa’yla yapılacak kıyaslamalarda, liberal ideolojinin siyasal açıdan görece etkisiz kalmasıdır. Aslında, bu bölümde şu ana kadar tüm söylenenler, modernleşmede gecikmişlik ile liberalizmin erken bir tarihte güçlenebilmesi arasında, -en azından bir eğilim olarak- negatif bir ilişkinin var olduğunu ortaya koymaktadır. Zira modernleşme sürecinin hızlandırılmaya çalışılması bile, doğal olarak, adem-i müdahaleci politikaları çekici bir alternatif olmaktan uzaklaştırmaktadır. Bu durum, sadece sınıflar üstü bir mevkide kendini göstermekte olan yönetici ve aydınların özlem ve beklentileri açısından değil; bizatihi burjuvazinin objektif çıkarları açısından da geçerlidir. Çünkü modernleşmede gecikmişliğin bir diğer

¹⁴ “Çin Tanzimat”ını ve “Çin Meşrutiyet”ini, Osmanlı ile paralellikler kurarak ele alan bir çalışma için bkz.: Timur (2000: 161-171).

yüzü, burjuvazinin görelî güçsüzlüğüdür ve bu durumdaki ülkelerin burjuvazisi, hem sermaye birikimi için hem de gelişmiş ülkelerin kapitalistleri karşısında ayakta kalabilmek için, devletin koruyucu ve düzenleyici müdahalelerine fazlasıyla muhtaçtır.¹⁵

Bu itibarla Türkiye’de siyasal liberalizmin serpilememesinde, Prens Sabahaddin’in ya da başka herhangi bir liberalin ya da örneğin Ahrar Fırkası gibi örgütlerin siyasal eğilimleri ve becerilerinin ya da siyasi iktidarın (veya liberal yazında daha öne çıkarılan terimlerle; ‘askerlerin’, ‘İttihatçıların’, ‘Kemalistlerin’ ya da Osmanlı devlet geleneğinin) baskıcılığının ve tepeden inmeciliğinin asli faktörler olamayacağı görülmektedir. Geç modernleşme deneyimlerinde siyasal liberalizmin, İngiltere, Fransa ve ABD gibi ülkelere oranla oldukça cılız bir siyasal etkiye sahip olmasında, Türkiye istisnai bir konumda değildir.

Geç modernleşmenin burada değinilecek diğer bir karakteristik özelliği ise, toplumun alt sınıflarının, kapitalistleşme süreçlerinin daha ilk safhalarından itibaren yoğun bir biçimde baskı altına alınmasıdır. Bu, modernleşmede gecikmişliğin, egemen sınıflara ve siyasal yöneticiye sağladığı teorik-ideolojik birikimin bir sonucudur ve hatta geç modernleşme deneyimlerinde liberalizmin görelî zayıflığının bir nedeni de budur. Hobsbawm (2012: 28), “1840’ların Avrupalı orta sınıfları, gelecekte toplumsal sorunlarının alacağı şekli nasıl Lancashire’ın yağmurunda ve dumanında gördülerse, aynı biçimde, devrimlerin büyük habercisi ve ihracatçısı Paris barikatlarının arkasında da geleceklerinin diğer bir yüzünü gördüklerini düşünüyorlardı” diye yazmaktadır. Bu nedenle de, bu tarihten itibaren “siyasi devrim geri çekil[ecek], endüstri devrimi öne çık[acaktır]” (Hobsbawm, 2012: 14). Batı Avrupa’da yaşanan süreçler ve bu süreçlerin ortaya çıkardığı teorik-ideolojik birikim, geç modernleşme deneyimlerine sahne olan ülkelerdeki siyasi öznelerce temellük edilebildiğinden dolayı da, süreç içinde ortaya çıkması beklenen birtakım gelişmelerin önü önceden alınmaya çalışılabilmektedir.¹⁶

¹⁵ Burada söylenmek istenen, sermayenin, eğer koşullar farklı olursa devletin koruyucu ve düzenleyici tedbirlerine ihtiyaç duymayacağı değildir. Kastedilen, geç modernleşme deneyimlerinde sermayenin, devletin ekonomik ve hatta ekonomi-dışı müdahalelerine *daha fazla* muhtaç olduğudur.

¹⁶ Hobsbawm’ın yukarıda aktarılan pasajıyla karşılaştırmız: “Kapitalist sanayileşme, millet içinde sınıf tezatlarını ve sınıf kavgalarını derhal peşi sıra sürükler. Sınıf tezatları ve sınıf

İleride patlak verebilecek sınıf kavgalarının önünün alınabilmesi için alınacak önlemlerden biri, devletin iktisadi hayattaki geniş müdahaleleri ise; bir diğeri de, fazlasıyla politize olmuş kitlelere ve özellikle de işçilerin örgütlü bir güç hâline gelmesine karşı, daha en başından tetikte olunmasıdır. Her ikisi de, Türkiye’de siyasal iktidarlarca da önemle gözetilmiştir.

Eklemek gerekir ki bu söylenenler, geç modernleşme deneyimlerinde siyasi öznelerin Batı ile kurdukları ilişki biçiminin, basitçe, öykünmeciliğe ya da batı(lı)laşmaya indirgeneyemeceğini de göstermektedir. Geç modernleşme deneyimlerinde siyasi iktidarların teorik-ideolojik düzlemde Batı’yla kurdukları ilişki, Batı’da görülen öğeleri kopyalama isteğinden ibaret değildir. Bu durum, ilgili bölümde detaylıca üzerinde durulacağı gibi, Türk modernleşmesine dair tartışmalar açısından bilhassa kritiktir.

Bu bölümün başında gerekli rezervin konulmuş olmasına rağmen, konunun önemine binaen bir kez daha ifade edilmelidir ki, burada değinilen örneklerle ulaşılmaya çalışılan yargı, söz konusu ülkelerin tarihlerinin birbirlerine (ve bu arada Türkiye’nin modernleşme deneyimine de) eşitlenebileceği değildir. Belirli ilişkileri soyutlamaya yarayan kavramlar, farklı ülkelerde yaşanan her bir gelişmeyi tüm detaylarıyla açıklamaya değil; söz konusu ilişkiselliğin farklı coğrafyalarda ortaya çıkarabileceği belirli genel eğilimlere işaret etmeye; onları görmeye ve anlamaya yaramaktadır. Geç modernleşme kavramı -ve bir sonraki kısımda incelenecek eşitsiz ve bileşik

kavgaları, kapitalist sanayileşmenin gölgesi gibidir. Halbuki biz, Türk milletinin birliğini ve bütünlüğünü bozacak, yıpratacak ve kırarak her şeyin düşmanıyız” (Tör, [1933c] 2004: 659).

“Hürriyet insanlara çalışmada ve kazanmada serbest ve masum olmak neticesini de vermiştir. Haklarda hürriyetin suiistimali nasıl zararlı olmuşsa, çalışmada, ticarete, sanayide, kazançta serbest olma yolundan gidenler de çalışırlar ve kazanırlarken, başka çalışanların, satın alanların, hammadde yetiştirenlerin haklarını tanımamışlar, istismara gitmişlerdir [...] Ekonomi alanında devletin müdahalesini ve tanzimciliğini meşru kılan sebepler buradan geliyor [...] Ekonomik liberalizmin kâr ihtirası, işçiyi müstehliki ve müstahsili ezmeyen bir ölçüde tutulsaydı, beşeriyetin bugünkü ıstıraplarının ve sınıf kavgalarının büyük bir kısmına mahal kalmazdı” (Peker, [1935] 1984: 70). “İşçileri mümkün olduğu kadar fazla çalıştırıp onlara mümkün olduğu kadar az ücret ver[iliyor] ve işçilerin çeşitli sıkıntılarına kayıtsız kal[ınıyor]. Bunun neticesinde işçiler arasında tahammül edilmez bir ıstırap doğuyor. Fabrikacılar çok kârlı satış fiyatını korumak için aralarında anlaşma yapıyorlar. Toptan alıp perakende satan tacirler de müstehlikler aleyhine fazla kazanç kovalıyorlar. Bu hareketler, bütün müstehlik halk tabakalarında, büyük sanayi ve ticaret sahiplerine karşı derin nefret duygusu doğuruyor” (Peker, [1935] 1984: 38).

gelişim kuramı- da, bu şekilde okunmalıdır. Bu itibarla, ne kapitalistleşme, ne de geç modernleşme, farklı toplumların tarihlerini birbirlerine tıpatıp bir biçimde benzetemez. Yine bu nedenle, bu kısımda çok katı, kesin bir kontrol listesi oluşturularak belirli örnek ülkelerin deneyimleri ile Türkiye arasında çok kapsamlı kıyaslamalara da girilmemiştir. Böyle bir çaba, çok yoğun bir emek sarfiyatı ve zaman gerektirmesinden öte, yöntemsel açıdan anlamlı da değildir. Modernleşmede gecikmişlik ve kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişimi, her bir ülkenin tarihsel rotasını, tıpatıp birbirinin aynısı olacak bir biçimde şekillendiremez. Yukarıda da değinildiği gibi burada amaç, gecikmişliğin yol açtığı birtakım ortak eğilimlere işaret etmektedir. Bu itibarla, kavrama, farklı toplumların tarihsel gelişimini baştan sona ve standart bir içerikle şekillendiren, öznelerin yürüyecekleri patikaları önceden tayin eden kadir-i mutlak bir belirleyicilik atfedilmemektedir. Ancak, metodolojik özgücülüğe ve özne-merkezli tarih yazımına karşı, tam ters bir uca; mekanik bir materyalizme düşülmemesi ve makul bir dengede¹⁷ durulabilmesi için konulan bu rezervler, farklı coğrafyalarda ortaya çıkan benzer nesnel koşulların, benzer birtakım siyasi ve ideolojik sonuçlara yol açabildiği gerçeğinin üstünü örtmemelidir.

Bu noktada, Türkiye gibi geç modernleşme deneyimlerinde yaşanan gelişmelerin bütünlüklü bir çerçeveye oturtulmasında oldukça kullanışlı olabilecek birtakım açılımlar sağlayan, eşitsiz ve bileşik gelişme kuramı da devreye artık sokulabilir.

1.2.2. Eşitsiz ve Bileşik Gelişme

Geri ülkeler, gelişmiş ülkelerin teknolojik ve düşünsel başarılarından büyük ölçüde yararlanmaktadırlar. Gelgelelim geri kalmış bu ülkeler, gelişmiş ülkelerin geçmişindeki aşamaları aynen geçirmezler, (bu ülkelerin tarihlerini) yeniden canlandırmazlar... Tarihsel geri kalmışlığın tanıdığı bir ayrıcalık hazır olan bütün şeylerin alınabilmesi, böylelikle aradaki bazı aşamaların atlanmasının zorunlu kılınmasıdır. Vahşiler, tarihsel gelişim içinde iki silahı birbirine bağlayan basamaklardan ve aşamalardan geçmeden ok ve yayı bırakıp yerine ateşli silahları

¹⁷ Bu ‘makul denge’nin şu şekilde tarif edilebilmesi mümkündür: “Tabiat ve toplum olaylarında zorunluluk ve tesadüf, bilimde mutlaklık ve görelilik (relativité) sorunları [...] zıt, çelişik yanların birer bileşiminde ifadesini bulur; ağırlığın şu veya bu çelişik uca kaydırılmasıyla iki yönden birine doğru sapma olur. Olaylarda zorunluluk ve bilgide mutlaklık üzerine gerektiğinden fazla ağırlık verilirse, mekanik bir materyalizm ve determinizm anlayışına kayılır; tesadüf ve görelilik yanına fazla önem tanınırsa, olasılık, endeterminizm derken idealizme varılır [...]” (Boran, [1968] 1992: 12).

kullanmağa başlamışlardır. Aynı biçimde, Amerika'ya göç eden Avrupalılar tarihe en başından başlamamışlardır... Tarihsel açıdan geri kalmış ülkelerin gelişmesi, bu nedenlerle ve ister istemez, tarih sürecindeki değişik aşamaların garip bir bileşimini ortaya çıkarmaktadır.¹⁸

Eşitsiz ve bileşik gelişim kuramının geliştirilmesinde öncü isimlerden biri olan Leon Trotskiy'nin bu satırları, Türkiye gibi ülkelerin tarihsel deneyimine dair bazı özellikleri açıklamada oldukça kullanışlı bir teorik çerçeve sağlamaktadır. Ancak bu çerçevenin Türkiye coğrafyasındaki modernleşme sürecine dair hangi açıklamaları önerebileceğine geçmezden önce, söz konusu kuramın, Türkiye'deki literatürde nasıl geliştiğine kısaca değinmekte fayda vardır.

Eşitsiz ve bileşik gelişimin Türkiye'deki toplumsal çözümlemelerde kendi adıyla kullanılmaya başlaması ancak 1960'lardan itibaren olmuştur. Burada, 'kendi adıyla' şeklinde bir rezerv düşülmesinin sebebiyse şudur: Gökhan Atılğan'ın (2007: 142, 151) gösterdiği gibi, Behice Boran, eşitsiz ve bileşik gelişimin en temel önermelerine, Trotskiy veya başka bir düşünürden doğrudan yararlanmaksızın, daha 1940'larda kendi saha çalışmalarıyla ulaşmıştır. Örneğin Manisa köyleri hakkındaki araştırmalarına dair ulaştığı sonuçları özetlerken kaleme aldığı şu pasaj, söz konusu kuramın en önemli bazı unsurlarını barındırmaktadır:

[S]osyal değişme seyrinde kasaba ile ova köyleri ve her ikisiyle dağ köyleri arasında ne kadar 'sosyal mesafe' olduğu katiyetle tayin edilemez [...] ova köyleri sadece 'kasabalaşarak' değişmiyorlar, fakat, kendisi de değişmekte olan bir kasabadan gelen kültür yayımının tesiriyle değişiyorlar. Köyler, değişen kasabaya ayak uydurdıkları nisbette, eski kasaba kültür birimlerini değil, az çok farklı bir şekilde de olsa 'modern şehir' kültür vasıflarını benimsemiş oluyorlar; meselâ karyola, radyo, telefon, fötr şapka, gelinin beyaz duvak ve mum çiçeği takması, sandalya, ilh. kasaba değil, modern şehir kültür birimleridir; buna mukabil beyaz patiska, örtülü sedir, oyalı yemeni, yeldirme giymek ilh. ise 'eski kasaba' kültür birimlerinin misalleridir. Köyler, bilhassa dağ köyleri, ne dereceye kadar kasabanın ardında bıraktığı şekilleri yeni olarak benimseyip, değişiyorlar? Ne dereceye kadar, kasabada da yeni beliren şekilleri alarak değişiyorlar? Bu suallerin de cevabı kesin olarak verilemez. Yalnız katiyetle söyleyebiliriz ki köyler kasabanın ardında bıraktığı ve geçirdiği safhalardan birer birer geçerek değişmiyorlar [...] Kasabadaki değişme sırasını köyler kısaltarak, atlamalar yaparak, geçiriyorlar (Boran, [1945] 1992: 250-251).¹⁹

¹⁸ Leon Trotskiy'ye ait bu pasajın yukarıdaki Türkçe çevirisi, Kurthan Fişek'in makalelerinin bir derlemesi olan *Das Yönetim* isimli çalışmadan alıntılanmıştır (2016: 199).

¹⁹ Belirtmek gerekir ki bu pasaj, Behice Boran'ın, eşitsiz ve bileşik gelişim kuramının en temel öğelerine daha 1940'lı yıllarda ulaştığını göstermeye yönelik olarak seçilip alınmış sadece bir

Atılğan'ın (2007: 142) altını çizdiği gibi Boran, eşitsiz ve bileşik gelişim konusuna 'emperyalizm', '[sosyalist] sıçrama', 'azgelişmişlik' vb. kavramları 1940'lı yıllar itibariyle henüz dâhil etmemekte ve bu çözümlemelerde doğrudan politik bir içerik de bulunmamaktadır. Bu nedenle, 1960'lı ve 1970'li yıllarda konuyu taşıyacağı nihai içerikten henüz uzaktadır. Ancak Boran'ın, Türkiye'de köylerin gelişimine dair bu çözümlemeleri, -adını koymadan da olsa- eşitsiz ve bileşik gelişim kuramının en temel bazı unsurlarına ulaşmaktadır: Köyler, kasabalar ve şehirler, kendi aralarındaki tüm farklılıklara rağmen aynı düzlemde yer almaktadırlar. Bu itibarla da, aynı tarihi yaşamaktadırlar. Ancak bunların en geri formları olan köyler, mevcut kasabalardaki tarihsel gelişim şemasını aynen tekrarlamamaktadır. Bu, köylere dışarıdan gelmekte olan "kültür yayımı"nın bir sonucudur. Böylelikle köyler, kasabaların "ardında bıraktığı şekilleri" değil, "modern şehir kültür vasıfları"nı da benimseyebilmektedir. Demek ki bu geri formlar, ileri formlarla aynı gelişme çizgisini takip etmek zorunda olmadıkları gibi, aslında bu, olanaksızdır da. Çünkü ileri ve geri formların aynı zaman kesitinde bir arada bulunuşları, geriden gelen unsurların yalıtılmış (kendi içine kapalı) bir biçimde kendi tarihsel gelişimini yaşamasını zaten olanaksız kılmaktadır. İleri formlarla aynı zamanı yaşadıkları içindir ki geri formlar, en yeni unsurları da temellük edebilmektedirler. Bu nedenle de geri formlarda, eski ve yeni öğeler bir arada bulunabilmekte ya da Trotskiy'den esinle söylenirse, "garip bir bileşim" ortaya çıkmaktadır.

Yukarıda da ifade edildiği gibi köylerin ve kasabaların gelişimine dair bu söylenenler, aslında eşitsiz ve bileşik gelişim kuramının hemen tüm temel öğelerini barındırmaktadır; ancak bu öğelerin, Behice Boran düşüncesinde alacağı nihai şekle ulaşmaları zamanla olacaktır. Ayrıca, Türkiye'ye yönelik toplumsal ve tarihsel incelemelerde, eşitsiz ve bileşik gelişim kuramını devreye sokan başka isimler de olmuştur.²⁰ Söz konusu kuramın, gerek Türkiye'deki gerekse de Türkiye dışındaki

örnektir. Benzer izleklere Boran'ın diğer bazı yazılarında da tesadüf edebilmek mümkündür. Eşitsiz ve bileşik gelişimin Boran'ın düşüncesinde nasıl bir tarihsel gelişim gösterdiği hakkında toparlayıcı bir özet için bkz.: Atılğan (2007: 141-145; 410-413).

²⁰ Bunlar arasından özellikle bkz.: Çulhaoğlu (1996); Küçük (1985: 555-576); Savran (1985; 1986b: 49-72; 2011b: 251-282).

literatürde²¹ nasıl bir tarihsel gelişim gösterdiği burada uzun uzadıya uzun uzadıya ele alınmayacaktır. Bu çalışma açısından kritik olan, yukarıda öz hâliyle aktarılan teorik kurgunun, Türkiye'nin tarihsel gelişimini kavramada hangi olanaklar sunduğudur.

Öncelikle şunun tespit edilmesi gerekir ki, söz konusu kuramın kapitalizm öncesine de uzatılarak genişletilmesi tümüyle imkânsız olmamakla birlikte; böyle bir çaba, teorinin açıklayıcı gücünü zayıflatarak, içeriğini bulanıklaştıracaktır. Zira eşitsizliğin, bileşik bir hareket içinde devinimi, en anlamlı bir biçimde kapitalist çağda yaşanır. Yani insanlığın bileşik bir tarihsel hareket gerçekleştirmesi, daha önce de belirtildiği üzere, asıl olarak kapitalizmin gelişimiyle mümkün olmuştur. Kapitalizmle birlikte tarih ilk defa, gerçekten bir dünya tarihine dönüşmüştür (Savran, 2011b: 90).

Bir adım daha ilerlenirse, insanlığın bu bileşik hareketi, bu hareketin içinde yer alan tüm formların birbirleriyle aynı gelişim çizgisini takip etmelerine ve birbirleriyle özdeş olmalarına mı yol açmıştır? Tam aksine; bu bileşik hareket, Savran'ın nitelemesiyle “evrensellik ile tikelliğin oluşturduğu diyalektik bir çelişki”ye neden olmuştur:

EBGY [Eşitsiz ve Bileşik Gelişme Yasası], kutuplarını evrensellik ile tikelliğin oluşturduğu diyalektik bir çelişki üzerine kuruludur. Kapitalizm tarihte ilk kez gerçek anlamda evrensel bir tarih oluşturmuştur: İnsanlığın hiçbir bölümü, hiçbir ulus artık dünyanın geri kalan bölümünden yalıtılmış bir biçimde gelişemez. Ama tam da evrensel tarihtir ki, insanlığın farklı bölümlerinin, farklı ulus ve toplumların birbirleriyle aynı biçimler altında, özdeş bir süreç içinde gelişmesini engeller (2011b: 272).

[Azgelişmiş] toplum kapitalizm-öncesi üretim tarzından kapitalizme geçiş sürecine girdiği halde, bu süreç birçok bakımdan gelişmiş kapitalist ülkelerin geçtiği süreçten farklı bir nitelik kazanır (2011b: 274).

Demek ki, bu bileşik hareketin eşitsiz niteliği nedeniyle azgelişmiş ülkelerin, kapitalizmin en ileri öğeleriyle aynı aşamalardan geçerek kapitalistleşmesi objektif olarak mümkün değildir.²² Basitçe söylemek gerekirse, örneğin Fransa, İngiltere, ABD

²¹ Eşitsiz (ve bileşik) gelişime dair literatür, burada birkaç kaynağın sıralanmasıyla gösterilemeyecek bir genişlikte olsa da, konuya dair temel ya da başlangıç niteliğindeki eserlerin bazıları olarak şu çalışmaların adları anılabilir: Löwy (2010); Mandel (1993); Troçki ([1931] 1998).

²² Bu hususu Savran, oldukça özlü biçimde ifade etmektedir: “Azgelişmişlerde kapitalizmin gelişmesi *olanaksız* olmak bir yana, özel bir sıçrama olmadığı takdirde *zorunludur*; ama bu gelişmenin eski kapitalist ülkelerle aynı yoldan geçmesi *zorunlu* olmak bir yana, *olanaksızdır*” (2011b: 278; vurgular aslında). Bu olanaksızlığa dair, bir yazısında Timur da şöyle demektedir:

gibi ileri formların mevcut olduğu bir dünyada, tam da bu ülkelerin varlıkları ve dünya ölçeğinde oynadıkları roller nedeniyle; geriden gelen ülkelerde de yüzyıllara yayılan ve tümüyle kendi dinamikleriyle işleyen bir kapitalistleşme süreci olanaksızdır. Bu söylenen, dar anlamıyla iktisadi gelişim için söz konusu olduğu gibi, aslında ideolojik planda da geçerlidir. Çünkü Türkiye gibi ülkeler, kendilerini önceleyen tarihsel deneyimlerin yaşandığı ileri formlarla aynı gökkubbenin altında bulundukları içindir ki, bu deneyimlerin ortaya çıkardığı ideolojik motiflerden de az ya da çok, ama mutlaka etkileneceklerdir.²³ Bölümün bir önceki kısmında değinilen refleksivite terimiyle, tam da bu duruma işaret edilmeye çalışılmıştı.

Sonuçta Türkiye gibi az gelişmiş ülkeler, en ileri formların tarihsel olarak kat ettiği tüm aşamaları aynı biçimde tekrarlamamakta; kendileri de değişmekte olan bu ileri örneklerin, maddi ve ideolojik etkisi altında bulunmaktadır. Böylelikle de gelişmiş ülkelerde ortaya çıkışı uzun vadeye yayılan bir takım öğeler, azgelişmiş ülkelerde kısa bir zaman zarfında ortaya çıkabilmektedir.

[...] artık bu memleketlerde, Batı'da olduğu gibi, ekonomik sistemin kendi diyalektiği içinde, atölye sanayiinden büyük sanayiye geçmesi mümkün değildi. Bu geçiş, ancak dış ticaret kanalıyla ve makine yapan makineler ithali yoluyla gerçekleşebilirdi. Oysa uluslararası kapitalist pazara egemen olan dev şirketlerin hegemonyası bu yolu da kapıyordu. Bunların izledikleri fiyat politikası devamlı olarak hammaddelerin fiyatlarını düşürmek, buna karşılık mamul maddelerin fiyatlarını yükseltmek yönünde idi. Geri kalmış ülkelerin ithalat olanaklarının esasen dar oluşu, kapitalizmin bu yoldan gelişmesini daha da imkânsız kılıyordu (Timur, 2013: 243).

²³ Yeri gelmişken belirtmek gerekir ki burada bazı formların 'ileri', bazı formlarınsa 'geri' olarak nitelendirilmesindeki dayanak sübjektif kriterler değil; kapitalist üretim ilişkilerinin gelişkinlik düzeyidir. Yoksa bir formun 'ileri' olması, onun daha güzel, daha iyi, daha arzu edilir ve hatta insanlar açısından daha mutluluk verici olmasını gerektirmez. Bu, başka bir tartışmadır. Avrupa-merkezcilik ve oryantalizm konularında duyarlı çoğu kişiye 'ileri', 'geri' vb. nitelendirmelerle karşılaştıkları anda (tıpkı bu tez çalışmasının yazarını da sürekli maruz bıraktıkları üzere), bunun arkasında derhal bir 'Batı hayranlığı' keşfettiklerini sanmaktadırlar. Hâlbuki kapitalizmin eşitsiz gelişiminde söz konusu olan, Batı'nın söylem aracılığıyla ve ideolojik bir kurgu olarak kendini daha başarılı, daha iyi, daha güzel göstermesi ve Doğu'nun da tüm bunlara inanması, ikna olması değildir. Burada 'ileri' formu gerçekten 'ileri' kılan ve bu şekilde nitelenmesine yol açan sebep, kapitalist üretim ilişkilerinin ilk kez dünyanın bu bölümünde egemen hâle gelmesi ve üretim kapasitesi, işbölümünün çeşitliliği, üretici güçlerin gelişkinliği vb. objektif ölçütler açısından daha 'ilerde' olmasıdır. Bu bağlamda, 'ileri'liğin ve 'geri'liğin, söz gelimi İngiliz edebiyatının mı yoksa Fars edebiyatının daha güzel olduğu sorusuyla ya da medeni olmakla övünen Fransızların özlerinde iyi insanlar olup olmadıkları vb. meselelerle herhangi bir ilişkisi yoktur.

Yine Savran, bu hususu şu şekilde örneklendirmektedir:

Gelişmiş ülkelerin uzun bir tarihsel kuluçka döneminden sonra ulaştıkları en gelişkin biçimler, azgelişmiş ülkede ara evreler yaşanmadan, başka bir deyişle organik büyüme süreci deneyiminden geçilmeden birdenbire ortaya çıkar. Emek sürecinde, Batı’da yaşanmış olan basit kooperasyon ve manifaktür dönemleri üzerinden sıçrayarak birden modern fabrika dönemine geçer azgelişmiş ülke. Sermaye yapısı açısından ise, küçük sermaye birikimlerinin rekabetine dayanan bir dönemden geçilmeksizin, erkeden tekellerin hâkim olduğu bir piyasa yapısı doğar ve finans kapital gelişir (2011b: 274-275).

Hobsbawm’ın şu satırları ise, eşitsiz ve bileşik gelişimin geri formlarda yol açtığı, bu kez ideolojik etkilere iyi bir örnektir:

Alman orta-sınıf liberallerinin istedikleri ya da gerekli olduğunu düşündükleri şey, bir burjuva devrimiydi; üstelik bu isteklerini, 1788’de Fransa’daki muadillerinden çok daha açık bir şekilde dile getiriyorlardı, çünkü, her şeyden evvel, geriye dönüp baktıklarında örnek alacakları 1789 deneyimleri vardı önlerinde (2009a: 28).

Yukarıda söylenenler, Türkiye gibi ülkelerin tarihsel gelişiminde, kaçınılmaz olarak özgül niteliklere sahip iç faktörler ile yine kaçınılmaz olarak devreye giren dış faktörlerin bir birlikteliğinin söz konusu olacağını da ortaya koymaktadır. Bu noktada, eşitsiz ve bileşik gelişim kuramının, iç ve dış faktörlerin diyalektik bir etkileşim içerisinde olduğunu görebilme gibi çok önemli bir avantaja sahip olduğunu vurgulamak gerekmektedir. Bu, hem ‘yerel’in özgül niteliklerini oldukça geri plana atan çözümlemelerin (Wallerstein’cı merkez-çevre anlayışı gibi), hem de ortaya çıkan sonuçları tümüyle yerel dinamiklerle açıklamaya çalışan çözümlemelerin (‘biz bize benzeriz’ciliğin) önemli bir eksikliğidir.²⁴ Birinci türdeki çözümlemeler, insanlığın bileşik olan tarihsel yürüyüşünün, içerisinde barındırdığı eşitsizliklerin bir sonucu olarak; kaçınılmaz bir biçimde özgül tarihsel patikalardan geçtiği gerçeğine gereken önemi vermediği için sorunludur. İkinci türdeki çözümlemeler ise, farklı coğrafyalarda farklı özgüllüklere sahip olsa da insanlığın söz konusu tarihsel hareketinin, yine de bileşik bir nitelik arz ettiğini göremediği için sorunludur. Eşitsiz ve bileşik gelişim kuramı ise, yerel dinamikler ile evrensel olanın bir arada kavranabileceği bir çerçeve sağlar. “[Bileşik gelişim], parçalarına eşitsiz biçimde yansır; ancak eşitsiz gelişen her parça bütünlük içinde yer aldığından ve bütünlüğün etkilerinden bağışık olamayacağından, gelişme aynı zamanda birleşiktir” (Çulhaoğlu, 2012: 8).

²⁴ Söz konusu iki yaklaşıma karşı, eşitsiz ve bileşik gelişmenin kuramsal avantajlarını detaylı bir biçimde ortaya koyan bir çalışma için bkz.: Savran (2011b: 251-282).

Eşitsiz ve bileşik gelişim kuramının sunduğu bir diğer olanaksa, eski ve yeni öğelerin bir aradalığının sebebini, nesnel bir açıklamaya kavuşturabilmesidir. Bilindiği gibi, Türk aydını, modernleşmeyi, Batı(lı)laşmaya; yani bir kültür ve kimlik değişimine indirgediği oranda, ‘Batılı olamadık, Doğulu da kalamadık’ yakınmasından öteye geçebilmekte zorlanmıştır.²⁵ Kuşkusuz, belirli bir ülke özelinde kültür politikalarının içeriğinin incelenmesinde fazlaca bir katkısı olamayacaksa da, eşitsiz ve bileşik gelişim kuramı, ‘eski’ ve ‘yeni’ ya da ‘geri’ ve ‘ileri’ unsurların çelişkili birliğinden tümüyle kaçınılabilmesinin mümkün olmadığını ortaya koymaktadır. Zira, insanlığın kapitalist çağdaki bileşik hareketinin geri formlar özelinde yarattığı en tipik sonuçlardan biri, “[m]odern ilişkilerle en eski, en arkaik ilişkiler[in] bu toplumlarda yan yana, iç içe yaşa[masıdır]” (Savran, 2011b: 91). Bu, azgelişmiş ülkelerin, ileri örneklerin uzun bir gelişim sürecinde kat ettiği aşamaların aynılarını tekrarlamamalarının ve benzer süreçleri aynı uzunlukta yaşa(ya)mamalarının kaçınılmaz bir sonucudur. İnsanlığın bileşik tarihsel hareketi, bazı öğelerin uzunca bir kuluçkalanma dönemi yaşamadan, geri öğelerle bir arada ortaya çıkabilmesine yol açmaktadır. Meta üretimine dâhil olmalarına rağmen Türkiye’nin belirli bölgelerinde toprak ağalarının feodalizme özgü egemenlik ilişkilerinden hâlâ güç alabilmeleri veya tersinden; ücretli emeğin yaygınlaşmadığı bölgelerin dahi kapitalist üretim ilişkilerine entegre olabilmesi, bu durumun tipik örnekleridir. Başka bir alandan örnek vermek gerekirse, bir ülkede, bir yandan çağın en yeni hukuk normları işlemeye başlarken, diğer yandan en arkaik olanların da toplumda hâlâ genişçe bir uygulama alanı bulabilmesi, yine söz konusu ‘iç içeliğin’ somut görünümleridir. Bu tür alışımaların varlığının, Osmanlı’da ve Türkiye’de siyasal iktidarların, Batı’daki değişimlerin özünü doğru bir biçimde kavrayıp kavrayamamalarıyla bir ilişkisi pek yoktur. Olduğu kadarının da, tarihsel açıdan aşırı bir ehemmiyeti yoktur. Çünkü bunlar, bileşik bir hareketin, içerisinde barındırdığı eşitsizliklerin; veya tersinden, eşitsiz öğelerin bileşik bir hareketçe içerilmesinin tipik sonuçlarıdır.

²⁵ Türkiye’de hemen herkesin gündelik hayatında karşılaşabileceği bu yakınmanın inceltilmiş -ve estetize biçimde- sunulduğu bir örnek, Cemil Meriç’in çalışmalarıdır. Meriç, örneğin bir yerde şöyle yazmaktadır: “Batılaşmak, Batı irfanı ile kaynaşmaksa, Batılaşmamıştık [...] Bürokratlarımız Batılaşmaktan çok, batılaşmış görünmek istiyorlardı. Avrupa’yı tanıımıyorduk ama kendimizi de unutmuştuk” (2011: 229).

Yukarıda söylenenler, insanlığın eşitsiz ama bileşik gelişiminin, tekil formasyonlar özelinde de eşitsiz bir gelişime yol açtığını göstermektedir. Bu ifadeden anlaşılması gereken, ilk ortaya çıkışları açısından farklı tarihsel süreçlerin ürünü olan öğelerin, aynı ‘bütün’ altında bir arada ortaya çıkabilmeleridir. Bu hususta Savran şöyle yazmaktadır:

Toplumsal yaşamın farklı alanlarına (ekonomi, siyaset, hukuk, ideoloji vb.) veya farklı iktisadi sektörlere yeni biçimlerin girişi çok farklı bir tempoda olabilir. Bu yüzden, toplumda farklı alanlar arasında çok eşitsiz bir gelişme doğar. Burada, dünya çapında eşitsiz gelişmenin bir ürünü olan bileşik gelişmenin bu sefer tekil toplum düzeyinde farklı alanlar arasında yeni bir eşitsiz gelişmeye yol açtığını görüyoruz. Farklı toplumsal alanlar arasındaki eşitsiz gelişmenin klasik örnekleri, birçok azgelişmiş ülkede askeri örgütlenmeden düşünsel alana kadar birçok alanın iktisadi gelişmeden çok önce yeni biçimleri devralmasıdır. Farklı iktisadi sektörler arasındaki eşitsiz gelişmenin en açık tezahürü ise, tarımda bir devrim yaşanmadan ve bazen hiçbir modernleşme olmadan sanayi kesiminin hızla kapitalistleşmesidir (2011b: 275).

Bu çalışma açısından bilhassa önemli olan husus ise, bunun, siyasal-ideolojik üstyapıdaki tezahürleridir. Örneğin tarihsel olarak kapitalizmin tekelci evresinin ürünü olan yayılmacı bir milliyetçilik anlayışı, XX. yüzyılın başı itibarıyla böyle bir evrenin oldukça uzağında olan Türkiye coğrafyasında alıcı bulabilmiştir. Ya da proleterya-burjuvazi çatışmasının çok yoğun bir biçimde yaşandığı dönemin ürünü olan öğeler (örneğin Comte’cu pozitivizm ya da Durkheim’cı solidarizm), kapitalist üretim ilişkilerinin henüz oldukça geri bir seviyede olduğu koşullarda dahi Türkiye’de güçlü biçimde kendine yer bulabilmiştir. Tüm bunlar, evrensel olarak eşitsiz gelişimin bileşik niteliğinin ya da tersinden, tekil formasyonlar düzeyinde de bileşik gelişimin eşitsiz niteliğinin tipik örnekleridir.

Türkiye’de aynı hususa özellikle dikkat çeken isimlerden birisi de Çulhaoğlu’dur.

Eşitsiz gelişim ve gecikmişlik, burjuvazinin kendi gelişim tarihinin çeşitli evrelerine yaydığı tüm özgün çıkış ve uçların ‘pseudo’ formlarının yanyana, içiçe amorf bir yapı oluşturmasını doğurur. İttihatçılığın özündeki Jakobenizm, bu nedenle tam boy gelişmemiş, burjuvazinin düşüş dönemlerine özgü bir tür Bonapartizmle lekelenmiştir. Türkiye’de burjuva devrimi, yükselen kapitalizmi, hem yükseliş hem de düşüş dönemlerine özgü ideolojik formların üstyapıdaki kaynaşımı ile takviye edebilmiştir (1996: 123).

Çulhaoğlu’nun sözünü ettiği ideolojik salınımlar da, çalışmanın üçüncü bölümünde ayrıca tartışma konusu edilecektir. Eşitsiz ve bileşik gelişme kuramına dayanılarak üretilen siyasal düzeydeki programatik çıktılar ve bu arada, kuramın Trotskiy gibi isimlerde vardığı politik sonuçlar ise, bu çalışmanın kapsamına girmemektedir. Ancak

daha da önemlisi, söz konusu kurama, uygulandığı her bir araştırma nesnesini tüm detaylarıyla açıp araştırmacının önüne döken; yani -deyim yerindeyse- her kilidi açan bir maymuncuk muamelesi de yapılmamaktadır. Eşitsiz ve bileşik gelişim, Türkiye gibi ülkelerin modernleşme deneyiminde yaşanan belirli gelişmelerin, içine yerleştirilebileceği derinlikte ve anlamlı bir çerçevenin kurulabilmesinde oldukça kullanışlıdır. Ancak kuramı, bundan daha fazlasına zorlamak; her bir tarihsel gelişmenin çözümlenişinde başlangıç ve bitiş ögesi hâline getirmek, öznenin, mekanik bir belirlenim ilişkisi içerisinde tahayyül edilmesi anlamına gelecektir. Eşitsiz ve bileşik gelişim kuramının -ve ayrıca yukarıda geç modernleşme ve refleksiviteye- dair değinilenlerin, bu çalışma açısından taşıdığı önem ise şuradadır:

Eğer ki, Türkiye'ye özel olarak geliştirilmemiş olan eşitsiz ve bileşik gelişim kuramı ve modernleşmede gecikmişliğin yol açtığı reflekslere dair yukarıda değinilenler, Türkiye'nin yakın tarihini anlamada kullanışlı birtakım teorik girdiler sağlayabiliyorsa;

- (I) Türk modernleşmenin birtakım önemli özelliklerinin (örneğin siyasal iktidarın yoğun müdahaleciliği, acelecilik, sosyal-darwinist refleksler, liberalizmin uzunca bir süre güç kazanamaması, kapitalizmin gelişiminde ve kapitalistin palazlandırılmasında siyasal iktidarın yoğun çabaları, eski ve yeni öğelerin çelişkili biçimde bir arada uzunca bir süre var olabilmesi vb.), temel olarak, Türkiye'nin eşsiz (*sui generis*) tarihsel gelişiminin izlekleri olarak niteleyebilmek mümkün değildir. Öz itibarıyla tüm bunlara, -az ya da çok- Türkiye dışındaki diğer geç modernleşme deneyimlerinde ve bu arada, Türkiye'nin Batı'sında kalan ülkelerde de belirli tarihsel kesitlerde rastlanabilmektedir. Ayrıca tüm bunların ya da bunların önemli bir bölümünün, -dogmatizmden kaçınmak kaygısıyla- Osmanlı devlet geleneği vb. yerli ve orijinal unsurlarla açıklanmaya zorlanması da, mevcut nesnelliklerin beraberinde getirdiği eğilimlerin çoğunlukla analizin dışında kalmasına yol açmaktadır.²⁶

²⁶ Yetkin örneklerinin Şerif Mardin, Metin Heper gibi düşünürler tarafından gerçekleştirildiği bu türdeki çözümlemelerin çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ayrıca konu edilecek olması sebebiyle, burada bu düşünürlerin savları üzerinde ayrıca durulmamaktadır.

- (II) Yukarıda ifade edilenler, metodolojik özgücülüğü zayıflattığı oranda, aslında özne-merkezli tarih yazımının sorunlarını da ortaya koymaktadır. Zira bu açıklama tarzında örneğin ülkenin endüstrileşmesi yolunda siyasal iktidarın yoğun müdahaleciliği, birkaç kişinin veya bir-iki örgütün dehası ya da Avrupa'nın tarihsel deneyimini anlayamaması vb. öznellikler üzerinden değil, yapısal koşulların belirlenimiyle izah edilmektedir. Kişilerin dehaları, başarıları ya da başarısızlıkları ayrı bir tartışmadır. Ancak toplumların yaşadıkları yapısal dönüşümler, bu dönüşümlerin içerisinde yer alan öznelerin irade ve pratiklerinin incelenmesiyle tahlil edilemezler.

1.3. DEĞERLENDİRME

Bu bölümde, modernleşmenin, kapitalistleşme dinamikleri ve ona eşlik eden diğer; ideolojik, siyasal, hukuksal ve kültürel değişimlerle birlikte toplumsal formasyonların tüm düzeylerine sirayet eden bütünsel bir dönüşüm olduğu ifade edildi. Böyle bir tanımlamayla özellikle iki husus ön plana çıkarıldı. Birincisi, dönüşümün bütünsel bir nitelik taşıması ve ikincisi, konunun, kapitalistleşme dinamiklerinden bağımsız bir biçimde ele alınamayacak olmasıdır. Bu iki husus, çalışmanın bir sonraki bölümünde, Türk modernleşmesinin gelişimine dair çözümlemelerde bilhassa önem taşıyacaktır. Dikkat edilirse, modernleşmenin bu şekilde tanımlanmasıyla ayrıca; modern olanın, sadece modernleşmenin bir sonucu olarak kabul edilebileceği de vurgulanmış oldu. Yani parlamentarizm, liberalizm, rasyonalizm, burjuva hukuku, sekülerizm, geleneksel aile yapılarının parçalanması, cemaat yaşamının zayıflaması, bireyin ön plana çıkması vb. gelişmeler, Batı'nın özünde, mayasında bulunan, ezeli ve ebedi nitelikler değildir. Tüm bunlar, belirli bir tarihsel uğrakta, temelinde nesnel dinamiklerin bulunduğu ve kendi içinde çelişkili bir dönüşümün sonuçları olarak ortaya çıkmıştır. Bu husus, bir sonraki bölümde de değinileceği üzere, Türk modernleşmesine dair tartışmalar açısından oldukça kritiktir. Çünkü Türk aydını için, tarihin bir noktasında yüzlerini Batı'ya çevirdiklerinde, gördüklerini tarihselleştirebilmeleri her zaman kolay olmamıştır.

Bu bölümde ayrıca, modernleşmenin bütünsel bir dönüşüm olmasının, bu sürecin ilk kez ortaya çıktığı ülkelerde modernleşmenin bir program dâhilinde tasarlandığı

anlamına gelmediği de ifade edildi. Bu, modernleşmenin, siyasal iktidarların iradi müdahalelerinin ötesinde bir dönüştürme gücüne sahip olduğunun da kanıtlarından biridir. Modernleşmenin yol açtığı temel dönüşümler, ne tesadüfen aynı dönemde açığa çıkmış gelişmelerdir; ne de siyasal öznelerin, tümüyle keyfi ve öznel mucizeleridir. Öyleyse -sıradaki bölümde uzun uzadıya üzerinde durulacağı gibi- Türk modernleşmesinde özneye aşırı bir belirleme kudreti atfedilmesi ve ayrıca sıklıkla vurgulanan medeniyet-hars vb. ayrımlar son derece problemlidir.

Bu bölümde, modernleşmenin, hem ideolojik planda geçmişe dair referansları, hem de geçmişin maddi kalıntılarını kendi zeminine oturttuğu, onlarla eklemlenerek ortaya çıktığı da öne sürüldü. Eğer bu sav, çalışmanın devamında Türk modernleşmesi özelinde de doğrulanacaksa, Türkiye'deki literatürün çok büyük bir bölümü bu hususta da oldukça sorunludur. Türk modernleşmesi, başka herhangi bir modernleşme deneyimi gibi; ne geçmişle tüm bağları kopartan bir kopuştur, ne de devletin, süreklilik içerisindeki tedrici değişim hamlelerinden (reform-modernizasyon girişimlerinden) ibarettir.

Bu bölümde dile getirilen işte tüm bu hususlar, konuya dair genel bir çerçeve ve uygarlığın son üç-dört asırlık tarihsel gelişimine yönelik, oldukça genel bir bakış neticesinde elde edilebilecek olan ilk tespitlerdir. Bunlar, Türkiye'de modernleşme sürecine yansıdığı oranda, -tam da genellikleri sebebiyle- bu sürecin tümel boyutunu ortaya koyacaktır.

Bu bölümün ikinci kısmında ise, geç modernleşme ve refleksivite kavramları ile eşitsiz ve bileşik gelişme kuramı tartışmaya dâhil edildi. Modernleşmede gecikmişliğin ve kapitalizmin bileşik gelişiminde yaşanan eşitsizliğin, farklı coğrafyalarda birtakım benzer sonuçlara yol açabildiği üzerine duruldu. Burada özellikle, modernleşmede gecikmişliğin, hem kapitalizmin gelişimi ve endüstrileşmenin gerçekleştirilmesinde, hem de toplumun bir bütün olarak dönüştürülmesinde, siyasal iktidarları aceleci ve müdahaleci politikalara zorladığı ön plana çıkarıldı. Oysa -çalışmanın üçüncü bölümünde detaylı olarak tartışılacağı gibi- Türkiye'deki çoğu düşünür ve araştırmacı, söz konusu süreçte devlet aygıtının oldukça baskıcı bir biçimde kullanılmasını, bu mevcut nesnel dinamikler çerçevesinde değil; güçlü merkezî devlet geleneği gibi tarih içerisinde statik kalabilen ethoslarla açıklama çabasında olmuştur. Modernleşmede

gecikmişlik (ve onun bir sonucu olarak refleksivite) ile eşitsiz ve bileşik gelişim, çalışmanın üçüncü bölümünde, Türk modernleşmesinin tarihsel gelişimini açıklamada kritik bir rol oynayacaktır.

2. BÖLÜM

TÜRK MODERNLEŞMESİNİN TÜMEL BOYUTU: EVRENSEL BİR DÖNÜŞÜM SÜRECİNİN BİR PARÇASI OLARAK TÜRK MODERNLEŞMESİ

Para, o zamana kadar görülmemiş bir bollukla, taze bir kan gibi memlekette dolaşmaya başladı [...] Eskiden de para vardı, zenginler de vardı. Yalnız bunlar azdı ve zenginliklerini, engerek yılanının ayaklarını gizlediği gibi gizlerlerdi. Onlar yalnız soyluluklarıyla övünür, onu bir güç ve savunma vasıtası gibi taşır ve kullanırlardı [...] Şimdi ise zenginlik ya da zenginlik denilen şey, geneldi. Çoğu zaman da kişisel zevk ve eğlence biçiminde kendini gösteriyordu. İşte onun içindir ki, onun pırıltısını ve kıpırtısını herkes görebiliyordu [...] O zamana kadar gizli kapaklı yollarla tadılan zevkler, şimdi açıkça satın alınabiliyordu. Ve bu... onların çekicilik gücünü de, onları arayanların sayısını da çoğaltıyordu.

(Andriç, 1977: 224)

Çalışmanın bu bölümünde Türk modernleşmesi, onbinlerce yıllık uygarlık tarihinin genişliği göz önünde bulundurulduğunda az-çok senkronize sayılabilecek bir biçimde tüm yeryüzünde yaşanmakta olan büyük dönüşümün bir cephesi olarak ele alınacaktır. Bu amaçla öncelikle (bölümün birinci ve ikinci kısımlarında), modernleşme sürecinde Türkiye’de toplumun hangi alanlarda ve genel hatlarıyla ne doğrultuda bir dönüşüm yaşadığı üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda, tartışmanın ileriki aşamaları için gerekli olgusal zeminin oluşturulmasına yönelik olan bu ilk iki kısım, dönüşümün ana hatlarının -kronoloji ya da önem sırası fark etmeksizin- sıralandığı kısa bir özet olarak kabul edilebilir. Bu iki kısım boyunca arka planda devamlı olarak vurgulanacak argüman; dönüşümün temel nitelikleri ve doğrultusu bakımından Türk modernleşmesinin, uygarlığın bileşik nitelikte olan tarihsel hareketinin dışında ve tümüyle benzersiz bir karakterde olmadığıdır. Devamında (bölümün üçüncü kısmında),

Türkiye’de yaşanan dönüşümün, evrensel nitelikte kabul edilebilecek yanlarına -bu kez doğrudan- işaret edilecek ve bu süreçte öznelerin oynadıkları tarihsel rol tartışma konusu edilecektir. Bir sonraki kısımda (bölümün dördüncü kısmında) ise, geniş halk yığınlarının siyasal karar alma süreçlerine olan iştirakı bağlamında Türkiye ve Batı arasında kurulan keskin karşıtlıklar sorgulanacaktır.

Bu bölümün içeriği, Türk modernleşmesinin tümel boyutunun ortaya konmasına yönelik olarak kurgulandığı için, bölüm boyunca geç modernleşme ve eşitsiz gelişim konuları ile özel olarak Türkiye toplumuna mahsus birtakım tarihsel dinamikler, mümkün olduğunca tartışmanın dışında tutulacaktır. Bu nedenle, Türk modernleşmesine dair bu bölümde anlatılan hikâyede bazı önemli boşluklar bulunacaktır. Bunlar, takip eden diğer bölümlerin (tikel ve tekil boyutların) içeriğini oluşturmaktadır.

Bölüm boyunca öne sürülecek temel argümanlar şunlardır:

- (I) Türkiye’de modernleşme süreci, hem iktisadi, hem siyasi, hem de ideolojik boyutları olan ve bu itibarla toplumsal formasyonun tüm düzeylerine sirayet eden bütünsel bir dönüşümdür. Bu dönüşümün temel bazı nitelikleri ve doğrultusu da, -en kalın konturla- söz konusu çağda uygarlığın içerisinde bulunduğu tarihsel yönelime paralellik arz etmektedir. Bu noktada Türk modernleşmesinin, eşsiz (*sui generis*) bir tarihsel deneyim olduğunu öne sürmek mümkün değildir.
- (II) Türk modernleşmesi, sadece Batı öykünmeciliğine ya da bir kültür devrimine ya da genel olarak üst-yapıya ait bir reformlar paketine indirgenemez. Çünkü bu süreçte iktisadi düzeyde gerçekleşen dönüşüm bir kapitalistleşme sürecidir ve toplum, kapitalistleşmenin hem kurucu hem de çözücü yanlar taşıyan ve evrensel düzeyde türdeşleştirici sonuçları olan dinamiklerinin belirlenimi altındadır.
- (III) I. ve II. maddede değinilen özellikleri sebebiyle; devasa büyüklükte, yer yer çelişkili ama bütünsel ve çok uzun bir dönüşüm süreci olarak Türk modernleşmesi, belirli siyasi öznelerin irade ve pratikleri doğrultusunda çekip çevirilen idari tasarrufların bir toplamı olarak görülemez. Modernleşme sürecinin yönlendiricisi durumundaki siyasi özneler de, bizatihi bu sürecin birer ürünüdürler.

- (IV) Türkiye’deki literatürde, Türk modernleşmesinin bütünsel boyutu (ayrıca dönüşüm öğelerinin ilişkiselliği) ve kapitalistleşmenin önemi genellikle teslim edilemediği içindir ki, toplumsal-tarihsel çözümlemelerde siyasi öznelerle çok geniş bir belirleyicilik marjı bırakılmıştır. Bu yöntemsel problemi, medeniyet-hars ayrımı ve onun çeşitli türevlerinin üretildiği tartışmalarda, modernleşmenin neredeyse tamamen öykünmeciliğe indirgendiği ve/ya ‘batı(lı)laşma’ olarak kavrandığı çözümlemelerde ve tümüyle siyasi öznelerin methine ya da yergisine hasredilmiş çalışmalarda gözlemleyebilmek mümkündür.
- (V) Türk modernleşmesinin eşsiz bir yanını ortaya koyma amacıyla, kitlelerinin siyasete müdahil oluşları ve devrimin gerçekleşme biçimi bağlamında Batı ile Türkiye arasında kurulan keskin karşıtlıklar, tarihsel gerçekleri fazlasıyla çarpıtmakla maluldür. Bu çarpıtma, üç ayrı noktada birden gerçekleştirilmektedir: (I) Fransız İhtilali’nin gerçekleşme biçiminin, ‘Batı’da devrimlerin gerçekleşme biçimi’ olarak genellenmesi, (II) Fransa’da halk yığınlarının siyasal üst-yapısının oluşumunu belirleyebilme kapasitelerinin abartılması ve ihtilal sürecinde ve devamında burjuvazi ve siyasal iktidar ile yoksul halk kitleleri arasındaki çelişkilerin ve mücadelelerin geri plana atılması ve (III) özellikle 1908 İhtilali sürecinde ve bu ihtilal neticesinde yaşanan gelişmelerin küçümsenerek bu ihtilalin, halkın tümüyle ilgisinin ve etkinliğinin dışında kalan bürokrasi-içi bir hesaplaşma ve/ya devleti kurtarmaya yönelik bir proje olarak görülmesi.

2.1. KLASİK DÖNEM OSMANLI İMPARATORLUĞU’NUN TOPLUMSAL YAPISI

Osmanlı toplumu, dönüşüm sancıları yaşamazdan önce (yani klasik çağı olarak kabul edilen XV. ve XVI. yüzyıllarda) feodal bir toplum niteliğindedir. İşbölümünün günümüzdeki çeşitliliğine kıyasla oldukça basit bir biçimde yapılandığı bu toplumda üretim, çoğunlukla toprağa bağlı bir biçimde, insan ve hayvan gücünün kullanımıyla gerçekleştirilmektedir. Tüm feodal toplumlarda olduğu gibi Osmanlı toplumunda da sistemin devamlılığı, toprak üzerinde etken bir biçimde üretimi gerçekleştirenlerin (‘reaya’), bu faaliyetlerini sürdürmesine bağlıdır. Yani üretici toprakta stabil kılınmalı,

üretimine devam etmeli ve artığı egemenlere (‘askerî’) teslim etmelidir. Bu nedenle Osmanlı topraklarına sökün eden göçebeler yerleşik hayata geçirilir, üreticinin toprağı terk etmesi engellenir, mirî arazilerde tımarlı sipahiler aracılığıyla üreticiler üzerinde kontrol sağlanır ve saray -elinden geldiğı ölçüde- yereldeki yöneticilerin keyfilğini denetleyerek sistemin istikrarını korumaya çalışır.

Yukarıda tarif edilen bu toplum yapısında reaya, özgür köylü sayılamayacaksa da, köleci toplumlardaki kölelerden farklı olarak belirli haklara sahiptir. Topraklarını terketmedikleri, üretime devam ettikleri, vergilerini verdikleri ve egemenlik mekanizmalarına başkaldırmadıkları müddetçe, topraktan ve onun ürünlerinden yararlanabilmekte ve ayrıca köleler gibi pazarda alınıp satılmamaktadırlar. Ayrıca Oyan’ın (2016: 58) da ifade ettiğı üzere “reaya, bir dizi aynî, nakdî ve bedensel yükümlülükle belirlenmiş [...] vecibeleri karşılığında, her şeye rağmen, kendisine çiftliğini ömür boyu kullanma hakkı veren bir hukuki statüye sahipti[r] [...] geçerli neden olmaksızın çiftliği elinden alınamaz, oradan kovulamaz.”

Kurumsallaşmanın gelişmediğı bu toplum yapısında, tüm feodal toplumlarda olduğu gibi birincil ilişkiler ağırlıklıdır. Ulaşım ve haberleşme olanakları son derece kısıtlıdır. Nüfusun büyük çoğunluğu kırdan yaşamaktadır. Parasal sermayenin yaygınlaşmadığı koşullarda vergilendirme çoğunlukla (her vergide değil), aynı biçimde gerçekleşmekte; yani vergi para olarak değil, üretilen ürünün bir bölümünün teslim edilmesi şeklinde verilmektedir (Timur, 2010a: 42; 2010b: 231). Üretimde teknolojinin sıçramalı bir gelişiminden bahsedebilmek mümkün değildir. Adeta zaman durmuşçasına; yüzyıllar boyunca insanlar aynı araçlarla, aynı şekilde hayatlarını sürdürürler. Bu nedenle, savaş, kıtlık ya da doğal felaketler gibi gelişmeler yaşanmadığı müddetçe, kişiler açısından, kendi gelecekleri çoğunlukla öngörülebilirdir.

Siyasal düzeye bakıldığında ise, yine tüm feodal toplumlarda olduğu gibi, siyasi ve iktisadi egemenliğin üst üste oturduğu bir yapıyla karşılaşmaktadır. Yani iktisadi anlamda egemenlik ilişkisi (üretim araçları üzerindeki doğrudan ya da dolaylı hâkimiyet), siyasi egemenliğin de saflarını belirlemektedir. Dolayısıyla ‘yöneten-yönetilen’ ayrımı, kapitalist toplumlardan farklı olarak, net sayılabilecek bir biçimde sınıf ayrımlarıyla çakışmaktadır. Başka bir deyişle, üretimde artığa el koyanlar, onu üretenler üzerinde siyasi (ve dolayısıyla hukuki de) bir egemenlik mekanizması

kurarlar. Bu egemenlik mekanizması en altta tımarlı sipahilerden başlayarak en üstte padişaha kadar uzanan ve -en azından ideal işleyiş koşullarında- hiyerarşik nitelikte olan bir ilişkiler silsilesi meydana getirir.

Bu iki sınıflı toplum yapısında sınıfsal geçişkenlik, kural olarak tümüyle yasaklanmasa bile, toplumsal işbölümünün düzenleniş biçimi, yukarıya doğru akışkanlığı engellemektedir (Oyan, 2016: 76). Yani reayanın oğlu da, yine reaya kesiminde olacaktır. Ayrıca bu sınıfsal bölünmede reayanın; yani üreticilerin silahlanabilmesi ve hatta ata binebilmesi de yasaktır (Oyan, 2016: 76). Çünkü bu, iki sınıflı toplum yapısının ve dolayısıyla mevcut egemenlik mekanizmasının sürdürülebilmesi açısından bir tehdit niteliği taşımaktadır.

Bu egemenlik ilişkileri içinde devlet örgütü, bugünküyle asla kıyaslanamayacak derecede basit bir yapıya sahiptir. Bugünkü anlamda merkezî bir bütçeye sahip olmayan devletin, gelişmiş bir memur kadrosu da yoktur. İşler çoğunlukla, şahsi (kurumsallığın zıttı olmak anlamında şahsi) bir nitelik taşır. Toplumun büyük çoğunluğunu oluşturan reayanın, devletle (somut pratikte çoğunlukla tımarlı sipahiyle) ilişkisi de doğrudandır ve dolayısıyla kişisel bir görünüm arz eder.

Ulaşım kervan sistemiyle; deve, at ve katırlarla sağlanmaktadır (Tekeli, 1972: 50). Ulaşım ve haberleşme olanaklarının son derece kısıtlı olduğu koşullarda devlet, bugünkü olduğu tarzda, toplumsal yaşamın her köşesinde varlığını hissettirmez, hissettiremez. Ne bunu gerçekleştirebilecek gelişkinlikte bir örgütü vardır, ne de kitleleri sürekli olarak yönlendirebilecek teknolojik imkânlara sahiptir. Bir yerleşim yerinin yakınlarından ordu geçmesi durumunda askere alma ya da angarya vb. istinai hâller dışında reaya, devletin varlığını, büyük çoğunlukla sadece vergi toplama aşamasında deneyimler.²⁷

²⁷ Osmanlı'nın Klasik Dönemi'nde tebaa ile devlet arasında nasıl bir ilişki olduğunu belki de en anlaşılır biçimde ortaya koyan metinlerden biri, modern-öncesi bir toplumun modern bir topluma dönüşümünün hemen tüm görünümelerini konu edinen bir roman olan; İvo Andrić'in, *Drina Köprüsü* isimli eseridir. Bu eserde, özel olarak idarenin nasıl işlediği de oldukça başarılı biçimde sergilenir. Eserde bir yönetici (Sokullu Mehmet Paşa), bir kasabaya köprü yapmak için güvendiği bir adamını (Abid Ağa'yı) görevlendirir. Yani bu karar, tek bir kişiye bağımlı ve keyfidir. Paşa'nın görevlendirdiği kişi de, kendi adamlarını alarak bölgeye gelir. Yani kasabaya gelenler, -bugünkü gibi- devletin ilgili kurumunun yaptığı incelemelerden ve gerekli iç

Çalışmanın bir sonraki kısmında modernleşme sürecinde devlet örgütünün ne yönde bir değişim geçirdiğini ortaya koyabilmek için, bu örgütün klasik dönemindeki niteliklerine dair buraya kadar söylenenler aslında az-çok yeterli bir temel sağlamaktadır. Ancak bu konu üzerinde biraz daha tafsilatlı biçimde durmakta fayda vardır. Bu, aslında bu bölüm için değil; çalışmanın üçüncü bölümünde konu edilecek olan, Türk modernleşmesinin birtakım niteliklerini ‘güçlü devlet geleneği’ tezi çerçevesinde açıklamaya çalışan yaklaşımların eleştirisi için gereklidir. Ancak tartışmanın belirli bir yere ulaşmasından sonra yeniden geriye dönüp; klasik dönem Osmanlı toplumuna dair uzun bir tartışmaya girmemek adına, çalışmanın bir sonraki bölümünde konu edilecek güçlü devlet geleneği tezinin yarattığı imgenin bu aşamada sorgulanması gerekmektedir.

Edhen Eldem (2013: 12), “Türkiye’de Osmanlı tarihçiliği genellikle merkezin -yani payitaht İstanbul’un- bakış ve anlayışını yansıtan hatta ona ancak bir ulus devletten beklenecek türden özellikler atfeden bir söylem geliştirmiştir” diye yazmaktadır. ‘Merkezîlik’ terimini, bir imparatorluğa; kapitalizm-öncesi bir toplumsal formasyona sahip Osmanlı’ya doğru sündürmek, tam da böyle bir sorun ihtiva etmektedir. Kuşkusuz, Osmanlıların, hem taşradaki güç odaklarına ve saray çevresindeki güçlü kişilere karşı, hem de bir bütün hâlinde toplumu kontrol altında tutabilmek için etkili sayılabilecek bir takım silahları vardı: Devşirme sistemi ve yeniçeri ordusunun varlığı, tımarların kural olarak her padişah döneminde yenilenmesi ve dirlik dağıtımının mümkün olduğunca küçük tutulmaya ve ayrıca parçalanarak

yazışmalardan sonra, devletin ilgili hukuk normlarınca sorumlu kılınmış yetkili kurullarında konunun tartışılmasını müteakip, devletin konuyla ilgili olarak istihdam ettiği memurlar değildir: Paşa’nın güvendiği bir adamı ve o adamın güvendiği diğer kişilerdir. Böylelikle yöre halkı devletle karşılaşır ve köprü yapımı için angaryaya alınır. Bu, tebaanın gündelik yaşamı açısından önemli değişikliklerin habercisidir; zira yöre halkı, öncesinde, devletle daimi ve yoğun bir ilişki içinde değildir. Bölge, çok sonra, Avustura-Macaristan Devleti’nin işgaline uğradığında ise bugünkü şekline yakın bir devlet mekanizmasıyla karşılaşılır: “Asker olsun, sivil olsun yeni idarecilerin çoğu yabancı idi. Halkı tanıımıyordu. Aslında bunlar önemsiz kişilerdi. Ama insan her adımda, büyük bir makinenin ufak çarkları olduğunu ve arkasında uzun bir sıra halinde daha güçlü insanlarla daha büyük kuruluşların bulunduğunu hissediyordu. Bu onlara kişiliklerini çok aşan bir otorite ile insanın önünde kolayca boyun eğdiği sihirli bir sözügeçerlik veriyordu” (1977: 221-222). Ana hatları bu şekilde özetlenebilecek; aynı yörenin sakinlerinin karşısına farklı zamanlarda çıkan bu iki farklı devlet biçiminin tasvir ediliş şekli, biri modern, diğeri de modern-öncesi devlet yapılanmalarında işlerin nasıl yürüdüğü hakkında gayet sarıh bir betimlemedir.

(hisseler hâlinde) dağıtılmaya çalışılması gibi uygulamalar, özellikle taşradaki mevcut ya da potansiyel güç odaklarını baskılama konusunda payitahta önemli avantajlar sağlamıştır. Bunların yanına, bilhassa devletin sıcak paraya sıkıştığı dönemde yaygın biçimde başvurulmuş müsadere uygulamasını ve ayrıca, gayet etkili biçimde kullanılan casusluk ve hafiyecilik faaliyetlerini de eklemek gerekmektedir. Bu ve benzeri mekanizmaların kullanılmasında gösterilen görece başarı, Osmanlıların siyasi egemenliğinin yüzyıllar boyunca sürmesinde önemli bir etkidir.

Bununla birlikte, Osmanlı'da devleti, güçlü, merkezî, toplumu etkin bir şekilde kontrol altında tutabilen, siyasi ve idari süreçlerde adeta bir makine gibi çalışan bir örgüt olarak nitelenebilmesi mümkün değildir. Öncelikle, Osmanlı Devleti'nin, gücünün doruğu olarak görülen XV. ve XVI. yüzyıllarda dahi toplum üzerindeki kontrolünün, bugünkü ölçülerle kıyaslanamayacak düzeyde cılız olduğunun ve bunun aksinin de zaten imkân dâhilinde olmadığı altı çizilmelidir. Zira kapitalizm öncesinin devleti, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşmadığı, zorunlu eğitim uygulamasının olmadığı, devletin gelirlerinin ve giderlerinin tam olarak takip edilemediği, devletin düzenleyici işlerini çekip çevirmekle görevli kadroların sayısının bugünkü ölçülerle kıyaslanamayacak kadar küçük olduğu, görevlilerin ve hafiyelerin (ve dolayısıyla 'bilgi'nin de) bir yerden bir yere ancak at sırtında ulaşabildiği bir dönemin devletidir. Telgrafın ve telefonun, bugünkü motorlu araçların ve demiryollarının, kameraların ve radyoların da bulunmadığı bir çağdır söz konusu olan. Dolayısıyla bugünkü devlet organizasyonunun düzenleyici ve denetleyici gücü, yukarıda belirtilen koşullarda var olan bir devlet ile kıyas edilemez. Aytekin'in (2015a: 28) ifade ettiği gibi, "Osmanlı devleti de sınırlı mali, askerî ve insan kaynaklarını toplumun stratejik noktalarına müdahale etmek için kullanıyor, bir bütün olarak toplumu ya da ekonomik ilişkiler alanını kontrol altında tutmak gibi nafile bir çabadan uzak duruyordu."

Eğer bu koşullar içerisinde Osmanlı Devleti, kendi çağının özellikleri dâhilinde yine de 'güçlü' ve 'merkezî' nitelemelerini hak ediyorsa, bu sıfatlar, bugünkü devletlerin düzenleyici ve denetleyici gücünü nitelemekte fazlasıyla yetersizdir. Tersinden, eğer bugünkü ulus devletler -örneğin Türkiye Cumhuriyeti Devleti- için, 'merkezî' ve 'güçlü' nitelemesi uygun ise, o vakit bu sıfatlar Osmanlı Devleti'ne çok fazladır. Aynı

terimlerin, bu iki farklı yapıdaki devlet için kullanılmaları, yöntemsel açıdan ciddi sorunlara yol açmaktadır.

Öte yandan Osmanlı'nın, çağdaşlarına kıyasla bu nitelemeyi ne oranda hak ettiği de ayrı bir tartışmadır. Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti'nin despotik / güçlü / merkezîyetçi / patrimonial bir yapıya sahip olduğu şeklindeki iddiaların önemli bir dayanağı, Osmanlı'da, merkezî devlet ile reaya arasında bir sınıfın bulunmadığı iddiasıdır.²⁸ Zira bu mantıkta, tımarlı sipahi, beylerbeyi vb. unsurlar da, toprak soylusu olarak değil; devletin bir memuru olarak tahayyül edilirler.

Bu noktada, sosyolojik gerçekliğin, Osmanlı Devleti'ni Batı toplumlarından ayırıştırma yolunda fazlasıyla zorlandığı söylenebilir. Bir kere, mirî arazinin çıplak mülkiyeti devlete ait olsa da, tımarların kural olarak babadan oğula geçiyor olması bile, Osmanlı Devleti'nde toprak soyluluğunun olmadığı yönündeki iddiaların yeniden gözden geçirilmesini gerektiren küçük ama önemli bir detaydır. Her padişah döneminde tımarlar yeni baştan temlik ediliyorsa da, bilindiği kadarıyla, taht değişikliklerinde sipahilerin topluca tımarlarından edilmesi gibi bir uygulama hiçbir zaman olmamıştır. Atadan tımar sahibi olmayan kimselerin bir şekilde dirlik sahibi olması durumundaysa, bu kimseler sırf bu nedenle, yani atadan tımarlı olmamaları nedeniyle topraklarını kaybedebilmekteydiler (Oyan, 2016: 77). Bu olgular, toplumda bir çeşit toprak soyluluğun var olduğunun somut delilleri olarak görülmelidir.

Ayrıca unutulmamalıdır ki, Osmanlı Devleti'nin büyük bir hızla genişlemesini mümkün kılan temel etmenlerden biri, işgal edilen bölgelerdeki yerel soyluların varlıklarını ve toplumsal statülerini koruyarak onları Osmanlılar ile aynı safa dâhil etme stratejisidir (Timur, 2010a: 46-47). Yani beyliğin, kısa sürede büyük bir imparatorluğa dönüşebilmesi bir açıdan, taşrada görece bir adem-i merkezîyetçiliğin; yerelde köklü

²⁸ Mardin'in (1991a: 211) şu satırları, bu görüşün konsantre bir örneğini sunmaktadır: "Osmanlı köylüsü hiçbir zaman, Batı'daki karşılığının malikânenin katı hukuksal çerçevesi ile senyöre karşı kişisel yükümlülükler içine sokulmamıştı. Bu durum, memurlar sınıfının, köylü ile devlet arasında kurumsallaşmış herhangi bir aracı sınıfın olmaması gerektiği yolundaki çok özgül politikasının ürünüydü. Yine bu durum, aynı zamanda, Batı'da olduğu gibi, feodal hakların hiyerarşi içinde üstten asta devredilmesini mümkün kılan hukuk çerçevesinin bütünüyle olmayışından da kaynaklanmaktadır." Mardin (1999a: 108-109) başka bir yerde de şöyle yazar: "Ortaçağ batısının tersine, padişahla köylüler arasında hiçbir feodal yetki girmiyordu."

ailelerin varlıklarını sürdürmelerinin kabulü ile mümkün olabilmiştir. Osmanlı egemenliği öncesinde Balkanlarda hüküm süren yerel soylular, Osmanlı tabiiyetine geçişlerinde imtiyazlarını koruyabilmiş, hristiyan sipahilere dönüşmüş veya daha yüksek görevlere gelebilmişlerdir. Bu konuda öncü nitelikte bir çalışmaya imza atan Lowry şöyle yazmaktadır:

[Kendisinin yaptığı çalışmalardan çıkartılması gereken] birinci ve en önemli sonuç, 15. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin kendinden önce gelen devletleri yıkmaktan ziyade içine alma kapasitesidir [...] bu olgu 1299 ile 1516 arasındaki dönemde devlet mekanizmasının gerçek anlamda her seviyesinde tekrarlanmıştır. Eski üst rütbeli aristokratlar Osmanlı yöneticileri olarak kendilerine uygun bir yer buldukları gibi daha alt seviyede asilzadeler de yer bulmuştu. Çoğu elinde bir zamanlar Bizans ve Balkan pronoia'sı bulundururken, sonradan Osmanlı tımarlılarına dönüştüler (2010: 141-142).

Tımar verilmeyen soyluların ise, yine de defterlere 'sipahizade' olarak yazılarak reayadan ayrı tutulmasına; yani atadan gelme sıfatlarının korunmasına özen gösterilmiştir (Oyan, 2016: 93). Bu söylenenler, yani yerelde güçlü kimselerin atadan gelme imtiyazlarının birçok yolla korunmasına yönelik önlemler, Osmanlı egemenliğine giren Anadolu topraklarında da uygulanmıştır. Nitekim Ankara Savaşı (1402) neticesinde ortaya çıkan siyasi yapı, payitaht ile reaya arasında hiçbir sınıfın mevcut olmadığı iddiasının geçersizliğinin apaçık bir kanıtıdır (Timur, 2010b: 288). Zira taht sallandığı anda eski beyliklerinin aynen dirilebilmesi, Osmanlı egemenliğini tanımış olan yereldeki soyluların bugünkü valileri andıracak biçimde taşranın 'üst düzey memurları'na indirgenemeyeceklerini ortaya koymaktadır. Daha sonraki yıllarda (XV. yüzyılın devamı ve XVI. yüzyıllarda da) yerel soyluluğun tümüyle ortadan kaldırıldığını öne sürebilmek mümkün değildir (Faroqhi, 2010a). Öyleyse, payitaht ile reaya arasında hiçbir sınıfın bulunmadığı algısı da, yereldeki otoritelerin 'memur' sıfatıyla birlikte düşünülmesi de, fazlasıyla zorlamadır.

Bu durumda, bugünkü merkezî ulus-devlet çatısı altında taşranın merkeze tabiyeti ile Osmanlı Devleti'nin en güçlü olduğu döneminde dahi merkez-taşra ilişkisinin sıklığı arasında devasa bir farklılık olduğu ortaya çıkmaktadır. Faroqhi (2010a: 118), bu hususu şöyle açıklamaktadır:

Daha da şaşırtıcı olan, yeni alınan topraklarda merkezi yönetimin kurulması sürecinin kolaylıkla tersine çevrilebildiği durumların sık sık ortaya çıkmasıdır. En azından Müslüman topraklarda, merkezi olarak denetlenen idareler, pekâlâ, yerlerini, merkezi yönetim tarafından gayri resmi olarak tanınan 'bağımlı

prensliklere / beyliklere' bırakabilmekteydiler. Bu sadece Kuzey Afrika'nın ortası ve batısı gibi uzak bölgelerde değil, Mısır gibi, hem İstanbul'a yiyecek ve kumaş tedarik eden bir yer olarak hem de İmparatorluğun tümü için bir parasal gelir kaynağı olarak belirleyici önem taşıyan bir vilayette bile meydana gelebiliyordu. Afrika'nın kuzey kıyısının tamamında, Osmanlı fetihleri sonrasında bu bölgelere yerleştirilen askeri kuvvetler, birkaç on yıl içinde merkezi idareyi devirip yepyeni tür 'bağımlı prenslikler / beylikler' denilebilecek idareler kurdular. Dahası, İstanbul'daki yetkililer 16. yüzyılda bile merkeze oldukça yakın kimi vilayetleri sadece görünüşte yönetiyor, güçlü yerel aileler ise sanki bağımlı fakat özerk hükümdarlar gibi fiili yönetimi ellerinde tutuyorlardı. 17. yüzyıl sonuna veya 18. yüzyıl başına gelindiğinde, 'âyan' Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok bölgesinde iktidarını kurunca, 'merkezden yönetilen vilayetler' ile 'bağımlı fakat özerk prenslikler / beylikler'i birbirinden ayıran çizgi daha da bulanıklaştı.

Aslında merkez (padişah ve saray aristokrasisi) ile taşra aristokrasisi arasındaki mücadele, tüm Osmanlı tarihi boyunca sürmüştür. Bu mücadelenin kimi uğraklarında 'merkez'in gücü görece olarak artmış, kimi uğraklarda da azalmıştır; ancak hiçbir döneminde taşra aristokrasisi, sosyolojik anlamda 'devlet memurları'ndan ibaret olmamışlardır.

Şunu da eklemek gerekir ki, söz konusu mücadelenin yüzyıllar boyunca sürmesi, bir imparatorluk için, merkezîleşme yolunda bir başarısızlık göstergesi de değildir. Çünkü bu çekişme aslında sistemin içsel bir çelişkisidir ve tümüyle bir çözüme ulaştırılabilmesi imkân dâhilinde değildir. Zira bugünkü ulus-devletlerin imkânlarına sahip olmayan Osmanlıların, egemenliğini üç kıtada ve her yeni doğan günde tekrar tekrar üretebilmesi için, yerelde güçlü özneler dayanması bir zarurettir. Onlar olmadan, imparatorluk, bu kadar geniş bir coğrafyada egemenliğini yeniden-üretebilecek maddi imkânlarla sahip değildir. Ancak yereldeki güçlü özneler, tam da sahip oldukları bu güç ve toplumsal statüleri nedeniyle, merkezin siyasal egemenliğinin mutlak olabilmemesini de imkânsız kılmaktadırlar. Bu, yapısal bir çelişkidir ve dolayısıyla bu soruna sistemin kendi içinden bir çözüm üretilmesi mümkün değildir.

Osmanlı Devleti'nde güçlü bir merkezî yapı bulunduğu yönündeki kanaatin en büyük dayanaklarından bir diğeri de, özel mülkiyetin mevcut olmadığı savıdır.²⁹

²⁹ Yine, güçlü devlet geleneği tezinin önde gelen savunucularından Mardin'in (1991a: 197) şu satırları, bu hususta tipik bir örnek olarak alınabilir: "siyasal iktidarın ekonomiyi, sadece devletin piyasa mekanizmasını denetim altında tutması yoluyla doğrudan değil fakat, aynı zamanda, işlenebilir toprakların çok büyük bir bölümünün devlet denetimi altında bulunduğu bir sistem düşünün [...] 'prebendal' ödüllerin zenginliğin ana kaynaklarından biri olduğu ancak, bu tip bir zenginliğin sadece devletin tanınması halinde meşru olduğu bir toplum düşünün. Böyle bir

Bilindiği gibi Osmanlı toplumunda toprağın mülkiyetinin devlete ait olduğu önermesi, ATÜTçü tezlerin de en önemli dayanakları arasındadır. Oysa Timur'un (2010a: 55) gösterdiği gibi, 'mülk devlet' anlayışı, özel hukuk çerçevesinde değil; kamu hukuku çerçevesinde anlaşılması gereken, sadece bir "ilke"dir. Padişahın haşmetini dile getiren bu ideolojik fiksiyonun fiilî gerçeklikle hiç uyuşmadığı, bizatihi yine devletin kendi kayıtlarıyla ortadadır. Konunun önemine binaen bu hususun da üzerinde biraz durmakta yarar vardır.

Osmanlı'da toprağın bölümlenmesi konusu, 'tüm topraklar devletindi' şeklindeki genellemeleri imkânsız kılacak kadar girift bir görünüm arz etmektedir. Örneğin eşkincülü mülklerde (mülk tımarlar); tımar sahipleri askerî yükümlülüklerini yerine getirmemeleri durumunda, devlet, sadece bir yıllık gelire el koyabilmekte, toprağı bu kimselerden alıp başka birilerine verememektedir. Oyan'ın (2016: 111) ifade ettiği üzere, "[b]ugünkü modern devletin de mülkiyet hakkına vergilerle müdahale ettiği düşünülürse, alınıp satılabilen, vakfedilebilen, sahibi ölünce bütünüyle büyük erkek evlada (erkek evlat yoksa diğer mirasçılara) intikal eden bu aile mülkü tımarlar, bir bakıma bilinen anlamıyla bir özel mülkiyet biçimine de benzer; buna rağmen belirli askerî (veya mali) hizmet yükümlülüklerine bağlı yapısı nedeniyle, gerçekte tam anlamıyla feodal bir mülkiyet biçimidir."

Aaskerî şeflere, ahilere ve dervişlere temlik edilen 'serbest mülkler'in mülkiyeti ise, "koşulsuz bir biçimde sahiplerine ait" olduğundan, bunlar, 'mutlak mülk' statüsündedir (Oyan, 2016: 113). 'Mâlikâne-divânî'de ise mülkiyetin bir bölümü sipahide, diğer bölümü (mâlikâne payı) toprak sahibinde bulunmaktadır ki bu karma özelliği sebebiyle bu mülkiyet biçimi, "tımarlı sistemi ile serbest mülkler arasında kalan bir geçiş formu" olarak tanımlanabilir (Oyan, 2016: 114). Kanuni Sultan Süleyman döneminde ise, 'öşüre' ve 'haraca' tâbi topraklar tanımlanacaktır: 'öşrî topraklar' (sahibi Müslüman ise) ve 'haracî topraklar' (sahibi gayrimüslim ise) (Oyan, 2016: 115-116). Bu topraklarda toprağın sahibi, satış, miras ve bağışlama gibi hakları elinde tuttuğu gibi, askerî bir hizmetle de yükümlü olmayacaktır. Tüm bunlara, kâğıt üzerinde 'hayır işi' ya da 'din işi' gerçekleştirme amacıyla kurulan, ancak çoğu durumda fiilî olarak rant amacı taşıyan

toplumda özel mülkiyeti kalıcılaştıracak tüzel kişilik gibi mekanizmalar son derece sınırlıdır [...]"

vakıfları ve bunlara ait arazileri de eklemek gerekmektedir. Belirtmek gerekir ki vakıflar, %20 gibi uçuk faiz oranlarıyla kredi kurumu olarak dahi faaliyet gösterebilmektedirler (Oyan, 2016: 118). Vakıflara ait topraklara dair bilhassa çarpıcı olan bir husus, bir kez vakfedildikten sonra devletin el koymasının mümkün olmadığı bu mallarının kökeninin de mirî topraklarda bulunmasıdır: “Sultanın ‘temlikname’ denilen özel izniyle tımarlarını ‘malikâne’ye yani bireysel mülkiyete dönüştürme hakkı elde edebilen tımar sahipleri, bir sonraki aşamada şahsileştirilmiş mülkiyetlerini, kurdukları veya iştirak ettikleri bir vakfa aktarıyorlardı. Vakıf kurucuları, ‘mütevelli’ heyetince yönetilen vakıf fonları üzerinde hemen hemen tüm imtiyazlarını muhafaza ediyorlardı” (Oyan, 2016: 119).

Bu kadar girift nitelikte olan mülkiyet ilişkilerinin, toprakların devlete ait olduğu şeklinde tümüyle düzleyici bir argümanla özetlenebilmesinin mümkün olmadığı görülmektedir. Üstelik tüm bunlar, mülkün kime ait olduğu hususunda devletin, resmî olarak tanıdığı istisnaların (ki anlaşıldığı kadarıyla bunları istisna olarak görebilmek de mümkün değildir) bazılarıdır. Geriye kalan, yani tımar arazilerinde, payitahtın ne oranda egemen olduğu da, çağın koşullarında devletin denetim araçlarının kısıtlılığı göz önünde bulundurulsa oldukça şüphelidir.

Bir başka önemli anekdot da, adeta yazılı olmayan bir anayasa kuralı gereğince, devletin kimi gruplardan (örneğin kuzey Arnavutluk’tan) bir türlü vergi alamamasıdır. Gerçekten de vergi meselesi, Osmanlı Devleti’nin son anına kadar siyasal yöneticileri uğraştıran ciddi bir sorun olarak kalacaktır. 1839’daki, vergileri merkezden gönderilen memurlar aracılığıyla toplama girişimi de güçlü bir dirençle karşılamak ve kısa sürede (1842’de) geri adım atılacaktır (Oyan, 2016: 295-296). Ayrıca, devlet, XVI. yüzyılın ortalarından beri, gerçek anlamda bir tahrir de yapamayacaktır (Lowry, 2010: 123). Ancak burada asıl dikkat çekilmesi gereken nokta, devletin XVI. yüzyıl sonlarında yaşadığı kriz hâinden önce de vergi gelirlerinin önemli bir bölümünün, yüzyıllar boyunca merkezî devletin memurlarının değil; taşradaki yerel güçlerin kontrolünde bulunması ve imparatorluğun merkezî bir bütçeye sahip olmamasıdır. Dolayısıyla klasik döneminde de, ülke genelinde üreticiden çekilmekte olan artığın üzerinde, merkezî devletin kesin bir egemenliğinin bulunduğunu söyleyebilmek mümkün değildir. Bu da, güçlü-merkezî devlet imgesinin, fiilî gerçeklikle örtüşmediği bir diğer olgudur.

Dahası, kimi yazarların öne sürdüğünün aksine,³⁰ Osmanlı Devleti bugünkü gibi bayındırlık hizmetlerini üstüne alan bir icracı olarak da görülemez. Başka bir deyişle, Osmanlı Devleti için bayındırlık hizmetleri, adı anılmaya değer nicelikte bir harcama kalemi teşkil etmez. Örneğin 1527-1528 yılı bütçesinde (ki bu tarihte Osmanlı Devleti gücünün doruğundadır), bayındırlık hizmetlerine ayrılan pay % 0'dır (Oyan, 2016: 122). Kemal Tahir'in hikâyeleştirdiği şekilde "ihya edici", "kerim" merkezî devlet'in, su kanalları ve barajlar yapmak suretiyle sulamayı organize etme işini üstlendiği bir dönem de olmamıştır (Oyan, 2016: 123). Bilindiği gibi Tanzimat Dönemi'ne kadar, eğitim, sağlık, din ve kültür alanlarındaki kamu hizmetleri de devlet tarafından karşılanmamış; bu işi, vakıflar üstlenmiştir (Oyan, 2016: 117; Toprak, 2016a: 57).

Öte yandan, sahip oldukları eğitsel ve hukuki ayrıcalıklarıyla kendi mensuplarını istedikleri gibi eğitebilen ve belirli sınırlar dâhilinde onları yargılayabilen cemaatlerin varlığı da, merkezî devletin egemenliğinin bugünkü ölçülerden ne kadar uzak olduğunu yine çarpıcı biçimde ortaya koymaktadır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin bazı bölgelerinde (örneğin Arap ve Kürt coğrafyasında ya da Kırım'da), devletin en güçlü olduğu dönemlerde dahi askerî kuvvetlerin yereldeki güçlü beylerin kontrolünde olduğunu burada hatırlatmakta yarar vardır.³¹ Aslında bu olgu da Osmanlılara özgü bir durum değildir. Giddens'in (1994: 58) vurguladığı gibi, "[ş]iddet araçlarının, toprak açısından kesinleşmiş sınırlar içinde başarılı biçimde tekel altına alınması, modern devlete özgüdür."

³⁰ Örneğin, ATÜT tezinin Türkiye'de yaygınlaşmasında önemli bir rol oynayan Kemal Tahir, *Yorgun Savaşçı* romanında bir karakterini şöyle konuşturmuştur: "Salt Anadolu toprağı değil, Akdeniz'i, Ege Denizi'ni çevreleyen bütün topraklar cenabet topraklardır [...] Bu özellikteki topraklarda, Batıda olduğu gibi, özel mülkiyet yerleşip gelişemez, zenginlikler sayılı ellerde toplanamaz [...] toprakları tarımda tutmak için *gerekli bayındırlık işlerini sizde ancak devlet yapabilir*. İşte bu sebepten, sizin topraklar haklı olarak devlet mülkiyetindedir. Gene bu sebepten batıda devlet, sırasında bir sınıfın öteki sınıfı ezmek için kullandığı araç haline geldiği halde, sizin devlet, *ana ödeviyle toplumu ihya edicidir*. Yani, batıda devletin olmadığı zamanlar, toplumlar var olmuşlardır ama, doğuda devletsiz toplum görülmemiştir. Sizde devlet, toplumun var olma – yok olma şartıdır" ([1965] 1995: 146-147; vurgular yazara ait).

³¹ İmparatorluğun, eyaletleri ile merkezi arasındaki karmaşık egemelik ilişkilerine dair kapsamlı bir inceleme için özellikle bkz.: Faroqhi (2010a).

Bir toplarlama yapılırsa, donmuş bir görüntüde izlenen Batı feodalitesi (ki burada üzerinde durulamayacaksa da ‘Batı feodalitesi’ diye bir genellemenin dahi kendi içinde oldukça sorunlu olduğunu da kaydetmek gerekir) ile Osmanlı arasında kurulan keskin karşıtlıklar belirli noktalarda tümüyle temelsizdir, belirli noktalarda da fazlasıyla abartma içermektedir. Bu sorun muhtemelen en çok da, Osmanlı’da merkezin kontrol ve denetim melekelerine dair analizlerde açığa çıkmaktadır. Bu sorunun, bu çalışmanın temel problematikleri kapsamına giren en önemli yansıması ise, Türk modernleşme deneyiminde gözlemlenen belirli özelliklerin, Osmanlı’nın klasik toplumsal yapısına referansla açıklanmaya çalışılmasıdır. Bu açıklamaya da yine, Türk modernleşme deneyiminin eşsizliği savı eşlik edecektir. Çalışmanın üçüncü bölümünde bu konuya detaylı olarak değinilecektir.

Devletin merkezîliğine ve gücüne dair açılan bu uzun parantezi kapattıktan sonra, klasik döneminde Osmanlı toplumsal yapısının betimlenmesine ideolojik düzey ile devam edilebilir. Bu düzeye bakıldığında, yine tüm feodal toplumlarda olduğu gibi Osmanlı toplumunda da egemenliğin meşruiyet kaynaklarının, kalıttından (kan bağından) ve dinden; bunların yanında ikincil olarak da çeşitli mitlerden geldiği görülür. Söz konusu bu öğeler, egemen ideolojinin içeriğini doldurdukları oranda, siyaset yapabilmenin de meşruiyet zeminini tayin ederler. Yani nasıl ki Osmanoğlu, ailesini köklü bir geçmişe (Kayı boyundan gelme iddiasına³² ya da başlı başına bir meşruiyet kaynağı olarak “kutsal” Osmanoğlu sülalesine mensup olmaya) bağlıyorsa, hasımları da (Bizans ve Balkan aristokratları, Anadolu Beyliklerinin önderleri ya da Kuzey Afrika’daki güçlü özneler), çoğunlukla kendi bölgelerinin tanınmış, köklü ailelerinden gelmektedir. Aynı şekilde, nasıl ki Osmanoğulları, tanrı tarafından yeryüzünün egemenliği hakkıyla (halifelik) kutsandığı iddiasında ise, Osmanoğullarının hasımları da halife veya benzeri “kutsal” kimselerin sülalelerine mensup olma, gazanın ve gazilerin koruyucusu olma vb. iddialara sarılabilmektedirler. Örneğin, Osmanlılara karşı direnişin sembollerinden olan ünlü halk şairi Pir Sultan, deyişlerinde, kendi soyunu İmam Zeynel Abidin’e (ve

³² Bu iddianın kuruluştan çok sonra (XV. yüzyılda) ortaya atılmış olması ve daha önceki dönemlerde böyle bir iddianın -bilindiği kadarıyla- hiç dillendirilmemiş olması, bizatihi Osmanoğullarının da çağın gerekliliklerine uygun bir ideolojik fiksiyona başvurduklarının kanıtı olabilir (Aytekin, 2015a: 15).

dolayısıyla peygambere) dayandırmaktadır. Özetle hangi kaynaktan gelirse gelsin kalıtım, genellikle siyasette söz söyleyebilmenin asgari şartlarından birini oluşturmakta ve ayrıca hemen her durumda da dinsel referanslarla süslenmektedir. Bu, -aşağıda detaylıca tartışılacağı üzere- 19. yüzyılın bilhassa ikinci yarısında tümüyle değişmeye başlayacaktır.

Burada devşirmelerin, Osmanlı Devleti'nde en üst kademelere kadar tırmanabilmeleri itibariyle bir istisna teşkil ettikleri; siyasetin soylu olmayan özneleri oldukları düşünülebilir. Ancak soylu bir geçmişe sahip olmayan bir devşirmenin, siyasetin bir öznesi olabilmek için kendinden menkul bir meşruiyet dayanağı da yoktur. Siyasal sistem içindeki güçleri, Osmanlılara sadakatsiz ve başarıyla hizmet etmelerinden gelmektedir. Tersine bir durum, söz gelimi bir vezirin, hiçbir soyluluk iddiası taşımadan kendi başına bir siyasal güç sahibi olabilme iddiasında bulunması, o dönemin sosyolojik gerçekleri açısından pek mümkün değildir. Ayrıca, son yıllarda ortaya konan araştırmalar, Osmanlı Devleti'ndeki 'devşirme' kategorisi içerisinde gösterilenler arasında soylu kökenlere sahip olanların hiç de istisnai durumda olmadıklarını göstermektedir (Aytekin, 2015a: 28-29). Dolayısıyla gayrimüslim kökenlere sahip yöneticilerin, genel bir kural olarak, kimsesiz ya da yokluk içinde yaşarlarken alınıp devlet hizmetine hazırlanan çocuklardan mürekkep oldukları algısı da, -tümüyle değilse bile- önemli ölçüde zorlamaz.³³

Dönemin egemen ideolojisinin en üst katmanında ise, 'nizam-ı âlem' anlayışı karşımıza çıkmaktadır. Buna göre Osmanlı düzeni, âlemin düzenidir; en iyi düzendir. Dolayısıyla pozitif bir içerikle bunun aşılması gibi bir istek de söz konusu olamaz. Bu düzeni korumak, bozulma durumunda ise sadece yeniden tesis etmeye çalışmak söz konusu olabilir. Dolayısıyla çağdaşlarında olduğu gibi Osmanlı toplumunda da, son dönemine kadar bir 'ilerleme' anlayışı mevcut olmamıştır. Cemil Oktay'ın (2009: 29) ifade ettiği gibi Osmanlılar, "[...] arkalarında hâli ve geleceği aydınlatmak için başvurdukları, zihin güçlerini besledikleri bir geçmişe, bir geleneğe sahip olarak varlıklarını sürdür[müşlerdir]."

³³ Konuya ilişkin olarak özellikle bkz.: Lowry (2010: 127-142).

Son olarak hukuk konusunda dönemin temel bazı karakteristiklerine değinilerek bölümün bu kısmı tamamlanabilir. Osmanlı Devleti'nde hukuk; kadın-erkek, kentli-köylü ve Müslüman-gayrimüslim ³⁴ ayrımlarına göre farklı biçimlerde işleyebilmektedir. Zürcher (2000: 31) buna dayanarak, “[y]asa önünde eşitlik modern ulus devletlerde bile, bir gerçeklik değil, bir ülküdür, ama Osmanlı İmparatorluğu’nda bir ülkü bile değildi” demektedir. Hukuk önünde eşitlik anlayışının en azından bir ülkü olarak benimsenebilmesi için, bir yurttaşlık konseptinin gelişmesi ve ayrıca şer-i hukuka verilen önemin sorgulanması gerekmiştir -ki bu, ancak XIX. yüzyılın ortalarından itibaren gerçekleşmeye başlayacaktır.

İşte, ana hatları yukarıda kısaca özetlenen bu toplum yapısı, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren yavaş yavaş çözülmeye başlayacaktır. Bu çözülme sürecinde yaşanan ve toplumsal sistematığın klasik biçimiyle işleyişini sarsan her bir gelişme, elbette istisnasız bir şekilde doğrudan kapitalist, modern bir ulus-devlete giden yolun basamakları değildir. Modernleşme sürecinde adeta teleolojik bir yazgıyla toplumsal/siyasal tüm gelişmeler, belirli bir ana duraktan diğer bir ana durağa doğru giden düz-çizgisel bir harekete neden olmazlar. Bununla birlikte, geçmişte yaşanan gelişmelere uzak bir gelecekte bakanların, doğmakta olanın tohumlarını görüp, bunları diğer gelişmelerden ayırması nispeten daha kolaydır. Bu nedenle sıradaki kısımda, yaklaşık üç buçuk asırlık bir sürecin olgusal gelişmelerine dair bir özetin yapılmayacağı peşinen ifade edilmelidir. Amaç, kapitalizm-öncesi, modern-öncesi bir toplumsal yapının modern kapitalist ulus-devlet(ler)e dönüşümü sürecinde, bu sürecin belli başlı uğraklarının tespit edilmesi ve bu dönüşümde rol oynayan temel dinamiklere işaret edilmesidir.

³⁴ Buna paralel olarak, yine tüm feodal toplumlarda olduğu gibi Osmanlı toplumunda da kimliğin içeriğini dolduran başat öge, inanç farklılıkları olmuştur. Nitekim Osmanlı’nın son dönemine kadar Müslümanlar arasında etnik açıdan siyasal bir nitelik taşıyacak şekilde bir kimlik farkı ayırmamıştır. Bireylerin birincil kimlikleri, bağlı bulundukları cemaattir.

2.2. OSMANLI'DA KLASİK TOPLUMSAL YAPININ DÖNÜŞÜMÜNÜN ANA HATLARI³⁵

2.2.1. Devlet Örgütünün Gelişimi (Merkezîleşme ve Rasyonelleşme) ve Siyasette Temsil Mekanizmalarının Ortaya Çıkışı

Osmanlı Devleti'nde daha III. Selim (1789-1808) ve II. Mahmut (1808-1839) dönemlerinden itibaren devlet örgütünün yavaş yavaş, modern bir yapılanmaya doğru evrilmeye başladığı ifade edilebilir. Kamu maliyesinin tekleştirilmesine yönelik girişimler, taşradaki kimi güç odaklarının tasfiyesi ya da hiç değilse kontrol altına alınması, vakıfların faaliyetlerini denetlemeye yönelik alınan önlemler, vergi alımında merkezin kontrolünü güçlendirme çabaları vb. girişimler, bu doğrultuda gerçekleştirilen adımlardır.

Bunun yanında, aynı süreçte, devlet kadrolarının da şişmeye başladığı görülmektedir. Quataert (2004: 105), “18. yüzyıl sonunda toplam 2000 kişi kadar olan sivil memur sayısı[nın] 1908'de 35.000'e ulaştı[ğın] aktarmaktadır. Bugünkü ölçülerle düşünüldüğünde, yine bu sayı da oldukça mütevazı kalmaktadır; ancak dönüşümün doğrultusunu göstermesi açısından oldukça anlamlıdır. Ayrıca II. Mahmut döneminden itibaren nazırlıklar (bugünkü bakanlıklar) da kurulmaya başlamıştır. Bunun yanında, yine bu dönemde dış ülkelerde daimi elçilikler açılmaya (1793'te Londra, 1796'da Paris, Viyana ve Berlin'de) başlamıştır (Zürcher, 2000: 43). Bu gelişme, henüz çekirdek hâlinde de olsa, profesyonel bir diplomat kadrosunun oluşumu açısından da önemli bir gelişmedir. Zira devletin klasik döneminde bu yönde bir uzmanlaşma çabası söz konusu olmamıştır. 1864 ve 1871 yıllarında ilan edilecek Vilayet Nizamnameleri ise, devlet teşkilatının nasıl örgütleneceğini düzenlemesi

³⁵ Temel özellikleri yukarıda tariflenen Osmanlı'nın klasik toplumsal yapısının ne yönde bir dönüşüm yaşadığı ele alınırken burada, sadece anlatımı basitleştirmek adına tematik bir bölümlenmeye gidilmiştir. Dolayısıyla söz konusu temaların, somut gerçeklikte iç içe geçtiği unutulmamalıdır. Söz gelimi 'birey'in ortaya çıkışı, aslında her bir temanın (ideoloji, hukuk, üretim ilişkileri vs.) kapsamına girmektedir. Burada tematik bölümlenmeyle amaçlanan sadece, hayatın her yanını kuşatan dönüşümlerin tariflenmesinde, anlatımın basitleştirilmesidir.

açısından, yine devletin merkezîleşmesi ve idarenin rasyonalizasyonu yönünde atılmış önemli bir adımdır.³⁶

Bu noktada şu hususun altı önemle çizilmelidir: III. Selim ve II. Mahmut döneminde başlayan ve daha sonraki dönemde de sürdürülen, devlet örgütünün düzenlenmesine yönelik olarak atılan bu ve benzeri adımlar, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda sarsılan merkeziyetçiliğin, *yeniden* tesis edilme çabaları olarak görülmemelidir. Zira gerçekleştirilmeye çalışılan, tarihsel perspektiften bakıldığında, aslında yeni bir tür merkeziyetçilik. Bu merkeziyetçilik, klasik bir imparatorluğun arzulanabileceği siyasi merkeziyetçilikten çok ötededir. Söz konusu olan, teknolojinin sunduğu yeni imkânları da mümkün olduğunca seferber ederek; merkezî bir bütçesi, merkezî bir vergilendirme sistemi ve yine merkezî, gelişkin bir memur kadrosu ile modern devletlere özgü, idari bir merkeziyetçiliktir. Bu anlamda, söz konusu dönüşümler, klasik ve dolayısıyla basit bir örgütsel yapının, karmaşıklaşmış ama organize; modern bir devlet yapısına evrilmesiyle ilişkili olarak okunmalıdır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki merkezîleşme çabalarını, örneğin Timur bozgunu (1402) sonrasında Çelebi Mehmet'in gerçekleştirmeye çalıştığı merkeziyetçilikten ayırmak gerekmektedir. Zira bu noktada, kavramsal bir karışıklık söz konusu olabilmektedir. Osmanlı Devleti, yukarıda da değinildiği üzere, hiçbir zaman idari anlamda merkeziyetçi bir yapıya sahip olmamıştır –ki bu, yeniden kazanılabilir. Dolayısıyla bu girişimleri merkeziyetçiliğin yeniden tesisine, klasik dönemin siyasi ve idari yapısının diriltilmesine yönelik değil; modern devletlere özgü yeni bir tür yapılanmaya doğru atılmış adımlar olarak nitelemek daha doğrudur.³⁷ Dönemin siyasi öznelerinin ne düşündükleri ve girişimlerini nasıl tanımladıklarından bağımsız olarak, gerçekleşen dönüşümün tarih sahnesindeki niteliği budur.

³⁶ 1864 ve 1871 tarihli Vilayet Nizamnamelerine dair detaylı bir çalışma için bkz.: Tural ve Çapar (2015).

³⁷ Karşılaştırınız: “II. Mahmut’un Klasik Osmanlı döneminin kurumsallaşma örüntüsünü geri getirmeye çalıştığı söylenebilir: Söz konusu padişah (ılımlı) aşkın devleti kendisinde yapılandırmaya çalışıyor, devlet hayatını herkesin harfîyen uyması gerekli kurullarla donatarak bürokrasiyi bir ‘makınaya’ dönüştürmeye çalışıyordu” (Heper, 2012: 84). “Otokratik ve merkezîleştirici politikalar yoluyla merkezin geleneksel ideali olan, devlet ile tebaası arasında hiçbir türden aracının olmamasını sağlayan kurumsallaşmanın yeniden tesis edilmesi çabalarına girişilmişti” (Heper, 2012: 77).

Siyasal arenada şu ana kadar aktarılan tüm gelişmeler, daha ziyade, devlet örgütünün evrimiyle ilişkiliydi. Ancak Osmanlı'nın son döneminde devlet yapısında, merkezîleşmiş, rasyonelleşmiş ve gelişkin bir devlet örgütünün inşasına yönelik gerçekleştirilen reformlar haricinde, bir 'reform girişimi'ne indirgenemeyecek; 'evrim'den çok 'devrim' kavramıyla birlikte anılması gereken gelişmeler de yaşanmıştır. Bu noktada, bilhassa 1908 İhtilali'nin tarihsel önemine değinmek gerekmektedir. Zira bu ihtilal, eski rejimi geri döndürülemez bir biçimde sarsmış ve kapitalist bir toplumsal yapının yerleşikleşmesi önündeki engelleri büyük oranda kaldırmıştır. Burada şimdilik, 1908'in sadece bir boyutuyla sınırlı kalarak; ihtilalin, ülkedeki egemenlik anlayışını büyük ölçüde dönüştürdüğü ifade edilebilir. Aslında meşrutiyetin ilk kez -yani 1876 yılında- ilanı da, ülkenin yönetiminde, Tanrı tarafından "seçilmiş", "soylu" Osmanlı hanedanının yanına, halk tarafından seçilmiş temsilcileri koymaktaydı. Ancak bilindiği gibi, 1876'daki meşrutiyet deneyimi uzun soluklu olmamış ve bu girişim, II. Abdülhamit tarafından 93 Harbi bahane edilerek sona erdirilmiştir. Ancak 1908'de parlamento bu kez, çok daha güçlü bir biçimde ve bir daha kapanmamak üzere tekrar açılacaktır. Hatta bu tarih ile Birinci Dünya Savaşı yılları arasında ülkede, çok partili bir siyaset deneyimi de yaşanacaktır.

Bununla birlikte, seçilmiş üyeler eliyle toplumsal konularda karar alma pratiği, ne 1908'deki ne de 1876'daki meşrutiyet deneyimleriyle başlamaktadır. Bunlardan önce, Tanzimat Fermanı'ndan sonra başkentte ve taşrada, çok farklı işlevler ve yetkilerle donatılmış olan birçok meclis açılmıştır. Bu nedenle Aytekin (2015b: 63), "[...] 1876'da parlamento ilk kez toplandığında vekillerin çoğu temsilî mekanizmalara aşinaydı ve seçim ve temsil fikri iyice normalleşmişti" diye yazmaktadır. Bu açıdan, parlamenter temsil mekanizmasının yerleşikleşmesi bağlamında, (I) 1839'dan sonra açılan söz konusu meclisler, (II) 1876 ve 1908'de meşrutiyetin ilanı ve (III) 1923'te Cumhuriyet'in ilanı arasında tarihsel bir bağ mevcuttur. Üçüncüsü, egemenliği tümden halka dayandırmaktadır. İkincisi, egemenliği, padişah ile halkın temsilcileri arasında paylaşmaktadır. Birincisi ise, egemenliğin meşruiyetinin kısmen ya da tamamen halka dayandırıldığı biçimleri (sırasıyla, meşruti monarşiyi ve cumhuriyeti) hem fiilî hem de ideolojik olarak hazırlamaktadır.

Öte yandan, meşrutiyet hareket(ler)inin ne oranda demokratik oldukları ve daha da önemlisi, açılan meclislerde halkın temsilcilerinin gerçekten de halkın çıkarlarının temsilcileri olup olmadıkları sorusu apayrı bir konudur ³⁸ ve bu tartışmaya burada girilmeyecektir. Burada vurgulanan, söz konusu süreçte siyaset yapabilmenin meşruiyet zeminin belirgin bir biçimde dönüşüyor olmasıdır. İttihatçıların, örneğin 1913 sonrasındaki kimi uygulamalarının demokratikliği elbette tartışılabilir; ancak tartışılabilir olmayan şey, İttihatçıların meşruiyet kaynaklarının, Osmanlılarınkinden bambaşka bir yere dayandığı gerçeğidir. Bir sonraki kısımda ideolojik boyuttaki dönüşümler ele alınırken bu konunun üzerinde daha ayrıntılı olarak durulacaktır.

2.2.2. Modern-Öncesi Bir Toplumsal Yapıdan Modern Bir Toplumsal Yapıya Geçişte İdeolojik Düzeyin Dönüşümü

Türkiye’de özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında siyaset aktörler, siyaset faaliyetini, yepyeni ideolojik referanslarla gerçekleştirmeye başlamışlardır. Tüm sınırlılıklarına rağmen son gününe kadar parlamenter mekanizmada ısrar etmesi, kendisini toplumsal terakkinin bir aracı olarak sunması, akla ve bilime vurgu yapması vb. özellikleriyle bilhassa İttihat ve Terakki geleneğinin³⁹ bu özelliği net biçimde taşıdığı söylenebilir. Modernleşmenin belirli bir mesafe kat ettiği bir dönemin ürünü olan bu gelenek, Osmanlı’nın Klasik Dönemi’nde siyasetin dağarcığında yer almayan yepyeni ideolojik motifleri işlemiştir. Nitekim Meclis kürsüsünde bir İttihatçı vekil, “şimdi biz” demektedir, “2-2,5 seneden beri milleti adeta hâkimiyet-i milliye lafzı ile işba haline getirdik” (Babanzade İsmail Hakkı’dan aktaran: Demirci, 2017: 312). “Soylu” ve “kutsal” Osmanlıları ise, 1908 İhtilali ve devamındaki 31 Mart Ayaklanması’ndan itibaren siyaset oyununun dışında kalmaya mahkûm edilmişlerdir.

³⁸ Örneğin, önemli bir anekdot olarak aktarılması gerekir ki bu dönemde ülkede, tıpkı diğer Avrupa ülkelerinde de olduğu gibi, seçmenlik belirli oranda vergi veren mülk sahibi erkeklerle sınırlanmış; mülksüz sınıflardan kimselerin, seçmen olabilmesi engellenmiştir (Kansu, 2002: 372).

³⁹ Burada ‘gelenek’ denilmesi tercih edilmiştir; çünkü bilindiği gibi İttihat ve Terakki, kendi tarihsel gelişimi içinde birçok kez parçalanma ve birleşme süreçleri yaşamıştır.

Siyasetin ideolojik muhtevasının değişimi, pek çok olguda gözlemlenebilir. Sadece, örgütlerin ve yeni kurumsal yapıların adlarına bakmak bile bu konuda oldukça yol gösterici olacaktır. Örneğin, İttihatçı kadrolar eliyle kurulan iki devletin adında da ‘cumhuriyet’ kelimesi geçmektedir: Batı Trakya Türk Cumhuriyeti ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti.⁴⁰ Prens Sabahattin’in 1902 yılında kurduğu ‘Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti’nin adı, -en azından görünürde- yepyeni bir ideolojinin; liberalizmin iki kavrama sıkıştırılmış bir özeti gibidir. Sabahaddin’in gazetesinin adı da, modernleşmenin parlak bir sloganı olan, ‘Terakki’dir. Sonraki dönemde, Cumhuriyet Halk Partisi’nin adını oluşturan üç kelimedede de yine modern dönemin öğeleri yan yana getirilmiştir: Cumhuriyetçi olmak, halkın partisi olmak ve bir siyasi parti olmak. Ayrıca meşrutiyet hareketlerine damgasını vuran Osmanlıcılık fikri de, kelimenin ilk başta çağrıştırabileceği anlamların aksine; Osmanlı siyasal düşüncesi açısından yepyeni bir ideolojik tasarımdır. Zira bir ‘yurt’ fikri, buna bağlı olarak ‘yurttaşlık’ düşüncesi ve buna bağlı olarak da ‘Müslümanlar ile gayrimüslimlerin eşitliği’ fikri, Osmanlı siyasi hayatı için yepyeni öğelerdir.

Bu dönemde ‘meşrutiyet’, ‘vatan’, ‘yurt’ gibi yeni düşünsel öğeler, elbette yer yer dinsel söylemlerle de iç içe geçerek ortaya çıkmıştır. Namık Kemal, bunun çarpıcı örneklerinden biridir. Petrosyan (1974: 111) haklı olarak, Namık Kemal’i, toplum ve devletin ortaya çıkışlarına dair “geleneksel müslüman ve burjuva liberal fikirlerin” bir sentezcisi olarak tanımlamaktadır. Yüzyıllardır egemen ideolojinin içeriğini doldurması itibariyle dinsel motiflerin böyle bir sürekliliğinin olması gayet doğaldır ve bu durum, ideoloji özelinde tarihsel kopuşların sınırlılıklarını göstermesi açısından da önemli bir veridir.

Bu bağlamda, Namık Kemal’in öne çıkardığı meşveret kavramı; çalışmanın birinci bölümünde ifade edilen, modernleşme sürecinde ‘eski’ye ait öğelerin modernleşme

⁴⁰ ‘Cumhuriyet’ adını alan bu iki devletten ilkinin 1913, ikincisinin ise 1918 yılında kurulmuş olması, bu coğrafyada cumhuriyet tartışmalarının 1923’te birden bire ortaya çıkmadığını, yoktan var olmadığını kanıtlaması açısından da önemlidir. Nitekim cumhuriyete dair olumlamaların izlerini, -kendisini ‘cumhuriyetçi’ olarak tanımlayabilmek mümkün olmasa da- en az Namık Kemal’e kadar geri götürülebilmek mümkündür: “İslâm dini ortaya çıktığı zaman bir cumhuriyet değil miydi?” diyen Namık Kemal’e, Ahmet Rıza da, İslâm’ın, cumhuriyetin düşmanı olamayacağı savıyla eşlik etmiştir (Mardin, 2008: 189-190).

içine soğrulmasına da tipik bir örnek teşkil etmektedir. Meşveret aslında, İslam hukukunda, yöneticinin alacağı kararlarda çevresine danışma ilkesini ifade eder. Dönemin muhalifleri (en başta da Namık Kemal) ise bu ilkeyi, doğrudan ya da dolaylı olarak meşrutiyet propagandası için kullanmıştır. Hatta ‘meşveret’, Ahmet Rıza’nın 1895’te yayımlamaya başladığı, rejime muhalif gazetenin de adıdır. Biraz daha ileriki tarihlerde, ülke solunun da zekâta vurgu yaptığı ve İslam’ın ilk dönemindeki eşitlikçi yaşamı ön plana çıkardığı görülmektedir. Örneğin Yeşil Ordu Nizamnamesi’nin 13. maddesinde şöyle denilmektedir: “Yeşil Ordu, İslâmiyetin bütün içtimâî esaslarına dayanarak Asr-ı Saadetin müşterek samimiyetini iadeye ve batıdan gelmiş, kendini beğenmiş ihtirasları Asya’dan atmağa çalışmakla yolunu, hak yolu, Allah yolu bilir.” (aktaran Aydemir, t.y.: 331). Bu, dönemin sosyalist öznelere de, geçmişe dair referansları yepyeni ideolojik tasarımlar içerisine alarak temellük edebildiğine dair çarpıcı bir örnektir.

Sosyalizm örneği özelinde de görüldüğü gibi, bu dönemde (XIX. yüzyılda ve XX. yüzyıl başında), Aydınlanma’nın ve Fransız İhtilali’nin bir ürünü olarak kabul edilen temel ideolojik sistemler de ülkenin düşünsel yaşamına tesir etmeye başlamıştır. Örneğin, Osmanlı siyasal düşüncesi açısından yepyeni bir ideolojik tasarım olan milliyetçilik fikrinin ortaya çıkışı bu da süreçtedir. Balkanlardaki farklı unsurlar, ilk kez XIX. yüzyılda, ayrı bir millet olarak, ayrı ve bağımsız bir devleti hak ettiklerini düşünmeye başlamışlardır. Türk milliyetçiliği ise kısmen bunlara bir tepki olarak ve daha geç bir tarihte ortaya çıkacak; 1908-1913 kesidinden sonra ise hızla güçlenecektir.⁴¹

Türk milliyetçiliğinin yükselişe geçeceği ve bizatihi devletin olanaklarıyla güçlendirilmeye çalışılacağı II. Meşrutiyet Dönemi, Türkiye’de sol düşüncenin ve işçi hareketlerinin ortaya çıkışı açısından da önemli bir dönüm noktası niteliğindedir. Aslında daha I. Meşrutiyet Dönemi için de, görece daha küçük ölçeklerde de olsa bir işçi eylemliliğinden söz edebilmek mümkündür.⁴² Ancak II. Meşrutiyet’in ilanı

⁴¹ Söz konusu dönemde düşünsel planda Türk milliyetçiliğinin gelişim sürecini ana hatlarıyla ortaya koyan toparlayıcı bir çalışma için bkz.: Akın (2003).

⁴² Osmanlı Devleti’nin son ve Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk döneminde işçi hareketlerinin ve sol örgütlerin gelişimiyle ilgili olarak bkz.: Güzel (2016), Haupt ve Dumont (2013), Şişmanov (1990), Tunçay (2009a) ve Tunçay (2009b).

sürecinde, yani 1908’de başlayacak ve 1908’in hemen sonrasında da tüm ülke sathına yayılacak olan grev dalgası, çok daha tesirli olacaktır. İşçi hareketliliğine paralel bir biçimde, ülkede sol örgütlerin kurulması da bu döneme denk gelmektedir.

Osmanlı Devleti’nde liberal düşüncelerin ilk kez ne zaman ortaya çıktığını saptayabilmek ise nispeten daha karmaşık bir soru(n)dur. Zaten XIX. yüzyıl boyunca, ‘liberal’ nitelemesi, Türkiye coğrafyası dışında da çok farklı içeriklerle kullanılabilmiştir.⁴³ Dönemi içerisinde veya günümüzün kriterleriyle bakarak liberalizmin muhtevasının nasıl tanımlanacağı meselesi de, Türkiye’de liberalizmin ne zaman doğduğu sorusunun cevabını az ya da çok değiştirecektir. Örneğin Prens Sabahaddin’in ideal ülke tasarımı ilk bakışta (‘adem-i merkeziyet’ ve ‘teşebbüs-i şahsi’) tipik bir anglo-sakson liberali görünümü taşıyor olsa da, düşünsel referansları asıl olarak Fransız muhafazakârlarına aittir.⁴⁴ Ayrıca Osmanlı düşünce hayatında bazı liberal temalar, Sabahaddin’in girişimlerinden çok daha önce de kullanılmıştır. Söz gelimi Namık Kemal’i de Türkiye’de liberalizmin ilk sistematik savunucusu olarak kabul etmek için güçlü gerekçeler mevcuttur. Zira bizatihi anayasacılık fikrinin kendisi başlı başına, ne genel olarak dünyada ne de Osmanlı’da, siyasal liberalizmin gelişiminin dışında tartışılabilecek bir konu değildir. Dahası, Tanzimat Fermanı metninde de, liberalizme ait bazı motifleri saptayabilmek mümkündür. Örneğin, bireye devlet karşısında belirli güvenlik ve dokunulmazlık hakları sağlanması siyasal liberalizmin; ekonomide serbest pazar kurallarını dayatan maddelerse ekonomik liberalizmin temel temalarıdır. Özetle, Osmanlı tarihinde liberalizmin köklerinin nerede başladığı hakkında tartışmasız biçimde kabul edilebilecek bir tarih saptayabilmek mümkün olmayabilir. Ama bu çalışma açısından önemli olan; liberalizme ait tüm bu başlangıç noktası alternatiflerinin, klasik dönemde izleri bulunamayacak, Osmanlı tarihi açısından yepyeni olgular olduğudur.⁴⁵

⁴³ XIX. yüzyıl boyunca Avrupa’da liberalizmin hangi düşünce kompozisyonlarına karşılık gelecek biçimde kullanıldığına dair toparlayıcı bir çalışma için bkz.: Uslu (2010).

⁴⁴ Sabahaddin’in düşünsel kaynakları ve liberalliği hakkında kapsamlı bir tartışma ve literatürdeki mevcut kabullerin kapsamlı bir tenkidi için bkz.: Kansu (2009a).

⁴⁵ Türkiye’de liberalizmin gelişimiyle ilgili detaylı bir okuma için bkz.: Çavdar (1992), Reyhan (2008).

Bu kısımda söylenenler tek cümleyle toparlanırsa, XIX. yüzyıl itibariyle artık Osmanlı toplumunun ideolojik düzeyini, yepyeni ideolojik tasarımların (ya yeni motiflerin ya da eski motiflerin yeni tasarımlarla uyumlulaştırılmış biçimlerinin) doldurmaya başladığı; toplumun ve tarihin, yepyeni gözlüklerle okunmaya başladığı söylenebilir. Tüm bu gelişmenin hukuk alanında da önemli sonuçlar doğurmaması elbette mümkün değildi. Sıradaki kısımda, bu alandaki dönüşümlere kısaca göz atılacaktır.

2.2.3. Modern Toplumun Kuruluşunun Hukuk Alanındaki Yansımaları

Tanzimat ve Islahat Fermanları ile Anayasa'nın (Kanun-ı Esasi'nin) ilk kez 1876'da ve daha sonra da 1908 yılında ikinci kez ilanı, hukuk alanındaki dönüşümlerin en önemli kilometre taşları olarak nitelendirilebilir. Tanzimat Fermanı ile birlikte, Keyman ve İçduygu'nun (1998: 175) da belirttiği gibi, "Osmanlı'da birey ilk kez farklı dinsel ya da etnik cemaatlerin üyelerinden daha çok siyasal toplumu oluşturan bireyler olarak algılanmaya başlanmıştır." Bu fermanda, hangi dine mensup olursa olsun herkesin, malı-mülkü, canı ve namusunun devletin koruması altında olduğu ve ayrıca, kanun önünde herkesin eşit bir statüde olduğu kayıt altına alınmıştır.

Öte yandan Tanzimat Fermanı (ve sonrasında Islahat Fermanı ile Meşrutiyet'in ilanı da), 'idarenin kanuniliği' ilkesi⁴⁶ açısından da önemli bir dönüşüme işaret etmiştir. Tanzimat Fermanı'yla birlikte imparatorun, ülkedeki iç ve dış kamuoyuna yazılı olarak belirli sözler vermiş olması dahi, başlı başına önemli bir gelişmedir. Ancak bundan da öte, Kanun-i Esasi'nin 1876 yılında ilanı, idarenin nasıl işleyeceğini yazılı hukuk kurallarıyla saptaması itibariyle, devlete dair klasik imparatorluklarda bulunmayan yepyeni bir kavrayışı beraberinde getirmiştir.

Bir aileye ait olan devlet anlayışından, modern devletlere özgü; hukuki ve kurumsal bir varlık olarak devlet anlayışına geçişin somut izlekleri olan bu gelişmeler, hukuk önünde eşitlik anlayışının gelişimini de içermiştir. Yukarıda değinildiği gibi, Tanzimat Fermanı'nda bu ilkeye vurgu yapılmış; 1869 yılında ilan edilen *Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi* de, hukuk önünde eşitlik ilkesinin egemenliğine giden yolda atılan önemli

⁴⁶ 'İdarenin kanuniliği' ilkesi'nden anlaşılması gereken, idarenin eylem ve işlemlerinin hem kanuna dayanması, hem de bu eylemler ve işlemlerin kanuna aykırı olmamasıdır.

bir adım olmuştur. Bu kanunun hazırlanmasında, önceleri çeşitli dezavantajlara yol açan zimmiliğin, XVIII. yüzyıldan itibaren hukuki ve sosyolojik bazı imtiyazlara konu olmasının beraberinde getirdiği sorunlar vardır (Aybay, 2017: 146-147).⁴⁷ Daha sonra, 1876 yılında bir adım daha atılmış; Kanun-i Esasi'nin sekizinci maddesinde şu hüküm yer almıştır: “Devlet-i Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine her hangi din veya mezhepten olursa olsun bilâ istisna Osmanlı tabir olunur.” Aybay (1998: 38), söz konusu bu iki düzenlemede de henüz daha vatandaşlığın (yurttaşlığın) değil; tabiiyetin, yani aslında Osmanlı padişahının tebaasının tanımlandığına dikkat çekmektedir. Ancak bu düzenlemelerin, bireylerin formel eşitliği ve hukuk ilkelerinin genelliğine giden yolda önemli kilometre taşları olduğu ifade edilebilir -ki bilindiği gibi bu ilkelerin varlığı, kapitalist toplumsal yapıların yerleşikleşmesi için de bir zorunluluktur.⁴⁸

Bireylerin formel eşitliği ve hukuk ilkelerinin genelliği anlayışı, doğuştan geldiği iddia edilen imtiyazlarla doğal olarak bir arada var olamaz. Bu açıdan, hukuk önünde eşitlik fikrinin kontrpuanı da, statü göstergesi olan sıfatların ve lakapların kaldırılması ve kişilerin sadece isim ve soyisimlerini kullanmaları olacaktır. Ancak bu adım için cumhuriyet idaresini beklemek gerekecektir. 1934 yılının 21 Haziran'ında 2525 sayılı Soyadı Kanunu kabul edilecek; aynı yılın 26 Kasım'ında da 'bey', 'paşa' gibi lakapların kullanımı yasaklanacaktır.

Özetle tüm XIX. yüzyıl boyunca ve XX. yüzyılın başında, bir yandan idare ve eylemleri kanunileşirken, diğer yandan da hukuk önünde formel eşitliğin sağlanması yönünde önemli adımlar atılmıştır. Ayrıca bu süreçte Alkan'ın (2009: 385) ifadesiyle, “cinsler arasında da bir eşitleşme süreci [de] başlamıştır. Tanzimat modernleşmesi kızlara okuma olanağı yaratmış rüştiye, sanayi ve öğretmen okulları açılmıştır. Kadınlar öğretmenlik yoluyla da ilk kez kamusal yaşamda meslek edinmeye başlamışlardır.”

Bunların yanında, kapitalist toplumsal yapıların yine temel bir niteliği olan mülkiyet hakkının da, daha Tanzimat Fermanı'ndan itibaren devletin resmî metinlerine girdiği

⁴⁷ Osmanlı İmparatorluğu'nun Klasik Dönemi'nde gayrimüslimlerin hukuki durumlarına dair toparlayıcı bir çalışma için bkz.: Konan (2015).

⁴⁸ 1924 Anayasası'nın 88. maddesinde ise “Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla (Türk) ıtlak olunur” hükmü yer alacaktır. 1928 yılında hazırlanan Vatandaşlık Kanunu da, konunun ayrıntılarını düzenleyecektir.

görülmektedir. Tam da bu dönemde, devletin, ticaret hayatını düzenlemek adına da bir kanuna ihtiyaç duyması elbette tesadüf değildir. 1850 tarihli Kanun-name-i Ticaret, artık iyiden iyiye kapitalist üretim ilişkileri zincirine dâhil olmaya başlayan ülke ekonomisi için bir ihtiyaç hâline gelmiştir.

Yukarıda değinilen tüm gelişmelerin bir sonucu olarak, Osmanlı siyasal düşüncesi açısından yepyeni bir kategori olarak ‘birey’in doğuşundan da burada kısaca söz edilmelidir. Tekeli (2007: 20) “geleneksel toplum bağlarından kurtulmuş, kendi aklıyla kendini yönlendiren bireyin doğ[uşunu]”, modernitenin dört boyutundan biri olarak kabul etmektedir.⁴⁹ İşte, Osmanlı’nın son dönemine damgasını vuran Tanzimat ve Meşrutiyet süreçleri, bir anlamda, bu modern bireyin hukuki alt-yapısını da hazırlamaktadır.⁵⁰

Diğer yandan, XIX. yüzyıl itibariyle ülkede sekülerleşme yolunda da bazı önemli adımlar atılmıştır. Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında formel bir eşitliğin kabul edilmesi, egemenliğin meşruiyet dayanaklarının yukarıda aktarıldığı biçimiyle yavaş yavaş dönüşümü, 1916’da Şeyhülislâmın kabineden çıkarılması ve yetkilerinin büyük oranda daraltılması, Medreselerin öğretim programının değiştirilmesi ve Maarif Nezareti’nin denetimine verilmesi, Nizamiye Mahkemelerinin kuruluşuyla önce iki başlı bir hukuk sisteminin işlemeye başlaması ve 1917’de Şeriye Mahkemeleri’nin Adliye Nezareti’nin kontrolüne verilmesi vb. gelişmeler, dinin, toplumsal ve siyasal alandan yavaş yavaş çekilmeye başlamasının somut tezahürleridir. Elbette bu gelişmelerin tümü, Osmanlı’nın son döneminde ülkede yaşanan bütünsel dönüşümün önemli sayılabilecek parçalarıdır. Ancak yine de, sekülerleşme bahsinde, iradi

⁴⁹ Tekeli’ye (2007: 20) göre, “[b]unlar, eğitilmiş, kapasiteleri artmış, belli bir yöreye bağlılığı azalmış, tarihsel gelişme içine kendini yerleştirebilen, yer değiştirebilen, akışkanlığı artmış bireylerdir [...] Bu bireyler daha büyük bir toplumsal alanda eşit sayılan ve anonim ilişkiler içindeki üyeler olarak yer almaktadır. Yani yerelin ötesindeki bir kamusal alana bir yurttaşlık sorumluluğuyla katılmaktadırlar.” Yazara göre, modernitenin diğer üç boyutu ise, “ekonomik boyut”, “bilgiye, sanata ve ahlaka yaklaşım” ve “ulus-devlet olma ve demokratik süreçlere dayanma özellikleriyle gelişen ‘kurumsal yapı’”dır (2007: 19-20).

⁵⁰ Şinasi’nin 1860 yılında kaleme aldığı *Şair Evlenmesi* isimli oyunu, insana dair bu yeni algının gelişiminin edebiyat alanında gözlemlenebileceği iyi bir örnektir. Eser, geleneksel aile yapılarının ve göreneklerin, bireylerin kendi geleceğine karar verme hakkını nasıl kısıtladığına dair görünüşleri konu edinmektedir. Bu itibarla söz konusu eser, Türk aydınının, içinde yaşadığı sosyal kurumları algılama biçiminin değişimini çarpıcı biçimde ortaya koymaktadır.

bağlamda CHP'nin radikalliğine yaklaştırılabilecek kararlıkta bir siyasal hareketin, Cumhuriyet'ten önce mevcut olmadığının altı çizilmelidir. Nitekim Kurtuluş Savaşı zaferinin sağladığı rüzgârla önce saltanat ve hilafet ilga edilecek; Tevhid-i Tedrisat Kanunu (1924) da, eğitim alanında çok daha önceden başlayan sekülerleşme sürecinin taçlandırıldığı bir girişim olacaktır. Bu arada medreseler kapatılacak ve 1926 yılında, hiçbir okulun, devlet izni olmadan eğitim-öğretim görevini üstlenemeyeceği kuralı getirilecektir. 1925 yılında ise tekke ve zaviyeler kaldırılacaktır. İttihat ve Terakki'nin, gücünü büyük oranda aşındırdığı şeyhülislamlık makamı ise 1924 yılında tamamen ilga edilecektir. Anayasadaki, devletin dininin İslam olduğu şeklindeki hüküm ise 1928'de kaldırılacaktır. 1926'da medeni hukuk ve ceza hukuku, İsviçre ve İtalya örnek alınarak düzenlenecek ve böylece devlet, doğrudan aile alanında da din kurallarının egemenliğine karşı bir taarruz başlatacak; dinî nikâh ve çok eşlilik yasaklanacaktır. Tüm bu yapılanlara, dinin sembolik düzeyde kendini var ettiği başka alanlardaki düzenlemeler de eşlik edecektir. Örneğin, resmî tatil, cuma günü olarak değil; pazar günü olarak belirlenecek, dinsel kılık ve kıyafet giyilebilmesi de sadece din görevlileriyle sınırlandırılacaktır. Ayrıca kadınları kamusal alanda daha görünür kılacak her girişim ve kadın-erkek eşitliği yönünde atılan her adım da, doğrudan ya da dolaylı olarak İslamın toplumsal hayattaki belirleyici gücünü aşındırmaya devam edecektir.

Görüldüğü gibi XIX. yüzyıl boyunca ve XX. yüzyıl başında, tıpkı siyaset ve ideoloji alanlarında olduğu gibi hukuk alanında da toplum, önemli bir dönüşüm süreci yaşamıştır.⁵¹ Aslında Türk modernleşmesine dair literatürde üzerinde en çok durulan gelişmeler de bunlar; siyaset, ideoloji (kültür de dâhil) ve hukuk alanındaki dönüşümlerdir. Bununla birlikte, söz konusu dönemde daha derinden işleyen ve toplumun bünyesini sardıkça hem bir çözümlüşe hem de yeni bir kuruluşa zemin hazırlayan başka gelişmeler de yaşanmaktadır.

⁵¹ Osmanlı'nın son, Türkiye Cumhuriyeti'nin de ilk döneminde hukuk alanında yaşanan dönüşümlere dair daha geniş bir okuma için bkz.: Gözaydın (2007). Bu alandaki gelişmeleri, özel olarak parlamenter sistemin ve anayasal düzenin yerleşikleşmesi bağlamında ele alarak derleyip toparlayan bir çalışma içinse bkz.: Akın (2008).

2.2.4. Türkiye'nin XIX. Yüzyılına Damgasını Vuran Başlıca Teknolojik Gelişmeler

Osmanlı'nın son döneminde, teknoloji alanında -yani hayatın yeniden üretiminde kullanılan maddi araçlar bağlamında da- bir takım önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu alanda en başta anılması gereken gelişmelerden biri, ulaşım teknolojisinde meydana gelen radikal değişikliklerdir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında hem genel olarak dünyada, hem de özel olarak Osmanlı'da, buhar gücünün kullanımıyla birlikte, deniz ve kara ulaşım teknolojileri önemli bir gelişme kaydetmiştir ve bunun, tüm hayatı etkileyen çok önemli sonuçları olmuştur. Söz konusu gelişme ilk olarak, kişilerin yörelerine bağımlılıklarını azaltmasının ve bu açıdan bir hareketliliğe sebep olmasının yanında; özel olarak devletlerin yönetsel güçlerini pekiştirmiştir. Zira -insan ya da nesne- taşınacak ne varsa, artık çok daha kısa sürelerde hedeflerine ulaştırılabilir hâle gelmiştir. Aynı nedenden dolayı devletlerin savaş kabiliyetleri de önemli ölçüde artmıştır. Artık, ordular, onların teçhisatları ve iâşe malzemeleri, binek hayvanlarının kullanıldığı döneme kıyasla çok daha kısa sürelerde istenilen bölgelere ulaştırılabilmektedir.

Özellikle demiryollarının inşası, merkezî pazarların ortaya çıkışında ve ayrıca sanayileşme yolunda da en önemli ön-aşamalardan biridir. Çünkü demiryolları, ürünlerin ve hammaddelerin ülke sathında ya da ülkeler arasında süratle dolaşımını mümkün hâle getirmektedir. Örneğin 1913 yılında Osmanlı'da, ülke çapında taşınan toplam 4,7 milyon tonluk malın % 46.8'i, demiryolları kullanılarak taşınmıştır (Oyan, 2016: 277-278).

Eğer söz konusu olan, Osmanlı gibi kapitalizme eşitsiz biçimde eklemlenen bir ülke ise, demiryolu yapımı ve ayrıca buharlı gemilerin kullanımı, ülkenin yarı-sömürgeleştirilmesinde de önemli bir aşamadır. Zaten Osmanlı topraklarındaki ilk demiryolu inşası da (İzmir-Aydın hattı), 1856 yılında İngilizler tarafından başlatılmıştır (Oyan, 2016: 276). Aslında Osmanlı toplumu özelinde konuşulduğunda, demiryollarının, merkezî bir iç pazarın gelişmesi yolunda gerçekleştirebileceği potansiyel etkiyi tümüyle yaratamadığını; ama Osmanlı'nın uluslararası kapitalist sisteme eşitsiz biçimde entegre edilmesine ise muazzam bir biçimde hizmet ettiğini

burada not etmek gerekmektedir. Çünkü Osmanlı'daki demiryolları, ülke genelinde bütünlüklü bir ağ şeklinde kurulmak yerine; İlhan Tekeli'nin (2005: 9) deyimiyle, “ağaç dalları şeklindeki açık sistemler” olarak inşa edilmişlerdir. Yazara göre demiryollarının bu şekilde kurulması, “yarı sömürgeleşmiş bir ekonomi”nin göstergesidir ve yeni cumhuriyet rejimi, iç pazarın bütünlüğünü sağlayabilmek için bu “ağaç dalları”nı birleştirmek, bir ağ sistemi kurmak zorunda kalmıştır (2005: 8-10).⁵²

“XIX. yy.’ın ikinci çeyreğinden başlayarak Osmanlı İmparatorluğu[nun], dünya mal sürümüne iyiden iyiye kapıl[dığını]” belirten Petrosyan da (1974: 37), sadece İzmir’de ithalatın, 1839’dan 1881’e yedi kat arttığını; yine aynı dönemde ihracatın ise üç kat arttığını belirtmektedir. Aynı limandan sadece Fransa’ya 1840 yılında 48 bin franklık afyon ihraç edilirken; 1858’de bu rakam 314,3 bin franka, 1876’da ise 504 bin franka ulaşmıştır. Petrosyan (1974: 37-38), somut verilerle ayrıca kuru üzüm, meyve ve pamukta da benzer bir artışın söz konusu olduğunu aktarmaktadır. Zürcher (2000: 75) de daha geniş ölçekteki verilerle, 1780-1830 yıllarında % 80 dolaylarında artış yaşayan dış ticaretin, 1830-1870 yılları arasında ise beş misli arttığını ifade eder. Tüm bunlar, Osmanlı toplumunun dünya kapitalist sistemine eklemlenişinin somut izlekleridir.

Ayrıca buharlı gemilerin yaygın olarak kullanımı ve ayrıca, özellikle liman kentlerindeki demiryolu atılımları, bu bölgelerde nüfus bağlamında bir yığılmaya da yol açmaktadır. Bu açıdan buhar gücünün, ülkenin demografik yapısını da dönüşüme uğrattığı; iç bölgelerden liman kentlerine doğru bir nüfus hareketine yol açtığı ifade edilebilir. Quataert’in (2004: 176) aktardığı istatistiklere göre, örneğin Selanik’in nüfusu 1800’de 55.000’den, 1912’de 160.000’e; hemen hemen aynı tarihsel aralıkta İzmir’in nüfusu 100.000’den 300.000’e; Beyrut’un nüfusu ise 10.000’den 150.000’e çıkmıştır.

Teknoloji alanındaki gelişmelerin bir diğer boyutu ise, ülkede ardı ardına açılan mühendishane ve yüksekokullardır. Bilindiği gibi, yine söz konusu dönemde yaygın olarak yurt dışına öğrenci gönderilmekte ve yurt dışından ülkeye de eğitimciler getirilmektedir. Bunlar, dar bir perspektiften; yepyeni ‘teknik’leri öğrenen ve bunları

⁵² Osmanlı’nın son, Türkiye’nin ilk dönemindeki altyapı yatırımları hakkında detaylı bir inceleme için bkz.: Tekeli ve İlkin (2004b).

kullanabilme becerisine sahip kadroların ortaya çıkması anlamına gelmektedir. Ancak aynı gelişmeler, daha geniş bir perspektiften bakıldığında da, karşılaştığı sorunları tümüyle dünyevi terimlerle algılayıp yorumlayan, yaygın tabirle ‘hesap-kitap yaparak’ en rasyonel çözümü arayan, yepyeni bir insan modelinin ortaya çıkışı demektir.

Toplumsal yaşamı çok boyutlu bir biçimde etkileyen bir diğer teknolojik gelişme ise matbaadır. Zira bir kamusal alanın oluşumunun, matbaanın gelişiminin dışında düşünülebilmesi mümkün değildir. XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı toplumunda da siyasi özneler artık, matbaa aracılığıyla fikirlerini yayabilecek, kamuoyu oluşturabilecek ve hatta iktidarı zorlayabilecek bir güce erişmişlerdir. Böyle bir güce erişilmesi, birden çok faktörün etkisiyle gerçekleşmiştir. İlk anda akla gelebileceği üzere gazete, matbaanın beraberinde getirdiği çok etkili bir siyaset aracıdır. Bora ve Cantek’in de dediği gibi “[g]azeteler, modern zamanlarda düşüncenin sadece aktarımında ve deverânında değil asıl önemlisi *nasıl düşünülmesi konusunda* belirleyici önem taşır. Öncelikle ‘gündemi’ tayin ederler; daha doğrusu, ‘gündem’ diye bir önem sıralaması, bir müzakere/mütalaa rejimi, zaten gazeteyle varolur” (2009: 879; vurgular aslında). Osmanlı’nın son döneminde Şinasi, Ebuzziya Tevfik, Ziya Paşa, Namık Kemal ve Ali Suavi gibi isimler başta olmak üzere muhalifler de, bu yeni siyaset aracını olabildiğince etkili biçimde kullanmışlardır.

Nitekim dönem araştırmacıları da gazetenin siyaseten oynadığı rolün önemini sıklıkla belirtmektedirler. Örneğin Halil İnalcık (2017: 5), II. Meşrutiyet’i hazırlayan “siyasi ve fikri gelişmenin temeli” olarak gazeteleri işaret eder. Uygur Kocabaşoğlu (2017: 165) da, “[h]ürriyet her ne kadar top namlularının üzerinde ilan edilmişse de, bu sonucun alınmasında Jön Türkler’ce imparatorluk sınırları dışında yayımlanan gazete ve dergilerin önemli bir rolü olmuştur” tespiti yapmaktadır. Bu bağlamda, II. Abdülhamit’in, basına karşı uyguladığı baskı politikaları da, aslında tam da sözü edilen bu güçlü etkiden kaynaklanmaktadır.⁵³

II. Abdülhamit’in devrilmesinin ardından, yani 1908 İhtilali’nden sonra ise dergi ve gazetelerin sayısında -kısa süreli de olsa- önemli bir artış yaşanmıştır.⁵⁴ Arıkan

⁵³ II. Abdülhamit döneminin sansür politikalarına ilişkin olarak bkz.: Kudret (2000).

⁵⁴ Dönemin basınıyla ilgili detaylı bir inceleme için bkz.: Kocabaşoğlu (2017).

(2017: 367), II. Meşrutiyet'in hemen akabinde ülkenin diğer büyük kentlerinde olduğu gibi İzmir özelinde de çıkarılan gazete sayısında bir patlama yaşandığını (II. Meşrutiyet'in ilanı sırasında İzmir'de düzenli olarak yayınlanan sadece bir gazete vardır) ve bu gelişmenin, yine dönemin gazetelerinden *Hizmet*'te yayınlanan "Gazeteler Destanı" adlı bir şiire konu edildiğini aktarmaktadır. Siyasi polemiklerin sıklıkla 'istibdat/hürriyet' ikiliği üzerinde yürütüldüğü bu dönemde, II. Meşrutiyet'in beraberinde getirdiği havayı iyi biçimde yansıttığı için, "Aşık Zırcır" mahlasıyla yayınlanan bu şiir aşağıya alıntılanmıştır (metinde geçen italik kelimeler, İhtilal'in ardından çıkan yeni gazetelerin isimleridir):

Gazetelerin Destanı

11 Temmuzu bırakıp sola / *Ahenk* ile çıktım yola / *Hizmet* edelim kol kola
Serbest İzmir vur davula / Hoppala *Köylüm* Hoppala
 Ağzıma çaldılar bir bal / Onun için sustu *İstikbal* / *Sedadım* sen zurnayı çal
Serbest İzmir vur davula / Hoppala *Köylüm* Hoppala
 Ebu ilahtı üfürdü güya / Kısıkvrak tünedi zira / *Edep Yahu* çık meydana
Serbest İzmir vur davula / Hoppala *Köylüm* Hoppala

(aktaran: Arıkan, 2017: 367-368)

Gazeteler haricinde, tiyatro, hikâye, şiir ya da roman gibi yazın türleri de, XIX. yüzyıl boyunca siyasi öznelere gözünde, belirli siyasi fikirleri maksatlı bir biçimde yayma açısından kullanışlı araçlar olarak görülmüşlerdir. Örneğin, Tanzimat Dönemi'nde siyaset -Jale Parla'nın (2009: 223) da ifade ettiği gibi- edebiyatın "ana eksen" olmuştur: O kadar ki, "Tanzimat yazını, neredeyse yazın dışı diyebileceğimiz bir ölçüde siyasidir."

Matbaanın muhalefete sunduğu olanaklar, yukarıda ifade edildiği şekliyle belirli düşüncelerin kamusal alana akıtılması ve gündemi belirlemekten ibaret de değildir. Matbaa, kendi iç işleyişi içerisinde örgütlerin imkânlarını ve becerilerini de geliştirmiştir. Örneğin, Fransa'da kaleme alınan ve örgüt-içi paylaşımı hedefleyen bir metin, matbaa aracılığıyla çoğaltılarak Selanik'e ulaştırılabilmektedir. Bu açıdan matbaa, yeri geldiğinde örgüt içi bir endoktrinasyon, yeri geldiğinde de haberleşme ya da yönlendirme aracı olarak kullanılabilmektedir.

Son olarak matbaanın, çeviriler yoluyla, 'Batı klasikleri' denilen metinlere ve dünyada olup bitenin bilgisine ulaşımı kolaylaştırdığı da belirtilmelidir. Bu bağlamda özellikle Bab-ı Âli Tercüme Odası'nın, Türk aydınının düşüncelerinin gelişiminde önemli bir

tetikleyici olduğu bilinmektedir (Somel, 2009: 93). Belirli bir sosyo-ekonomik güce erişkin kimseler için, söz gelimi İngiltere’de o sırada hangi gelişmelerin yaşandığının bigisine ulaşabilmek ya da örneğin Fransız aydınlanmacılarının fikirleriyle tanışabilmek artık mümkün hâle gelmiştir. Bu da elbette ülkedeki ideolojik dönüşümler açısından oldukça önemli bir gelişmedir.

Demek ki matbaa, Osmanlı’da siyasetin yeni bir tarzda icra edilebilmesini mümkün kılmış, kamusal alanın oluşumunu sağlamış, önceki dönemlerle kıyaslanamayacak bir süratle fikirlerin dolaşıma geçmesine sebep olmuş ve özetle, siyasal-ideolojik planda ülkenin çehresini radikal bir biçimde değiştirmeye başlamıştır.

Siyaset, ideoloji, hukuk ve teknoloji alanlarında buraya kadar sayılanlar içerisinde doğrudan üstünde pek durulmayan ama aslında tüm bu değişimlerle dolaysız ya da dolaylı olarak ilişkilenen; hayatın her yanında gerçekleşen dönüşümleri anlamlı bir *birliğe* oturtması açısından da bütüne rengini veren dinamik ise kapitalistleşmedir. Bu, nüveleri çok daha öncelere uzanmakla birlikte, özellikle XIX. yüzyılda çok belirgin bir biçimde işlemeye başlayan bir dinamiktir. Sıradaki kısımda bu konu ele alınacaktır.

2.2.5. Feodalizmden Kapitalizme: Üretim İlişkilerindeki Dönüşüm

Osmanlı Devleti’nin XIX. yüzyıl boyunca, yabancı sermayeye ve yerelde onlarla işbirliği içerisindeki kesimlere birtakım ayrıcalıklar tanıdığı, literatürde üzerinde sıkça durulan bir konudur. Muhtemelen biraz fazla abartılmış ve aşağıda değinilecek başka bazı gelişmelerin haksız biçimde geri planda kalmasına yol açmış olsa da, gerçekten de kapitalist üretim ilişkilerinin egemenliğine giden yolda bu konunun özel bir önemi vardır. Jusdanis (1998: 43) söz konusu yerli, aracı tüccarlar için, “[bu] [t]üccarlar Anadolu ve Balkanlar’da tarımsal malların ihraç edildiği ve yabancı malların dağıtıldığı merkezler haline gelmiş olan [...] pazar şehirlerini üs edinmişlerdi. İmparatorlukla yaptıkları anlaşmalar sonucunda Batılı güçlerden ticari imtiyazlar elde etmiş ve Avrupalılar’la giderek daha fazla temas kurmaya başlamışlardı” diye yazmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken önemli bir husus, bu ticari faaliyetlerin sadece sistemin ekonomik anlamda geleneksel işleyişini bozmasıyla değil; imparatorluğun ulus-devletler olarak parçalanışı açısından da önemli bir tetikleyici oluşudur:

[K]azandıkları servet sayesinde oğullarını tahsil için Avrupa üniversitelerine gönderdiler, ama aynı zamanda imparatorluk içinde okullar kurup bunları kitaplar ve burslarla donattılar [...] Ekonomik gelişme, kendi etnik cemaatlerine tarihsel bir geçmiş sunan ve geleceği Aydınlanma'nın hükümlerine göre yorumlayan entelektüellerden oluşan bir sınıf yarattı. Bu entelektüeller Ortodoks milletin etnik-dinsel kimliğini siyasi bir bilinçle donatma konusunda da etkili oldular [...] Birçok tüccar ulus-devleti çıkarlarını gözetecekleri -Batı'nın genişleyen ekonomileriyle kurdukları ticari ilişkileri kilisenin kontrolünden bağımsız olarak artıracakları-meşru bir alan olarak görmeye başladı (Jusdanis, 1998: 43-44).⁵⁵

Aynı konuda Feroz Ahmad da şöyle yazmaktadır:

Büyük Devletler'in azınlıkları himaye ve Osmanlı devletinin içişlerine karışma siyaseti ile gayrimüslimlerin yabancı tabiyetine geçmeleri süreci el ele gitmekteydi. Osmanlı Rumları; Rus tabiyetine, 1830'dan sonra ise Yunan tabiyetine, ya da kendilerine himaye öneren herhangi bir devletin tabiyetine geçme eğilimindeydiler. Öteki Hristiyanlar da onların örneğini izlediler ve hatta bazı Yahudiler bile 1871'den sonra İtalyan tabiyetine geçtiler. Bu uygulama temel olarak tüccarlar arasında yaygındı; çünkü onlar, böylece kapitülasyon ayrıcalıklarından yararlanabiliyor ve aynı zamanda Avrupalılar ile Osmanlı toplumu arasında aracı rolü oynayabiliyorlardı (1996: 89).

Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin, savaş meydanlarında karşılaştığı acziyetler ve bir takım iç ve dış baskılar neticesinde dış borç batağına saplandığı da bilinmektedir. Zafer Toprak, “[d]ış borç ‘yiğidin kamçısı’ydı, ama onu döndürebilmek başlı başına bir beceriydi” demektedir ve şunları eklemektedir:

Bunun becerilememesinin temel nedeni, etkin bir mali yapıdan ve gelir giderleri denetleyecek bir yasama organından yoksun olunmasıydı. Aynı oranda önemli bir diğer etmen daha vardı; o da kapitülasyonlardı. Düvel-i Muazzama'ya bahşedilmiş olan kapitülasyonlarla Osmanlı taahhüt altına girmiş, temettü, patent gibi kentlerde yaşayan insanlara vergi tarh ederek devlet varidatını artıracak yöntemleri tek taraflı olarak yürürlüğe koyamaz duruma gelmişti. Daha doğrusu Düvel-i Muazzama'nın hegemonik konumu buna elvermiyordu. Üstelik Düyun-ı Umumiyye ile birlikte Osmanlı maliyesi iki başlı bir nitelik kazanmıştı. Bundan böyle Osmanlı Devleti Londra, Paris gibi finansal çevrelerde konuşlanmış dış mihraklara bağımlıydı (2016a: 58).

Bu dönemde, Osmanlı'nın yer altı ve yer üstü kaynakları üzerinde yabancı sermayeye ve onlarla etkili ağlar kurmayı başarabilen yerli unsurlara çok geniş imtiyazlar tanınmıştır: 1896'da taşkömürünün, 1887'de boraks cevherinin, 1892'de gümüşlü

⁵⁵ Bilhassa XIX. yüzyılın ikinci yarısında sermaye birikiminin önemli bir bölümünün, nüfuslarıyla nispeten orantısız bir biçimde gayrimüslimlerin elinde toplandığı bilinmektedir. Ancak şuna dikkat etmek gerekir ki bu bilgi, gayrimüslimlerin *çoğunun* sermayedar olduğu anlamına gelmez. Bu iki hususu birbiriyle karıştırmamak gerekmektedir. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde bu konu üzerinde tekrar durulacaktır.

kurşunun ve linyit cevherinin, 1893'te de manganez cevherinin ve bakırın çıkartılması hakları, yabancı girişimcilere verilmiştir (Petrosyan, 1974: 149). Quataert'in aktardığı bilgilere göre 1908'e gelindiğinde toplam maden cevheri içindeki yabancı payı % 75'e yükselmiş; hatta kâğıt üzerinde Osmanlı uyrukları tarafından çıkarılan altın, gümüş, lületaşı ve kil gibi bazı madenler de "Osmanlı uyruğu temsilcileri aracılığıyla" muhtemelen yabancıların denetimi altına girmiştir (Quataert, 2017: 80-81). Aynı dönemde yabancı firmalar, yeni limanların yapımı, mevcut olanların genişletilmesi ve işletilmesi, demiryollarının yapımı, yerli tütün üretimi (ki Reji'nin tekeli yüzünden, ülkede 300 civarında tütün fabrikası kapanacaktır) vb. konularda da imtiyazlar elde etmişlerdir (Quataert, 2017: 31, 35, 157-158).⁵⁶

Hobsbawm (2012: 64) da, "İngiltere'nin Türkiye'ye ve Orta Doğu'ya olan ihracatı[nın], 1848'de 3.5 milyon libreden, 1870'te 16 milyon libreye doruk noktasına çıktı[ğın]" aktarır ve dünyanın diğer bölgelerinden de çeşitli örnekler verdikten sonra şunu ekler: "[Bu yıllarda] dünyanın çeşitli bölgelerini birbirine bağlayan ağ, gözle görülür biçimde sıkılaşmaktaydı" (2012: 64). Yazara göre "[d]evletlerin, kendi işadamları için yeryüzünü resmi ya da gayri resmi olarak pazar veya sermaye ihracatı açısından yedekler biçimde paylaşımlarına yol açan rekabetin itici gücü dışında, bu durum, (iklimden ya da coğrafi nedenlerden dolayı) gelişmiş ülkelerin çoğunda bulunmayan hammaddelerin öneminin artmasından kaynaklanmakta[dır]" (2012: 330).

Tüm bu aktarılanlar (ama sadece bunlar değil), özellikle XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin, uluslararası kapitalist zincire eşitsiz bir biçimde eklemlenmesinin somut izleklerini oluşturmuş ve sadece kentlerde değil, nüfusun çok büyük bir bölümünün yaşadığı kırdaki da önemli değişimlere yol açmıştır.⁵⁷

⁵⁶ Yabancıların elindeki demiryolu hatlarının kamulaştırılması Cumhuriyet idaresi döneminde olacak; 1930 yılına gelindiğinde satın alınan toplam 3000 km'lik hatta ek olarak, sonrasında da 2400 kilometrelik hat daha satın alınacaktır (Zürcher, 2000: 284). Tütün tekelinin satın alınması ise 1925 yılındadır ve 4.000.000 liraya mâl olmuştur (Boratav, 2004: 47). 1926 yılında yürürlüğe konulan Kabotaj Kanunu ile de liman ve sahillerdeki deniz taşımacılığı, yeni Türk devletinin egemenliği altına girecektir (Boratav, 2004: 47).

⁵⁷ Burada, kapitalistleşmenin kırı da etkisi altına aldığı vurgusu bilhassa kritiktir. Zira 'kapitalistleşme'den anlaşılanın, sadece veya öncelikli olarak 'sınai kapitalizminin gelişimi' olması, dönüşümün gerçek boyutlarını anlayabilme açısından ciddi sorunlara yol açmaktadır. Aynı toprağın, aynı araçlarla (örneğin sabanla ya da öküzle) ve aynı kişiler tarafından ekilip

Elbette ekonomideki bu liberalleşme dalgası ve yabancı sermayenin ülkeye girişi, tümüyle sorunsuz, çelişkisiz bir biçimde yaşanmamıştır. Nitekim Quataert'in (2017) bu alandaki öncü çalışması, hem çeşitli düzeylerdeki kimi resmî görevlilerin hem de bir grup doğrudan üreticinin, XIX. yüzyılda liberal ekonominin işlerlik kazanmasına yönelik olarak yürürlüğe konulan düzenlemeler ile yabancı sermayenin ülke içindeki atılımlarına karşı nasıl direniş biçimleri geliştirdiklerinin geniş bir panoramasını sunmaktadır: Örneğin tütün kaçakçılığı, boykot, yabancı firmaların sözleşmelerden doğan haklarını kullanmalarının lonca mensuplarınca fiziksel olarak engellenmesi, tüm bunlara yerel idarecilerin ve İstanbul'daki hükümet görevlilerinin yer yer göz yumması ve hatta bazen destek olması vb...

Yeri gelmişken belirtmek gerekir ki, Quataert'in Osmanlı'nın son dönemine dair birikmiş olan literatürle ters düşerek dile getirdiği önemli bir argümanı da, Osmanlı imalat sektörünün yabancı sermayenin saldırısı altında mutlak bir gerileme yaşadığı tezinin, en azından tartışma götürür olduğudur (2013: 14). Ona göre Osmanlı endüstriyel üretiminin dünya ekonomisi içindeki payı giderek küçülmekle birlikte, kendi tekilliğinde ele alındığında mutlak bir gerilemeden söz edebilmek mümkün değildir (2013: 39-40, 284-292). Quataert'in bu husustaki önemli bir iddiası, lonca faaliyetlerinin imalat sektöründeki ağırlığının, araştırmacılarca fazla abartıldığı yönündedir. Yazara göre araştırmacıları yanıltan temel faktör, devletin asıl olarak kentleri ve kentlerdeki lonca faaliyetlerini yakından takip etmiş olmasıdır -ki zaten bunun dışındaki üreticileri devlet düzenli olarak kontrol edemediği için istikrarlı bir biçimde vergilendirememiştir de. Bu itibarla günümüze ulaşan verilerde de imalat sektörü içerisinde loncaların rolü, gerçekte olduğundan daha önemli görülmüştür. Bu da, yeni üretim ilişkilerinin loncalar üzerindeki yıkıcı etkisinin, imalat sektörünün tümü için geçerli kabul edilmesi gibi bir yanılgıya yol açmıştır (2013: 24-27).

Osmanlı'da imalat sektörü XIX. yüzyıldaki gelişmelerden tam olarak nasıl etkilenmiş olursa olsun, bu yüzyılda Osmanlı ekonomisinin dünya ile giderek daha çok entegre hâle geldiği açıktır. Bilindiği gibi bu sürece dair öne çıkan, tetikleyici nitelikteki iki önemli gelişme; Balta Limanı Antlaşması (1838) ve Tanzimat Fermanı'dır (1839). Balta

biçilmesi, orada üretim ilişkilerinin herhangi bir değişim yaşamadığı anlamına gelmez. Burada artışın ne şekilde ve hangi mekanizmalarla çekip alındığı sorusu kritik bir önem taşımaktadır.

Limanı Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin iktisadi egemenliğini, yabancı sermaye lehine önemli ölçüde aşındırıyordu (Oyan, 2016: 261-268). Tanzimat Fermanı ise, -başka özelliklerinin yanı sıra- yabancı girişimlere aracılık edecek bir kesimin varlığının hukuki alt-yapısını kurmaktaydı. Ayrıca elbette Tanzimat Fermanı'nın etkisini, sadece bu fermanla kayıt altına alınan maddelerden ibaret olarak da görmemek gerekmektedir. Ferman, devamı gelecek bir sürecin başlangıcıdır ve hatta bu nedenle de bir döneme adını vermiştir ('Tanzimat Dönemi'). Nitekim Tanzimat Fermanı'ndan 19 yıl sonra; 1858 yılında ilan edilen Arazi Kanunnamesi, burjuva özel mülkiyet anlayışının gelişiminde önemli bir eşik olmuştur. Zira bu kanunname uyarınca toprağın artık, bireyler adına kaydedilebileceği karar altına alınmıştır. Ayrıca, toprağın satılabilmesi, miras bırakılabilmesi, ipotek edilebilmesi gibi hususlar da bu kanunda düzenlenmiştir. 1859 ve 1867'deki düzenlemeler ile bu haklar daha da genişletilmiştir.⁵⁸ Elbette bu gelişmeleri, Tanzimat Fermanı'nda özel mülkiyete vurgu yapılması ya da 1850 yılında Ticaret Kanunu'nun yürürlüğe girmesi gibi gelişmelerle de bir arada düşünmek gerekmektedir.

Tüm bunlar, kapitalistleşmenin hukuk alanındaki tezahürleri ve toplumsal egemenlik ilişkilerinin yeni bir biçime doğru evrilişinin göstergeleridir. Ayrıca devlet kuramı açısından bakıldığında da tüm bunlar, iktisadi alan ile siyasi alanın birbirinden göreceli olarak ayrılmasının veçheleridir. Toprak bahsi üzerinden somutlaştırmak gerekirse; mirî sistem, hem iktisadi bir faaliyetti, hem idari bir düzenlemeydi, hem de askerî bir hiyerarşi kurmaktaydı. Ancak toprağın serbestçe alınıp satılan bir meta hâline gelmesi, artık hukuken eşit konumda olan bireyler arası bir ilişkiyi tarif etmektedir. Böyle bir değişimle toplum elbette sınıfsız bir kütle hâline gelmemektedir; zira topraksız köylü, küçük toprak sahibi ya da büyük toprak sahibi vb. farklı kesimler, üretim ilişkilerinde farklı konumlarda bulunmaktadır. Ancak toprak üzerinde doğrudan ya da dolaylı olarak kurulan mülkiyet artık, askerî, hukuki ve idari bir üstünlük nişanesi olmaktan çıkmaya; hukuken eşit konumdaki bireyler arasında olan bir ilişkiye dönüşmeye başlamaktadır. İktisadi egemenlik ile siyasal egemenliğin birbirinden göreceli olarak ayrılmasından kasıt budur. Kuşkusuz böyle bir dönüşümün de kazananları ve

⁵⁸ Arazi Kanunnamesi ve konusu itibarıyla bu kanunu tamamlayan diğer düzenlemelere dair detaylı bir okuma için bkz.: Oyan (2016: 293-311). Söz konusu kanuna dair literatürdeki farklı yaklaşımları değerlendiren bir çalışma için bkz.: AYTEKİN (2005).

kaybedenleri olacaktır. Tekeli ve İlkin'in (2003: 27) ifade ettiği gibi, "[t]arımda tefeci-tüccar⁵⁹ mekanizmasının çalışması ile büyük toprak kontrolü 'ayanın' değil, ticaretle iç içe kredi mekanizmalarını kullanan 'eşrafın' eline geçiyordu. Böylece, büyük toprak üzerindeki denetimin niteliğinde bir değişme ortaya çıktı."

Aslında bu kısımda buraya kadar tüm aktarılanlar, 'emperyal ilişkiler, nüfuz etmeye başladığı coğrafyalarda tarihsel olarak ilerici mi, yoksa tutucu veya gerici bir rol mü oynar?' sorusunun, basit bir cevaba sahip olamayacağını göstermektedir. Emperyalizm ile karşılaşma, kimi tarihsel süreçlerde gayet ilerici bir rol oynayabilir: donup kalıplaşmış toplumsal ilişki biçimlerini çözebilmesi, makinalı üretimin gelişimi yönünde bir itki yaratabilmesi, işbölümünü bir noktaya kadar derinleştirebilmesi, ulaşım ağlarının gelişimi yönünde bir tetikleyici olması vb... Öte yandan, artığın ülke içinde üretken bir biçimde kullanılması yerine yurtdışına transferine sebebiyet vermesi ya da gayrimenkule yatırılması veya uluslararası işbölümü çerçevesinde ülkelere belirli misyonların biçilmesi (örneğin Türkiye'nin, XX. yüzyıl ortasında dahi hâlâ tarım ülkesi olmasının istenmesi) gibi gelişmeler ise, emperyal ilişkilerin, üretici güçlerin gelişimi önünde nasıl koskoca bir set hâline gelebildiğinin çarpıcı örnekleridir. Bir önceki kısımda değinildiği üzere, emperyalizmin, bir yandan ülkedeki ulaşım teknolojisinin gelişimine yol açarken diğer yandan da bu gelişimin üst-sınırını çizmesi de (demiryollarının ağ tipi yerine ağaç dalı şeklinde kurulması gibi), yine emperyalist ilişkilerin çelişkili karakterini açık biçimde ortaya koymaktadır.

Görüldüğü gibi emperyalizmle temas, kimi alanlarda ve belirli konjonktürlerde kapitalist üretim ilişkilerinin gelişimi ve ülke topraklarında elde edilen artığın üretken biçimde kullanılmasına karşı bir engel hâline gelebilirken, yine aynı temasın, bir ülkedeki kapitalizm-öncesi toplumsal ilişkileri çözücü bir yönde etki yaratabildiğini teslim etmek gerekmektedir. Üstelik bu ilerici ve gerici etkiler, aynı ülkede, aynı konjonktürde bir arada da işleyebilir. Örneğin Abdülhamit dönemi özelinde konuşulduğunda emperyalizmle temas, bir yandan askerî, diplomatik ve hatta iktisadi işbirliği çerçevesinde feodal

⁵⁹ Kapitalist üretim ilişkilerinin hâkimiyetinden önce gelişen tefecilik, doğrudan üreticiyi kendine bağlayarak feodal ilişkilerin çözülmesinde ve bu arada, parasal sermayenin de yoğunlaşmasında önemli bir rol oynar (Timur, 2013: 84).

siyasal üst-yapıyı tahkim etmekte; onu daha dirençli bir hâle getirmektedir.⁶⁰ Ancak diğer yandan da bu temas, üstelik tam da aynı dönemde, bu siyasi üstyapıyı çözecek dinamikleri de harekete geçirmektedir. Söz gelimi, modern döneme özgü ideolojilerin ülke aydınını etkilemesi dahi, başlı başına bu temasın bir sonucudur. Özetle emperyalizmle ilişkilenmenin, farklı coğrafyalarda hangi yönde sonuçlar üreteceği hususunda, ezel-ebed geçerli bir formül aranışından ve tümüyle pozitif ya da negatif içerikli kestirmeci cevaplardan uzak durulması gerekmektedir. Bu ilişkinin özel olarak Türk toplumunda nasıl işlediği, tek kelimeyle *diyalektiğin*, somut tarihsel çözümlemelerde işletilmesiyle mümkün olabilir. Ancak Türkiye'deki tarih çalışmalarının, XIX. yüzyılda emperyalizmle bu temasın bütünsel bir muhasebesini yapmaktan henüz uzak olduğu da burada kaydedilmelidir.

Yukarıda açılan parantezi kapatarak bu kısımda buraya kadar söylenenlerin bir cümleyle toparlaması yapılırsa, XIX. yüzyıl itibarıyla Osmanlı toplumunda kayda değer bir süratle kapitalist üretim ilişkilerinin yerleşikleşmeye başladığı ve bu arada ülkenin, uluslararası kapitalist sisteme zayıf bir halka olarak eklemlendiği ifade edilebilir. Ancak bu çalışma açısından şurası çok kritiktir ki, ülkenin üretim ilişkilerindeki dönüşüm, bu kısımda şu ana kadar incelenen tarihsel periyotta (XIX. yüzyılda) değil, bu tarihten çok daha önce başlamıştır. Başka bir ifadeyle, üretim ilişkilerinin, klasik dönem olarak kabul edilen XV. ve XVI. yüzyıllardaki işleyiş biçimi, XIX. yüzyılda dış güçlerin tazyikiyle ya da hayranlık içerisinde Batı'dan kurumlar ve kanunlar ithal edilmesiyle sekteye uğramamıştır. Osmanlı toplumunun XIX. yüzyılda yaşadığı bütünsel dönüşüm, yüzyıllardan beri birikmekte olan birtakım maddi çelişkilerin üzerinde yükselmiş; XIX.

⁶⁰ Bu ilişkinin nasıl kurulduğu, Petrosyan'ın (1974), geniş bir arşiv çalışması eşliğinde kaleme aldığı (ki bu arşivin önemli bir bölümü Türkçeye kazandırılmamıştır) çalışmasında çok detaylı bir biçimde gösterilmektedir. Bu çalışma yakın dönemde, 'Sosyalist Açıdan Jöntürk Hareketi' adıyla tekrar yayınlanmıştır. Söz konusu eser, Batı tipi okullar açan ya da altyapı yatırımları yapan bir iktidarın (II. Abdülhamit'in), niye buna rağmen tarih sahnesinde gerici bir rol oynayabileceğini somut toplumsal çözümlemelerle çok açık biçimde ortaya koymaktadır. Bu itibarla bu çalışma aslında, Türkiye'deki popüler tarih tartışmalarına da önemli bir müdahale niteliğindedir. Bununla birlikte bu eserin de, yukarıda belirtildiği şekliyle emperyalizmle temasın çelişkili karakterine gereken ağırlığı verdiğini söyleyebilmek pek mümkün değildir. Çünkü bu eserde neredeyse tüm ağırlık, emperyalizmin gerici etkilerine; yani feodal rejimle bir eşgüdüm hâlinde ülkedeki üretici güçlerin gelişimini nasıl engellediği ve halkı nasıl sefaletle sürüklediği meselesine kaydırılmıştır.

yüzyıldaki bazı özel gelişmeler (teknolojik gelişmelerin etkileri, emperyalizmle temas vb.), bu çelişkiler üzerinde çarpan etkisi yaratmıştır.

Nitekim Aytekin (2015a: 34) de, daha XVI. yüzyılda toplumun giderek ticarileşmeye başladığını ve bu durumun, paranın dolaşım hızı ile paraya olan talebi arttırdığının altını çizmektedir. Hatta bu gelişmelere, Amerika kıtasından gelen altın ve gümüş akışı da eklenince, XVI. yüzyılın sonu ve XVII. yüzyıl başı itibariyle Osmanlı ekonomisinde ciddi bir enflasyon sorunu da yaşanmıştır -ki bu, Osmanlı Devleti'nin Klasik Dönemi'nde görülmeyen bir durumdur.

Bu noktada, XVI. yüzyıl sonlarında başlayıp XVII. yüzyıl başında doruk noktasına ulaşan ve Osmanlı ideolojisinin⁶¹ günümüzdeki tesirlerinden biri olarak hâlâ 'Celâlî İsyanları' adı altında birleştirilerek sunulmakta olan toplumsal hareketliliğe ayrı bir parantez açmak gerekmektedir. Aytekin'e göre (2015a: 36), otoritenin taşrada fiilî olarak uzun bir süre ortadan kalmasına yol açan bu toplumsal hareketlilik "en azından Anadolu'da feodal üretim ilişkilerinin sonu" olmuştur. Yani pek çoğu, Şeyh Celal ile doğrudan hiçbir ilişkisi olmayan bu "Celâlî isyanları" sona erdirildikten sonra dahi, üretim ilişkilerinin klasik biçimine geri döndürülmesi mümkün olmayacaktır. Aytekin bunu, üç faktöre bağlı olarak açıklamaktadır:

- 1) Pek çok tımarın fiilen ortadan kalkması, merkezî devletin de diğer gelir kaynaklarına ağırlık vermesi sonucu, artık tımarlı sipahilerin üstlendiği işlevi yapacak, yani köylüyü köyde tutacak ve disiplin altında bulunduracak etkili bir toplumsal güç yoktu.
- 2) Güvenliğin çok azaldığı, köylülerin bu kadar hareketli ve eşkıyalığın bu denli yaygın olduğu, göçebe aşiretler üzerindeki kontrolün zayıfladığı, hayvancılığın tarım aleyhine önem kazandığı bir ortamda feodal üretim ilişkilerinin yeniden üretilmesi mümkün değildi.
- 3) Sekban kullanımının yaygınlaşması, bazı sekbanların Celali haline gelmesi, bunların bir kısmının tekrar devlet mekanizmasına içerilmesi, kulların iktisadi

⁶¹ Burada ve bundan sonraki kullanımlarda da 'Osmanlı ideolojisi'nden kasıt; maddi gerçekliğin, Osmanlı toplumundaki siyasal egemenlik mekanizmalarının prizmasından geçerkenki kırılmış görüntüsüdür. Buna, kapsamlı ve bütünlüklü ideolojik tasarımlar ('nizam-ı âlem' fikri ya da 'daire-i adalet' anlayışı gibi), daha mikro ölçekteki bilinçli çarpıtmalar (örneğin saray tarihçilerinin en tartışmalı vakaları kurgularken gerçekleştirdikleri gibi) ya da bilinçten çok bilinç-dışıyla ilişkilendirilmesi gereken imgeler (örneğin isyancı köylülerin dış görüşlerinin algılanış şekli gibi) de dâhildir. Tümü, gerçekliğin, Osmanlı ülkesindeki siyasal egemenlerce algılanış ve sunuluş biçimin farklı bölmeleridir.

faaliyetlerinin artması, gitgide önemi artacak olan eyalet ordularında reaya kökenlilerin istihdam edilmesi gibi bir dizi gelişme sonucu, reaya askerî güce rahatça erişir hale geldi. Pek çok feodal siyasada olduğu gibi Osmanlı'da da yönetici sınıf ve doğrudan üreticiler arasındaki ilişkilerin temel bir kuralı, doğrudan üreticilerin askerî güce erişiminin sınırlandırılmasıydı. Bu sınırlamanın aşılması aslında iki sınıflı feodal toplum ve siyaset yapısının fiilen çökmesinden başka bir şey değildi (2015a: 36).

Öte yandan, savaş usullerindeki bazı önemli değişimler de, klasik biçimiyle mirî sistemin işleyişindeki çözülme pekiştirmiş olabilir. Faroqhi (2010a: 152; 2010b: 71), geleneksel olarak mızrak, kılıç ve kalkanla savaşan tımarlı sipahilerin, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çağın savaş usullerinin gerisinde kalmaya başladıklarını ifade etmekte ve şunu öne sürmektedir: “Bu yüzden Osmanlı merkezi yönetimi tımarlı sipahilerin yerine yavaş yavaş mültezimleri geçirdi ve daha önceki bazı tımar sahipleri de mültezimlik, tefecilik yapmaya ve ticaretle uğraşmaya başladılar” (Faroqhi, 2010b: 71). Bununla birlikte, atlı birliklerin, hızları ve yarattıkları şok etkisi sayesinde düşmanın muharebe düzenini bozabilme, kaçan birlikleri çevirip önünü kesebilme ve piyadelerin gerçekleştirebileceğinden çok daha etkili baskınlar düzenleyebilme vb. avantajları sayesinde XX. yüzyılda dahi hâlâ kullanımda olduklarını dikkate almak gerekmektedir. At(lı)ların gördüğü bu işlevleri yerine getirebilecek başka araçlar, tankların icadından önce mevcut değildi. Kaldı ki, mirî sistemin sürdürülemez hâle gelmesinde belirleyici faktör savaş usullerindeki değişimler olsaydı; devletin, sipahilerin ellerindeki kılıçları ve mızrakları ve atlarındaki atları çekip, bu kimseleri barutlu silâhlarla donatmayı tercih etmesi beklenirdi. Nitekim biraz ileride Faroqhi (2010a: 153) de şöyle yazmaktadır: “Osmanlı idaresinin neden tımar sahiplerini, örneğin seçkin tüfekli askerler sınıfına sokarak ‘modernleştirmeye’ çalışmadığını ve dolayısıyla da dirlik sisteminin yararlı ömrünü uzatmadığını henüz bilmiyoruz.” Devletin nakde olan ihtiyacı, bu tercihte önemli bir rol oynamış olabilir. Zira iltizam sistemi bu ihtiyacı bir ölçüde karşılamaktadır. Ancak burada iki ayrı hususu daha göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Birincisi, yukarıda gösterildiği gibi bu tarihlerde tımar sistemi fiilî olarak işle(tile)mez hâle gelmiştir ve bu nedenle söz konusu tercihin, gerçekten de bir tercih olup olmadığı kuşkuludur. İkincisi ve belki daha da önemlisi, artığa el koyma usullerinde gerçekleştirilen böyle bir değişiklik, -vezir kapıları gibi en üst düzey yöneticiler de dâhil olmak üzere- taşrada ve merkezde yerleşik kimi girişimci çıkarlara önemli bir alan açmaktadır. Zira iltizam ihalelerini alabilecek durumda

olanların servetlerinin kaynağı, devlet hizmetinde bulunmaktan, tefecilikten veya ticaretten gelmektedir (Oyan, 2016: 190).

Gerçekten de, geleneksel tarih yazınında da ‘duraklama’ olarak adlandırılan bu evrede ve devamındaki ‘gerileme’ evresinde, devlet erkânının ve onlarla ilişkili kesimlerin, ticari faaliyetlerini giderek arttırdığı bilinmekte ve hatta bu durum yaygın olarak ‘gerileme’nin, ‘bozulma’nın, ‘çürüme’nin ve ‘yozlaşma’nın somut görünümüleri olarak sunulmaktadır. Ticarileşmenin ‘gerileme’ olarak nitelenmesinin tarihsel perspektifte ne kadar isabetli olduğu tartışmasına girilmeksizin denilebilir ki, ister yatay isterse de dikey ilişkiler biçiminde kurulmuş olsun, XVI. yüzyılın sonlarından başlayarak ülkede kayda değer bir ticarileşme eğiliminin mevcut olduğu ve para ekonomisinin giderek yaygınlaşmaya başladığı görülmektedir. Bu, birkaç kanaldan ilerlemektedir. Maddi olanakları giderek kısıtlanan tımar sahiplerinin reayayı nakdi vergilere zorlaması ve devletin avarız türü vergileri sonucunda, emek-rantın, yerini para-ranta terk etmeye başlaması bu kanallardan biridir (Oyan, 2016: 128-129). Daha önce de değinildiği gibi, bu süreçte vakıflar da giderek bir rant şebekesine dönüşmeye başlayacaklardır. Üçüncü olarak, 1695 yılında uygulamaya konulan malikâne sistemi⁶² de ticarileşme yönünde önemli bir etki yaratacak ve bu tüm gelişmeler, becerikli bazı yöneticiler (özellikle vezir, sancak beyi gibi üst düzey yöneticiler) ile yerelde onlarla etkin ağlar kurabilen girişimcilerin elinde önemli bir sermaye birikimine yol açacaktır (Aytekin, 2015b: 42, 47-48). Nuray Ertürk Keskin (2009: 129) de, “[t]aşrada eşraf ve ayan[ın] sahip oldukları yerel otorite ve servetlerini süreklileştirip, sahip oldukları büyük topraklardan/ çiftliklerden elde ettikleri rantı en üst düzeye çıkarmak amacıyla daha fazla pazara yönelik üretim yapmanın yollarını ar[adıklarını] ve fiili durumlarını meşrulaştırmak ist[ediklerini]” aktarmaktadır. Ayrıca yazar, “[b]enzer durum[un] merkezdeki bürokratlar için de geçerli” olduğunu belirtmektedir (2009: 129).

Sistemin geleneksel işleyişinin bozulmasının tipik bir görünümü olarak Oyan (2016: 204) da, Edirne sancağına ait verilerde, “16. yüzyılın ikinci yarısında sipahilerin yüzde 77,4’ü[nün] artık şehirlerde otur[duğunu]” aktarmaktadır. Ticarileşme

⁶² Malikâne, öz itibarıyla tımar sistemindeki bozulmaya paralel olarak yaygınlaşan iltizam usulünün geliştirilmiş; yaşam boyu tanınan bir imtiyaz hâline getirilmiş biçimdir (Aytekin, 2015b: 47; Oyan, 2016: 242). Malikâne sistemi hakkında ayrıca bkz.: Ertürk Keskin (2009: 127-129), Pamuk (1993: 128-130).

dinamiklerinin özellikle Balkanlarda kayda değer bir sürat kazandığı dikkate alınır, Oyan'ın Edirne sancağı üzerinden aktardığı bu oran, tüm Osmanlı topraklarındaki genel ortalamayı yansıtmıyor olabilir. Bununla birlikte, bu bilgiler, sistemin işleyişinin ne kadar sarsıldığını, temellerinin aşındığını çok açık bir biçimde göstermektedir. Oyan, devamla şu tespiti yapmaktadır:

Gene aynı verilere göre, sipahilerin yüzde 24'ü artık 'kul' (genellikle yeniçeri) kökenlidir. Bunun aksi kutbunda, yeniçeri ordusu içinde de kul olmayan çok sayıda insanın yer almaya başladığı görülür. O dönemin hemen hemen tüm tarihçileri, vaka yazarları, tımarlı sisteminin çözülüşünü yabancı kişilerin ('ecnebi' yani tımarlı sınıfına yabancı, kul kökenli, soydan gelmeyen, şüpheli kökene sahip unsurların) tımar sahibi olmasına bağlar. Bunlar kendilerini askerî yükümlülüklerle daha az bağlı hissetmekte⁶³ ve yalnızca kişisel zenginleşmeleriyle ilgilenmekteydiler. Bu da, fiilî özel mülkiyete ve çiftliklere⁶⁴ geçişin bir başka yolu olmaktaydı (2016: 204-205).

Bu dönüşüm öyle büyük boyutlara ulaşmıştır ki Oyan (2016: 212-213), "[...] Osmanlı karmaşık bütününün 16. yüzyıl sonrasındaki hareketinin tüm açıklayıcı unsuru, eğer aşırı şematikleştirilirse, koşullu toprak mülkiyetinden kısaca fiilî özel mülkiyete geçişin tarihsel sürecine indirgenebilir" diye yazmaktadır.

Taner Timur (2014: 84) da, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, "çiftlikleşme sürecinin dikkate değer bir gelişme gösterdiğini [...], [b]u gelişmede başı çekenler[in] daha ziyade güçlü yerel aileler [...] becerikli eyalet valileri [...] ve -daha mütevazı planda da- girişken sancak beyleri, sipahiler ve yeniçeriler ol[duğunu]" aktarmakta ve şöyle devam etmektedir: "Balkanlar'da da aynı süreci şehirli ayanın, 'hassa çiftlik'lerini 'reaya çiftlik' aleyhine genişleten sipahilerin ve zanaatçılıktan toprak işletmeciliğine geçen yeniçerilerin başlattığını görüyoruz."

Tekeli ve İlkin (2003: 18) de, 1720-1800 yılları arasında Makedonya'da pamuk üretiminin üç kat arttığını, "[t]oprak sahipliğinin önemli bir servet kaynağı haline geldiği[ni]" ve "piyasaya arz için tarımsal üretim[in] yayıldı[ğın]" aktarmaktadır. Bu

⁶³ Örneğin 1596'da Avusturya'ya karşı yapılan sefer çağrısına icabet etmeyen sipahilerin sayısı 30.000'dir (Oyan, 2016: 204).

⁶⁴ Söz konusu dönemde 'çiftlik' kelimesinin anlamının değiştiğini de burada not etmek gerekmektedir. 'Çiftlik' aslında, bir çift öküzün sürebilebileceği toprak parçası anlamına gelmekteydi. Ancak XVI. yüzyılda başlayan gelişmelere paralel olarak çiftlik terimi "yavaş yavaş fiilî (yani illegal veya giderek yarı-yasal) özel büyük toprak mülkiyeti için kullanılmaya başlayacak ve bunlar askerî tımarların dönüşümü ile çoğalacaklardır" (Oyan, 2016: 138-139).

dönemde “hububat, deri, yün, ipek, yağ, balmumu, tütün, pamuk gibi tarım ürünlerine dış talebin artışı karşısında, toprak kesimi kazanan grupların en önemlilerinden biri haline gel[miştir]” (2003: 18).

Bu noktada tüm bu gelişmeler içerisinde âyanın toplumsal rolüne de kısaca değinmek gerekmektedir. Onyedinci yüzyılın sonlarından başlayarak âyanın yükselişinin, Osmanlı Devleti’ndeki merkezî otorite ve taşra ilişkisi açısından ne anlam ifade ettiği, literatürde son yıllarda tartışmalı bir konu hâline gelmiştir. Bu çalışmanın sorunsallarını doğrudan ilgilendirmiyor olması sebebiyle burada bu konu üzerinde uzun uzadıya durulmayacak, şu tezin belirtilmesiyle yetinilecektir: Olgusal düzlemde bakıldığında, âyanın, hem Osmanlı siyasi hâkimiyetini taşrada yeniden üreten bir unsur, hem de bizatihi bu hâkimiyeti sarsan alternatif bir güç odağı (‘derebeyi’) konumunda olduğu ifade edilebilir. Burada aslında çelişkili herhangi bir yan bulunmamaktadır. Daha doğru bir ifadeyle, çelişki, aslında bizatihi sistemin kendisinden kaynaklanmaktadır. İstanbul’un egemenliğine boyun eğdiği müddetçe âyan, şüphesiz ki, merkezin siyasal egemenliğini taşrada yeniden üreten unsurlar olarak olarak görülmelidir. Âyanın güçlenmesi, hiç değilse, kırdaki asayiş sorununu belirli ölçüde çözebilen bir gelişmedir. Bunun önemi, XVI. yüzyılın sonları ile XVII. yüzyıl boyunca yaşanan asayiş sorunu (talan, yağma, kaçgun vb.) nedeniyle üretici güçlerin büyük oranda aşındığı dikkate alındığında bilhassa açığa çıkar. Ayrıca burada, âyanın sınıfsal çıkarının çoğunlukla İstanbul ile paralel bir doğrultuda olacağına, her ikisinin de egemen sınıfa mensup olduğuna dikkat etmek gerekmektedir. Her ikisi de, topraktaki doğrudan üreticilerin baskı altında tutulmasında, üretimin devamlılığının sağlanmasında ve artığın sorunsuzca egemenlere transfer edilebilmesinde birbirlerine muhtaçtırlar. Ancak bilhassa XVIII. yüzyılda sistemin yeniden üretiminde bu kadar kritik bir rol oynayan bu taşra muktedirleri, aynı zamanda, günümüz merkezî devletlerinin kontrol mekanizmalarına sahip olmayan bir siyasi yapı için potansiyel bir tehdit konumundadırlar. Bunların çok güçlenmesi demek, Faroqhi’nin (2010b: 275) deyişiyle, “birçok bölge[nin] artık yalnızca görünüşte padişahın denetimi altında” olması anlamına gelecektir. Çalışmanın bu bölümünde âyana dair asıl kritik olan soru ise şudur: Âyanın yükselişinin, kapitalist üretim ilişkilerinin gelişimine etkisi ne olmuştur?

Aslında âyan, tıpkı yukarıda değinilen merkezîleşme sorunsalında olduğu gibi, kapitalist üretim ilişkilerinin gelişimi konusunda da çelişkili bir pozisyondadır. Ancak yukarıda aktarılan durumdan farklı olarak bu kez, bu çelişkili yanlardan biri, diğerine daha ağır basacaktır. Âyan, merkezî devletin sınırlı egemenliğinin kıyılarında, giderek artmakta olan ticarileşme eğilimlerinden yararlanan, hem de bu süreci hızlandıran bir konumdadır.⁶⁵ Ancak bu güçler, aynı zamanda hem merkezî bir pazarın yaratılmasını, hem de serbest piyasa güçlerinin gelişimini sekteye uğratmaktadırlar. Yani Osmanlı toplumunun giderek ticarileşmesinden yararlanarak zenginleşen ve bu dinamiklerin işleyişini hızlandıran bu kesimler, bu gelişimi belirli bir evresinde artık engel konumuna gelmektedirler. Bu nedenle, tıpkı Batı Avrupa’da olduğu gibi Osmanlı’da da kapitalist üretim ilişkilerinin gelişimi, idari ve siyasi bir merkeziyetçiliği; yani taşradaki bu güç odaklarının temizlenerek, piyasanın serbest girişimcilere açılmasını ve merkezîleşmiş bir pazarın yaratılmasını gerektirmekteydi.

Âyana dair açılan bu parantez kapatılarak genel bir değerlendirmeye gidilirse, yukarıda aktarılan tüm gelişmeler, Osmanlı Devleti’nde ticarileşme eğilimlerinin aslında Balta Limanı Antlaşması ya da Tanzimat Fermanı ile başlamadığını ortaya koymaktadır. Kaldı ki, yaşanan gelişmeler devlet politikaları merkeze alınarak okunduğunda dahi, ticaretin liberalleşmesinde Balta Limanı Antlaşması ve Tanzimat Fermanı’nın ne kadar belirleyici olduğu sorusu bugün itibarıyla -en azından- tartışmalı bir konu hâline gelmiştir. Örneğin Quataert (2013: 22), bu iki gelişmeyi sadece “eski ‘iaşeci’ (provisionist) politikanın tabutuna çakılan yeni birer çivi” olarak görmektedir. Ona göre, 1826 yılında, dönüm noktası dahi çoktan geçilmiştir: Yeniçeri kırımıyla birlikte, “lonca ayrıcalığını koruyan silahlı güç yok edil[miş] ve böylelikle yeni rağbet gören laissez-faire politikalarını uygulama imkânı doğ[muştur]” (2013: 22). Zira loncalar, serbest piyasa kurallarının işleme önünde önemli bir engel teşkil etmekteydi. Loncaların hâkimiyeti karşısında özel kişilerin serbestçe piyasaya girişleri mümkün olmadığı gibi, loncalar, sadece üretim alanında değil; dağıtımda da çeşitli ayrıcalıkları

⁶⁵ Hatta bu nedenle Taner Timur (2000: 98-99), âyanın XIX. yüzyılda merkezî yönetimce ezilişinin, Junker tipi bir kapitalistleşme ihtimalinin henüz daha sürecin başında ortadan kaldırılması olarak yorumlar.

ve tekelleri ellerinde bulundurabiliyorlardı (2013: 21-22).⁶⁶ Yeniçeri ocağının kaldırılması, işte bu küçük esnaf birliklerini, Osmanlı'nın muktedir yöneticileri ile zengin tüccarları karşısında savunmasız bırakmıştır.

Bununla birlikte yukarıda söylenen, aslında sadece devlet politikalarına dair bir tartışmadır. Hâlbuki resmî metinler, antlaşmalar ve fermanlarda takip edilebilecek olanlar, yaşanan değişimlere dair gerçekliğin sadece bir bölümüne tekabül etmektedir. Çalışmanın bu kısmı boyunca gösterildiği üzere, kırdaki ve kentlerde üretimin ve ticaretin, Osmanlı toplumundaki geleneksel işleyiş kalıplarının dışına çıkmaya başlaması XIX. yüzyıldan çok daha önce gerçekleşmiştir. Devletin, bugünkü ölçülerle kıyaslanamayacak derecede sınırlı egemenliğinin kıyılarında, geleneksel işleyişi çözücü dinamikler, XIX. yüzyıldan çok daha önce yavaş da olsa işlemeye başlamıştır. XIX. yüzyılın önemi, tıpkı ideoloji, hukuk ve siyaset alanlarında olduğu gibi, kapitalistleşme bahsinde de değişim çarklarının çok daha hızlı döndüğü ve çoktandır işlemeye başlayan bazı dinamiklerin hızlandığı, varlığına bazen kerhen rıza gösterilen kimi olguların resmen tanındığı ve hukuk normlarının mevcut gerçekliğe uygun olarak dönüştürülmeye başlandığı bir dönem olmasıdır. Yani XIX. yüzyıl, bunların hiç yoktan var edildiği bir tarihsel kesit değildir.

Nitekim yukarıda önemli bir eşik olarak nitelenmiş olan 1858 Arazi Kanunnamesi ve ona eşlik diğer düzenlemeler de aslında bir milat değil; hukukun, mevcut gerçekliğe ve çoktan yerleşikleşmiş olan güç ilişkilerine uyumlulaştırılması ve vergilendirmenin de belirli bir düzene oturtulma çabası olarak görülmelidir. Oyan (2016: 177), “[t]ımarlı sisteminin 19. yüzyılda hukuken ortadan kaldırıldığı ve daha sonra, 1858 tarihli ‘Arazi Kanunnamesi’ ile toprakta özel mülkiyetin hukuken tanındığı döneme gelindiğinde, bunlar artık sadece fiilî bir durumun teyidinden başka bir şey olmayacaktır” diye yazmaktadır. Nitekim Aytekin (2015b: 51) de, “sadece 19. yüzyılda değil, 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı hukukuna göre devri yasak olan miri arazinin rahatça alınıp satılabildiğine dair elimizde pek çok örnek vardır” demektedir ve şunu eklemektedir: “[T]oprağın metalaşması süreci Arazi Kanunnamesi’yle başlamamış, kanunname daha

⁶⁶ Aytekin (2015b: 47) ise, tahıl ve ekmek ticareti ve fiyatları üzerindeki kontrolün III. Selim döneminde kaldırıldığına dikkat çekerek, serbest piyasa politikalarının başlangıcının XVIII. yüzyılın sonlarına kadar götürülebileceği kanaatindedir.

çok mevcut toplumsal ve ekonomik ilişkileri kabul ederek yasallaştırmıştır.” Öyleyse Osmanlı topraklarında özel mülkiyet anlayışı 1858 yılında, boşlukta, birden bire ortaya çıkmamıştır. Yukarıda gösterildiği üzere, feodal üretim ilişkilerinin geriye döndürülemez bir biçimde sekteye uğraması, bu tarihten (1858’den) çok daha önceye tekabül eder. Bu bağlamda, miras, ipotek, alım-satım vb. konuların detaylı olarak düzenlenmesine ihtiyaç duyulması, mevcut dinamiklerin geldiği noktayı göstermektedir; bir milat değildir.⁶⁷

Üretim ilişkilerindeki dönüşümün oldukça erken bir tarihte başladığı ortaya konulduktan sonra, özel finans ve sanayi alanındaki bazı gelişmelere kısaca değinilerek, çalışmanın bu kısmından elde edilecek sonuçlar toparlanabilir. Osmanlı topraklarında daha XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren, finans alanında da önemli gelişmelerin yaşandığı bilinmektedir (Faroqhi, 2010a: 34). Ancak diğer tüm başlıklarda olduğu gibi bu alanda da asıl kırılma, XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın başında gerçekleşmiştir. Osmanlı Bankası (1856), Ziraat Bankası (1888) gibi büyük bankalar bu aralıkta kurulmuştur. Ziraat Bankası, 1908 İhtilali’nden önce kurulmuş olan, Türklere ait tek bankadır (Noviçev, 1979: 103-104). Geriye kalanlar (Selanik Bankası, Alman Doğu Bankası gibi sayıları 10’u geçen yabancı banka ve en başta da Osmanlı Bankası) ise yabancı sermayenin ve yereldeki aracılardan elindedir (Petrosyan, 1974: 156).

Sanayileşme konusuna gelinirse, Boratav (2004: 33) Osmanlı’da, “[k]uruluş tarihleri belli olan ve 1915 sayımınca kapsanan sınai işletmelerin sayısı[sının]” sadece 255 olduğunu aktarmaktadır. Sınai ürünlerde büyük oranda dışa bağımlı durumda olan imparatorluğun iyi-kötü sanayileşen birçok bölgesi de (Bulgaristan’ın doğusu ya da Selanik hinterlandı gibi) çoğu kez, devletin terk etmek zorunda kaldığı alanlar olmuştur. Ülkede, sanayileşme yolunda ilk ciddi adımların atılabilmesi için, 1930-1939 yılları arasındaki CHP iktidarını beklemek gerekecektir (Şener, 2015: 205).

Bu durumun doğrudan bir sonucu, kırdan kente olan göçün, görece düşük bir tempoda seyretmesi olacaktır. Osmanlı Devleti’nde kentleşme oranının görece yüksek olduğu

⁶⁷ Daha sonra, cumhuriyetin ilk anayasasının (1924 Anayasası) 74. maddesi de, “menafii umumiye için lüzumu usulen tahakkuk etmedikçe ve kanunu mahsus mucibince değer pahası peşin verilmedikçe hiçbir kimsenin malı istimval ve mülkü istimlâk olunamaz” diyerek burjuva toplumunun olmazsa olmaz, en temel ilkesini yeniden güvenceye kavuşturmuştur.

pek çok bölge de, son dönemdeki savaşlar ve bağımsızlık hareketleri neticesinde ülke topraklarından kopmuştur. Ayrıca ardı ardına patlak veren savaşlarda ülkenin üretim gücü sürekli olarak aşınmıştır: Osmanlı tarihindeki sadece son üç savaştan (Balkan Savaşı, I. Dünya Savaşı ve devamındaki Kurtuluş Savaşı'ndan) sonra, Anadolu'daki nüfusun 18-20 milyondan 13 milyon dolaylarına düştüğü tahmin edilmektedir (Toprak, 2017a: 23).⁶⁸ Nüfusun azalışında böyle büyük bir niceliği, cephelerde kırılan genç erkek nüfus yanında; açlık, salgın, hastalık, tehcir ve mübadele gibi olaylar nedeniyle her yaştan ve cinsiyetten insanlar oluşturmaktadır (Toprak, 2017a: 23). Tüm bu faktörler, işgücünün kıt olmasına yol açmış ve bu da, kentlere göç oranının görece düşük olmasının bir başka nedenini oluşturmuştur. Netice itibariyle Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde, tıpkı Osmanlı'nın tüm tarihinde olduğu gibi köylü ağırlıklı bir toplum olmayı sürdürdüğü görülmektedir. Bu coğrafyada köylü nüfusun kentlilere oranındaki bariz üstünlük, ancak XX. yüzyılın ortalarından itibaren ortadan kalkmaya başlayacaktır (Tekeli, 2005: 19).

Sanayileşmenin ve kitlesel ölçekli üretimin görece geri bir seviyede olmasının temel bir sonucu da, çeşitli fraksiyonlarıyla Osmanlı'nın yerli kapitalistlerinin, örneğin Atlantik kıyılarındaki sınıfdaşları gibi iç pazarı büyük oranda tüketerek başka pazarlara açılma zorunluluğu duyan, palazlanmış bir sınıf hâline gelememesidir. Buna paralel olarak da, Osmanlı'nın yerli kapitalistleri, uluslararası kapitalizme eklemlenme sürecinde rekabet olanakları avantajlı bir sınıf da değildir. Kapitalistleşme süreçlerinin olmazsa olmazları denilebilecek; ulaşım ağlarının ve haberleşme olanaklarının gelişimi vb. nitelikler Osmanlı'da, Batı Avrupa ülkelerine kıyasla geri bir seviyede kalmıştır.

Daha önce de değinildiği gibi, sanayileşmenin görece geri bir seviyede olması ve son anına kadar Osmanlı nüfusunun geçimini ağırlıklı olarak ilkel usullerle yürütülen tarım faaliyetlerinden sağlaması, Osmanlı'da kapitalistleşme dinamiklerinin var olmadığı anlamına gelmemektedir. Bu bilgiler, ülkede bir kapitalistleşme dinamiğinin var olmadığını değil; sadece bunun, geri bir seviyede olduğunu göstermektedir. Tüm kısım boyunca gösterildiği üzere, meta üretiminin varlığı ya da yokluğu, Batı Avrupa ile Osmanlı toplumu arasındaki temel farklardan biri değildir. Küçük üretim ve küçük

⁶⁸ 1922 koşulları düşünüldüğünde, 'enkaz devraldık' söylemi, herhalde Birinci Meclis'ten sonra gelen hiçbir iktidar için bu kadar anlamlı olamayacaktır. Bu hususta bkz.: Akın (2002).

mülkiyetle karakterize olan ve giderek meta üretimine dâhil olan (geleneksel) küçük burjuvazi sınıfının dışında, ülkede, gelişmekte olan bir ticaret burjuvazisinin ve kapitalistleşen toprak sahiplerinin varlığından söz edebilmek mümkündür. Kaldı ki çiftçilerin de, tarımsal faaliyetlerinin yanında imalat işlerine de yaygın olarak girmekte oldukları ve bu kanaldan da meta üretimine dâhil oldukları bilinmektedir (Quataert, 2004: 195). Kentlerde, geçmişten arta kalan lonca üyeleri ve zanaatkârlar da, ya yeni üretim ilişkilerinin gerekliliklerine uyum sağlamakta, ya da uyum sağlayamadıkları noktada üretim araçları üzerindeki mülkiyet ve kontrollerini yitirerek kalfalar ve çıraklarla birlikte proleterleşmektedirler.⁶⁹

Sonuçta meta üretimi, büyük bir sanayileşme atılımı yaşanmazdan (yani 1930'lardaki sanayileşme çabalarından ya da XX. yüzyılın ikinci yarısındaki gelişmelerden) çok önce de toplumsal yaşamın en ücra köşelerine dek yayılmaya başlamış ve özellikle XIX. yüzyıl boyunca toplumsal dokuyu çok yönlü bir biçimde dönüştürmüştür. Bu itibarla, CHP'nin ve hatta öncesinde de İttihat ve Terakki'nin, kapitalizmi ve/ya burjuvaziyi ve/ya özel olarak Türk-Müslüman burjuvazisini yoktan var etmeye çalıştığı iddiası⁷⁰ ampirik verilerle rahatlıkla çürütülebilecek ve bu nedenle artık tümüyle geride bırakılması gereken bir önermedir. İttihat ve Terakki ile CHP, ülkedeki kapitalistleşme dinamiklerinin yaratıcısı değil; aksine, bunun bir sonucudur ve Cora'nın (2013: 27; 2015b: 39) da belirttiği gibi, daha millî iktisat politikasından önce de gayrimüslim burjuvaziyle rekabet hâlinde bir Müslüman/Türk burjuvazisi mevcuttur.

⁶⁹ Söz konusu dönemin emek tarihi de, Türkiye'de yoğun olarak çalışılan bir konu değildir. Bununla birlikte yakın dönemde yapılan çalışmalarla literatürdeki bu eksiklik hem kuramsal hem de olgusal düzeyde nispeten doldurulmaya başlanmıştır. Bu doğrultudaki çabalara yönelik olarak bkz.: Akkaya (2010), Atabaki ve Brockett (2012), Çetinkaya ve Alkan (2015), Makal (2015), Toprak (2016b), Quataert (2013), Quataert ve Zürcher (2017). Bunların yanında Yavuz Selim Karakışla, Can Nacar, Attila Aytekin, Doğan Çetinkaya ve Erol Ülker gibi araştırmacıların yurtiçi ve yurtdışında yayınlanan çalışmaları da yine söz konusu döneme ait bu eksikliği doldurma yönünde önemli katkılar sağlamaktadır. Türkiye'de işçi sınıfı tarihiyle ilgili yazının gelişim seyrini değerlendiren ve özellikle son yıllarda bu alana yönelik artan ilgide E. P. Thompson'ın özel rolüne dikkat çeken bir metin için Çetinkaya'ya (2014) bakılabilir.

⁷⁰ Örneğin Aybar'ın şu tespiti, literatürde bu konudaki yaygın kabullerin bir özeti olarak kabul edilebilir: "Burjuvazi bey takımının yarattığı, koruduğu, devlet hazinesinden besleyerek yetiştirdiği bir sınıftır" (Mumcu ve Aybar, 1993: 191).

Bu kısım boyunca aktarılan tüm bu bilgilerden çıkartılması gereken temel sonuçlar ise şunlardır: Birincisi, Osmanlı’da modernleşme sürecinin kazananları olduğu kadar, kaybedenleri de vardır. Yani bu süreç, iktidarda hiç değişmeden kalan bir grubun ya da zihniyetin, ülkeyi Batılı kurumlarla donatma mücadelesinden ibaret değildir. Söz gelimi, ülkenin gümrük kapılarının ardına kadar açılmasından sonra akın eden yabancı sermayenin girişimlerinden, bu girişimciler haricinde kimi nüfuzlu Osmanlı yöneticileri (ve hatta hanedan üyesi mensupları da) önemli paylar alabilmektedirler. Hâlâ önemli bir tartışma konusu olan loncalara tanınan ayrıcalıkların ortadan kaldırılması ve esnafın adeta koruyucusu rolünü üstlenmiş Yeniçeri ocağının dağıtılması da, ülkenin ekonomik faaliyetlerinin bir bölümünde üretim ve dağıtımda belirli ayrıcalıkları ellerinde tutan kesimlerin aleyhine olan bir gelişmedir. Bu gelişme, esnaf-yeniçeri koalisyonu karşısında; onlara rağmen faaliyetlerini sürdürmeye çalışan yabancı ve yerli girişimciler ile hem ekonomik hem de idari faaliyetleri kısıtlanan bürokratlarınsa lehine olan bir durumdur (Aytekin, 2015b: 52-53). Bir yanda sarraf ve mültezimler, diğer yanda devletin yönetici kadroları ve diğer bir yanda da yabancı büyükelçilikler ile onların himayesindeki kimi “işbilir” kimselerden oluşan bu yeni blok, Tanzimat’ın da arkasındaki asıl güçtür.

Aynı şekilde, mirî sistemdeki çözülmeye paralel olarak toprağın giderek metalaşmaya başlamasından sonra, toprakta, ekonomik liberalizmin temel ilkelerinin uygulanmaya başlamasının (örneğin, toprağın serbestçe alınıp satılabilen ve miras bırakılabilen bir şey olarak tanımlanmasının, taşradaki askerî ve siyasi güç odaklarının merkezî hükümetçe temizlenmesinin ve ekonomik faaliyetin hukuken eşit durumda olan bireyler arası bir ilişki formuna sokulmasının) da kazananları ve kaybedenleri vardır. Tıpkı, aşağıda ayrıca ele alınacak, Osmanlı’nın son dönem sosyo-ekonomik yapısına büyük etkileri olan millî iktisat politikasının da kazananları ve kaybedenleri olacağı gibi...

Bu nedenle tüm bu gelişmeler, basitçe, ülkeyi modernleştirmek isteyenler ile gericilerin ya da Batıcılar ile kültürünü korumaya çalışanların mücadelesinin yansımaları olarak özetlenemezler. Tüm bunları, devleti yönetenlerin çeşitli reform girişimleri olarak değil; asıl olarak, yerli-yabancı, çıkarları birbiriyle çelişkili kesimlerin aralarındaki mücadelelerin tezahürleri olarak görmek gerekmektedir. Yine bu nedenledir ki süreç içinde geriye dönüşler, çelişkili gelişmeler de yaşanabilmektedir. Özetle modernleşme

sürecinin -tıpkı herhangi bir sınıflı toplumda olduğu gibi- Osmanlı'da da, çıkarları birbirleriyle çelişkili sınıfların mevcut olduğu bir toplumsal yapıda yaşandığı göz önünde bulundurulmalıdır.

İkinci olarak, yukarıdaki açıklamalar, Osmanlı'daki dönüşümün ne zaman başladığı hususunda da literatürdeki yaygın kabullerin yeniden değerlendirilmesini gerektirmektedir. Eğer Osmanlı'daki dönüşüm, siyasi öznelerin iradi talepleri merkeze alınarak incelenirse, o vakit, bu dönüşümün askerî alanda başladığı düşünülecektir.⁷¹ Hikâyenin bu perspektiften okunuşu bilindiktir: Osmanlı Devleti savaşlarda aldığı mağlubiyetler neticesinde kendine bir çeki düzen verme gereği görür ve gerçekleştirilen ilk reformlar da bu nedenle askerî konularda olur. Gerçekten de iradi bir biçimde bir şeyleri değiştirme çabasında, siyasal iktidarların kadrajına ilk olarak askerî konular girmiş olabilir. Ancak soru, “Osmanlılar, reformları ilk olarak hangi alanda başlattı?” şeklinde değil de, “Osmanlı Devleti'nde sistemin geleneksel işleyişi, ilk ve geriye dönüşsüz olarak nerede sekteye uğradı?” şeklinde formüle edilirse, süreci XVI. yüzyıla kadar geri götürebilmek mümkündür. Nitekim Timur (2014: 82) da, Osmanlı'nın klasik düzeninin, “16. yüzyılın sonlarından itibaren tımar sisteminin bozulmasıyla ve resmî tarih yazıcılarının Celâlî İsyanları dediği köylü ayaklanmalarıyla sarsılmaya başla[dığını]” ifade etmektedir. Bir yandan askerî, bir yandan idari ve bir yandan da ekonomik boyutu olan tımar sisteminin bozulmasının, doğal olarak tüm yapıya tesir edecek sonuçları olmuştur. Görüldüğü gibi, değişimin, tümüyle ya da ağırlıklı olarak özneler ve onların niyetleri üzerinden okunması durumunda, toplumsal ilişkilerin yeniden-üretimini nasıl sekteye uğradığı konusu da -en iyi ihtimalle- ikincil planda kalmaktadır. Geriye de, Batı'dan uzman, kurum, usul ve teknoloji ithal etmeye çalışan padişahlar, kudretli paşalar ve aydınlar kalmaktadır -ki oysa bu, gerçekliğin sadece bir bölümüne tekabül etmektedir.⁷² Eğer Osmanlı'daki dönüşüm sadece, iktidar çepherindekilerin irade ve pratiklerinden

⁷¹ Örnek olarak bkz.: Belge (2012: 541 vd); Toker ve Tekin (2007: 82).

⁷² Karşılaştırınız: “Osmanlı'nın ‘düşüş’ü olarak görülen şey aslında Osmanlıların -ne kadar esnek olursa olsun- kendi sınıflandırıcı sistemlerinin, kendisiyle beraber kapitalizm, endüstrinin gelişmesi ve meşruiyetçiliği getiren Batılı-Avrupalı etkileşimli sistemden daha az kullanışlı olduğunu kavramasıdır. Osmanlı devlet adamları, bu Avrupalı kurumların, daha sonra Durkheim'ın kullandığı anlamda bir dayanışmanın tabanını yaratan etkileşimli süreçlerle bağlantılı olduğunu fark etmiştir” (Mardin, 2013: 151-152).

kaynağını alıyor olsaydı, bu değişim gerçekten de bir ‘reformlar dizisi’ne indirgenebilirdi. Oysa Osmanlı’da hiçbir tasarının, hiçbir Avrupalı uzmanın, hiçbir fermanın ürünü olarak görülemeyecek birtakım dinamikler, XVI. yüzyıldan beri toplumsal yaşamın derinliklerine tohumunu bırakmaktaydı. Harman (2017: 281), “[d]evrimci olayların herhangi bir kısa öyküsü, zorunlu olarak, göze batan olaylar ve en iyi bilinen kişiler üzerine odaklanır. Ama bir devrim her zaman bundan daha fazla bir şeydir” diye yazmakta ve şöyle devam etmektedir: “Toplumsal güçler dengesinde, çok uzun dönemlerde meydana gelen yavaş, çoğu kez fark edilemez gelişmelerden kaynaklanan, ani bir değişiklik söz konusudur.” Osmanlı-Türkiye coğrafyasında yaşanan da budur.

Yukarıdakiyle ilişkili ama yine de ayrıca belirtilmesi gereken üçüncü bir sonuç olarak şunu da belirtmek gerekmektedir: Osmanlı’da/Türkiye’de kapitalistleşme dinamikleri tümüyle dışarıdan ya da içeride tepeden dayatılan bir şey değil; kökleri, Osmanlı’nın Klasik Dönemi’nin sonuna kadar dahi götürülebilecek *içsel* bir eğilimdir. Bu nokta ayrıca, kapitalistleşmenin, İttihat ve Terakki veya CHP iktidarları döneminde tümüyle yoktan başlatılan bir süreç olmadığını ve Müslüman-Türk girişimcilerin, İttihat ve Terakki ile CHP eliyle yoktan var edilmediğini ortaya koyması açısından da kritiktir.

Dördüncüsü, buna rağmen, Osmanlı kapitalistleşmesi tümüyle içsel (sermayenin yerli dinamiklerle yavaş yavaş serpilmesi şeklinde) bir gelişim yaşamamış; özellikle XIX. yüzyıldan itibaren uluslararası kapitalizme eşitsiz bir biçimde eklemlenerek sürmüştür. İşte bu noktada da geç modernleşme deneyimlerine özgü bir özellik olarak ‘refleksivite’ devreye girmektedir. Gerçekten de İttihat ve Terakki iktidarından beri siyasi yönetici, hem kapitalizmin gelişmesinde hem de Müslüman/Türk bir burjuvazinin gelişiminde devlete önemli bir rol yüklemiş ve bu rolün gerekliliğini, gecikmişlik koşullarıyla ilişkilendirmiştir. Bu noktada da şu kritik soru gündeme gelmektedir: Değinilen bu özellik, İttihat ve Terakki ile CHP’nin ve dolayısıyla Türk modernleşmesinin benzersiz bir yanına mı işaret etmektedir?

Aslında kapitalizmin gelişiminde devletin önemli bir rol oynaması öz itibarıyla Osmanlı’nın son dönem ve Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk dönem iktidarlarının *sui generis* bir özelliği değildir. Dünyanın hiçbir yerinde belirli bir uğrakta kapitalist gelişme, devletin bu yöndeki irade ve edimlerinden tümüyle bağımsız olarak

gerçekleşemez. Aksini düşünmek, devletin örneğin tümüyle feodal nitelikte olan bir siyasi yapıda ya da günümüz kapitalist-ulus devletlerine özgü bir yapıda olmasının, sermayenin gelişimi açısından hiçbir fark yaratmayabileceğini iddia etmeye varır. Yani devletin müdahalesi olmadan da kapitalizmin serbestçe gelişip serpilebileceği fikri, liberalizmin ‘sivil toplum - politik toplum’ dikatomisinden kaynağını alan ideolojik bir yanılsamadır.

Dolayısıyla kapitalizmin gelişiminde Türkiye’de de devletin önemli bir rol oynamasında öz itibariyle eşsiz, biricik herhangi bir yan yoktur. Belirli bir tarihsel uğrakta, sermayenin eğilim ve beklentilerini yansıtan ve onların çıkarlarını gerçekleştiren bir yapıya doğru devletin dönüşümü, Türk modernleşmesine mahsus herhangi bir özgünlük taşımamaktadır. Bu hususta Türk modernleşmesini Batı Avrupa deneyimlerinden ayıran temel yan, söz konusu dönüşümün bariz bir refleksif nitelik taşımış olması ve egemen sınıfların görece güçsüzlüğüdür -ki aslında yine bunlar da, Türkiye’nin, dünya tarihindeki eşsiz bir yanına işaret etmez-. Değinilen bu iki husus, Türk modernleşmesinin tikel boyutunu ilgilendiriyor olması sebebiyle üçüncü bölümde detaylı olarak ele alınacaktır.

Türkiye’de modernleşme sürecinin farklı alanlardaki (ideolojiye, devlet örgütünün yapısına, üretim ilişkilerine, hukuka, teknolojik gelişmelere dair) temel izlekleri, özet olarak yukarıda sıralananlardır. Kuşkusuz çizilen bu genel resim, ele alınan tüm öğelerde kesintisiz bir istikamette ilerleyen ve çelişkisiz bir değişime işaret etmemektedir. Yine de en genel planda, modern-öncesi bir toplumsal sistemin hemen tüm detaylarında çözülmekte olduğu ve yerini, yeni bir yapıya terk etmekte olduğu görülmektedir. Bu bölümün bundan sonraki kısımlarında, burada ana hatları özetlenen değişimler içerisinde, bu sürecin, Türkiye’ye ya da diğer geç modernleşme deneyimlerine özgü olmayan; yani az-çok evrensel nitelikte kabul edilebilecek temel özelliklerine işaret edilecek ve Türkiye’de siyasal öznelerin, süreç içerisindeki ‘özneliği’ sorgulanacaktır.

2.3. UYGARLIK TARİHİ VE KENDİ TOPLUMU KARŞISINDA SİYASİ ÖZHENİN ‘ÖZNELİĞİ’

2.3.1. Modernleşme Süreçlerinde Öznenin Belirleyiciliği

Bir önceki kısımda aktarılanlar ışığında, başlangıç olarak şu tespiti yapabilmek mümkündür: Türk modernleşmesi -tıpkı çalışmanın birinci bölümünde modernleşmeye dair yapılan genel tanımda da belirtildiği gibi- iktisadi, siyasal ve ideolojik sonuçları olan ve toplumsal formasyonun tüm düzeylerine yansımaları itibarıyla, bütünsel olan bir dönüşümdür. Dönüşümün boyutları gerçekten muazzamdır: Modernleşme sürecinde devlet örgütü bambaşka bir nitelik kazanmakta, idari kadrolar genişlemekte ve devletin toplumsal yaşama müdahale olanakları artmaktadır. Bu süreçte ülkede egemenliğin meşruiyet kaynakları da değişmekte; kan bağına ve dine dayalı egemenlik anlayışı değer kaybederken modern döneme özgü yeni ideolojik motifler ortaya çıkmaktadır. Ayrıca yine bu dönemde, ülkede sınırlı da olsa bir kamusal alan oluşmakta ve çeşitli düzeylerde temsilî mekanizmalar işlemeye başlamaktadır. Bu son sayılanlar, matbaanın gelişiminin ivmelendirici etkisiyle de birleşerek siyasetin tarzını ve çehresini radikal biçimde dönüştürmektedir. Artık siyaset, kapalı kapılar arkasında oynanan bir oyun olmaktan çıkmaya, kamusal alana taşınmaya başlamaktadır. Onaltıncı yüzyıldan beri var olan ticarileşme eğilimleri, bazı teknolojik gelişmeler ve ülkeye yabancı sermayenin girişi ile XIX. yüzyılda hız kazanırken, bu gelişmeler de ülkenin demografik yapısını yavaş yavaş dönüştürmektedir. Ayrıca kırdaki ve kentlerdeki kapitalistleşme eğilimlerine paralel bir biçimde bir yandan modern bir olgu olarak bireyin doğuşu gerçekleşmekte ve toplumdaki sınıfsal bölünmeler yepyeni bir muhteva kazanmakta; diğer yandan da ülkedeki mevcut hukuk normları dönüşmektedir. Hukuk önünde eşitlik fikri, ticari hayatı düzenleyen kapsamlı değişiklikler, uzun zamandır gerçekleşen bir olgu olarak toprağın metalaşmasının yasal dayanaklarının oluşturulması, özel mülkiyetin güvence altına alınması ve bir yurttaşlık konseptinin ortaya çıkışı gibi gelişmeler de bu süreçte gerçekleşmektedir.

Tüm bu gelişmeler ve bunların genel doğrultusu, en kalın konturlarla, tüm yerkürede uygarlığın içerisinde bulunduğu devinimle az-çok aynı istikamette bir tarihsel harekete

işaret etmektedir. Bu, en basit tarifiyle, modern-öncesi bir toplumsal yapıdan; kapitalist bir ulus-devlete dönüşümün hikâyesidir.

Ayrıca unutulmamalıdır ki özel olarak 1908 İhtilali (ki bu ihtilal hemen her anlamda 1923'ün de öncülüdür), 1905 Rus, 1906 İran, daha uzakta; 1910 Meksika ve 1911 Çin İhtilalleri ile de çağdaştır. Yani bu tarihlerde Türkiye'nin komşularında ya da daha uzak coğrafyalarda da devrim rüzgârları esmektedir. Tıpkı biraz daha önceki tarihlerde Batı Avrupa'da da estiği gibi... Nitekim Savran (2011a: 132), da Rus, İran, Meksika, Çin ve Osmanlı'daki (1908) ihtilal hareketlerinin eşzamanlığının bir rastlantı olmadığını vurgulayarak, şöyle yazmaktadır:

[Bu eşzamanlılık] 18. yüzyılda Britanya'da hâkim duruma gelen ve 19. yüzyıl boyunca Avrupa'da yerleşen kapitalist üretim tarzının, bu süre içinde Avrupalı olmayan toplumlara adım adım nüfuz etmesinin ve 20. yüzyılın başında bütün bu toplumların kendilerinin kapitalizme geçiş için şu ya da bu ölçüde hazır hale gelmiş olmalarının bir sonucudur.⁷³

Dolayısıyla söz konusu tarihlerde eski toplumsal sistemlerin bir bir çözülmesi, Türkiye coğrafyasına ve buradaki siyasi öznelerin (Jön Türklerin, İttihatçıların ve CHP'nin) iradelerine mahsus bir tarihsel gelişme değildir. Giddens'in (1994: 14) yazdığı gibi, “[d]ünyanın değişik bölgeleri birbirleriyle bağlantı içine çekildikçe toplumsal dönüşümün dalgaları âdeta bütün yerküre yüzeyi boyunca çarpmaktadır.” XIX. yüzyıldan yirminci yüzyıla dönülürken Osmanlı coğrafyasında da olan budur. Mesele böyle konulacak olursa, Türkiye'deki devrim sürecinin, yüzyılların Osmanlı devlet geleneğini kuşanmış bir bürokrat grubunun devleti kurtarma projesine indirgenemeyeceği de ortaya çıkar. Binlerce yıllık uygarlık tarihi açısından bakıldığında oldukça kısa denilebilecek bir süre zarfında; bir-iki asırlık bir süre içerisinde tüm yerkürede kapitalizm-öncesi, modern-öncesi toplumsal yapılar bir bir çözülmektedir ve Türkiye ise bunun, sadece, görece (Batı Avrupa'ya kıyasla) gecikmiş bir mevzisi.

⁷³ Eklemek gerekir ki Savran'ın da, kendi sorunsalları çerçevesinde de olsa, söz konusu senkronizasyonu vurgulamasının nedeni; bunu, tıpkı bu çalışmada da olduğu üzere metodolojik özgüçülüğün eleştirisinde kullanmasıdır: “Türkiye'nin tarihsel gelişme bakımından kendine özgüçlüğü ('particularism' veya 'exceptionalism') tezlerini ısrarla işleyen ve gerek 1908 Devrimi'ne gerekse 1923'te cumhuriyetin kuruluşuna Osmanlı bürokrasisinin oyunları olarak bakıp burjuva devriminin atılımlarını görmezlikten gelen teorik yaklaşımların genellikle hiç sözünü etmedikleri bu senkronizasyon da 1908'in burjuva devrimi karakterine ilişkin önemli bir karinedir” (2011a: 132).

Bu bağlamda İlhan Tekeli (2000: 73) de, “[b]ir ulus ölçeğinde ele alındığında reform çabaları, tarihselliğin dışına çıkış olarak görülebilirken, dünyanın tümünün tarihselliğine referansla ele alındığında, reformu yapan elitlerin sadece kendilerine düşen rolü oynadıkları kolaylıkla kavranacaktır” demektedir. Geniş bir perspektiften bakılabildiğinde meselenin özü budur. Yine Tekeli’nin aynı yerde işaret ettiği gibi, böyle bir tespitle çözümlemeye başlanamadığında, bu sürecin eleştiricilerinin önemli bir bölümü için (ki bunlar aşağıda örnekleneyecektir), modernleşme süreci, kolaylıkla ‘batı(lı)laşmaya’ dönüşecektir. Yani bu andan itibaren, “yaşanan dönüşümü eleştirmek, olup bitenin topluma yabancı ve suni olduğunu, yüzeysel ve Doğunun özüyle uzlaşmayan bir taklit olduğunu anlatacaklar olacaktır.”

Bu bölümün önceki kısımlarından, yani Türk modernleşmesinin tarihsel gelişimine dair yapılan genel özetten çıkartılması gereken diğer bir temel sonuç da şudur: Türk modernleşmesi, sadece idari/siyasal ya da sadece kültürel/ideolojik çıktılarıyla tanımlanamaz. Osmanlı Devleti’nin son ve Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk döneminde, ülkenin hem iktisadi, hem siyasal, hem de ideolojik düzeyleri, birbirleriyle ilişkili bir biçimde değişmektedir ve bu nedenle süreç, bütünsel bir nitelik arz etmektedir.

Öyleyse, tüm yapının bambaşka bir biçime doğru dönüşümü basitçe, belirli öznelerin (III. Selim, II. Mahmut, Tanzimatçılar, Jön Türkler, İttihat ve Terakki ya da CHP’nin) siyasi kararlarına ve edimlerine indirgenemeyecek kadar büyük, karmaşık, yer yer çelişkili ve uzun bir süreçtir. Başka bir ifadeyle, -bir önceki kısımda değinilenler göz önünde bulundurulduğunda açıktır ki- uzun bir zaman dilimine yayılan bu dönüşümün tüm boyutlarıyla, tüm detaylarıyla, planlı-programlı bir biçimde, birileri tarafından tasarlanabilmesi ve uygulanabilmesi zaten mümkün değildir.

Oysa -sıradaki kısımda uzun uzadıya örnekleneyeceği üzere- modernleşme tartışmalarında yaygın olarak, bu sürecin ortaya çıkardığı sonuçlar, siyasi öznelerin düşünceleri, tercihleri ve edimleri merkeze alınarak okunmaktadır. Elbette bunlar da kendi başlarına, kapsamlı tenkitlerin konusunu oluşturabilirler. Ancak neyin, nasıl ve ne şekilde dönüştüğünün, tek başına Jön Türkler, İttihat ve Terakki ya da CHP gibi öznelerin iradi eylemliliklerine bağlanması önemli bir sorundur.

Aslında bu bölüm boyunca değinilen istisnasız her bir değişim ögesi de elbette, içinde insani pratiği ve iradeyi barındırmaktadır ve bu anlamda, bir tabiat olayı ya da fizikteki bir yasa gibi, öznelere dışsal değildir. Dahası, bu çalışmanın üçüncü bölümünde detaylıca üzerinde durulacağı gibi, geç modernleşme deneyimleri (ki bu özellik de siyasi öznenin kendi başına belirleyebileceği ya da tercih edebileceği bir durum değildir), tam da gecikmişlikleri nedeniyle planlamacı olmaya daha meyillidirler.

Tüm bunlara rağmen, yine de modernleşme gibi devasa ve uzun bir periyoda yayılan bir dönüşümü, siyasi öznelerin ne istedikleri veya süreci nasıl anlamlandırdıkları ile açıklayabilmek mümkün değildir. Ortaya çıkan sonuç ('bileşke' de denilebilir), karmakarışık ve sayısız etkenin içinde devindiği bir nesnelliğin ve o nesnelliğin içinde yaşayan, onlar tarafından belirlenen öznelerin diyalektik bir etkileşimi olarak okunmalıdır. Bir formülle basitleştirilerek şöyle de ifade edilebilir: *Türk modernleşmesi ve ona dair tüm sonuçlar = III. Selim'in + II. Mahmut'un + Tanzimatçıların + Jön Türklerin + İttihat ve Terakki'nin + CHP'nin düşünce ve edimleri...* Türk modernleşmesini işte böyle bir formülasyonla düşünmek, yöntemsel bir problemidir. Hatta bu formülasyon, eşitliğin ikinci tarafına başka özneler (örneğin II. Abdülhamit ya da Ahrar Fırkası vb.) eklenerek de genişletilebilir. Ancak sorun yine ortadan kalkmayacaktır. Çünkü burada sorun, tüm bu değişimlerde bizatihi öznelerin kararlarının ve edimlerinin rol oynayıp oynamadığı meselesi değildir. Sorun, bizatihi bu kararların ve edimlerin de bir sonuç olduğu gerçeğine gereken önemin verilmemesidir. Sorun, modernleşme gibi, yepyeni bir yapı ortaya çıkaran bir süreçte, öznelere, insanlığın hiçbir döneminde, hiçbir yerde sahip olmadığı ve olamayacağı, tarih ve toplum üstü bir belirleyicilik rolü atfedilmesidir.

Nitekim modernleşmenin yaratıcısı olarak görülen siyasi öznelerin bizatihi kendileri de aslında modernleşmenin ortaya çıkardığı sonuçlara dâhildirler. Söz gelimi, İttihat ve Terakki'nin ve CHP'nin siyasal sistem içindeki varlıkları dahi, siyasetin yüzyıllardan beri süregelen meşruiyet dayanaklarının değişmeye başlamasının bir sonucudur. Başka bir ifadeyle, dinsel, mistik ya da kalıtsal herhangi bir meşruiyet ögesine dayanmadan da siyasetin içinde olabilme olanağının belirli bir seviyeye gelebilmiş olması, hem İttihat ve Terakki'nin, hem de CHP'nin önünde bulduğu tarihsel/toplumsal bir imkândır.

Hatta bir örgüt olarak, bir siyasi parti fikrinin gelişimi dahi, başlı başına modern bir olgudur.

Aynı şekilde, sık sık öykünmecilikle eleştirilen bu siyasi öznelerin, dünyanın başka yerlerinde neler olduğunu ya da uzak diyarlarda insanların neler düşündüklerini yakından takip edebiliyor olmaları da, başlı başına yine modernleşmenin bir sonucudur. Daha önceki yüzyıllarda insanların, dünyanın başka yerindekilerle temas kurabilme ya da örneğin, gazeteler aracılığıyla yabancı ülkelerdeki gelişmelerden haberdar olabilme ya da binlerce kilometre ötede yazılan kitaplara ulaşım onları okuyabilme olanakları ya yoktu ya da bu olanaklar son derece sınırlıydı. Bu itibarla, öykünmenin ya da bu çalışmada tercih edilen terimle ‘refleksitivite’nin söz konusu olabilmesi dahi, modernleşmenin ve onun eşitsiz gelişiminin yol açtığı nesnelliklerin bir sonucudur.

Hepsinden öte, yukarıda adları anılan siyasi öznelerin, dönüşümüne -az ya da çok- yön verdikleri toplumun, söz konusu tarihlerde büyük dönüşümlere gebe olması bile başlı başına yapısal bir olgudur. Zira bu özneler, klasik biçimiyle gayet iyi işlemekte olan bir toplum yapısının içerisine doğup, günün birinde, birden bire bu toplumu dönüştürmeye koyulmamışlardır. Söz konusu sistematik (Osmanlı’nın toplumsal formasyonu), en az XVI. yüzyılın sonlarından beri bir dönüşüm (hem bir çözülüş hem de bir oluşum süreci) içerisinde. Özetle, yine bu açıdan da ‘tarihi yapan’ özne, aslında bizatihi mevcut tarihsel koşulların belirleyiciliği altındadır.

Dahası, 1923’ün de öncülü olan 1908 İhtilali’nin, hem kapitalistleşme süreçlerinin Osmanlı topraklarında en çok mesafe kat ettiği, hem de yepyeni ideolojik tasarımların ilk olarak boy attığı coğrafya olan; Selanik ve hinterlandı Makedonya’da gelişmesi de tesadüf değildir.⁷⁴ Üstelik söz konusu coğrafya, sadece 1908 İhtilali’nin ilk üssü ve onun öncü kadrolarını yetiştiren topraklar değil; aynı zamanda, 1916’da Yunanistan’da monarşiye son verecek devrimci hareketin de üssüdür (Tekeli ve İlkin, 2003: 5-6).⁷⁵

⁷⁴ İttihat ve Terakki’nin gelişimini, örgütün doğduğu yer olan Makedonya coğrafyasının sosyo-ekonomik özellikleri ve/ya ‘Makedonya sorunu’ ile ilişkili olarak ele alan detaylı araştırmalar için bkz.: Adanır (2001), Hacısalıhoğlu (2008), Tekeli ve İlkin (2010), Tokay (1996).

⁷⁵ Hatta Tekeli ve İlkin (2003: 6) ilginç bir rastlantı olarak, Monarşi karşıtı Venizelosçu hareketin Selanik’te konuşlandığı binanın, daha önce, İttihat ve Terakki’nin merkez-i umûmî binası olduğunu aktarmaktadır. Bu kadarı, elbette bir tesadüftür. Ancak Selanik ve çevresinin

Özetle, Türkiye’de modernleşme sürecinde öne çıkan siyasi öznelerin, onları kuşatan nesnel belirlenimlerin dışında ya da üstünde bir varlığa sahipmiş gibi ele alınmamaları gerekmektedir. Özneler, içinde yaşadıkları ve bizatihi kendi varlıklarını da *belirleyen* nesnellikler içinde düşünüp, yine bunlar içinde hareket etmektedirler ve tarih sahnesinde de, yeni bir egemen sınıf bloğunun iktidarını kuracaklardır. Yani Türk modernleşmesinin ‘yapıcı’larının bizatihi kendileri de, bu sürecin ve bu sürecin beraberinde getirdiği dinamiklerin bir ürünüdürler. Jön Türkler, İttihat ve Terakki ya da CHP gibi siyasi öznelerin tarihsel önemleri, içinde yaşamakta oldukları nesnelliğin basit birer taşıyıcısı olmaktan öteye geçebilmiş olmalarıdır. O nesnelliği dışarıdan, yoktan var etmemişlerdir.

Bu nedenle eski ve yeni toplum arasındaki farklılıklara bakılarak, bu özneler -ister övgü isterse de yergi şeklinde- bu farklılıkların yaratıcısı olarak nitelenemezler. Aksi, tanım itibariyle öznenin, içinde devinmekte olduğu nesnelliğe dışsal olmasını gerektirirdi. Hâlbuki böyle bir siyasal özne, hiçbir yerde ve tarihin hiçbir döneminde var olmamıştır.

Sonuç olarak, Türkiye’deki modernleşme tartışmalarını, Jön Türkler, İttihat ve Terakki ya da CHP’ye yönelik övgü ve yergilerin ötesine taşımak; bu anlamda, yapıyı ve onun tarihsel hareketini öznelerle öncelemek gerekmektedir.⁷⁶ Bu öznelerin

sadece İstanbul’a karşı değil; “Atina aristokrasisine karşı da ikinci bir burjuva devrimine merkezlik etmesi”ni de tesadüfe bağlayabilmek mümkün değildir (Tekeli ve İlkin, 2003: 6). Yazarlar, bu hususta oldukça çarpıcı bir örnek olarak 1906-1907 yıllarında Erzurum’da faaliyet gösteren ‘Can-Verir’ örgütünden bahsetmektedirler: “Bu örgütün sınıfsal yapısı Selânik hareketi ile büyük benzerlikler göstermektedir. Hareket, Erzurum’un yerlilerinden çok sayıda tüccar ve küçük burjuva, subay ve küçük bürokratin desteğine sahiptir [...] İstekleri arasında anayasanın yürürlüğe konulması gibi [...] demokratik talepler yer almaktadır. Bu hareket 1906 ve 1907 arasında birkaç kez başkaldırı düzenlemesine ve bir keresinde Erzurum şehrini bir haftadan daha uzun süre kontrol etmesine karşın, başarıya ulaşp Meşrutiyet’in ilanına yol açamamıştır. Erzurum örneği, Selânik ve çevresinde oluşan hareketin başarısında özel çevre koşullarının etkisini kanıtlaması açısından ilginçtir” (2003: 5). Resneli Niyazi küçük bir grupla dağa çıktığı anda, Makedonya coğrafyası, monarşist güçler için adeta mayın tarlasına dönecektir. İrili ufaklı, Abdülhamit karşıtı birçok oluşum içinde, devrime uzanan yolu açacak grup Makedonya’da konuşlananlar olacaktır.

⁷⁶ Söz konusu örgütlerin öncülüğünde siyasal iktidarın sınıfsal muhtevasının nasıl bir değişim geçirdiği sorunsalı ise bilinçli bir biçimde bu bölüm boyunca detaylı olarak tartışma konusu edilmedi. Çünkü bu konunun etraflıca çözümlenebilmesi için, modernleşmede gecikmişliğin ve kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişiminin, ülkedeki sınıfsal dinamikleri ve ‘sınıf-siyasal

ne düşündükleri, içinde yaşadıkları nesnelliği nasıl anlamlandırdıkları, neyi başardıkları ve neyi başaramadıkları da elbette tartışma konusu edilebilir. Ancak modern-öncesi bir toplumun modern bir topluma dönüşümü gibi karmaşık, sayısız faktörle koşullanan devasa bir dönüşüm, öznelerin düşünce ve iradeleriyle açıklanamaz. Asıl açıklanması gereken, öznelerin tercih ve edimlerinin niye o ya da bu yöne evrildiği; hangi etmenlerin bu öznelerin hareketlerini koşullandırdığı ve hatta tarihin, neden bu öznelere başrol oynama imkânını verdiğidir. Böyle bir açıklama tarzı ise siyasal öznelerin, yapısal koşullar karşısında dipnotlara indirgenmesini gerektirmektedir. Oysa sıradaki kısımda detaylı olarak üzerinde durulacağı üzere, Türkiye’deki literatürde çoğunlukla bunun tam tersi bir istikamet izlenmekte; özne-merkezli tarih yazımı, hemen her durumda metodolojik özgücülükle de birleşerek, Türkiye’de modernleşme tartışmalarına damgasını vurmaktadır.

2.3.2. Türkiye’deki Literatürde Öznenin Belirleyiciliği ve Metodolojik Özgücülük

Günümüzde devam etmekte olan popülerliğini de göz önünde bulundurarak, modernleşme tartışmasını siyasi öznelerin iradeleri ve eylemlerini merkeze koyarak ele alan ve ‘biz bize benzeriz’ anlayışını yeniden üreten düşünürlerin incelenmesine Cemil Meriç örneğiyle başlanabilir. Meriç, Türk aydınlarının ve siyasal iktidarlarının, uygarlık ülküsünü, Batı’nın bir çeşit taklidine, kopyasına sığdırdığı görüşündedir. Bu iddia, Türk modernleşmesine yönelik eleştirilerin en baş temalarından birisi olması itibarıyla alışıldıktır. Batı’nın “Tanzimat’tan beri pervanesi” olduğumuzu söyleyen (2011: 238) ve “Tanzimat’tan beri hazır elbiseye meraklıyız, hazır elbiseye ve hazır medeniyete” diyen Meriç (2011: 274), Batı’nın, uygarlığın yegâne kaynağı olmadığı görüşündedir. Hatta bu yüzden, ‘uygarlık’ ve ‘medeniyet’ kavramlarının yerine, İbn-i Haldun’un ‘umran’ını; ‘kültür’ kavramının yerine ise ‘irfan’ denmesini tercih eder. Çünkü kavramların somuttaki karşılıkları bir ve aynı değildir (Koyuncu-Lorasdağı ve Onur-İnce, 2004: 263). Bununla birlikte, oryantalizme yönelik olarak haklı bir noktadan

temsil’ ilişkisini nasıl belirlediğinin ortaya konulması gerekmektedir. Bu, çalışmanın üçüncü bölümünün konusudur.

kalkan bu eleştiri, pek çok muadilinde olduğu gibi Meriç'te de özgücülüğe ve yer yer de Doğu güzellmelerine varır:

Biz apayrı bir medeniyetin çocuklarıyız; düşman bir medeniyetin, bambaşka ölçüleri olan, çok daha eski, çok daha asil, çok daha insanca bir medeniyetin (2013: 99).

İrfanı hisarla kuşatmış Doğu, mâbede bezirgân sokmamış [...] Asırlar geçti, birer birer söndü meşaleler. İrfan asâletini kaybetti. Hafızaya çakıl taşı gibi saplanan bilgi kırıntılarına yeni bir ad bulduk: kültür (2013: 101).

İrfan neden asaletini kaybetmiştir? Mabedine bezirgân sokmayan Doğu'da neden meşaleler sönmeye yüz tutmuştur? Meriç'te bu ve benzeri sorulara kapsamlı toplumsal çözümlemelerle somut ve açık yanıtlar bulabilmek mümkün değildir. Meriç, toplumsal ve tarihsel konuları ele alırken büyük ölçüde idealist -hatta yer yer metafizik- bir zeminde yürümektedir. Böylelikle Meriç'in de, literatürdeki pek çok yaygın temayı yeniden ürettiği görülmektedir. Bu temalar, modernleşmenin 'Doğu-Batı' gibi bir kavramsallaştırma etrafında ve özcü bir biçimde yürütülmesi, kültürel değişimlere aşırı bir ağırlık verilmesi, toplumdaki dönüşümün büyük oranda öznelerin öykünmeciliğiyle açıklanması, 'Batılı olamadık, Doğulu da kalamadık' yakınması,⁷⁷ biz-bize benzerizcilik ve 'Batı'da sınıflar vardır, Türkiye'de yoktur' önermesidir.⁷⁸

Devlet ve bürokrasi merkezli kavrayışlar ise, Meriç'in aksine modernleşme tartışmasını birey-öznelerin eleştirisiyle sınırlamazlar. Birey-öznelerin yerine daha kompleks, başka bir belirleyen geçirirler. Ancak bu, yine aşırı bir belirleyicilik yetkisi atfedilmiş ve tarihsel ve toplumsal değişimlerin adeta dışında kalabilen bir öznedir: 'devlet-bürokrasi'. Bu yaklaşımlarda devlet-bürokrasi, modernleşme sürecindeki tüm dönüşümlere rengini ve özünü veren bir belirleyicilik kudretiyle donatılır. Yani modernleşme sürecinde ülkede neyin, nasıl ve ne yönde değiştiği ya da neden bazı şeylerin de değişmediği sorularına verilen her cevapta ortak olan bağımsız değişken, 'devlet-bürokrasi'dir. Bu yaklaşımın muhtemelen en yetkin temsilcisi Metin Heper'dir.

⁷⁷ "Batılılaşmak, Batı irfanı ile kaynaşmaksa, Batılaşmamıştık [...] Bürokratlarımız Batılaşmaktan çok, batılaşmış görünmek istiyorlardı. Avrupa'yı tanımıyorduk ama kendimizi de unutmuştuk" (2011: 229).

⁷⁸ "Batı medeniyeti liberalizme dayanıyordu, liberalizm sanayileşen Avrupa'nın, başka bir deyişle burjuvazinin dünya görüşüydü. Bizde ne sanayi vardı, ne burjuvazi" (2011: 229). "Sağcı ve solcu gibi sınıflandırmaları hiçbir zaman benimsemedim [...] Bilhassa sosyal sınıflara ayrılmamış bir ülkede sağcı solcu ne demek?" (2013: 62)

Heper'in yaklaşımı -kendisine çeşitli açılardan paralel düşünceler üreten başka isimlerle de birlikte- çalışmanın dördüncü bölümünde; yani geç modernleşme ve kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişimi tartışmalarıyla birlikte detaylı olarak tartışma konusu edilecektir. Şimdilik kısaca belirtmek gerekirse, Heper'in yaklaşımı, bürokrasiyi toplum ve tarih üstü aşkın bir özneye dönüştürmesi itibarıyla, özne-merkezli tarih yazımının sadece daha kompleks bir türevidir. Dahası bu yaklaşımda, birey-özneler kuramsal planda daha geri plana çekilir gibi gözükse de, tartışma yine dönüp dolaşıp siyasi yöneticilerin; yani yine birey-öznelerin irade ve edimlerine sürüklenmek durumundadır. Bu, devletin-bürokrasinin ve ideolojinin, içine oturduğu toplumsal formasyonun adeta dışında, bağımsız bir varoluşa sahipmiş gibi ele alınmasının, ya da tersinden ifade etmek gerekirse; yapının, onu oluşturan parçalara öncelenmemesinin yol açtığı bir sonuçtur.

Yöncü tezlerde ⁷⁹ ise, Türk modernleşmesi, 'ilerici asker-sivil aydınlar' ('zinde kuvvetler') ile 'gericiler' arasındaki uzun soluklu bir mücadele olarak okunur. Avcıoğlu, *Yön*'deki bir yazısında şöyle yazar:

Memleketimiz bir oluş krizi içindedir: Eski ve Yeni Türkiye çarpışıyor. Toplumun dinamik kuvvetleri (zinde kuvvetler de diyebilirsiniz), her ne pahasına olursa olsun, mevcut düzeni sürdürmek için direnen mutlu azınlık ile savaş hâlinindedir.

Bu, çeşitli şekillerde, Tanzimattan beri sürüp giden ve Atatürk devrimleriyle birlikte, ilk önemli başarıya ulaşan bir savaşın hikâyesidir. Ne çare ki bu gayretler, Türkiye'mizi hızla çağdaş uygarlık seviyesine ulaştırmaya yetmemiştir (1962c: 3).

Yöncü yorumda da (ve hatta genel olarak sol-Kemalizmde) asker-sivil aydınlar, tarihe ve toplumun istikametine yön vermekte yine büyük bir serbesti içinde kurgulanmaktadır. Dolayısıyla aynı bakış açısının Türkiye sağındaki pek çok muadilinden farklı olarak; Yöncüler için bu siyasi özneler, genel olarak, pozitif bir eleştirinin konusunu teşkil ederler. Yani neyin, nasıl ve ne yönde değiştiğini açıklamada

⁷⁹ 'Yöncü tezler' denilince, tirajı ortalama 20.000 olan bir fikir dergisinden (Atılğan, 2008: 242) ve başta Doğan Avcıoğlu olmak üzere, İlhan Selçuk, Şevket Süreyya Aydemir, Cahit Tanyol, Mümtaz Soysal, İlhami Soysal ve Niyazi Berkes gibi, 1960'ların önde gelen pek çok aydınının dâhil olduğu bir hareketten söz edildiğini ayrıca vurgulamak gerekmektedir. Bu anlamda tartışma konusu edilen, Türkiye siyasi tarihindeki herhangi bir dergi değildir ve bu dergi, siyasal etkileri açısından da, muhtemelen Türkiye'nin gelmiş geçmiş en etkili dergisi olma sıfatına sahiptir. Farklı dergi çevreleri arasından *Yön*'e (ve biraz sonra, Yöncülerin pek çok açıdan öncülü konumundaki *Kadro*'ya) bu çalışmada öncelik verilmesi, bu nedenlerden dolayıdır.

yine asker-sivil aydınlar belirleyicidir. Fark, bu belirleyiciliğin, pozitif bir içerikle kurgulanmasıdır. Yalnız bu siyasi öznelerin bir kusurları, başaramadıkları bir eksiklikleri olmuştur: Ülke zamanla, Kurtuluş Savaşı'nın özüne ve mantığına uygun olmayan ve son derece verimsiz sonuçlar üretmeye yazgılı bir ekonomi-politiğe; kapitalist bir kalkınma anlayışına savrulmuştur. Bu, Kemalizmin asli amaçlarına ulaşmada; yani onu tamamlamada en önemli eksiklik durumundadır.⁸⁰

Çalışmanın giriş bölümünde, tarihin siyasal özneler üzerinden açıklanma çabası ve metodolojik özgücülüğün aslında çoğunlukla yan yana, aynı paket içerisinde birlikte sunulduğu ifade edilmişti. Nitekim Yöncülerde de genel olarak bu iki ögenin yanyana geldiği görülmektedir. Yukarıda değinildiği üzere, Yöncü tezlerde tarihsel akış, aşkın birer özne olarak algılanan asker-sivil aydınların irade ve edimlerine terk edilmektedir. Buna eşlik eden yöntembilimsel tutum da 'biz bize benzeriz'ciliktir. Yöncü tezlerde de, Batı'daki gibi bir sınıfsal kompozisyona sahip olmamak, Türkiye'nin Batı toplumlarından farklı bir toplum olduğunun göstergesi olarak konulur.⁸¹ Hatta Yöncülerin, Türkiye İşçi Partisi ve Behice Boran'la girmiş oldukları polemiklerle birlikte bu benzemezlik vurgusu, giderek Osmanlı geçmişine doğru da uzanmıştır.⁸²

⁸⁰ Bu hususta özellikle bkz.: Avcıoğlu (1962a; 1962b; 1962c; 1962d; 1962e; 1963a; 1963c; 1964; 1965a; 1965b; 1965c; 1970); Devrim (1969). Bu savın kapsamlı bir eleştirisi için ise bkz.: Atılğan (2002a). Atılğan, söz konusu yazısında, "Yöncüleri, sınıflar üstü bir iktidar mücadelesine yönelten şey, doğrudan doğruya Türkiye'ye ilişkin sınıf ve tarihsel süreç analizleriydi" diye yazıyor ve şunu ekliyor: "Türkiye'nin, Mustafa Kemal'le birlikte girdiği devrimci yoldan çıkışını, onun etrafındaki ihtilâlcı kadroların aklının bazı kurnaz ve çıkarıcı çevreler tarafından çelinmesine bağlamak, elbette ki tarihin itici gücünü asker ve sivil ilerici aydınlarla gerici ve çıkarıcı kesimler arasındaki çelişkilerde görmek anlamına geliyordu. Öyleyse, tarihen ilerici olan asker ve sivil aydınlar gerici tesirlerden kurtarılıp ilerici fikirlerle donatılırsa, tarihin akışı normal seyrine dönebilirdi. Yön-Devrim hareketini, ordu ve bürokrasi içinde örgütlenmeye yönelten şey, işte bu tarih ve toplum teziydi" (2002a: 259-260).

⁸¹ Bu doğrultuda vurguların bulunduğu metinlere bazı örnekler için bkz.: Avcıoğlu (1963b; 1963c; 1965b; 1966a); Aydemir (1962); Devrim (1969); Tanyol (1962a); Tanyol (1962b); Tanyol (1962c).

⁸² Dönemi içinde, Yöncülerin bu doğrultudaki görüşlerine karşı Behice Boran'ın eleştirilerine dair birincil kaynaklar için bkz.: Boran (1962a; 1962b; 1962c; 1962d; 1962e; 1964). Yöncü tezlerin bütünlüklü bir tahlili için bkz.: Atılğan (2002b; 2008) ve Şener (2010: 77-171). Yöncüler ve Behice Boran arasındaki kuramsal tartışmaların tüm boyutlarıyla sunulduğu ve ayrıca Mihri Belli önderliğinde Millî Demokratik Devrim tezinin de tartışmaya dâhil edildiği kapsamlı bir karşılaştırma için bkz.: Atılğan (2007: 315-435).

Eklemek gerekir ki, yine aynı dönemde başlayan ATÜT tartışmaları da, Türkiye'nin Batı'dan farklılığı tezinin, Osmanlı geçmişine doğru uzatılarak savunulmasında önemli bir etki yaratmıştır. Türkiye'de, Kemal Tahir'in romanlarıyla (özellikle de *Devlet Ana ile*) yaygınlık kazandırdığı, Sebahattin Hilav'ın *Yön* dergisindeki çevirileri ve Sencer Divitçioğlu'nun da *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu* kitabıyla bilimsel bir derinlik kazandırdığı ATÜT tezi, Türkiye'nin Batı toplumlarına benzemezliği görüşünü özgül bir yorumla yeniden üretmiştir.

Tekrar Avcıoğlu ve çevresine dönülürse, Yöncülerin, “zinde kuvvetler”e tarih sahnesinde böylesine geniş bir serbestide belirleyicilik kudreti atfetmesine yol açan temel problemlerden biri, o öznelere sınıf dinamiklerinin dışında; adeta boşlukta serbestçe salınan varlıklar gibi görülmeleridir. Örneğin Avcıoğlu ([1968] 1996: 232), “[g]örünüşteki gücüne rağmen, bu bir avuç aydın, bir toplumsal temele dayanmıyordu, boşluktaydı” diye yazmaktadır. O günün (1960'ların ve özellikle de 1965 sonrasının) koşullarında asker ve sivil aydınların Yöncüler tarafından göreve çağrılmasının sebebi de, yine Türkiye'nin sınıfsal yapısının Batı'dan farklı bir nitelikte olduğu vurgusudur: Farklı bir tarihsel gelişime sahip olan ve Batı'daki gibi bir sınıfsal kompozisyona ve gelişmiş bir işçi sınıfına sahip olmayan Türkiye'de sosyalizmin kuruluşu, zinde güçlerin anti-kapitalist bir rotaya öncülük ederek (ve tabii öncelikle buna ikna edilerek), sosyalizmin kuruluşu için gerekli şartları hazırlamasına bağlıdır.⁸³ Özetle, Yöncü yoruma yönelik bir eleştirisinde Atılğan'ın da ifade ettiği gibi;

[Yöncü tezlerde] [b]u zümre isterse milli bir kapitalizm kurmaya yönelir, isterse sosyalizme. Köklü bir toprak reformu yapmayı bir an unutacak olursa Türkiye farklı bir yöne gider, hatırlarsa başka başka bir yöne.⁸⁴ Ülkenin geleceğini tayin edecek ekonomik politikayı belirlemek de bu zümrenin keyfiyetine bağlıdır. İster Türk geleneğine uyarak devletçi olur, ister gelenek dışı bir yol izler... (2002a: 263).

⁸³ Bu doğrultuda vurguların bulunduğu metinlere bazı örnekler için bkz.: Avcıoğlu (1962b; 1962f; 1963a; 1966a; 1966c; 1966b; 1966d; 1967; 1971).

⁸⁴ Atılğan'ın burada, ‘köklü bir toprak reformu yapmayı unutmak’la kastettiği, Avcıoğlu'nun şu ifadesidir: “Öyle görünüyor ki, Cumhuriyetten sonra iki büyük hâtâ işledik. Dış düşman kovulduktan sonra, Türk köylüsünü ağa, eşraf ve tefeci baskısından kurtararak onu gerçekten milletin efendisi yapacak olan *köklü bir toprak reformunu gerçekleştirmedi*. İkinci hata, ekonomik politikanın seçilişinde oldu” (Avcıoğlu, 1965c; vurgular yazara ait).

Devletin ve yönetici kadroların, büyük bir serbesti içinde tarihe yön verir bir pozisyonda kurgulanmasının tipik izleklerinden biri de, Şerif Mardin'in çalışmalarıdır. Mardin (1991a: 198), örneğin, XIX. yüzyılda “Osmanlı devlet adamları”nın “ara toplumsal sınıfın güçlü bir devlet için gerekli olduğu konusunda ikna ol[duklarını] ve bu nedenle daha önceki “tavırlarını tersine çevir[diklerini]” iddia etmekte ve şöyle devam etmektedir: “[A]ma böyle bir işi başarabilmek için biraz sınıfsal özerkliğin gerekli olduğunu farkedip etmedikleri açık değildir. Büyüyen bir ‘ekonomik pasta’nın istenilir olduğu yolundaki Batılı tavsiye sonunda kabul edilmiş ve bu yeni ekonomik büyüme fikrinden, bir Türk müteşebbis sınıfından sağlanacak faydalar düşüncesi türetilmişti” (1991a: 198-199). Yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucuları da, “Türk müteşebbis sınıfının gelişmesini teşvik etmişlerdi” (1991a: 199). Özetle devleti yöneten kadrolar, Batılı tavsiyeye ikna olduklarında ve sırf devleti güçlendirmek amacıyla, burjuvazi yetiştirmeye karar vermişler; yalnız, onu biraz da özerk bırakmaları gerektiğini kavrayamamışlardır. Mardin’in tezleri başka bir hususta (güçlü devlet geleneği tartışmaları vesilesiyle, Heper’le birlikte) çalışmanın devamında çok daha detaylı biçimde tartışma konusu edilecektir. Şimdilik şu kadarı ifade edilebilir ki; burjuvazinin gerekli olduğuna bir tarihte ikna olan, bunun üzerine Türk burjuvazisini yaratmaya koyulan, ancak o burjuvaziye biraz da özerk bırakması gerektiğini bilemeyen asker ve sivil yönetici kadrolara Mardin’in bakışıyla, aynı kadroların burjuvazinin lobi faaliyetleriyle akılları çeldirildiği için kapitalist kalkınmayı tercih ettiğini düşünen Yöncülerin bakışı arasında önemli benzerlikler bulunmaktadır. Her ikisinde de bu kesimlere, o ya da bu yönde tercihler yapmakta adeta tümüyle serbest, toplumdaki mevcut sınıf dinamiklerinin dışında bir öznellik atfedilmektedir.

Medeniyet-hars ayrımı ve onun çeşitli türevleri biçiminde geliştirilen ‘seçmeci’ yorumlar da, yine siyasi öznelere geniş bir serbestlik atfeden çözümlemelere iyi birer örnek oluşturmaktadırlar. Öznenin belirleyiciliği sorunu, sıradaki alt-başlıkta, ‘öznenin seçiciliği’ tartışmasıyla devam ettirilecektir.

2.3.2.1. Medeniyet-Hars Ayrımı ve Onun Çeşitli Türevlerinde Öznenin Seçiciliği

Bilindiği gibi, Türk modernleşmesine dair literatürde, siyasi öznelere yeteri kadar seçici davranmadan, tam boy bir öykünmeciliğe saplandığına yönelik eleştiriler de çok

geniş bir yer tutmaktadır. Oysa Batı'dan alınması gereken şeyler olduğu gibi, bazı şeylere karşı da kapılar kapalı tutulmalı ve böylelikle muhafazası gereken birtakım unsurlar korunmalıdır. Toplumsal olana yönelik bu parçalı (ayıcı) kavrayışın en meşhur ve belki de ilk sistematik kavramsallaştırması ise Ziya Gökalp (2013) tarafından yapılmıştır. Literatüre 'medeniyet-hars ayrımı' olarak geçen bu düşünce tarzında, Batı'dan medeniyete dair kurucu öğelerin alınması; kültürün ise, yapılacak temellük işleminin dışında bırakılması gerektiği savunulur.

Aslında Gökalp örneğinde medeniyet-hars ayrımı, Erken Cumhuriyet Dönemi pratiğine yönelik bir eleştiri olarak formüle edilmemiştir -ki Gökalp 1924 yılında öldüğü için, bu mümkün de değildi-. Ancak aynı ayrımı (elbette çeşitli versiyonlarını da türetmekle birlikte) sürdürenler, bunu genellikle, Tanzimat'ın yanı sıra açık ya da örtük bir biçimde Erken Cumhuriyet Dönemi pratiğine yönelik de bir muhalefet/eleştiri hattı inşası için kullanmışlardır. Bu tezlerde ayrıca siyasal yönetici, kültürel özünü yitirmenin ve toplumda bir kimlik bunalımının ortaya çıkışının müsebbibi olarak da görülmüştür. Mutman da, 'kültürel özcü tez' ve 'Osmanlı-Türk yakın tarihine ilişkin muhafazakâr ya da sağcı tez' olarak nitelediği görüşün ana hatlarını şöyle özetler:

[Bu tez] yabancılaşmış bir aydın elit tabakanın, Osmanlı gerilemesinin veya Türk ilerlemesinin çözümüne çare olarak Batı'yı ve Batılı kurumları taklit etmeyi gördüğünü ve bunun toplumu daha da yabancılaştırdığını ileri sürer. Bu durumda çözüm elbette otantik kültürel temellere dönüş veya Batılı modern kurumların alınırken otantik kültürün temel özelliklerinin korunmasıdır (2007: 206).

Gerçekten de medeniyet-hars ayrımı ve kültürel özünü koruma çağrısı, özellikle Türkiye sağında oldukça derinlere nüfuz etmiştir. Aslında Gökalp'in yaptığı da, toplumda dağınık hâlde bulunan bu yöndeki kanaatleri, daha inceltilmiş, daha sistematize edilmiş bir hâlde sunmasıdır. Bu itibarla söz konusu eğilimin patenti, kesinlikle tek başına Gökalp'e mâl edilmemelidir. Örneğin, Gökalp'in çağdaşlarından İskilipli Mehmet Âtîf Hoca da şöyle demektedir:

Şu halde Avrupa'nın sefahet şaibesinden ve milliyet renginden arınmış ve bütün insanlığın maddî tekâmüllerine hizmetkâr olan ilimlerin, fenlerin, sanatların ve sanayiinin, araç gereçlerin hepsini almak, kabul etmek ve bu hususlarda onları taklit etmek meşrudur ve rağbet edilen bir şeydir. Fakat meyhane, kerhane, dans, bar, tiyatro ve diğer süfli müesseseler ve sefihane telakkiler gibi dinî hüviyetin ve İslâmın faziletli ahlâkının mahv ve izalesine sebep olan bâtil olan inançlar, kötü huylar, rezil alışkanlıklar, kötülenmiş fiil ve amellerini almak, kabul etmek ve

bu hususlarda onları taklit etmek gayrimeşrudur ve bu nefret edilen bir şeydir (İskilipli Mehmet Âtîf Hoca'dan aktaran Çiğdem, 2007: 79).

Mehmet Akif Ersoy (2009: 192), “Alınız ilmini Garb’ın, alınız san’atini; / Veriniz hem de mesâînine son sür’atini. / Çünkü kâbil değil artık yaşamak bunlarsız; / Çünkü milliyeti yok san’atın, ilmin [...]” dizeleriyle, Said Halim Paşa (t.y.: 110) ise “[i]şimiz, medeniyetimizin gelişmesi için gerekli ve ona uyabilecek olan şeyleri batıdan alarak, kendimize tatbik etmekten ibaret olmalıydı” diyerek yine aynı parolayı tekrarlar.

Hatta Türk aydınının, siyasal yöneticiyi öykünmecilikle suçlaması ve alternatif olarak, ‘Batı’dan alınacaklar’ ve ‘Batı’dan alınmayacaklar’ listesi yapmaya çalışması, neredeyse Tanzimat ile yaşıttır. Yani Tanzimat’tan beri Türk aydını yaygın olarak, modernleşme olgusu karşısında siyasal yöneticiyi, deyim yerindeyse ‘Batı’ denilen bir panayırdan ürün seçmeye çalışan bir alıcı gibi tahayyül etmektedir.

Nitekim bu seçmeci mantık, ilk dönem Türk romanlarında (örneğin Ahmet Mithat Efendi’nin *Felâhî Bey ve Rakım Efendi* isimli romanında ya da Recaizade Mahmut Ekrem’in *Araba Sevdası* isimli romanında) da karşımıza çıkmaktadır. Bir yanda Batı’nın iyi yanlarını almasına rağmen özünü korumayı bilenler, diğer yanda ise salt öykünmeci, özünü yitiren alafranga tipler, bu dönem eserlerinin en merkezî temaları arasındadır. “Taklitçi Batılılaşma” eleştirisi bağlamında “‘Tanzimat kompleksi’, ‘Tanzimat aydını’ terimleri simgeselleşmiştir” (Bora, 2007: 253).⁸⁵

Elbette Türk aydınının seçmeciliği, hemen her durumda Türk modernleşme pratiğine yönelik bir eleştiri şeklinde formüle edilmemiştir. Ağırlıklı görüş, Türk modernleşmesinde yeteri kadar seçmeci davranılmadığı görüşünde toplanmış olmakla birlikte, aynı mantığı tam tersine çevirip; özellikle Mustafa Kemal Atatürk’ün, neyin değiştirileceği ve neyin elde tutulacağına dair tercihlerde çok iyi bir seçmeci olduğunu öne sürenler de vardır. Örneğin İbrahim Kafesoğlu’na (1970: 165) göre Atatürk, “sosyal ve kültürel değerleri alt-üst” etmemiştir; zira o “millî kültüre dayanan bir zihniyet inkılâpçısı[dır].” Atatürk, “inkılâpları, sadece, Türk’ü yüzyıllarca yeryüzünün efendisi olarak yaşatan millî değerleri çağdaş medeniyet telakkilerine uygun şekilde geliştirmek mânâsında almıştır” (Kafesoğlu, 1970: 165). Bu hususta

⁸⁵ Konuya dair detaylı bir inceleme için bkz.: Moran (2001).

Kafesoğlu'nun yanına Peyami Safa da eklenebilir. "Kemalizm an'ane düşmanı mıdır?" diye soran Safa ([1958] 1981: 99), bu soruya şöyle cevap vermektedir:

Türk inkılâbı, dinî an'aneler arasından yalnız medenî inkişafa engel olan âdetleri ve prejüjeleri tasfiye etmiş[tir] [...] ve dinî an'ânelerin muhafazasının yanında, millî ve medenî an'ânelerin daha geniş bir kadroda zenginleştirilmesine engel olmamıştır" (Safa, [1958] 1981: 100).⁸⁶

'Doğu-Batı' ikiliğinin düşünce dünyasına egemen olduğu bir diğer isim olan Halide Edib Adıvar ise yukarıdakilere benzer bir övgüyü Mithat Paşa özelinde dile getirir: "[B]ilhassa Mithat Paşa gibiler sayesinde idarede esaslı görüşler hâsıl olduğu gibi, fikir sahasında da, münevver kütleyi aşan Garp'ın iyi taraflarını gören düşünüş tarzları da memlekete nüfuz etmişti" ([1955] 2009: 115). Adıvar, sözlerini şöyle sürdürür: "Tanzimat'ın en dikkate değer tarafı, harsımıza ve an'anemize bağlı sağlam tarafları koparmadan, oldukça esaslı bir şekilde, Garp müessesatını tatbik edebilecek ve fikirlerini kavrayabilecek bir zihniyet hazırlamış olmasıydı."

Mümtaz Turhan ise, *Kültür Değişmeleri*'nin kontrollü bir biçimde gerçekleşmesi gerektiğini savunması itibarıyla muadilleri arasında görece ayrıksı bir yer işgal eder. Bununla birlikte son tahlilde Turhan da, Batı tekniği ile Türk kültürünün bir sentezine yönelmiştir. Turhan'ın 'Batı'dan alınacaklar listesi' ise şöyledir: "ilim, ameli hayata tatbikinden ibaret olan teknik, insan haklarını teminat altına alan hukuk ve hürriyet" (Turhan, 1980: 49). Batı'nın tedrisatını kuşanmış öğrenciler de, ülkenin iktisaden kalkınmasını sağlayacak ve bilimin yol göstericiliğinde müreffeh bir ülke yaratacaklardır. Görüldüğü gibi aslında Turhan da, Gökalp'in medeniyet-hars ayrımının sadece birkaç adım uzağında konumlanmıştır. Dikkat edilirse bu anlayışta, ülkedeki üretim ilişkilerinin niteliği, ilim-irfan sahibi uzmanların ellerine terk edilmesi gereken bir teknik soruna indirgenmektedir. Yani Yılmaz'ın (2009: 481) ifade ettiği gibi, Turhan, "[m]evcut iktisadi işleyişe politik bir anlam atfetmek yerine

⁸⁶ Bu yorumları, Mustafa Kemal'in medeniyet-hars ayrımı konusundaki açıklamalarıyla kıyaslayınız: "Medeniyetin ne olduğunu başka başka tarif edenler vardır. Bence medeniyeti harstan [kültürden] ayırmak güçtür ve lüzumsuzdur. Bu nokta-i nazarımı [bakış açımı] izah için hars ne demettir tarif edeyim: Bir insan cemiyetinin devlet hayatında, / Fikir hayatında, yani ilimde, içtimaiyatta [toplum bilimlerinde] ve güzel sanatlarda; / İktisadi hayatta yani ziraatta, sanatta, ticarete, kara, deniz ve hava münakalatçılığında [taşımacılığında] yapabildiği şeylerin muhassasıdır [toplamıdır]" (Atatürk'den aktaran İnan, [1959] 2009: 383; köşeli parantezle yapılan eklemeler metnin kendinde).

aktarılması mümkün teknik düzenlemeler şeklinde [...]” bakmıştır ve bu yorumda “bir ülkenin iktisadi rejimi onun politiğinden bağımsız algılanmaktadır.” Bu eleştiri, bölümün bu kısmında konu edilen diğer düşünürler için de büyük oranda geçerlidir.

Batı’yı Siyonizm ve emperyalizm ile özdeşleştiren Millî Görüş hareketinde de medeniyet-hars ayrımı tüm gücüyle varlığını sürdürür. “Batı tedrisatı”ndan geçen Erbakan için de, Batı’dan alınacak şey tekniktir. Tanıl Bora’nın (2007: 263) ifade ettiği gibi “Erbakan, mühendis kimliği ve özellikle 1970’lere damgasını vuran ‘ağır sanayi inşa etme’ hedefiyle, bu iştiafin coşkulu bir temsilcisi olmuştur.”

Uygarlığın bir bütün teşkil ettiğini vurgulayan Ahmet Ağaoğlu’nun⁸⁷ ve Hilmi Ziya Ülken’in⁸⁸ ise, bu kabulleriyle, Türkiye sağında görece istisnai bir konumda bulunduklarını teslim etmek gerekir. Burada üzerlerinde uzun uzadıya durulmayacak bu düşünürlerin temel problemi ise toplumsal bütünü, idealist bir zemin üzerine bina etmeleridir. Bu nedenle de kapitalizmi, yepyeni bir yaşamın kurucu ögesi olarak değil; düşünce biçimlerinden türeyen bir öge olarak konumlandırmaktadırlar.

Bu noktada bir toparlama yapılırsa, Türkiye sağıının önemli bir bölümü, kültürel özünü (kendine has kıymetlerini, ahlakını), Batı’dan koruma refleksini çok sık ve belirgin bir biçimde göstermiştir. Bu yorumlarda modernleşme meselesi yaygın olarak, kimlik/kültür sorunları üzerinden tartışılmış ve bu tartışma, ‘Doğu-Batı’ ikiliği temel alınarak yürütülmüş; nihayetinde de öykünme ve taklitçilik eleştirisine ulaşılmıştır. Yanlış Batılaşmanın çözümü ise, Batı’dan yapılacak ithalatta özümüzün zarar görmesine engel olmaktır.

⁸⁷ “[B]ir medeniyet zümresi bölünemez bir bütündür, parçalanamaz. Süzgeçten geçirilemez. Galibiyet ve üstünlüğü kazanan onun bütünüdür. Yoksa ayrı ayrı filan vehayut filan kısmı değildir. Avrupa sahasında bilim ve fen başka çevrelerden ziyade geliyorsa, bunun sebepleri o çevrenin bütününde aranmalıdır” (Ağaoğlu, [1927] 2013: 23-24).

⁸⁸ “Bazıları kültür ve tekniğin ayı ayrı şeyler olduğunu söylüyor. Onlara göre bir millet, kültürünü kendi tarihinden; tekniğini ise yabancılardan alır. Tekniksiz bir kültür özü düşünülebilir veya kültür, bir tekniğe muhtaç ise yine de ondan ayrı bir karakteri vardır. Böyle düşünenler, ‘medeniyet’ ile ‘kültür’ü keskin hatlarla ayırmak hatasına düşenlerdir. Bu ayrış, skolâstik bir fikirden, yani ‘madde’ ve ‘suret’in, esas ve şeklin ayrı ayrı şeyler olduğunu zannetmek hatasından ileri gelmektedir. Halbuki, gerçekte maddesiz suret ve esassız şekil yoktur, böyle bir ayrış ancak zihinde yer bulabilir” (Ülken, [1948] 2008: 10).

Elbette bu refleksin Türkiye’deki yaygınlığının ve kalıcılığının birbiriyle ilişkili pek çok nedeni vardır. Türkiye’de siyasi iktidarın kılık-kıyafete değin varan müdahaleleri, benzemeye korkulan medeniyetin hristiyan menşeli olarak algılanması vb. faktörler, bu tepkinin Türkiye siyasi düşüncesindeki kalıcılığında rol oynamış olabilir. Yukardakilere ek olarak, “büyük”, “şanlı”, “köklü”, “güzel” bir maziye sahip çıkma hissi de, özünü koruma refleksinin kalıcılığında önemli bir pay sahibi olmalıdır. Bu tür sosyo-psikolojik faktörlerin kapsamlı bir çözümlemesine bu çalışmada girilmeyecek; ancak bu tür yorumların taşıyageldiği yöntembilimsel sorunlar, aşağıda kapsamlı bir tenkide konu edilecektir. Buna geçmeden önce, medeniyet-hars ayrımının, kendisine Türkiye’de sadece sağ düşüncede yer bulmadığını da göstermek gerekmektedir.

Öznelere modernleşme sürecinde geniş bir seçicilik atfedilmesini sağlayan ‘parça’lı çözümlemeler ve medeniyet-hars ayrımı vb. ikilikler, Türkiye’de özellikle sağ düşünce içerisinde yaygın olarak kullanılmakla birlikte, bunların izlerini sol düşünce içerisinde de bulabilmek mümkündür. Bu örneklerde elbette içerik az ya da çok değişmektedir. Ancak burada da Türkiye’nin, Batı toplumlarından kategorik olarak ayrı bir toplum olduğu fikri yine ön planda bulunmakta ve siyasi özne de yine, Batı’dan ne alınacağını ve ne alınmayacağını belirleyen bir seçici olarak tahayyül edilmektedir. Söz gelimi, 1930’lu yıllar Türkiye’sinde teorik tartışmaların yürütüldüğü ender mecralardan biri olan *Kadro* dergisinin 15. sayısında Vedat Nedim (Tör) şöyle yazmaktadır:

[...] Avrupa’dan ancak metot ve teknik alabiliriz. Fakat siyaset, müessese, sistem, telâkki, bunlar ancak Türk cemiyetinin toprak ve ikliminden doğabilir. Bunları Avrupa’dan Türkiye’ye ithale kalkışmak, kutuplarda portakal yetiştirmeğe özenmek kadar, boşuna ve manasız bir enerji israfı olur! ([1933a] 2004: 396).

Aynı derginin 29. sayısında Şevket Süreyya ([1934] 2004: 757) ise, “Biz Avrupa’nın hem hayatta, hem de ilimde tekniğini aynen alacak, fakat cemiyeti telâkki tarzında bu tekniği kendi hesabımıza ve kendi menfaatimize kullanacağız” demektedir. Devamında Şevket Süreyya “Avrupa’nın yüksek tekniğine ve yüksek ilim metoduna karşı olan hasreti”ni dile getirir, “fakat Avrupa’nın liberal - demokratik, yahut sınıfçı ve sosyalist bütün telâkkilerine karşı içimize kapanmamız” çağrısını eklemeyi de unutmaz ([1934] 2004: 758).

Elbette bu alıntılar, *Kadro* dergisi ile Türk sağınının (ki o da yekpare bir bütün değildir), modernleşme bahsinde aynı noktada durduğu anlamına gelmemektedir. Ancak siyasi

özne, Kadrocuların nazarında da o ya da bu ögeyi seçmekte çok geniş bir serbesti içinde düşünülmektedir. Basitleştirmek adına şöyle de ifade edilebilir: “Batı” denilen panayırdan neler alacağı konusunda ürünler karşısında mutlak bir serbestiye sahip olan siyasal yönetici, birilerinin çıkarlarının temsilcisi olmama anlamında da tam bir serbesti içinde görülmüş olmalı ki, Kadrocular onları, anti-kapitalist bir ülke inşasına davet etmektedirler.

Bölümün bu kısmını tamamlamadan önce, modernleşmeyi parçal(ayıcı) bir mantıkla ele alarak, bu parçalar karşısında da öznelere geniş bir seçicilik lüksü atfeden çözümlemelerin toplu bir değerlendirmesi yapılabilir. Öncelikle, ister inceltilmiş (Ziya Gökalp’te olduğu gibi), isterse en amorf bir biçimi (toplumda yaygın olan, “Batı’nın iyi yanlarını alacaksın!” söylemi vb.) söz konusu olsun, toplumsal olanı böyle parçalayıcı bir mantığın oldukça sorunlu olduğu ifade edilmelidir. Bunun, birbiriyle yakından ilişkili dört temel sebebi vardır. İlk olarak, bu yorumlarda siyasi özne ile toplum ve tarih arasında kurulan ilişkinin niteliği sorunludur. Çünkü özneye tarihin hiçbir yerinde, hiçbir döneminde sahip olmadığı ve olamayacağı bir belirleyicilik ve seçicilik kudreti atfedilmektedir. Özne, şu ya da bu uygarlıktan, şu ya da bu ögeyi çekip alabilmesi mümkün olan ve bunları gerek gördüğü hâllerde kendi toplumundan alınmış öğelerin üzerine dolgu malzemesi gibi ekleyebilen, bu malzemenin başka öğelere etkisinin olmasını da engelleyebilen; kısacası, toplumu ve tarihi, bir hamur gibi şekillendirebilen bir güç olarak tasvir edilmektedir.

Böyle bir akıl yürütme, siyasi özne ile tarih ve toplum arasında sağlıklı bir ilişki kuramamasının yanında ikinci olarak, modernleşmenin bütünselliğini ve dönüşüm öğelerinin ilişkiselliğini hesaba katmadığı için de sorunludur. Hatta özellikle erken dönem Türk aydınında, sorunlu da olsa toplumsal bir bütün anlayışının dahi mevcut olduğunu söyleyebilmek pek mümkün değildir. Açıktır ki, modernleşmenin, öznelerin iradelerinden bağımsız olarak toplumsal formasyonun tüm düzeylerine sızacak bir dönüşüm olduğunun tespit edilebilmesi için, öncelikle buna dair bu tür bir bütünsel kavrayışa sahip olunması gerekmektedir. ‘Toplumsal yapı’ kavramının dahi Türkiye’deki literatürde 1960’larda yaygınlaşmaya başladığı dikkate alınırsa, özellikle ilk dönem Türk aydınının hem içinde yaşamakta olduğu, hem de Batı’da gözlemlediği dönüşümü, bütünsel (yapısal) bir dönüşüm olarak algılamaması çok da şaşırtıcı değildir.

Parçaların ilişkisel bir aradalığı olarak bir ‘toplumsal bütün’ algısına sahip olmayan bir zihin, toplumu şekillendirme konusunda siyasi özneyi çok geniş bir serbesti içinde düşünebilecek; öznenin, bir parça kendi özünden, bir parça da Batı’nın iyi yanlarından alarak bir sentez gerçekleştirebilmesini mümkün görecektir. Böyle olduğu içindir ki çoğu Türk aydını, Batı’da gördüğü gelişmeleri alt alta yazmış ve bu gelişmelerin yanlarına da ‘artı’ ya da ‘eksi’ işareti koyarak Batı’dan ne alınacağını ve ne alınmayacağını tasnifleme çabasına girişmiştir. Oysa modernleşme süreçlerinde gerçekleşen dönüşümlerin her biri, bir diğeriyle doğrudan ya da dolaylı olarak ilişkilenebilir. Bu nedenle herhangi bir düzeyin steril hâliyle; yani dönüşmeden muhafaza edilebilmesi mümkün değildir.

Üçüncü olarak, Türk aydınının yaygın olarak kimlik bunalımından şikâyet ederken, hemen her özellik gibi bunu da, kendi toplumuna ait bir sorun gibi ele alması da ayrı bir problemdir. Türkiye’de geç modernleşme deneyimi, kültürel anlamda da gerçekten oldukça müdahaleci bir biçimde yaşanmıştır. Bunun reddedilebilmesi mümkün değildir. Bununla birlikte, daha genel planda, modern-öncesi bir toplumdan modern bir topluma geçişin, kimlik bağlamında da bir çözümlü (ya da ‘kimlik bunalım’ı denilen gelişmeye) yol açmasında aslında bir eşsizlik, biriciklik söz konusu değildir. Söz gelimi Fransa’da Emile Durkheim’in çalışmaları bir açıdan tam da bu gelişmeye; yani geleneksel toplumdan modern topluma geçişle birlikte ortaya çıkan kimlik belirsizliğini ve normatif bir düzenleyicinin yokluğunda ortaya çıkan ahlaki buhranı ortadan kaldırmaya yönelik bir çözüm arayışıdır.⁸⁹ Hatta Durkheim’dan önce aynı amaçla Auguste Comte, 1847 yılında işi, dünyevi bir din (‘insanlık dini’; ‘*Religion de l’Humanité*’) icat etmeye kadar da götürmüştür (Hançerlioğlu, 1995: 284). Ancak bu iki muhafazakâr, ‘teknikimizi geliştirelim ama özümüzü koruyalım’ gibi bir formülasyona yönelmemiş ve ayrıca ülkelerinin durumunu ‘biricik’ addedmemişlerdir. İki düşünür de, düşüncede inşa ettikleri metafizik özlerini korumanın değil, yeni çağa uygun olduğunu düşündükleri yeni bir kültür ve ahlak çerçevesinin ebeliğini yapmaya koyulmuşlardır.

⁸⁹ Yazarın farklı eserlerinde de sürdürülmekte olan bu tartışmanın konsantre biçimde bulunabileceği bir çalışma için bkz. Durkheim (2004).

Yukarıdakilerle ilişkili biçimde dördüncü olarak, modernleşmenin, kapitalistleşme dinamiklerinin dışında düşünülmesi⁹⁰ ya da bu olguya gerekli ağırlığın verilmemesi, bir yandan Türkiye'nin Batı'dan kategorik olarak farklı bir toplum olduğu algısına yol açmış, diğer yandan da toplumun bazı düzeylerinin ve özellikle de ideolojik düzey içerisinde kültürün dönüşmeden kalabileceği beklentisini güçlendirmiştir. Kuşkusuz yukarıda ele alınan tüm örnekler, burada anılan isimlerin düşüncelerinin tümüyle birbirlerine eşitlenebileceği anlamına gelmemektedir. Ancak tesadüf olmayan bir biçimde, bu kısımda sayılan tüm örneklerde ortak olan bir özellik, kapitalizme dair son derece sınırlı, dar bir algının söz konusu olması ve onun, bir yandan eski öğeleri çözücü, diğer yandan da yeni bir yaşamın kurucu ögesi olarak okunmamasıdır. Kapitalizm, bu tartışmaların ya bir nesnesi değildir; olduğunda da içeriği büyük oranda boşaltılmıştır. Çünkü ekonomi, siyasetten, sınıf mücadelelerinden, ideolojiden, kültürden bağımsız, kendi kurallarına göre ayrı bir yerde işleyen bir teknik olarak yorumlanmaktadır. Buna bağlı olarak da kapitalistleşmenin hem toplumsal hayatı, hem de ideolojik ve siyasal düzeyleri dönüştürme gücü hesaba katılmamaktadır.

Hâlbuki kapitalistleşme hiçbir yerde, ne salt üretim faktörlerinin gelişiminden (fabrika gibi), ne de hayatı kolaylaştıran tüketim mallarının temininden (radyo gibi) ibaret bir gelişme olarak işlemez. Bu itibarla da aletin ya da tekniğin ithaline indirgenemez. Kapitalistleşme ile, örneğin geleneksel tip ailenin yerini çekirdek ailenin alışı ya da bireyin ön plana çıkışı ya da o bireylerin formal eşitliği ya da kentleşme vb. öğeler, birbirleriyle ilişkisiz ve tesadüfen aynı dönemlerde ortaya çıkmış olgular değildir. Yani bir toplum kapitalistleşirken; bir yerde hayatın yeniden üretim şekli bambaşka bir hâl alırken, bu değişim, yepyeni yaşam biçimlerini, yeni algılamaları, yeni pratikleri, yeni alışkanlıkları ve hatta estetiğe dair yeni algıları da beraberinde getirecektir. Bundan çıkacak sonuç; (I) kapitalistleşme dinamiklerinin, ideolojik ya da kültürel konularda çok keskin karşıtlıklarla kurulacak 'Doğu-Batı' gibi kategorileri objektif açıdan geçersiz kılacağı; (II) Batı'dan bazı öğelerin ithali ve toplumsal formasyonun belirli düzeylerinin

⁹⁰ Elbette bu eleştiride, bölüm boyunca örneklenen düşünürler arasından Kadrocular özellikle hariç tutulmalıdır. Kadrocular, kapitalistleşme süreçlerinin önemini küçümsememektedir. Kadrocuların temel sorunu, sınıf mücadeleleri bağlamında Türkiye'nin özgül dinamiklerini Batı'dakilerle ilişkisiz, tümüyle eşsiz bir nitelikte kavramalarıdır. *Kadro* dergisinde bu hususu özellikle vurgulayan bazı çalışmalar için bkz.: Aydemir ([1932] 2004), Tör ([1932d] 2004) ve Tör ([1933b] 2004).

ise lekelenmeden, steril bir biçimde Batı'nın radyasyonundan sakınılabilmesi gibi bir özelliğin söz konusu olamayacağıdır.⁹¹

Aslında bu açıdan, Türk modernleşmesinin, tüm hayatı kuşatıcı etkiler yaratmış olması, tek başına öznelere siyasi programlarının radikalliğinden ve kapsayıcılığından -ya da başka bir deyişle ani ve topyekûn bir değişimi hedeflemesinden- kaynaklanmamaktadır. Tarihsel süreç içerisinde belirli özneler, gerçekten de iradi olarak bu dönüşümü hızlandırmaya, bu dönüşümün toplum katmanlarına derinlemesine nüfuz etmesini sağlamaya zorlamış olabilirler. Ancak özne bunun tam olarak aksini de mümkün kılamaz; yani modernleşmenin, toplumsal formasyonun tüm düzeylerine sızmasını istese de engelleyemezdi. Bu bağlamda, söz gelimi fes yerine şapkanın kullanılmasını istemek, elbette doğrudan doğruya modernleşmenin beraberinde getirdiği kaçınılmaz bir gelişme değildir. Ancak daha genel planda bakıldığında, kültürün değişmeden kalıp, tekniğin ithal edilmesi gibi bir keyfiyet de söz konusu olamazdı. Nasıl ki üzerlerinde tepeden inmece bir zor faktöründen bahsedilmeyen ya da dünyanın başka bir yerindekilere öykünmecilikle suçlanamayacak bir Paris'li ya da bir Londra'lı da, kendi topraklarında 300 yıl önce yaşayanlardan farklı biçimde yaşıyor, farklı biçimde giyiniyor, farklı müzikler dinliyorsa, Türk toplumunun da değişmeden kalabilecek ezeli ve ebedi kültürel bir öz muhafaza etmesi söz konusu olamaz. Kültürün de -tıpkı devlet ya da hukuk gibi- sadece kendine ait, 'bütün'den bağımsız bir tarihi yoktur.

Öyleyse Türk modernleşmesinde siyasi iktidarların 'zorlama' payını da böyle nesnel bir alt-sınırın varlığını kabul ederek değerlendirmek gerekmektedir. Yani siyasal

⁹¹ Bu konuda daha önce gerekli rezervin konulmuş olmasına rağmen, yeniden vurgulamakta fayda vardır ki, yukarıda söylenenlerden çıkarılabilecek bir sonuç, modernleşmenin yekpare bir program olduğu değildir. Çünkü modernleşme her yerde, modernleşmeye içkin belirli evrensel dinamikler ile özel dinamiklerin (bu çalışmada 'tekil' ve 'tikel' olarak nitelenen dinamiklerin) bir bileşkesi olarak tezahür eder. Bu açıdan, modernleşmenin bütünsel bir dönüşüm olduğunu (yani toplumsal formasyonların tüm düzeylerine sirayet ettiğini) söylemek başka bir şey, onun her yerde her zaman tek tip sonuçlar üreteceğini iddia etmek başka bir şeydir. Bu dönüşüm, elbette her toplumsal bütünde özgül biçimde yaşanacaktır; ancak bundan çıkacak sonuç, modernleşmeye, siyasal yöneticinin bir hamuru yoğurur gibi canının istediği biçimi verebileceği değildir. Söz gelimi, bir yandan finans-kapital koşullarına entegre olup, diğer yandan da sırf öyle istenildiği için ortaçağın paylaşımcı, kolektivist cemaat yaşantısı ve gelenekleri aynen sürdürülemez. Bir yandan insanların formel eşitliği kabul edilirken, kana dayalı bir egemenlik biçimi varlığını sürdüremez. Bir yandan bireyler toplumun en küçük birimleri hâline gelirken, diğer yanda geleneksel aile tipi olduğu gibi sürdürülemez...

iktidarların tüm toplumsal yaşamı değiştirme hedefi bağlamında radikal olup olmadığından bağımsız olarak; modernleşme olgusunun zaten bizatihi kendisi, toplumsal yaşamın her yanına sirayet edecek radikallikte bir dönüşümdür. Bu bağlamda, ‘Batı(lı)laşma’ kavramının ve öykünmecilik eleştirilerinin de yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir.

2.3.3. Öykünme, Taklitçilik ve Batı(lı)laşma

Buraya kadarki tüm söylenenler aslında, ‘Batılaşma’ ve ‘Batılılaşma’ kavramlarının handikaplarını da açığa çıkarmaktadır. Bu sözcüklerde içerilen ‘Batı’ kökü, ister istemez öykünmeci, taklitçi, öznel iradeleri ön plana çıkaran ve böylelikle modernleşme olgusunun içeriğini de büyük oranda ideolojik ve kültürel yönelimle sınırlayan bir tını taşımaktadır.

Aslında Türk modernleşmesi, daha Tanzimat’tan beri yer yer öykünmeci bir yan taşımıştır. Bununla birlikte, modern-öncesi bir toplumun modern bir topluma dönüşümü, öykünmeciliğe indirgenemeyecek, bu kelimeyle özetlenemeyecek kadar çok boyutlu bir süreçtir. Söz gelimi, ülkede bir ticaret kanununa (yani ticaretin kapsamlı biçimde düzenlenmesine) ihtiyaç duyulmasının neden XIX. yüzyıla denk geldiği ya da toprakta mirî sisteme özgü mülkiyet ilişkilerinin yerini neden burjuva özel mülkiyetin almaya başladığı ya da Osmanlı’nın Müslüman ya da gayrimüslim girişimcilerinin neden mülkiyet hakkını önemseydiği vb. olguları anlamada, öykünmecilik ve Batılaşma terimleriyle fazlaca yol katedilebilmesi mümkün değildir. Modernleşme, ne ideolojik (ve dolayısıyla kültürel) dönüşümlerden ibarettir, ne de tek başına ideolojik tutumlarla (Batı’ya hayranlık gibi) yönlenmektedir. Modernleşme, ideolojik bir uğraşı da olan ve asıl olarak maddi dinamiklerle tetiklenen, bütünsel bir dönüşümdür. Öyleyse bu dönüşümde bütün vurguyu ideolojiye ve kültür sorununa kaydırmaya namzet ‘Batı(lı)laşma’ kavramı veya doğrudan bir ideolojiyi nitelemek amacıyla türetilen ‘Baticılık’ kavramı, yaşanan sürecin boyutlarını kapsamaya elverişli bir içeriğe sahip değildir.

Çulhaoğlu (2002b: 522) da, “[m]odernleşmenin, salt bir ideolojiden ya da batılı ülkelerde gelişip (geliştirilip) başka ülkelere dayatılan üretim, tüketim, yaşam, kurumlaşma ve örgütlenme tarzlarından ibaret olduğunu sanmak ciddi bir yanılgıdır”

demektedir. Ona göre (2002b: 522) “[m]odernleşme, salt bir ideoloji olsaydı ve devreye girmesi de ancak dış dayatmalarla gerçekleşebilseydi, böyle bir modernleşmeye karşı çıkmak, onun dışında kalmak mümkün olabilirdi. Ancak, [...] modernleşme kendi apayrı özelliklerine sahip bir dinamik değil, maddi gelişmeye ya da kapitalist üretim ilişkilerinin yaygınlaşmasına koşut olarak gelişen bir süreçtir.”

Özetle, kapitalistleşmeyle doğrudan ya da dolaylı biçimde ilişkili olan gelişmeleri, ‘Batı’nın zorlaması’ ya da ‘içerideki Batıcıların dayatması’ diyerek reddedip, bunların tamamen dışında kalabilmek mümkün değildir. Bu açıdan bakılınca, modernleşme sürecinin tüm dünyayı, bu sürecin ilk olarak açığa çıktığı ülkelere çeşitli açılardan benzetmesi de kaçınılmazdır. Ancak çözümleme esnasında, modernleşmenin kapitalistleşme boyutu devre dışı bırakılınca, dünyanın geri kalan ülkelerinin modernleşme süreci içinde neden Kuzey Atlantik ülkelerine her geçen sürede daha çok benzemekte olduğunu açıklayabilmek için, geriye öykünmecilik ve zorlama/dayatma suçlamasından başka pek bir seçenek kalmamaktadır. Çünkü maddi belirlenimler çözümleme alanının dışında bırakılınca, siyasi öznelerin ideolojik tercihleri bu bırakılan boşluğa doğru sündürülmektedir. Aslında -yukarıda da ifade edildiği gibi- Türk modernleşmesinin özellikle erken döneminde biçimi kopya edici eğilimlerinin bulunması, öykünmecilik eleştirilerine Türkiye özelinde nesnel bir zemin de sağlamaktadır. Ama en az XIX. yüzyıldan beri neredeyse tüm dünya giderek birbirine benzemekteyse (daha doğru bir ifadeyle; dünyanın geri kalanı, kapitalizmin en ileri halkalarına giderek daha çok benzemekteyse) ve buna en sıradan, gündelik yaşam pratikleri de dâhilse, bu durumu açıklayabilmek için öykünmecilik ve benzeri tespitlerin yeterli olamayacağı da açıktır. Dolayısıyla Türk modernleşmesi özelinde tümüyle reddedilmesi mümkün olmayan öykünmecilik eleştirisi, bir noktadan sonra, maddi dinamiklerin kültür yapılarını dönüştürücü gücünü tartışmaya dâhil etmemesi nedeniyle sorunlu bir yaklaşım hâline gelmektedir.

İşte bu bağlamda, yani maddi dinamikler söz konusu olduğunda; modernleşmenin, Batı(lı)laşma kavramıyla karşılanmaya çalışılmasının ciddi sınırlılıkları olduğu görülmektedir. Elbette burada, bu kavramları kullanan her bir düşünürün, istisnasız biçimde maddi dinamikleri tamamen ya da kısmen göz ardı ettiği iddia edilmemektedir. Kastedilen, kelimenin içinde yer alan ‘Batı’ kökünün, söz konusu süreci nitelemeye

uygun bir araç olmadığıdır. ‘Batılaşıma’ ve ‘Batılılaşma’ sözcükleri, vurguyu ister istemez ‘Batılı olma’, ‘Batılılar gibi olma’, ‘Batılılara benzeme’ vb., kültürel benzeşme çabalarına, dolayısıyla da siyasi öznelerin ideolojik yönelimlerine ve kültür politikalarına kaydırmaktadır. Oysa bunlar, modernleşme tartışmalarının sadece bir alt-başlığı olmalıdır.

Bu durumda, kritik başka bir soru karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu kavramlar, modernleşme sürecini bir bütün olarak kapsamakta uygun bir araç olmamakla birlikte, yine de aynı kavramların, sadece, özel olarak *özel yönelimler* bağlamında sorunsuzca kullanılabilmesi mümkün değil midir? Yani ‘Batılaşıma’ ya da ‘Batılılaşma’ kavramı, Türkiye’de toplumun yaşadığı büyük dönüşümü kapsama açısından çok yetersiz olsa da; bu kavramlar sadece, Tanzimat’tan bu yana siyasal iktidarların düşünsel ufku nitelemek için dahi kullanılamazlar mı?

Detaylarına girilmeksizin, ‘Batılaşıma’, ‘Batılılaşma’, ‘Batıcılık’ gibi kavramların, özel olarak, yani siyasi öznelerin dünya görüşlerini açıklamada yer yer kullanışlı bir kavram olabileceği kabul edilmelidir.⁹² Bununla birlikte, yine bu tespiti de bir noktada rezerv konulmalıdır.

Bu hususta öncelikle, ‘refleksivite’ ve ‘öykünmeciliği’ (ya da ‘taklitçiliği’) birbirinden ayırmak gerekmektedir. Bu çalışmada kullanıldığı biçimiyle refleksivite, diğer ülkelerde, kendi toplumunun içinde bulunduğu süreçlere az-çok benzerlik taşıyan süreçlerin nasıl yaşandığı hakkında bilgi sahibi olan öznenin, bu bilgiler vasıtasıyla kendine yönelmesi, kendi konumunu değerlendirmesi olarak tanımlanmıştı. Örneğin, erken döneminde CHP’nin en önemli ideologlarından biri olan Recep Peker ([1935] 1984) ekonomik liberalizmin, ferdiyetçiliğin ve parlamentarizmin, “Batı’daki hürriyet inkıla[plarının]” bir neticesi olduğunu tespit etmekte; sonra da bu öğelerin Batı’da yol açtığı “arızaları”, “hastalıklar”ı teşhis etmekte; buradan da, ülkesi adına bazı sonuçlar çıkarsamaktadır. Böyle bir düşünce akışı, refleksivitenin tipik bir örneğini teşkil etmektedir. Bu tür örneklerde Batı ile kurulan ilişkinin, ‘öykünme’, ‘taklit’ vb.

⁹² ‘Batılaşıma’, ‘Batılılaşma’, ‘Batıcılık’ gibi aynı kökten türetilen kelimelerin aralarındaki ilişki konusunda burada detaya girilmemektedir çünkü burada bizi sadece, çok çeşitli içeriklerle kullanılagelen bu kavramlarda ortak olan ‘Batı’ kökünün taşıdığı vurgu ilgilendirmektedir.

nitelemelerle tartışılmasının, bu ilişkinin içeriğini doğru bir biçimde yansıtamayacağı; öznenin iradesini fazlasıyla basitleştireceği ortadadır.⁹³

Dahası, İlhan Tekeli'nin (2000: 74) de dikkat çektiği üzere, pozitivistin sınırlarında bulunan zihinleri taklitçilik ile suçlamak, pozitivistin epistemolojik kabullerini hesaba hiç katmamak gibi temel bir problemle de maluldür: “[P]ozitivism anlayışı ve onun getirdiği evrensel olan çözüm taklit olmayı anlamsız hale getirmektedir. Çünkü doğru olan tektir. Bu durumda doğru olanın uygulanması söz konusudur. Bunu taklit olarak adlandırmanın hiçbir anlamı yoktur. Çünkü taklit olmayan yanlış olacaktır.”

Özetle öykünmecilik eleştirisi ve bununla ilişkili olarak Batı(lı)laşma kavramı sadece nesnel açıdan değil, öznel açıdan (yani siyasi iktidarların ideolojik yönelimleri açısından) da sorunludur. Nesnel açıdan sorunludur; çünkü ortaya çıkan bileşkede (bir bütün olarak modernleşme sürecinde) siyasi yöneticilerin ideolojik yönelimlerine aşırı bir önem atfedildiğinde; maddi dinamikler fazlasıyla geri planda kalacaktır. Ama öykünmecilik eleştirisi ayrıca öznel açıdan da sorunludur; çünkü siyasi öznelerin düşünce dünyasının, ‘öykünme’, ‘özenme’, ‘Batılılara benzeme’, ‘Batılılar gibi olma’ vb. arzularla özetlenmesi, aşırı bir basitleştirme anlamına gelmektedir.

Bu söylenenleri, çalışmanın temel sorunsallarıyla bir kez daha ilişkilendirerek şu şekilde bağlamak mümkündür. Türk modernleşmesi, bir Batı(lı)laşma programı olmak suretiyle, kendine mahsus böyle bir karakteristiğe sahip değildir. Zira herhangi bir modernleşme deneyimi gibi, Türk modernleşmesi de ideolojik yönelimlerden ibaret değildir. Ayrıca, Türkiye’de siyasal iktidarların Batı ile kurduğu ilişki de öykünme, benzeme vb. dürtülerden ibaret değildir. Bu çalışmada bu ilişki için refleksivite kavramı önerilmektedir ki refleksivite de, Türk modernleşmesine özgü bir özellik değildir. Özel olarak kültür konusunda Türkiye’de devletin yoğun bir biçimde müdahaleci olduğu elbette söylenebilir; ancak bu da olsa olsa, bilhassa geç modernleşme deneyimleri arasında bir derece farklılığına işaret edebilir; niteliksel bir farklılık değildir.

Bu noktada artık, şu kritik soru da gündeme getirilebilir: Bölüm boyunca ifade edilen tüm özellikler bir kenara bırakılarak bakıldığında, Türk modernleşmesi kitlesiz ya da

⁹³ Çalışmanın üçüncü bölümünde bir alt-bölüm sadece bu meseleye ayrılacağından dolayı, refleksivite konusunda burada detaya girilmemektedir.

tepeden bir devrim olması itibariyle, hatta sadece bu özelliğiyle bile eşsiz (*sui generis*) bir modernleşme deneyimi değil midir?

2.4. ‘MODERN OLAN’A DAİR BİR GENELLEME OLARAK KİTLELERİN DEVRİMCİ SÜREÇLERE KATILIMI ve ‘DEVİRİM-DEVLETİ KURTARMA’ İKİLİĞİ ÇERÇEVESİNDE 1908 DEVRİMİ

Çalışmanın birinci bölümünde açıklandığı üzere, egemenliğin kaynağını halka dayandırmak ve meşruiyeti halka (‘toplum’a, ‘millet’e) referansla kurmak, modern dönemin siyasal egemenliğinin tipik bir karakteristiğidir. Nitekim bu, 1908’den beri Türkiye için de geçerlidir. Bununla birlikte, Türk modernleşmesinin, ‘halkı’ veya ‘(sivil) toplumu’ sürece dâhil etmeme; bunları, siyasa oluşturma mekanizmalarının dışında bırakma açısından diğer modernleşme örneklerinden (en azından Batı’dan) kesin bir biçimde ayrıldığı tespiti, Türkiye’de literatürde sıklıkla dile getirilmektedir. Şerif Mardin’in şu satırları, literatürdeki bu yaygın kanaatin tipik bir örneği olarak alınabilir:

Osmanlı idarecileri, imparatorluğun batış devrinde alt sınıfların düşünce ve yaşayışlarına -üst sınıfın sınırlarını genişletmek alt sınıfları müşterek bir millî hayata katmak anlamında- gereken önemi vermediler. Bu ise Osmanlı İmparatorluğu’nun son iki yüzyılda karşısında bulduğu ülkelerin sosyal sistemlerinde yavaş yavaş oluşan *modernleşme*’nin en önemli yapısal özelliklerinden biriydi. Bu anlamda Osmanlı yöneticileri batış yıllarında kendilerini modernlikten ayrı tutmuşlardı (1991a: 27).

Mardin, başka bir yazısında da bu eksikliği, devrim tartışmaları etrafında irdeler. Fransız Devrimi’nin, “salt liderlerinin şiddet taraftarlığı nedeniyle değil, arkasında devrimci bir insan kitlesi, (*sans culottes*) baldırı çıplakları ve şato-yıkıcıları harekete geçirmiş olduğu için şiddet yüklü” olduğunu ifade eden Mardin, bu açıdan, Türk Devrimi ile Fransız Devrimi’nin bir benzerliği olmadığı kanaatindedir (1991b: 149). Ona göre “Türk Devrimi kitlelerce desteklenen bir hareket değildi” ve “Devrimcilerin sivil amaçları, yani Türkiye’nin politik ve toplumsal modernleşmesi, halkın talepleriyle paralelleştirilmiş değildi. Türkiye’deki dönüşüm kitlelerin çıkışından kaynaklanmadı” (1991b: 149). Mardin (2008: 16) başka bir yerde de, Jön Türklerin “düşüncelerinin başlangıcı[nın] ve sonu[nun] devleti kurtarmak” olduğunu yazar. Özetle, devleti kurtarmak parolasıyla hareket edenlerin gerçekleştirdikleri dönüşüm ve baldırıçıplaklar

ve şato yıkıcılarca -yani kitlelerce- desteklenen Fransız Devrimi, gerek gelişimi gerekse de sonuçları itibariyle bambaşka nitelikte olgulardır.

Mardin bu ve benzeri tespitlerle tek başına Fransız Devrimi'nin gerçekleşme biçimini, genel olarak devrimlerin nasıl gerçekleştiğine dair bir standart ölçüsü ('normal olan') gibi koyduğu için, Türk Devrimi de otomatik olarak, standardın dışında kaldığı oranda sıradışı bir örnek hâline gelmektedir: "[İ]ki hareket arasındaki karşıtlık Türk Devriminin kendine özgü özelliklerinin altını çizer" (1991b: 148). Demek ki Türk Devrimi, Fransız Devrimi'ne benzemediği için kendine özgüdür. Ancak tersinden; Fransız Devrimi'nin, Türk Devrimi'ne benzememesi itibariyle niye kendine özgü olmadığı ise açık değildir. Belki de, Fransız Devrimi'ne kıyasla Türk Devrimi, çok daha rahat bir biçimde evrensel olarak genellebilir niteliklere sahiptir ve aksine Fransız Devrimi, Batı'daki diğer muadilleri arasında bile eşsiz bir niteliktedir?⁹⁴

Mardin'in, Türk Devrimi'ni ve Türk modernleşmesini, muadilleri arasında deyim yerindeyse bir 'siyah kuğu' olarak formüle edişinde gösterdiği el çabukluğunda, kriter olarak Fransız Devrimi'nin kullanıldığı açık bir biçimde ifade edilmiştir. Ancak Türkiye'nin tarihsel gelişiminin -sözde- eşsiz yanları tartışılırken ölçütün Fransa'dan (ya da daha iyi bir ihtimalle, Fransa'nın yanına eklenen bir-iki ülkeden) ibaret olduğu her zaman bu kadar açık biçimde ortaya konmaz. Türkiye'nin karşı safında konumlandırılanlar, "Batı" ya da "Avrupa" ya da "normal (tabii) olan" şeklinde yuvarlak kategorizasyonlarla da nitelenebilir. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın ([1948] 2003: 323) şu pasajı bunun tipik bir örneğidir: "Tabîî şekilde ihtilâl, halkın veya hayatın, devleti geride bırakmasıyla olur. Bizde ise hayat ve halk, yani asıl kütle, devlete yetişmek mecburiyetinde." Ancak açık ya da örtük bir biçimde formüle edilmiş olması fark etmeksizin, Fransa'nın veya Fransa dâhil bir-iki ülkenin tarihsel deneyiminden bir standart çerçeve oluşturmak, Türkiye'nin Batı'ya benzemezliği ya da

⁹⁴ Çalışmanın bu kısmında öne sürülen görüşlerin karşısına çıkartılacağı düşünür olarak öncelikle Şerif Mardin'in seçilmiş olmasının sebebi şudur: Adı anılmasa da, yukarıda genel hatları aslında aktarılmış durumda olan merkez-çevre ikiliğiyle Mardin, konuya dair son 30-40 yıldır Türkiye'de egemen olan tezlerin kurucusu -ya da en azından, kurucuların en önde gelenlerinden birisi- olarak nitelenebilir. Doğrudan kendisine atıf yapılsın ya da yapılsın Mardin'in tezleri, gerek muhafazakâr, gerek liberal, gerekse de sol-liberal düşüncede muazzam bir etkiye sahiptir. Bu itibarla -temel önermeleri bu çalışmanın bir sonraki bölümünde ayrıca incelenecek olsa da- burada da Mardin, sıklıkla bir karşı referans kaynağı olarak kullanılmaktadır.

Türkiye'nin kendine özgülüğü tespitine ulaşmanın en kestirme yollarından biri olagelmıştır.

Çalışmanın bu kısmında öne sürülecek argümanlar;

- (I) Fransa'da siyasal üst-yapının dönüşüm şeklinin, 'Türkiye dışındaki dünya' ya da 'Batı' olarak genellenmesinin önemli metodolojik sorunlara yol açtığı,
- (II) Fransa'da geniş halk yığınlarının devrim sürecinde oynadığı rolün belirleyiciliğinin ve devrimin öncü kadrosunun halkı siyasal karar alma süreçlerine katma konusundaki istekliliğinin çeşitli açılardan oldukça tartışmalı olduğu,
- (III) Türkiye'de 1908 Devrimi'nin (ve dolayısıyla 1923'tekin de) öncü kadrolarının, geleneksel bürokrasinin basit bir devamı olarak, 1908'in de bir restorasyon hareketi olarak okunamayacağı ve ayrıca 1908'in 'halk' unsurunun da, literatürde küçümsendiği kadar cılız olmadığıdır.

2.4.1. Burjuva Devrimleri Arasında Fransız Devrimi'nin Sıradışılığı

Yukarıda değinildiği gibi Fransa, Türkiye dışındaki dünyada süreçlerin nasıl geliştiğine dair incelemeler için, (açık ya da örtük) en popüler karşılaştırma nesnelerinden biri, muhtemelen de birincisi durumundadır. Oysa Fransa'da modern siyasi üst-yapının kuruluş süreci, değil Avrupa'nın tüm ülkelerini ya da Almanya gibi kritik bir örneği, İngiltere gibi bir 'ideal tip'i dahi içerecek biçimde genellenemez. Konunun önemine binaen, bu hususun somut verilerle desteklenerek açılması gerekmektedir.

İngiltere'de, Fransa'da olduğu belirginlikte bir aristokrasi-burjuvazi karşıtlığı yaşanmamıştır. Yeni toplumun egemen sınıfları, büyük oranda eski toplumsal yapının egemen sınıfları içinden çıkmış; kırdaki taşra aristokrasisi, kapitalist toprak sahipliğine dönüşerek, toplumun (d)evrimci dönüşümünün itici gücünü oluşturmuştur. Burada kritik eşik, söz konusu kesimlerin, Tudor döneminde "ekonomi-dışı güçlerini giderek merkezîleşmiş bir devlete kaptır[malarıdır]" (Wood, 2006: 92). Bu gelişme sonucunda toprak sahipliği siyasi ve askerî bir güç olmaktan çıkınca, Moore'un (2012: 37) deyimiyle, eskiden bir "tiran" ya da "zorba bir baba" olan senyör, toprağı ve topraktan

elde ettiği ürünleri en iyi biçimde pazarlamaya çalışan bir işadamına dönüşmüştür.⁹⁵ Böylelikle kırdaki ticarileşme eğilimleri, topraktaki özel mülkiyet fikrini; bu fikir de, toprağın parsellenmesini (başıboş topraklar ile ortak toprakları çitleme hareketini) beraberinde getirmiştir (Moore, 2012: 35-36). Çitlenen toprağın büyüklüğü ise, ülke yüzölçümünün yarısından fazlasıdır. (Moore, 2012: 55). Bu toplumsal (d)evrim sürecinin büyük köylü yığınlarına etkisiyse, koyunların insanları yemesidir.⁹⁶ Yani köylüler topraklarından edilmişler ve kentlere akın ederek proleterleşmişlerdir. Zira taşranın egemen sınıfları için toprak sahipliği artık askerî ve siyasi bir güç teşkil etmediğinden dolayı, daha fazla nüfusa değil; kâr maksimizasyonuna ihtiyaçları vardır (Moore, 2012: 33). Bu, toplumsal egemenliğin yeni biçiminin gereğidir. “Feodal lordluk, hem emek hem de askerî hizmet söz konusu olduğunda insanlara hükmetmeye dayanıyordu, ama yeni türdeki toprak sahipleri artan biçimde kendi topraklarının yarattığı ticarî kârlara dayanır oldular” (Wood, 2006: 93).

Görüldüğü gibi İngiltere’de, -Fransa’nın aksine- aristokrasi ve burjuvazi yer yer iç içe geçmiştir (Moore, 2012: 47, 66; Şenel, 1998: 28).⁹⁷ Bu nedenle, İngiltere’de monarşiye karşı devrimci dalga aslında ‘aşağıdan’ değil, ‘yandan’ gelmiştir ve kanlı halk ayaklanmaları şeklinde değil, -yer yer yine kanlı sonuçlar üretse de- beyefendilerin çekişmesi şeklinde tezahür etmiştir. Bu noktada, “kralın müdahaleciliğine karşı” savunulan “liberal ilkeler” hakkında Moore’un (2012: 42) yaptığı hatırlatma kritiktir: “Bu aşamada, artık [kralın müdahaleleri nedeniyle] tehlikede olan bireysel hakların kimlere ait olduğu, sözü edilen hakların kesinlikle hâlâ İngiltere nüfusunun çok büyük

⁹⁵ “Büyük toprak sahibi ellerini kullanarak hiçbir iş yapmayan ve çoğu durumda işletmeyle ilgili ayrıntıları bir kâhyaya bırakan, ama ona göz kulak olmayı da pek boşlamayan bir aristokrattır” -liberal Whig Partisi başkanı ve İngiltere’nin ilk başbakanı Walpole gibi- (Moore, 2012: 52). Bu kesimlerin ve bu yeni mülkiyet anlayışının en güçlü biçimde ideoloğunu yapansa, Shaftesbury Kontu’nun hamiliğini üstlendiği danışmanı; yani John Locke’tur (Wood, 2006: 113).

⁹⁶ “Koyunlar, insanları yedi” ifadesi, Thomas More tarafından da kullanılan bir İngiliz deyişidir. “[Y]oksul köylülerin işledikleri kamu arazilerine koyun yetiştirmek amacıyla zengin çiftçiler ve aristokratlar tarafından el konulmasını ve köylülerin açlığa mahkum edilmelerini” anlatır (Çelik, 2014).

⁹⁷ Yer yer iç içe geçmiştir. Yoksa, burjuvazi elbette tamamen eski taşra aristokratlarından ibaret değildir. Söylenmek istenen, İngiltere’de, Fransa’daki gibi keskin bir aristokrasi-burjuvazi karşıtlığının var olmadığıdır.

bir bölümünü oluşturan köylü kitlelerinin hakları olmadığı açık seçik ortaya çıkmış olsa gerek.” Nitekim aynı dönemde, kazıcılar (*diggers*) ya da düzleyiciler (*levellers*) gibi, toplumun alt kesimlerinin merkezinde olduğu hareketlere söz hakkı tanınmamıştır (Wood, 2012: 32). Eklemek gerekir ki İngiltere’de oy verme hakkı dahi, ancak 1918 yılında sınıfsal sınırlamalardan kurtulabilecektir -ki bu tarihte de, kadınlara oy hakkı tanınmamış; dahası, oy eşitliği de sağlanmamıştır- (Şenel, 1998: 250).

Bölümün başında Tanpınar’dan yapılan alıntıda kullanılan terimlerle ifade etmek gerekirse, yukarıdaki açıklamalardan görüldüğü üzere İngiltere’de de “tabii” şekilde bir ihtilal süreci yaşanmamıştır; zira “devleti geride bırakanın” halk olduğunu öne sürebilmek mümkün değildir. Elbette tüm bu söylenenlerden çıkartılması gereken sonuç, İngiltere’de kayda değer bir toplumsal hareketliliğin yaşanmadığı, kitlelerin siyasete hiçbir şekilde müdahil olmadığı değildir. Aksine İngiltere, bilindiği gibi, toplumsal hareketlilik bağlamında oldukça zengin bir tarihe sahiptir. Bununla birlikte, yukarıda aktarılanlar ışığında bakıldığında, İngiltere’de modern siyasi-üst yapının kuruluş sürecini, ‘dipten gelen bir dalga’nın biçimlendirdiği; geniş halk kitlelerinin belirlediği bir süreç olarak niteleyebilmek mümkün değildir.

Bu çalışmanın ilk bölümünde kısaca tartışma konusu edilen Alman deneyimi de, Fransa’da yaşanan toplumsal kalkışmanın boyutlarına sahip değildir. Hatta tam tersine; bir geç modernleşme deneyimi olarak Almanya bilindiği gibi, literatüre ‘tepeden devrim’ tarifini kazandıran örneklerden biridir.

Amerika Birleşik Devletleri’nde modern toplumun ortaya çıkışı ise, belirleyici bir halk hareketinin yokluğu bir yana; yükselen sınıflar ile eski toplumsal yapının egemen sınıfları arasındaki bir mücadeleyi dahi barındırmamıştır. Çünkü bilindiği gibi ABD’de kapitalist gelişime direnen bir monark ya da geleneksel bir aristokrasi sınıfı mevcut değildi.

Özetle, halkın, yoksul kitlelerin siyasal süreçlere müthiş bir biçimde katılımı açısından Fransa, ‘Batı’ kategorisi içinde de müstesna bir konumdadır. Başka bir deyişle, aradan iki yüz yılı aşkın bir süre geçtikten sonra Bastille’in adının bugün hâlâ unutulmaması, Fransız Devrimi’nin biricikliğinden kaynaklanmaktadır. Başka bir ifadeyle Türk Devrimi’nin Bastille gibi görkemli bir simgesinin olmaması, Türk Devrimi’nin değil;

Fransız Devrimi'nin eşsizliğinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Gülsunar (2015: 130) da, “her ne kadar burjuva devrimlerinin bir arketipi olarak sunuluyorsa da, aslında Fransız devrimi politik/siyasal devrimlerin sıradışı bir örneğidir” derken bu hususa işaret etmektedir.

2.4.2. Fransız Devrimi: Halkın Siyasal Süreçlere Katılımının Sınırlılıkları

Bir adım daha ilerlenirse, Fransa'da da geniş halk yığınları (köylüler ve kentli *baldirıçıplaklar*), aslında devrim sürecinin ilk anlarında değil; devamında (Kraliyetin, Ulusal Kurucu Meclis'i dağıtma hazırlıkları içinde olduğu duyulduğunda), sadece kesintili bir biçimde ve kesinlikle hegemonik bir merkez teşkil edemeden devrim sürecine katılmışlardır.

Üçüncü tabakanın delegelerinin tümü saygıdeğer orta sınıftan ve çoğu da onun zengin kesimlerinden geliyordu. Yarıları avukattı, geri kalanlar çoğunlukla tüccar, banker, işadamları ve zengin orta sınıf toprak sahibiydi. Aralarında bir tek zanaatkar ya da köylü yoktu. Hemen hemen tümü, ‘anayasal bir monarşi’ olmak koşuluyla monarşiye ihtiyaç olduğuna ve herhangi bir seçim sisteminin katı mülkiyet sınırlamaları olması gerektiğine inanıyordu (Harman, 2017: 275).

Özetle geniş halk yığınları, devrimin yasama gücüne dâhil ol(a)mamışlardır. Bu bağlamda, Fransız Devrimi'nde ‘dipten gelen dalga’nın belirleyiciliği aslında sadece, sürecin belirli bir anında, devrimin öncüsü olan burjuvaziye kattığı zor kullanma kapasitesindedir. Fransız Devrimi'nde, ortalığı kasıp kavuran yoksul köylüler ve kentli *baldirıçıplaklar*, deyim yerindeyse, devrimin sadece kanlı ve gürültülü ayak işlerini gerçekleştirmişlerdir. Yani, bilhassa taşrada aristokrasinin zor kullanılarak mağlup edilmesinde yoksulların burjuvaziye verdiği destek, devrim sürecinde önemli bir rol oynamışsa da, ideolojik ve siyasal planda hareketi belirleme gücü, bu kesimlere ait değildir. Başka türlü söylenirse, Fransız Devrimi'nde halk, devrimin belirleyici öznesi değil; burjuvazi ile geleneksel iktidarın pat durumunda kaldığı koşullarda, kimin galip geleceğini tayin eden en önemli detaydır. Monarşik ve aristokratik kalıntıların, devrim sürecinin önünü her tıkama girişiminde tekrar tekrar sahneye çıkmışlar; ancak hemen arkasından her seferinde de sahneyi terk etmek zorunda kalmışlardır. Devrim sürecinde kırdı ve kentlerde çatışanların, devrimin somut çıktılarını formüle etme aşamasında ne kadar geri planda kaldıkları, sadece İnsan Hakları Beyannamesi'ne bir göz atıldığında

dahi ortaya çıkacaktır. Monarşi-aristokrasi-kilise üçlüsüne karşı burjuvazinin tüm sosyal kısıtlılıklarını ortadan kaldırmaya yönelik ve yok ettiği eski kutsallıkların yerine yeni bir kutsal hak olarak özel mülkiyeti koymayı da ihmal etmeyen bu metinde, yoksul bir köylüye hitap eden çok az şey bulunabilecektir. Zaten, sonunda halk hareketinin mağlubiyetiyle noktalanacak olan 1848 İhtilali sürecinde yaşananlar da öz itibarıyla, tam da buna (siyasal temsilin sınıfsal karakterine) karşı geliştirilmiş bir tepkidir: 1848 İhtilali'nde, -tıpkı 1789'da ya da 1830'da olduğu gibi- kırlarda ve kent barikatlarında devrimin vurucu gücünü oluşturan halk kesimleri, konsolidasyon aşamasında siyasal karar alma mercilerini bu kez burjuvaziye teslim etmek istememiş; bu kez, kendi sözünü söylemek istemiştir.

Bu noktada önemle altı çizilmesi gereken bir husus, 1789 İhtilali'nin ilk anlarından itibaren burjuva önderlerinin -ihtiyaç hâlleri dışında- halkı sürekli olarak siyaseten pasifize etmeye çalışmalarıdır (Ağaoğulları, 2006: 240-241).⁹⁸ Özellikle Sieyès, Barnave, Chapelier gibi devrim önderlerinin fikir ve icraatına bakıldığında, siyasal yöneticinin halkı siyaseten pasif bir konumda bırakmaya çalışmasının, Türk modernleşmesinin ve Türk Devrimi'nin ayırt edici bir özelliği olmadığı görülecektir. Bunun somut izleklerinden biri, iktidarın, -tıpkı İngiltere'de de olduğu gibi- siyasal temsili mülk sahibi yurttaşlarla sınırlamasıdır. Sieyès'in önderliğinde, 1791 yılında bu konuda bir düzenleme yapılmıştır (Ağaoğulları, 2006: 246-247).⁹⁹ Yine aynı yıl yürürlüğe giren Chapelier Yasası da, işçilerin dernekleşmelerini ve grev yapmalarını yasaklamıştır (Harman, 2017: 278). Devrimin en önde gelen liderleri olan Chapelier, Sieyès ve Barnave gibi kişiler, cumhuriyet-krallık tartışmalarında da tercihlerini, aristokrasinin güdümünden kurtulmuş ve gücü büyük oranda aşındırılmış bir krallık

⁹⁸ Aslında bu söylenenler ünlü Fransız aydınlanmacıları için de geçerlidir. Bilindiği gibi ne Voltaire, ne d'Holbach, ne de Diderot, kitlelerin siyasete katılımını arzulamıştır. Harman'ın (2017: 243) deyişiyle, "[o]nlar, üst sınıfları sponsorları olarak gören muhalif entelektüellerdi. Umutlarını toplumun yıkılmasına değil, düşünce savaşını kazanmak yoluyla onun ıslah edilmesine bağlamışlardı."

⁹⁹ 1789 Devrimi'nin en merkezinde yer alan (hem parlamentonun toplanma sürecinde, hem de Ulusal Kurucu Meclis'in buradan ayrılma sürecinde III. tabakaya önderlik eden) Emmanuel Sieyès, o dönemde Ağaoğulları'nın (2006: 190) ifadesiyle "kraldan sonra belki de Fransa'nın en tanınmış kişisi[dir]." Bu bağlamda burada bahsedilen kişinin, herhangi bir siyasi figür değil; devrimin o tarihteki en popüler önderlerinden biri olduğuna dikkat edilmelidir.

kurumundan yana kullanmışlardır.¹⁰⁰ Çünkü cumhuriyet fikri, baldırıçıplak tehlikeyle; yani politize bir halk fikriyle ilişkilendirilmiştir. Harman (2017: 278) da, Barnave'in, monarşinin yıkılması fikrini, "mülkiyet kavramının yıkılması"yla ilişkilendirdiğini aktardıktan sonra, 1791'deki Champ de Mars katliamını hatırlatmaktadır. Bu katliamda, kralın tahttan indirilmesi ve cumhuriyetin ilanı için dilekçe toplamaya çalışan silahsız kalabalığın üzerine Ulusal Muhafızlar tarafından ateş açılmasıyla 50 kişi ölmüştür. Tüm bunların (dernekleşme ve grev konusundaki yasakların, siyasal temsilin çok kısıtlı bir hak olarak tanınmasının, dilekçe toplayan sivillerin üzerine askerlerce ateş açılmasının vs.), 1789'dan sonra ve bizatihi devrimin öncü kadrolarınca gerçekleştirildiği dikkate alınmalıdır. Bu ve benzeri olgular, 'sivil toplumu boğan vesayetçi/İttihatçı' imgesinin ne kadar zorlama olduğu konusunda anlamlı ipuçları sunmaktadırlar.

Özetle, burjuva devrimlerinin en sıradışı örneği olan Fransız Devrimi'nde dahi halk, devrimin daha ilk günlerinden beri siyaseten pasifize edilmeye çalışılmıştır.¹⁰¹ Bu bağlamda, burjuva devrimlerinde halkı siyasal karar alma mercilerinden dışlamaya çalışmak, Türkiye'deki siyasal iktidarın ayırt edici bir özelliği değil; öz itibarıyla sınıfsal ve dolayısıyla da evrensel nitelik taşıyan bir reflekstir. Gülsunar'ın (2015: 136) da ifade ettiği gibi; "tüm burjuva devrimlerinde, devrimci burjuvazinin yaşadığı temel problemlerden bir tanesi, eski düzenin yıkılıp yerine yeni düzenin inşa edildiği süreçte alt sınıfların bu inşa sürecine dâhil olma istekliliklerinin nasıl engelleneceği olmuştur." 1789'dan sonra Fransa'da olan da, 1908'den sonra Türkiye'de olan da budur. 1923'te ise, zaten kitlesel bir hareketlilik söz konusu değildir; ama yine de bunun önünün alınmasına yönelik önlemler alınmış, örneğin herhangi bir düzeyde sol bir örgütlenmenin kurulabilmesine izin verilmemiştir.

Türkiye'de 1789 İhtilali büyüklüğünde bir kalkışma ya da bir 1848, 1871 ve 1917 yaşanmadan bu tavrın çok daha güçlü, çok daha belirgin biçimde gösterilmesinin nedeni

¹⁰⁰ Son yıllarda, bu ve benzeri olgulara dayanılarak, Fransız Devrimi'nin dahi gerçekten bir devrim olup olmadığı; bir devrim ise, bilinçli bir burjuva eylemliliğinden ne oranda bahsedilebileceği gibi hususlar da literatürde tartışma konusu edilmektedir. Bunun önde gelen bir örneği için bkz.: Furet (2013). Konuya dair revizyonist tezlerin eleştirel bir perspektifle ele alındığı iki çalışma içinse bkz.: Hobsbawm (2009a); Mooers (1997).

¹⁰¹ Bunun kısmi bir istisnası, kısa süreli Jakoben iktidardır.

ise, bir sonraki bölümün konusunu oluşturacak olan; geç modernleşmenin neden olduğu reflekslerdir. Türkiye’de siyasal iktidarlar, Batı Avrupa’nın tarihsel gelişiminin bilgisine sahip olması nedeniyle, sınıf mücadelesi fikrine çok daha duyarlıdır. Yani toplumun önemli bir kısmının sınıf ayrımlarından muzdarip olduğunu düşünmesinin ne gibi gelişmelere yol açabileceği konusunda, Türkiye’deki siyasal iktidarın önünde çarpıcı örnekler bulunmaktadır. Bunun yanında, Türkiye’deki siyasi öznelerin, politize olmuş halk kitlelerinden fazlasıyla korkmalarında, son 100-150 yıldır sürekli olarak bölünmekte/parçalanmakta olan bir ülkenin yurttaşı olmalarından kaynaklanan tedirginlik de rol oynamış olmalıdır. Bir sonraki bölümde bu refleksler üzerinde ayrıca durulacaktır. Ancak tüm bunlar, baldırıçıplaklardan mürekkep bir siyasal hareketlilikten duyulan korku bağlamında sadece bir ‘derece farklılığı’na işaret etmektedir. Bu hususta Türk siyasal yöneticilerinin nevi şahsına münhasır bir biçimde, Batı’dakilerden niteliksel açıdan farklı bir konum aldığını; Fransa’da burjuva devrimcilerinin ise halkı siyasal karar alma süreçlerine katma yolunda didinip durduğunu söyleyebilmek mümkün değildir.

Dahası, Fransa’da burjuvazinin hemen tüm taleplerini gerçekleştiren III. tabaka önderliğinin, kendilerini burjuvazinin değil; halkın temsilcileri olarak sunmaları da yine Türkiye’nin eşsizliğine dair tartışmalar açısından bilhassa kritiktir. Devrimi gerçekleştiren III. tabaka, tanım itibarıyla, bir bütün hâlinde tüm halkı kapsamaktadır. Bu özellik, ‘sınıfsız-imtiyazsız bir kütle’ algısının da Türk siyasal yöneticisine özgü olmadığını, bu algının evrensel bir nitelik taşıdığına işaret etmektedir. Gülsunar’ın (2015: 196-197) belirttiği gibi, doğuştan geldiği iddia edilen aristokratik imtiyazları ortadan kaldırdıktan sonra, geri kalan kütleyi, sınıfsız bir bütünlük olarak tahayyül etmek, yine burjuva devrimlerinin “karakteristik bir özelliği”dir. Gülsunar bu noktada, çok kritik bir öneme sahip olması nedeniyle, Emmanuel Sieyes’in *Üçüncü Sınıf Nedir?* isimli metnine dikkat çekmektedir (2015: 196). Zira devrim sürecinin en öne çıkan siyasetçilerinden biri olan Sieyes için, aristokrasi ve kilisenin oluşturduğu iki tabakanın dışında kalmakta olan üçüncü tabaka, geriye kalan herkesi kapsamaktadır. Dikkat edilmesi gerekir ki burjuva siyasetçi ve ideologlarının, ‘sınıf farkı’ denilince, öncelikli olarak veya sadece hukuken tanımlanmış üstünlükleri anlamaları; kapitalist toplumlara özgü sivil toplum - politik toplum ayrımıyla da uyumludur. Zira politik toplumdaki

egemenlik ilişkilerinin aksine; formel eşitliğin söz konusu olduğu kapitalist toplumsal formasyonların sivil toplum alanında, hukuken bir üstlük-astlık ayrımı mevcut değildir.

2.4.3. 1908: Devrim mi? Bürokratların Devleti Kurtarma Projesi mi?

Yukarıda, 1789 İhtilali'nin Avrupa tarihi içinde de müstesna bir konumda bulunduğu; dahası, modern siyasi üst-yapıların ortaya çıkışı sürecinde geniş halk kitlelerinin oynayabildikleri rolün ve devrimin öncü kadrolarının devrimci tutumunun Fransa'da dahi önemli sınırlılıkları olduğu üzerinde duruldu. Tüm bunlar, Türkiye ile Batı arasında kurulan keskin karşıtlıkları yumuşatmakta; başka bir deyişle ayrımları görelileştirmektedir. Ancak Türkiye - Batı (Fransa) kıyaslamalarında karşılaşılan yaygın sorunlar, yukarıda aktarılanlardan ibaret de değildir. Devrimlerin niteliği açısından Türkiye'deki literatürde, terazinin sadece sol tarafı (Batı tarafı) değil; sağ tarafı (Türkiye tarafı) da genellikle hatalı tartmaktadır. Yani devrim sürecinde kitlelerin katılımı, devrimin yol açtığı siyasal sonuçlar ve devrime yönelik bilinçli bir eylemliliğin mevcudiyeti açısından; Batı Avrupa'da yaşanan deneyimler gerçekte olduğundan çok daha abartılı, Türkiye'deki ise gerçekte olduğundan çok daha cılız gösterilmektedir.¹⁰²

Öncelikle, Türkiye'de 1908 ve 1923 Devrimlerinin, kapitalist toplumsal formasyonun kuruluş süreçlerindeki iki önemli tarihsel sıçrama olmaları itibarıyla, yarattıkları bu en genel sonuç açısından Fransız Devrimi'nden farklı bir nitelikte olmadıkları ifade edilmelidir. Ancak aşağıda daha dar bir sorunsalla sınırlı kalınacak, (I) 1908'in (ve dolayısıyla 1923'ün de) siyasal öncülerinin, Osmanlı'nın geleneksel seçkinlerinin bir

¹⁰² Bunun tipik bir örneği için bkz.: Belge (2012: 596 vd.). Bununla birlikte, bilhassa yakın dönemde ortaya konan çalışmalar, bu hususlarda on yıllardır süregelen yaygın kabullerin sorgulanması yolunda önemli katkılar sağlamaktadır. Bunların öne çıkan iki örneği için bkz.: Kansu (2002; 2016) ve Uçar (2010; 2013). Kansu'nun çalışmaları, 1908'in bir devrim olduğunu ve 1908 sonrasında yaşanan sürecin de bir açıdan, 'devrim versus karşı-devrim' mücadelesi olduğunu kanıtlamaya hasredilmiştir. Uçar ise, Türkiye'de yaşanan sürecin bir devrim olduğu tezini, Kansu'dan farklı ve hatta onun teorik çerçevesiyle çatışmalı bir biçimde savunur. Uçar, genel olarak devrimlere ve özel olarak burjuva devrimlerine atfedilen kıstasların geçersizliğine vurgu yapar ve Charles Tilly'nin kuramsal çerçevesinden de faydalanarak, 1908-1922 aralığını, içinde birçok "devrimci durum"un bulunduğu bir "devrimci süreç" olarak tanımlar.

uzantısı olmadığı,¹⁰³ (II) 1908-1909 aralığında siyasal egemenlik mekanizmalarında niteliksel bir değişim yaşandığı, (III) bu süreçte halkın da tümüyle pasif, tepkisiz bir konumda olmadığı öne sürülecektir.

Bilindiği gibi, Türkiye’deki devrim sürecinin çeşitli açılardan küçümsenmesinin ve halktan kopuk olduğunun öne sürülmesinin bir boyutu; bunun, bürokrasi-içi bir çatışma ya da bir restorasyon olarak sunulmasıdır.¹⁰⁴ Burada öncelikle, 1908’in öncü kadrosunu, daha önceki dönemlerin reformcu paşalarından ayırmak gerekmektedir:

Birkaç istisna dışında, ilk dönem meşrutiyetçilerinin tümü, soylu Osmanlı ailelerinden gelme, varlıklı ve aristokrat kişiler. Bu, görüşlerini de etkiliyor. Toplumsal değişim konusunda, çok halim selim insanlar. Hızlı ve keskin alt üst oluşlardan değil, barışçı ve tedrici reformlardan yanalar. Ve kendilerinden bağımsız bir olgu olarak, o dönem henüz kitle hareketinde önemli bir kıprdanış yok.

İlk meşrutiyetçilerin ve eski Jön Türklerin izleyicileri olan İttihatçıların kökeni ve yapıları ise daha farklı. Çoğu, yoksul ve dar gelirli, bilemediniz orta halli ailelerden gelme. Genellikle küçük burjuvazinin yoksul bürokrat kesiminin çocukları. Bu köken, onları eski meşrutiyetçilere kıyasla daha sert, daha tepkici yapıyor. Daha da önemlisi, bu nitelikler, hayalcilikle bütünleşiyor (Çulhaoğlu, 2002a: 377-378).

İlginç bir anekdot olarak eklemek gerekir ki, ‘Hürriyet Kahramanı’ Resneli Niyazi de hatıratında, kendisini ve arkadaşlarını, rejimin geleneksel seçkinlerinden şu şekilde ayırmaktadır:

[S]aray ve etrafı ile onun hizmetinde olanların bundan böyle karşısındaydım, diplomalarımızın verilişinde Zeki Paşa tarafından söylenip tarafımdan tekrarlanan yemin sırasında kalbimden vatanımın kurtuluş ve terakkisi istikametinde kimler çalışacaksa yalnız onlara bağlı kalacağımı söyleyerek öyle yemin etmişim. Burada arkadaşlarımdan benim gibi hareket etmemiş olanlar yalnız asilzade çocuklarıydı (2017: 25).

¹⁰³ Bu konuda da yalnızca, söz konusu öncü kadronun sınıfsal kökenleriyle ilgili bazı tespitlerde bulunulacak; ülkede İttihat ve Terakki ile CHP iktidarları altında kurulan iktidar bloğunun sınıfsal muhtevası ve bunun içinde de sınıf ve siyasal temsil ilişkisinin niteliği üzerinde durulmayacaktır. Bunlar için, öncelikle modernleşmede gecikmişliğin ve kapitalizmin eşitsiz gelişiminin sınıf dinamikleri üzerinde hangi sonuçlara yol açtığını göstermek gerekmektedir –ki bu, çalışmanın bir sonraki bölümünün konusudur.

¹⁰⁴ Türkiye’de güçlü devlet geleneği tezini benimseyen hemen tüm yorumların 1908’i bu şekilde algıladığı söylenebilir. Bu yaklaşım (güçlü devlet geleneği tezi), çalışmanın bir sonraki bölümünde detaylı olarak tartışma konusu edilecektir.

Özetle yeni Jön Türkler -yani İttihatçılar-, saray adabı ve ‘devletlû’ duruşlarıyla değil; eylem adamı olmalarıyla karakterize olmaktadır ve bu salt, kültürel planda yaşanan bir dönüşümün sonucu olmayıp, sınıfsal bir bağlama da oturmaktadır. Bu perspektiften bakılınca, 1908’in, devleti yöneten geleneksel seçkinlerin bir ıslahat girişimine indirgenemeyeceği de bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Zira bu öznel, ‘Zat-ı Şahanelerinin kapıkulları’ ya da Avrupa mutlak monarşilerinin ‘hizmet asilzadeleri’nin Osmanlı’daki karşılığı değildirler. Unutulmamalıdır ki, 1908’in (daha kesin olarak 1908-1909 sürecindeki devrimci sıçrayışın) en önemli sonuçlarından biri, -1876 deneyiminden farklı olarak- sarayı, siyaset oyunun fiilî olarak dışında bırakmasıdır. İttihatçıların siyaset sahnesini boşalttığı 1918 yılında tarihin çarkları kısmen geriye yürümüşse de -ki benzer durumlar Fransız Devrimi’nde de defalarca yaşanmıştır- bu, ancak geçici bir gerilemedir. İttihatçıların pek çok açıdan devamı niteliğindeki Kemalist kadrolar, 1908 İhtilali’nin zincirlerinden boşandırdığı siyasal devrim sürecini nihai noktaya taşıyacak; saltanatı ve halifeliği kaldıracaklardır. Özetle Jön Türk hareketi ve hatta CHP kadroları, Osmanlı’nın üst düzey geleneksel seçkinlerinin -ne sınıfsal, ne de ideolojik açıdan- basit bir devamı niteliğinde değildirler. Kaldı ki, aslında bizatihi geleneksel bürokrasinin üst kesimi; yani devleti yönetenlerin kayda değer bir kısmı da bu kadrolar tarafından 1908-1918 yılları arasındaki mücadele sürecinde tasfiye edilmiştir. Üstelik bu tasfiye dalgası, tümüyle Selânik merkezli bir karar alma sürecinin sonucu olarak gerçekleşmemiştir. Örneğin İhtilal’in hemen akabinde Abdülhamitçi idarecilerin bir bölümü taşrada halkın yoğun şikâyetleri ve ısrarları neticesinde 1908 öncesinin hesabını vermeye zorlanmış, daha şansız olan bazıları ise öfkeli yığınların eline düşmüştür.¹⁰⁵

Devrimin öncü kadrolarının temel motivasyonunun bir devrim gerçekleştirmek değil, devleti kurtarmak ve korumak olduğu iddiası da, yine Türkiye’de devrim sürecini küçümsemenin bir diğer boyutudur.

[Jön Türklerin] aktivist davranışı, ordunun İmparatorluğu koruma konusunda ezelden beri taşıdığı sorumluluk duygusuna, bu sorumluluk duygusunun da temelini ‘gaza’ ideolojisine bağlamak mümkündür. Her ne kadar, Jön Türkler bu ideolojiyi ‘geçmiş’ sayıyordusalar, vatanperverliklerinin derin köklerinin bu temele dayandığına kuşku yoktur (Mardin, 2008: 290).

¹⁰⁵ Devlet aygıtındaki monarşistlerin tasfiyesi hakkında detaylı bir okuma için bkz.: Kansu (2002: 155-216).

Öncelikle, bir devrime giden yolda, devrimin öncü kadrolarının en başından beri belirli bir devrimci program etrafında hareket etmesinin, o süreci bir ‘devrim’ olarak niteleyip nitelememekte yeterli bir kriter olarak kullanılamayacağı peşinden ifade edilmelidir. Zira bu özellik, olsa olsa sosyalist devrimler için kullanışlı sayılabilir. Fransa’da da devrim süreci, Etats Generaux’nun kral tarafından toplantıya çağrılmasıyla başlamış, parlamentodaki kriz de Tiers Etat’ın buradan ayrılarak kendisini Ulusal Kurucu Meclis olarak ilan etmesiyle başka bir boyuta evrilmiştir. Yani burjuva devrimlerinin bu en popüler örneğinde bile, devrime yönelik bilinçli bir eylemliliğin varlığından ne oranda söz edilebileceği oldukça kuşkuludur.¹⁰⁶ Hatta on yıllardır II. Abdülhamit’i devirip, anayasal, parlamenter bir rejimi kurma yolunda yer altında mücadele eden İttihatçıların, bu açıdan, Tiers Etat’tan bile daha devrimci bir pozisyonda oldukları dahi söylenebilir. Bu, Mardin’in yukarıda önerdiği ve genel olarak Türkiye’de özellikle liberal ve sol-liberal düşünürlerce benimsenen görüşlerin (İttihatçıların devrimci amaçlarla değil, devleti kurtarma motivasyonu ile hareket ettikleri fikrinin) tam zıttı bir duruma işaret etmektedir. Mardin’in “kuşku” duymadığı yukarıdaki önerme; yani Jöntürklerin amacının imparatorluğu kurtarmak olduğu ve bunun temelinde de gaza ideolojisinin bulunduğu önermesi doğru ise, o dönemin siyasal aktörlerinin bunun pek farkına varamamış olmaları gerekir. Zira aksi takdirde, aynı devlete karşı on yıllardır silahlı mücadele verenlerin; örneğin Yane Sandanski gibi Bulgar komitacılarının, temelinde gaza ideolojisi olan İttihatçılarla nasıl omuz omuza verebildiklerini, İttihatçıları yokolmanın eşiğine sürükleyen 31 Mart gerici ayaklanmasını bastırabilmek için Hareket Ordusu’na katılmaya nasıl gönüllü olabildiklerini anlayabilmek mümkün değildir.¹⁰⁷

Dahası Jön Türkler, bizzat kendi elleriyle önce 1908-1909 aralığında monarşinin egemenliğinin fiilen sonunu getirmişler ve bu kuruma oldukça kısıtlı yetkiler bırakarak gerçek gücü parlamentoya geçirmişlerdir. Bu, siyasal bir devrimdir. Hanedanın başta bırakılmış olması, bunun bir devrim değil de imparatorluğu kurtarma projesi olduğunun bir kanıtı kesinlikle sayılamaz. Aynı mantıkla 1789 Fransız Devrimi de bir devrim değil, devleti kurtarmaya yönelik bir proje olarak nitelenebilir. Zira Fransa’da da monark, tıpkı Osmanlı’da olduğu gibi, yetkileri anayasayla sınırlanmış hâlde

¹⁰⁶ Bu hususta özellikle bkz.: Mooers (1997: 85 vd.)

¹⁰⁷ Bir yazısında Savran (2011a: 138 vd.) da bu duruma dikkat çeker.

makamında bırakılmıştır. Bir adım daha ilerlendiğinde; amacı devleti kurtarmak olan Jön Türk kadrolarının aynı jenerasyon içindeki devamları, 1922-1923 aralığına gelindiğinde niye bir restorasyona yönelmek yerine kendi elleriyle o devleti tarih sahnesinden kesin olarak silmişlerdir?

Aslında, eğer ‘devletin bekası’ndan, ‘devletin kurtuluşu’ndan anlaşılması gereken, ‘ülkenin bekası’ ve ‘ülkenin kurtuluşu’ ise, Osmanlı padişahlarının, Tanzimat Paşalarının, Genç Osmanlıların, İttihatçıların -ve hatta belirli rezervlerle olmak kaydıyla kimi gayrimüslim grupların da- böyle bir amaca sahip oldukları pekâlâ söylenebilir. Ancak bu kavrayışın, siyasal açıdan ne kadar anlamlı ve gerekli olduğu kuşkuludur. Çünkü aynı mantıkla, Sieyès ile XVI. Louis’nin de, gaza ideolojisi türünden ethoslar eşliğinde aynı amacın (Fransa’yı kurtarma amacının) peşinde koştukları da söylenebilirdi. Benzer biçimde, 1970’ler Türkiye’sinde de siyasal İslamcılardan ülkücülere ve hatta darbecilerden komünistlere, tüm bu grupların aynı amaçlarda birleştiklerini (Türkiye’nin kurtuluşu, hatta kalkınması, bağımsızlığı, yurttaşlarının mutluluğu, esenliği vb.), sadece aynı amaca ulaşabilmek için önerdikleri yolların farklı olduğu da söylenebilir. İttihatçılar ile II. Abdülhamit’i, aynı idealin, sadece yöntemde farklılaşan tarafları olarak görmek de, ancak bu kadar anlamlıdır.

Ancak eğer ‘devletin bekası’ndan anlaşılması gereken; ülkenin değil de, özel olarak monarşinin bekası ise, adları anılan öznelere böyle bir amaç altında bir arada anmak sadece siyasal açıdan anlamsız değil, maddi açıdan da tartışma götürür. Zira İttihatçıların temel motivasyonu Osmanlıların ülkesine hizmet etmek, Osmanlıların ülkesini kurtarmak olarak nitelenemez. Dikkat edilmesi gerekir ki, İttihatçıların parlamentoya yükledikleri işlev de, ülke yönetiminde padişaha yardımcı olunması değildir; saltanat makamının dünyevi iktidarı fiilî olarak ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Dahası, İttihatçıların, 1909’da hanedanın yetkilerini büyük oranda sembolik bir düzeye indirgemeleri bir yana, kolaylıkla üstesinden gelebilecek olsalar, hanedanlığın sembolik düzeydeki varlığına dahi razı olup olmayacakları da çok kuşkuludur. Elbette, İttihatçıların hanedana olan bağlılıklarına dair, bizatihi kendilerinin de onlarca demeci bulunabilir. Ancak unutulmamalıdır ki, son anına kadar Mustafa Kemal’in de, Osmanlıların saltanatını hedef aldığına dair herhangi bir açıklaması olmadığı gibi, tam aksine, bilindiği üzere 1920 yılında dahi tüm yurttaşları, padişahı

esaretten kurtarmaya çağırıyordu. Burada dikkat edilmesi gereken kritik bir ayrıntı, saltanatın ilgasının, dönemin Türk aydınlarında kuvvetli bir karşı tepkiye kesinlikle yol açmadığıdır. Bu açıdan, aynı aydınların ve siyasî aktörlerin, sadece 5-10 yıl önce, kendilerini adadıkları büyük, mitik amaçlarının, Osmanlıların devletini kurtarmak olduğuna ikna olabilmek mümkün değildir. Özetle Tanzimat Paşalarından, Genç Osmanlılara, II. Abdülhamit'ten İttihatçılara, tüm bu öznelerin, aynı şeyi kurtarmaya, aynı şeyi korumaya çalıştıkları söylenemez.

Türkiye’de devrim sürecini küçümsemenin bir diğer boyutu ise onu açık ya da örtük bir biçimde modern askerî darbelerle ilişkilendirmektir. Bu yolda, üst düzey subayların İttihat ve Terakki içindeki ağırlığı ve yine aynı kesimlerin 1908 İhtilali’ndeki rolleri de, yine bilhassa 1980 sonrasında Türkiye’de yükselen neo-liberal dalganın etkisiyle gerçekte olduğundan daha büyük gösterilmektedir.¹⁰⁸ Oysa, Ahmad’ın (1996: 134) yerinde bir müdahaleyle belirttiği gibi, ordunun yüksek kademelerindeki bazı askerler (örneğin Mahmut Şevket Paşa ya da Mahmut Muhtar Paşa), İttihat ve Terakki ile birlikte çalışmışlarsa da bu gibi paşaların, ‘Genç Türkler’ olarak nitelenebilmesi fazlasıyla zorlamadır. Böyle bir nitelemenin (‘Jön Türk’, ‘İttihatçı’ vb. nitelemelerin) taşıdığı siyasal anlamlar, siyasetle doğrudan ilişkileri olmayan bu paşalar için fazladır. Gerçekten İttihatçı olarak nitelenmeye uygun olan küçük rütbeli subayların örgüt içindeki belirleyiciliği de kesinlikle mutlak değildir. Yine Ahmad’ın (1996: 134) işaret ettiği gibi Talât, Nâzım, Cavit ve Hüseyin Cahit gibi örgütün en önde gelen isimleri zaten subay değildir. Dahası, bu söylenen, Gökâlp ve Akçura gibi, parti içinde ideolojik birikimleri açısından önem taşıyan isimler için de geçerlidir. Sonuçta Ahmad, “Devrimin Makedonya’daki Üçüncü Ordu’ya mensup küçük rütbeli subayların isyanıyla başlatıldığı doğrudur [f]akat, bu isyandan yararlanıp devrimi yapan, Makedonya’da bir devrim örgütü olan İttihat ve Terakki’ye mensup sivil halktı” tespitini yapmakta ve “[e]n azından 1914’e kadar Meşrutiyet idaresinde siviller her zaman hâkim durumda kalmışlardır” demektedir (1996: 134). Günümüzde, İttihatçılık ile askerî vesayetçiliğin birbirlerine ilâştirilmesinin en tipik örneği olan Enver Paşa ve ona bağlı bir hizbin parti içindeki yükselişi de aslında bu dönemdedir.

¹⁰⁸ Bu doğrultudaki çözümlemlere bir örnek için bkz.: Laçiner (1998).

Elbette tüm bu söylenenlerle, burada, 1908 sürecinde devlet aygıtındaki dönüşümlerin mutlak bir kopuş olduğu iddia edilmemektedir. İttihatçıların, 1908'in hemen ertesinde Abdülhamit döneminin önde gelen yöneticileriyle uzlaşabildikleri, iktidarın ve idarenin iplerini geçmiş dönemin kadrolarıyla paylaşabildikleri de bilinmektedir. Dahası, 1908'den sonra monarşi de tümüyle ilga edilmediği gibi, mevcut monark; yani II. Abdülhamit de bir müddet daha tahtta kalmaya devam etmiştir. Bununla birlikte, 1908'in ihtilalci kadrosunun, başta Sultan olmak üzere, geleneksel iktidar mekanizmasının çeşitli alanlarını uzun yıllar işgal etmiş olan kimselerle yer yer uzlaşmaya varabilmiş olmaları, yöneticilerin sınıfsal muhtevasında bir metaformozun yaşandığı gerçeğini ortadan kaldırmamaktadır. Daha da önemlisi, devlet aygıtında yer alan kadroların kısmi bir süreklilik içermesi ve hatta monarkın devrim sonrasında hâlâ tahtında oturabiliyor olması da, Türkiye deneyiminin eşsiz bir özelliği ve 1908 Devrimi'nin bir devrim olmadığının kanıtı değildir. Yukarıda ifade edildiği üzere, Fransız Devrimi'nde, -aristokrasinin defalarca kendi konumunu yeniden güçlendirebilmesi haricinde- bizatihi monarşi de, Devrim'den sonra varlığını bir müddet daha sürdürebilmiştir. Uçar'ın (2013) gösterdiği gibi, taraflar arası çeşitli uzlaşmalar ve taraflar arasındaki geçişkenlikler, devrim süreçlerinde gayet sıklıkla karşılaşılabilen olgulardır. Ayrıca İttihatçı kadronun ve CHP'nin önde gelen isimlerinin, 1923'ten ve 1908'den önce devlet örgütünün çeşitli kadrolarında görev alabilmiş olmaları da, Türkiye'de bir devrim yaşanmadığını ya da bunun, Batı'dan çok farklı biçimde gerçekleştiğini gösteren bir veri değildir. Mustafa Kemal'in ya da Enver Paşa'nın Osmanlı monarşisine hizmet ettiği gibi, örneğin Napoléon Bonaparte da Devrim öncesinde subay olarak XVI. Louis'ye hizmet etmekteydi (Gülsunar, 2015: 145). Daha geniş bir perspektiften ifade etmek gerekirse, eski rejimlerde devlet kadrolarında bulunanların bir bölümünün, yeni rejimlerde de benzer pozisyonları işgal edebilmeleri, -Fransa ve hatta Rusya ve Çin Devrimleri'nde dahi görülebileceği üzere- gayet sıklıkla karşılaşılabilen bir durumdur (Uçar, 2013: 156-157). Mooers'in (1997: 97) aktardığına göre, örneğin Fransa'da, "Direktuvar döneminde idari görevlerde bulunanların yarısından fazlası, 1789 öncesinden beri [burada] çalışıyorlardı." Öyleyse, monarşinin derhal tümüyle ilga edilmemiş olması da, eski rejim ile yeni rejimin yönetici kadrolarındaki kısmi süreklilikler de, taraflar arası kısmi uzlaşmalar da, Türkiye'deki

devrim sürecinin *sui generis* özellikleri olmadığı gibi, bu veriler, toplumun devrimci bir dönüşüm geçirip geçirmediğini değerlendirirken bir kriter olarak da kullanılamazlar.

Burada, başta İttihatçılar olmak üzere 1908'in devrimci kadrosu ile geleneksel iktidarın, başka bir deyişle 'parlamento ve anayasa ile monarşi'nin kavgasının somut bir izleği olarak 1909'daki anayasa değişiklikleri üzerinde de kısaca durmak gerekmektedir. Zira bu değişikliklerle ülkenin siyasi üst-yapısının önemli bir dönüşüm geçirdiği hukuken de kayıt altına alınmıştır. Neredeyse yeni bir anayasa ilanı sayılabilecek kadar kapsamlı olan 21 Ağustos 1909 değişiklikleri, egemenliğin fiilî olarak parlamentoya geçişini ve dolayısıyla padişahlık makamının büyük oranda işlevsizleşmesini sağlamıştır. Parlamentonun, 93 Harbi sırasında olduğu gibi bir daha işlemez hâle getirilebilmesini engellemenin yanı sıra 1909 düzenlemesi, yasa yapımı ve uluslararası antlaşmaların imzalanması konularında padişahı belirleyici bir özne olmaktan çıkarmıştır (Zürcher, 2000: 149). Ayrıca 1909 düzenlemesinde sadrazamı atama yetkisi padişahı bırakılmakla birlikte, sadrazamın meclisten güvenoyu almak zorunda bırakılması, gücün artık kimin elinde olduğunu gösteren bir diğer önemli değişikliktir (Akın, 2010: 60). İlgili düzenlemede bir diğer önemli değişiklik ise, padişahın mutlak veto yetkisinin kaldırılmasıdır (Akın, 2010: 60).¹⁰⁹

Bunların yanında, 1909'da gerçekleştirilen kapsamlı Anayasa değişiklikleri arasında sembolik açıdan çok önemli bir düzenleme daha vardır: Artık 1876'da olduğu üzere meclisin vekilleri, 'zat-ı şahane'lerine değil; tam tersine padişah, anayasaya sadakat yemini etmektedir (Akın, 2010: 60). Bu düzenlemeyi Cem Eroğul şu şekilde yorumlamaktadır:

¹⁰⁹ Uslu ve Aytekin de (2015: 92), "gerçek anlamda bir meşruti monarşinin kurulmasını[n]", 1909'daki anayasa değişiklikleriyle sağlandığını ifade etmektedir. Aslında bu açıdan bakıldığında, 1908 İhtilali'nin 'ihtilal süreci'ni 1908-1909 yılları olarak tanımlamak daha doğru bir tercih olabilir. Zira 1908'in kazanımlarının hukuki olarak somutlaştırıldığı tarih -ve dahası 31 Mart Vakası gibi büyük bir bunalımın da atlatıldığı yıl olan- 1909'dur. Üstelik ihtilal sürecinin tarihsel aralığı bu şekilde ('1908-1909 yılları' olarak) konulduğunda, Türkiye tarihinin en önemli kesitlerinden biri olan bu ihtilal sürecinin önemi daha bir açıklık kazanacaktır. Zira 1908'in öneminin sadece, zaten mevcut olan ama uygulanmayan 1876 tarihli Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe sokulmasını sağlamaktan ve restorasyondan ibaret olmadığı vurgulanmış olacaktır. Başka bir ifadeyle, İttihatçıların neyi başardıkları hukuk alanında izlenmek isteniyorsa, 1908 yılına değil, asıl olarak 1909'daki anayasa değişikliklerine bakılması gerekmektedir.

Buradaki yenilik, padişah olan kişiye, göreve gelir gelmez Meclis-i Umumi önünde, şariat ve anayasa hükümlerine uyma, vatan ve millete ‘sadakat etme’ yönünde ant içme zorunluluğunun getirilmesidir. O zamana dek bütün devlet erkinin odağı durumundaki padişaha, ulus temsilcileri önünde yemin yükümlülüğünün getirilmesi, güç dengesinde meşrutiyetin gerçekleştirdiği büyük kaymanın en açık göstergesi. Ulusun padişahın üstünde yer aldığını gösteren ‘sadakat’ sözcüğü de bunun işareti (2017: 92).¹¹⁰

Bunlar, monarşinin yerini anayasal bir rejime; anayasal bir monarşiye terk etmesinin somut tezahürleridir. Egemenlik artık fiilî olarak, anayasal bir güvenceye kavuşturulmuş bir biçimde, parlamentonundur.

Öte yandan, gerek devlet kademelerinde yer tutanların sınıfsal kökenlerinde meydana gelen kısmi değişiklikler, gerekse de 1909 düzenlemelerinin getirdiği siyasal sonuçlar, siyasal düzeyde yaşanan dönüşümün sadece bir yönüdür. Bunların yanında, hem ülkedeki siyaset yapma tarzının değişiminden, hem de 1908 sürecinde halk kitlelerinin siyasete iştirakinden de bahsedebilmek mümkündür. Gerçekten de 1908’in temel bir özelliği, siyaset oyununu, geleneksel kalıpların dışına çıkarmış olmasıdır. 1908 öncesinde ‘siyaset’ denilen faaliyetin nasıl bir edim olduğunu Aykut Kansu şu şekilde açıklamaktadır:

1908 Devrimi ile yıkılan eski mutlakiyetçi yönetimin yeni dönemden en temel farkı, eski rejimin ülkeyi yönetmek için tümüyle sivil ve askeri bürokrasiye dayanıyor olmasıydı [...] siyaset, yüksek devlet memurları -yani, paşalar- eliyle yürütülüyordu [...] ‘Entrikaları’ ile meşhur saray siyaseti, tek bilinen ve uygulanan siyaset biçimiydi [...] Mutlakiyetçi siyasal düzende bir paşanın varlığını sürdürebilmesi günlük siyasi entrikalara -yani, muhafazakâr tarihçilerin onaylamayarak belirttikleri şekliyle, ‘menfur Bizans oyunları’na- bulaşması ve bu oyunlarda göstereceği başarıyla mümkündü. Paşaların iktidarı -yani, güç tabanları- liberal demokratik bir ortamda olduğu gibi, seçimler, siyasi partiler ve ya parlamento türünden kurumsallaşmış yapıların işlediği siyasal bir düzene, ‘modern’ bir toplum ve onun farklı sınıf çıkarları etrafında örgütlenmiş belli başlı baskı gruplarına dayanmıyordu [...] Eski düzen paşalarının kendi aralarındaki yüksek

¹¹⁰ 1908 Parlamentosu’nda vekillerin meşrutiyet rejimini nasıl anlamlandırdıkları ve ona hangi değerleri atfettikleri hususunda meclis tutanaklarını değerlendiren bir çalışma için bkz. Demirci (2017). Demirci, “1908 seçimlerinde hâkimiyet-i milliye ilkesi[nin] Cemiyet’in siyasal programında yer al[dığının], seçim bildirisi[nin] bu düşüncenin uzantısı olarak hazırlan[dığının] [...] Osmanlı parlamentosunda hem Mebusan Meclisi’nde hem de Âyan Meclisi’nde her kesimden mebus[un], tepkilerini, düşüncelerini hatta duygularını dile getirmek için zaman zaman bu kavramı kullan[dığının]” altını çiziyor (2017: 313). Hatta yazar, bu ilkenin (hâkimiyet-i milliye ilkesinin), Âyan Meclisi’ne karşı Mebusan Meclisi’nin elinde “ideolojik [bir] silah” olarak kullanıldığını da gösteriyor (2017: 316).

siyaset kamuoyu tarafından pek de kolaylıkla takip edilemezdi. Kısacası, eski mutlakiyetçi düzende, siyaset kapalı kapılar ardında yapılırdı (2016: 3-5).

Eğer ki 1908 öncesindeki Abdülhamit karşıtı rüzgârı yönlendirebilenler ya da 1908 sonrasında ipleri ellerine alabilenler Prens Sabahaddin'in etrafında kümelenen güçler olsaydı; az-çok yukarıdakine benzer tarzda bir siyaset belki bir müddet daha sürebilirdi. Zira çalışmanın üçüncü bölümünde gösterileceği üzere bu kanat (1908'den sonraki kurumsal çatılarının adlarıyla anmak gerekirse; önce *Ahrar Fırkası*, sonra da *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*), Osmanlı'nın geleneksel seçkinleri, üst düzey bürokratlar ve eski ayrıcalıklarını sürdürmek isteyen cemaat önderlerini bir araya getirmişti. Oysa İttihatçılar -ki hemen hiçbir üst düzey bürokrat değildir- Abdülhamit rejiminin siyasal seçkinlerine karşı mücadele verirken, bir diğer yandan da kamuoyu oluşturma, dernekleşme, ülkenin her köşesinde şubeler açma ve -en azından İhtilal öncesi için konuşmak gerekirse- kitleleri doğrudan siyasetin içine çekme çabası içindeydiler. Tüm bunlar, siyasetin toplumsal tabanını genişlemesi açısından oldukça önemlidir. Zaten İttihat ve Terakki, örgütün 'beyni' ve 'kalbi'ni; yani genel merkezini, Selanik işgale uğrayana kadar da İstanbul'a, yani Osmanlı siyasetinin geleneksel merkezine taşımaktan da kaçınmıştır.¹¹¹

Yine Kansu'nun (2002: 35-153) ortaya koyduğu üzere, Erzurum, Trabzon, Sivas, Kayseri, Sinop, Kastamonu, Van, Ankara ve ülkenin daha pek çok kenti, 1908 Temmuz'undan hemen önce geniş halk kitlelerinin gösterilerine ve hatta toplumsal kalkışmalara sahne olmuş; İttihatçılar da, özellikle vergiler hususunda ve yerel otoritelerin baskılarına karşı açığa çıkan bu toplumsal enerjiyi rejim karşıtlığına kanalize etmeye büyük önem vermiştir. Yazar ayrıca, "baskıcı kurum ve yasakların çöküşü karşısında [yani İhtilal karşısında] halkın göstermiş olduğu büyük sevin[cin de] 1908 Devrimi'ndeki halk unsurunu göstermesi bakımından son derece önemli" olduğunun altını çizmekte ve çok geniş bir arşiv araştırmasının bulguları eşliğinde

¹¹¹ 1908 sürecinin siyasetin toplumsal tabanını nasıl genişlettiğine dair ayrıca bkz.: Çetinkaya (2008). Çetinkaya'nın çalışmasında, İttihatçılar ile önceki dönemin Paşa'ları arasında sınıfsal köken itibarıyla belirli farklılıklar bulunduğu meselesi üzerinde açıkça durulmamaktadır. Bununla birlikte söz konusu çalışma, siyaset denilen edimin 1908 sürecinde kamuoyuna taşınmasının çeşitli izleklerini berrak biçimde ortaya koymaktadır. Ayrıca bu çalışma, 'güçlü, merkezî devlet = zayıf sivil toplum' gibi literatürdeki yaygın kabullerin tutarsızlıklarını ifşa etmesi nedeniyle, teorik yönden literatüre önemli müdahaleler de içermektedir. Aynı konuda ayrıca bkz.: Çetinkaya (2010).

şu iddiada bulunmaktadır: “Sosyal bilimci ve tarihçilerin 1908 Devrimi’nin halk tarafından benimsenmediği, halkın olaylara ilgisiz kaldığı yönündeki temelsiz iddiaları, devrim öncesi ve sonrası olaylara ilişkin veriler karşısında bütünüyle çürümektedir” (2002: 153).¹¹² Benzer biçimde Savran da (2011a: 131, 133), 1908 İhtilali’nin, “halk kitlelerinin yoğun bir biçimde katılımıyla gerçekleş[tiğini]” ısrarla vurgular. Ona göre vergi isyanlarıyla (ki bu, tüm burjuva devrimlerinin tipik bir dinamiğidir), Balkanlarda on yıllardır sürmekte olan kalkışmalarla ve asker isyanlarıyla,¹¹³ 1908 öncesinde “muazzam bir devrimci enerji” depolanmıştır (2011a: 134). Hatta 24 Temmuz’dan hemen önce; İttihatçılarla hemen hemen eşzamanlı bir biçimde Arnavutluk’ta da bir ayaklanma başlamıştır. İttihatçıların tarihe müdahalesi de, işte bu özetlenen devrimci durumun üzerinde yükselmiştir.

Elbette bu süreçte halkın siyasete doğrudan bu biçimde katılımı, yani kalabalık ve öfkeli kitlelerin siyasal mobilizasyonu, kısa süreli ve 1908 Devrimi’nden sonra siyasal iktidar tarafından da hemen önü kesilecek bir gelişmedir. Dolayısıyla bu katılım, ancak bir burjuva devriminin sınırlılıkları çerçevesinde, yani göreceli bir nitelik taşır. 1908’den itibaren temsili mekanizmalarda temsil edilen çıkarların kimlerin çıkarı olduğu sorusu ayrı bir tartışmadır. Ancak yukarıda değinildiği gibi, Fransız Devrimi dahi, gerek siyasal iktidarların halkı sürekli olarak pasifize etmeye çalışması nedeniyle, gerekse de yürürlüğe koyduğu politikaların geniş halk yığınlarının çıkarlarını gerçekleştirmemesi itibariyle Türkiye’dekinden farklı bir yerde durmamaktadır.

Daha önce de ifade edildiği ve bir sonraki bölümde üzerinde uzun uzadıya durulacağı üzere, aslında geç modernleşme deneyimlerinde siyasal iktidarların irade ve pratikleri ile toplumsal dinamikler arasında geniş bir açı oluşmaktadır ve Türkiye de bunun tipik bir örneğidir. Bununla birlikte, Türkiye’deki literatürde tarihsel gerçekliğin yukarıda değinilen başlıklarda fazlasıyla eğilip bükülmesi, Türkiye ile Batı arasında somut gerçeklikte asla mevcut olmayan genişlikte bir uçurumun tahayyül edilmesine yol açmaktadır.

¹¹² 1908 sürecindeki halk hareketliliğine özellikle bkz.: Emiroğlu (2001), Kars (1997).

¹¹³ İhtilal öncesinde ülkenin dört bir yanında patlak veren asker isyanlarının, sivil halk ile bir ilişkisinin olmadığı sanılmamalıdır. Savran’ın (2011a: 138) yerinde bir müdahaleyle belirttiği gibi, “[e]rler, üniformalı köylülerdir. Bir erin isyanında sadece askerde yaşadığı koşullar değil, bütün sınıf konumu etkilidir.”

Bu kısmı tamamlarken bir toparlama yapılırsa,

- (I) bir yanda Fransız Devrimi'nin gerçekleşme şekli, Batı'da devrimlerin gerçekleşme şekli olarak genellenerek bu deneyimden hiza alınmaya çalışılırsa,
- (II) Fransız Devrimi'nde geniş halk kitlelerin siyasal üst-yapının oluşumunu belirleyebilme kapasitesi ve devrimin öncü kadrolarının radikalliği, devrimin burjuva karakterini görmezden gelecek ve ayrıca Eski Rejim ile Devrim sonrasındaki süreklilikleri gölgeleyecek biçimde abartılırsa,
- (III) Türkiye'de geniş halk kitlelerin özellikle 1908 sürecindeki huzursuzluğu ve hareketliliği, geleneksel iktidar ile devrimin öncü kadrolarının sınıfsal kökenlerindeki farklılıklar, 1908'in siyasal egemenlik mekanizmasında yol açtığı değişim ve genel olarak siyaset ediminin belirli ölçüde kamusal alana taşındığı gerçekleri görmezden gelinirse,

modern siyasi üst-yapıların biçimlenişi, Türkiye'de, Batı'da olduğundan bambaşka nitelikte yaşanmış gibi gözükecektir. Hâlbuki bu hususlarda Türkiye ile Batı arasında kurulabilecek farklılıklar, çoğunlukla keskin karşıtlıklar biçiminde değil, göreceli terimlerle ifade edilmelidir.

2.5. DEĞERLENDİRME

Bu bölümde Türk modernleşmesinin toplumsal formasyonun her düzeyine (iktisadi, siyasal, ideolojik) sirayet eden bütünsel bir dönüşüm olduğu gösterildi. Türk modernleşmesi, toplumun dışında duran öznelerin sevk ettiği bir Batı öykünmeciliğine ya da bir kültür devrimine ya da genel olarak üst-yapıya ait bir reformlar paketine ya da modernizasyon/çağdaşlaşma hamlelerine indirgenemez. Bölümün başında (çalışmanın 2.1. ve 2.2. kısımlarında) aktarılan gelişmeler, toplumsal olan ne varsa, hızlı ya da yavaş ama her parçasında köklü bir biçimde dönüşüme uğradığını göstermektedir. Özneler de, bu dönüşüm sürecinin şu ya da bu tarihsel kesidinin içine doğan, iradeleri ve pratikleri bu dönüşüm süreci tarafından koşullandırılan varlıklardır. Toplumsal yaşamın kıyılarında yüzyıllardan beri devinmekte olan dinamikler, XIX. yüzyılda hız kazanarak yeni bir toplumsal formasyonun ortaya çıkışını zorlamıştır ve bu bütünsel hareket, hem içinde yer alan parçaları, hem de bu parçaların birbirleriyle ilişkilene biçimini yeniden

belirlemiştir. Bu dönüşüm süreci en basit tarifiyle, modern öncesi bir toplumsal formasyonun, modern kapitalist bir toplumsal formasyona dönüşüm süreci olarak nitelenebilir. Bu en genel nitelikleri itibariyle, Türkiye'nin yaşadığı dönüşüm, tüm yerkürede yaşanmakta olan dönüşümün *sadece* bir parçasıdır.

Aslında bu kadarı bile, hem öznenin tarihsel rolünün, hem de Türkiye'nin eşsiz (*sui generis*) nitelikte bir tarihsel gelişim yaşadığı savlarının sorgulanması için verimli bir kalkış noktası oluşturmaktadır. Buradan bir adım daha ilerlenerek, Türk modernleşmesinde yaşanan siyasal ve ideolojik gelişmelere iktisadi düzeyde eşlik eden dönüşümün, bir kapitalistleşme süreci olduğu ve kapitalistleşmenin, aletin ya da tekniğin ithaline indirgenemeyecek; toplumsal yaşam açısından hem çözücü hem de kurucu bir dinamik olduğu vurgulandı. Bu dinamiğin Batı Avrupa ülkelerine kıyasla cılızlığı ve gecikmişliği, Osmanlı'nın son ve Türkiye'nin ilk döneminde hem kırdada hem kentlerde kapitalistleşme dinamiklerinin kök salmaya başladığı gerçeğini değiştirmemektedir.

Oysa Türk modernleşmesine dair literatürde, toplumun yaşadığı dönüşümün hem bütünselliği (ve ayrıca ilişkiselliği) hem de iktisadi bir boyuta da sahip olduğu gerçeği çoğunlukla gözardı edilmiş ya da kapitalistleşme, aletin ve tekniğin ithaline indirgenmiştir. Bütünün parçaya, maddi dinamiklerin düşünceye ve yapının özneye olan önceliği teslim edilmediğinde de, tarihsel gelişim, siyasal öznelerin karar ve tutumlarına göre o ya da bu yönde seyretmekte neredeyse tümüyle serbest bir nitelikte kavranmaktadır. Bu andan sonrası, 'siyasal özneler neyi doğru neyi yanlış yapmışlardır?', 'ülkeyi o yöne mi yoksa bu yöne mi doğrultmaları gerekirdi?', 'Batı'dan ne alınması ve ne alınmaması gerekirdi' vb. kısır tartışmalar olacaktır. Kararları ve pratikleri sorgulanan bu özne, ister negatif ister pozitif bir içerikle alınsın, toplumun ve tarihin dışında olup adeta yarı-tanrı edasıyla toplumu ve tarihi şekillendiren metafizik bir kategoridir. Türk modernleşmenin yaratıcısı/yürütücüsü olarak görülen siyasal öznelerin bizatihi kendileri dahi aslında modernleşme sürecinin, onun harekete geçirdiği dinamiklerin birer ürünüdürler.

Tüm bu söylenenlerden çıkartılması gereken ve bölüm boyunca öne sürülen iki temel sonuç şöyle ifade edilebilir: (I) Temel birtakım özellikleri ve değişimin genel istikameti açısından, Türk modernleşmesinin *sui generis* bir nitelikte olduğunu savunabilmek

mümkün değildir. Türkiye’de toplumun dönüşümü, en geniş perspektiften bakıldığında, söz konusu dönemde tüm yerküreyi saran dönüşümün sadece bir cephesidir. (II) Böylesine büyük bir dönüşüm, tüm boyutlarıyla, tüm detaylarıyla, planlı-programlı bir biçimde birileri tarafından yürütülemeyecek kadar kapsamlı, karmaşık ve uzun bir süreç olduğu ve öznel -deyim yerindeyse- bu dönüşüm sürecinin pişirdiği varlıklar oldukları içindir ki, söz konusu bu öznel, kendilerine sıklıkla atfedilen genişlikte bir belirleyicilik ve seçicilik kudretine sahip değildirler. Bu iki sonuçtan ilki, metodolojik özgücülüğün; ikincisi ise özne-merkezli tarih yazımının sorunlu yanlarını -kısmen- ortaya koymaktadır. Kısmen ortaya koymaktadır çünkü bu bölüm boyunca modernleşme süreçlerinin henüz en genel nitelikleri göz önünde bulundurulmuş; tartışma bu düzeyle sınırlı tutulmuştur.

Yine bu bölümde, kitelerin hareketliliği ve siyasal süreçlere katılımı, bilinçli bir devrimci eylemliliğin mevcudiyeti ve siyaset ediminin biçim ve içerik değiştirmesi konularında Batı ile Türkiye arasında kurulan keskin karşıtlıkların da önemli ölçüde zorlama olduğu ifade edildi. Bu söylenen de yine, hem metodolojik özgücülüğün hem de özne-merkezli tarih yazımının sınırlılıklarına işaret etmektedir.

Tüm bunlar, en üst soyutlama düzeyinde elde edilebilecek sadece ilk sonuçlardır ve dolayısıyla kelimenin hem olumlu hem de olumsuz anlamıyla, en *genel* sonuçlardır. Bu genel çerçeveden, Türkiye’deki modernleşme deneyimine dair bazı açıklamalar yapılabilmesi, hem de Türkiye’deki literatürde sıklıkla karşılaşılan bazı önermelerin sorgulanabilmesi için elverişli bazı teorik girdiler elde edilebilmektedir. Ancak buraya kadar sunulan genel çerçeve, tam da genelliği sebebiyle, Türk modernleşmesine dair çok önemli bazı hususları açıklamada yetersiz kalacaktır. Bu nedenle, bu aşamadan sonra, başka bir soyutlama düzeyine geçerek daha az genel, ama daha teferruatlı bir bakış açısına ihtiyaç vardır. Sıradaki bölümde, geç modernleşmenin ve kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişiminin beraberinde hangi dinamikleri ortaya çıkardığı tartışılacaktır -ki Türk modernleşmesinin belki de en önemli nitelikleri de, bu düzeyde açığa çıkacaktır-.

3. BÖLÜM

TÜRK MODERNLEŞMESİNİN TİKEL BOYUTU: GEÇ MODERNLEŞME VE EŞİTSİZ VE BİLEŞİK GELİŞİM KOŞULLARINDA TÜRK MODERNLEŞMESİ

Her vaziyet tam bir bütün olarak, bütün müşahhaslığında [somutluğunda] ele alındığı zaman nevi şahsına münhasır, benzeri olmıyan, tek bir birlik teşkil eder. Bu suretle ele alındığı zaman her vaziyet kapalı birliktir; tam birbirinin aynı olan iki vaziyet bulmak veya bir vaziyeti olduğu gibi tekrar etmek imkânı yoktur. Böyle bir görüşten hareket edince tamimlere [genellemelere], kanunlara erişmenin imkânı ortadan kalkar. Hâlbuki ilim, vazettiği [koyduğu] problem bakımından manidar olan olayları ayırır, tecrit eder ve bunlar arasındaki münasebetleri tetkik eder. Ele alınan problem bakımından müşahhastaki mevcut bazı olaylar manidardır, diğer bazıları ise müdahale edici, kışkırtıcı şartlardır.

(Boran, 2010: 302-303)

Bir önceki bölümde, Türkiye'nin modern-öncesi bir toplumsal formasyondan, modern kapitalist bir toplumsal formasyona geçiş sürecinin genel görünümüleri ve bu sürecin, tam da modernleşme mefhumuna içkin olan bazı temel özellikleri üzerinde duruldu. Bir önceki bölümde değinilen dönüşümler ve bunların genel doğrultusu, kalın konturlarla, uygarlığın söz konusu döneminde yaşanan devinimle az-çok aynı istikamette bir tarihsel harekete işaret etmekteydi. Nitekim bu yeni çağda, tüm toplumların tarihi, yeryüzünde ilk defa olarak kelimenin tam anlamıyla bir 'dünya tarihi'ne dönüşmeye başlamıştı. Oysa insanlığın bu bi(r)leşik hareketi, zorunlu olarak bir takım eşitsiz ilişkiler barındırıyor ve hatta söz konusu bi(r)leşimi, bir açıdan da bu eşitsizlikler mümkün kılıyordu. İngiltere'yi ya da Fransa'yı Osmanlı ve Arap coğrafyasına, Hindistan'a ve

Amerika kıtasına götüren veya tersinden; Genç Osmanlıları ve Padişah Abdülaziz'i Paris'e ya da Çar Petro'yu Viyana'ya götüren faktör de, uygarlığın bu eşitsiz gelişimi olgusuydu.

Dünya bu şekilde küçülürken, uygarlığın bu eşitsiz ve bileşik hareketi içerisinde Türkiye'nin konumu neydi ve bu nesnellik, modern-öncesi bir toplumdan modern topluma geçiş sürecini nasıl etkiledi? Bu bölümde, etrafında dönülmekte olan temel soru(nsal) budur. Daha net bir biçimde formüle etmek gerekirse, bu bölümdeki temel problematik; geç modernleşmenin ve kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişiminin, Türkiye'de modernleşme sürecini nasıl etkilediğidir. Bu sorunun cevaplanabilmesi için de, farklı ülkelerin tarihlerinin bir dünya tarihine dönüştüğü ve Türkiye'de de yapısal dönüşümün büyük bir ivme kazandığı XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyıl başlarında ülkedeki toplumsal egemenlik ilişkilerine detaylı bir biçimde bakılması gerekmektedir.

Bu bölümde tartışılacak konular ve bölüm boyunca öne sürülecek temel argümanlar şunlardır:

(I) Gecikmişlik, kapitalizmin eşitsiz gelişimi ve emperyalist tahakküm altında, Müslüman / Türk sermayedarların objektif çıkarlarının korunması, ayrıca kapitalist üretim ilişkilerinin derinleştirilmesi ve endüstrileşmenin gerçekleştirilmesi, devlet aygıtının bu doğrultuda yoğun müdahalelerini gerektirmiştir. Bu tarihsel misyonu, İttihat ve Terakki ve erken dönem CHP iktidarları gerçekleştirmiştir (3.1. bölümü).

(II) I. maddede değinilen tarihsel misyon eşliğinde ve temel toplumsal sınıfların görelî güçsüzlüğünde, devletin görelî özerkliği oldukça geniş bir hatta kurulmuştur (3.2.1. bölümü).

(III) Modernleşme sürecinde gecikmişliğin bir sonucu olarak siyasi iktidar(lar)ın önünde bulduğu evrensel bilgi birikimi ve bunun yol açtığı refleksivite de, yine devletin görelî özerkliğini pekiştirmiş; müdahaleciliğini ve aceleciliğini koşullamıştır (3.2.2. bölümü). Geç modernleşmenin ideoloji alanındaki bir diğer etkisi de, siyasal öznelerin ideolojik salınımları olmuştur (3.4. bölümü).

(IV) Yukarıdaki üç maddede ifade edilen nitelikleri, en genel hatlarıyla, diğer geç modernleşme deneyimlerinde de gözlemleyebilmek mümkündür. Bu itibarla, benzer maddi koşulların (gecikmişlik ve kapitalizme eşitsiz biçimde eklemlenmenin), farklı ülkelerde siyasal ve ideolojik planda birtakım benzerliklerin ortaya çıkmasına neden olduğu görülmektedir. Bunları, Osmanlı devlet geleneğiyle ilişkilendirerek açıklama çabaları, -bu çabaların içerdiği maddi hatalar bir yana- özne-merkezli bir tarih yazımına sivrulmaları ve Türkiye'nin eşsiz bir tarihsel gelişim yaşadığı yanılsamasını pekiştirmeleri nedeniyle sorunludur (3.3. bölümü).

(V) İlk üç maddede değinilen temel özellikler, Türk modernleşmesine mahsus eşsiz özellikler değildir ve bu hususlarda siyasi öznelerin irade ve pratiklerinin, yine yapısal koşulların belirleyiciliği eşliğinde düşünülmesi gerekmektedir. Böylelikle, tarihe ve topluma tepeden inme bir biçimde yön verdiği iddia edilen siyasal öznelerin, yine tarihsel ve toplumsal koşulların bir ürünü olduğu ortaya çıkmaktadır.

3.1. KAPİTALİZMİN EŞİTSİZ GELİŞİMİ ve OSMANLI-TÜRK TOPLUMUNDA 'SINIF VE SİYASAL TEMSİL' İLİŞKİSİ

3.1.1. 1908 İhtilali Öncesi: Emperyalizmin Saldırısı Altında

Çalışmanın bir önceki bölümünde, daha XVI. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı toplumunda ticarileşme eğilimlerinin ortaya çıktığı ifade edilmiş ve dolayısıyla bu dinamiğin, Türkiye coğrafyasında tümüyle dışarıdan ya da siyasal iktidarlara topluma tepeden dayatılan bir şey değil; köklerinin, Osmanlı'nın Klasik Dönemi'nin sonuna kadar götürülebilecek içsel bir eğilime sahip olduğunun altı çizilmişti. Ancak bilindiği gibi bu dinamikler, XIX. yüzyıla kadar pre-kapitalist toplumsal yapıyı köklü bir biçimde dönüşüme uğratamamıştır. Bu yüzyılda teknolojik gelişmelerin etkisi ve Osmanlı topraklarının açık pazar hâline gelişi ise, kapitalistleşme sürecinin ivme kazanmasına yol açmış; bu itibarla dış dinamikler, iç dinamikleri yeniden-belirlemiştir.¹¹⁴

¹¹⁴ Burada 'belirlenim'den değil; 'yeniden-belirlenim'den söz edildiğine dikkat edilmelidir. Çünkü kapitalist gelişimi büyük ölçüde 'merkez'in, 'çevre'ye yayılımı olarak kavrayan

Yerli girişimcilerin rekabet olanaklarının kısıtlılığı, yabancı sermayenin önemli ölçüde gayrimüslim araçlarla ilişkilenebilmesi, sınai ürünlerde ithalata bağımlılık ve hammadde ihracatçısı olmak, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne devreden bakiyede iktisadi yapının temel karakteristikleri olacaktır.

Zafer Toprak (2016a: 57), “19. yüzyıl küreselleşmesinin Osmanlı'yı da içermesi ve ticaret sözleşmeleriyle bir tür ‘serbest ticaret emperyalizmi’ diye bilinen yapısal bağımlılığın da kuşatması, Osmanlı'yı sömürge konumuna sokmasa bile ‘Düvel-i Muazzama’nın yörüngesinde bağımlı bir ülke konumuna getirdi” diye yazmaktadır. Osmanlı Devleti'nin bu duruma sürüklenişi elbette bir anda gerçekleşen bir olay değildi. Ancak ülkenin, siyasi ve ekonomik açıdan bağımlı bir konuma düştüğü gerçeği, özellikle Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin (*Dette Publique Ottomane*) kurulması (1881) sonrasında en ağır ve siyasal açıdan en onur kırıcı sonuçlarıyla birlikte ayan beyan ortaya çıkmıştı: “Çoğu Osmanlı uyruğu olan binlerce Düyun memuru, Osmanlı şehir ve köylerine yayılarak Paris, Berlin ve Londra'daki kupon sahipleri adına vergi topluyordu” (Quataert, 2017: 32). Böyle bir örgütün varlığı ayrıca, yabancı kapitalistlerin yatırımlarını güvende hissetmelerini sağlamak ve bu açıdan, onları yeni yatırımlara da teşvik etmekteydi (Noviçev, 1979: 21-22; Quataert, 2004: 119).

Bu kurum, yetkide bir hükümet organı gibi çalışmakla birlikte, sorumluluğu hissedarlarınaydı (Quataert, 2017: 31). Böyle bir kurumun varlığı, bir yönüyle, Kırım Savaşı'ndan (1854'ten) itibaren giderek artan dış borçlanmanın Osmanlı maliyesini iflasa sürüklemesinin bir sonucuydu. 1854'ten, 1874'e kadar, 14 ayrı dış borçlanma anlaşması yapılmıştı (Noviçev, 1979: 84). Nitekim Aytekin (2015b: 46), 1874 yılında, “bütçenin yarısı[nın] borç, anapara ve faiz ödemelerine gider hale geldi[ğini]” aktarmaktadır. Bu noktaya gelmenin bedeli, gerçekten de Osmanlı Devleti için oldukça

yorumların (örneğin Wallerstein'in ‘dünya sistemi kuramı’nın) temel bir sorunu, yereldeki dinamiklere neredeyse hiçbir belirleyicilik atfetmeden, ‘çevre’nin gelişimini tümüyle ‘merkez’in hareketinden çıkarsamaya çalışmasıdır. Özellikle Türkiye gibi ülkelerde dış dinamiklerin iç dinamikler üzerinde önemli bir tazyikinin olduğunu kabul etmekle birlikte, ‘merkez’in yayılımına mutlak bir belirleyicilik atfetmekten kaçınmak ve ‘çevre’deki sınıf dinamiklerinin önemini büsbütün gölgelememek adına, söz konusu dış dinamiklerin ‘belirlenim’ kavramıyla değil, ‘yeniden-belirlenim’ kavramıyla ifade edilmesi daha kullanışlı bir tercih olarak gözükmektedir.

ağır olmuştur. O kadar ki, Düyun-ı Umumiye’yi, adeta ‘devlet içinde bir devlet’ olarak tanımlayabilmek mümkündür:

Bu kuruluş, alacaklı devletlerin, Osmanlı Bankası’nın ve Galata bankerlerinin temsilcilerince yönetiliyordu ve devletin gelirlerine kaynağında el koyarak Osmanlı borçlarını ödemeye yetkiliydi [...] [D]evletin en verimli gelir kaynaklarına el koymuştu. Tuz, tütün, ipek, alkol gibi ürünlerden gelen gelirler doğrudan Düyun-ı Umumiye kontrolüne girmişti. Bu kuruluşun tüm devlet gelirleri içindeki payı yüzde 35’e kadar çıkabilmiştir (Aytekin, 2015b: 46).

Quataert (2017: 32) de, Düyun-ı Umumiye’nin gelir kaynaklarının, “en zengin ve en kolay toplanır gelir kaynakları” olduğunu da altını çizmektedir. Üstüne üstlük bu kurumun çalışanlarının maaşları da Osmanlı Devleti tarafından ödenmekteydi. Petrosyan’ın (1974: 153) aktardığına göre, “1889-1890 yıllarında Düyunu Umumiye’nin 4527 memuru (1908 devrimi öncesinde bu sayı aşağı yukarı 10 bindi) devlet görevlisi sayılıyor ve salt bu memurların geçimi, Türk hazinesine yılda hemen hemen 870 bin liraya mal oluyordu.” Eklemek gerekir ki, Düyun-ı Umumiye’nin istihdam ettiği memur ve yöneticilerinin sayısı, 1911 yılında da, bakanlığın (Maliye Nezareti’nin) istihdam sayısını aşacaktır (Oyan, 2016: 291).

Burada bir parantez açarak, bir diğer geç modernleşme deneyiminde; Osmanlı coğrafyasından çok uzakta, Çin’de yaşanan gelişmelere kısaca değinebilir. Aşağıda alıntılanan pasajda, Çin’in yerine Osmanlı Devleti’nin; Japonya’nın yerine ise Çarlık Rusya’sının yazılması mümkündür. Zira burada Çin-Japon savaşı ve devamında yaşananlar bağlamında aktarılanlar, Osmanlı-Rus savaşlarında yaşananları fazlasıyla andırmaktadır:

Çin, sömürgeci bir devlet haline gelen Japonya ile [...] 1894 yılında savaşa tutuştu. Ağır bir yenilgiye uğrayan Çin, [...] Japonya’ya önemli ödünler vermişse de, bu devletin Uzakdoğu’da çok güçlenmesinden çekinen Avrupa devletleri ve Rusya’nın araya girmesiyle, Çin bu ödünlerin çoğunu geri almıştır (Sander, 2003: 274).

Batılı devletler, bu yardımların bedelini Çin’den ağır bir biçimde geri aldılar. Çin’den elde edilecek ‘ödünler mücadelesi’nde, Rusya, İngiltere ve Fransa, Çin’in ekonomik ve stratejik bakımlardan önemli bölgelerini işgal ettiler ve Çin’i parçaladılar [...] Çin’in, son taksidi 1940 yılında bitecek olan bu parayı ödeme olanağı yoktu. Ancak bu, Avrupa’nın yaygın bir sömürü ve baskı taktiği idi. Çin, bu borcu ödemek için Avrupa devletlerinden yine borç alacak ve Avrupa’nın daha çok etkisi altına girecekti (Sander, 2003: 274-275).¹¹⁵

¹¹⁵ Osmanlı Devleti de, Rus yayılcılığı nedeniyle çıkarları zedelenen İngiltere ve Fransa’yı Kırım Savaşı’nda Çarlık Rusya’sının karşısına çıkarmayı başarmıştır. İlgili bölümde değinildiği

Bu gelişmelerin sonucunda, Osmanlı’da yaşanan bir gelişme, Çin’de de aynen tekerrür edecek; Çin’in de bir ‘Düyun-ı Umumiye’si olacaktır (Tekeli ve İlkin, 2003: 83; Timur, 2000: 164). Moore, (2012: 226) bu koşullarda altında Çin burjuvazisinin, ülkede devrimci bir özne hâline gelebilmesinin de, sanayileşmeyi gerçekleştirebilmesinin de mümkün olmadığını yazmaktadır; bu misyon, devlet eliyle en ileri teknolojik gelişmeleri ülkeye uyarlayarak toplumu dönüştürecek bir siyasal iktidara kalmaktadır.

Yeniden Osmanlı coğrafyasına dönülürse, Düyun-ı Umumiye’nin yanında, aynı dönemde ardı ardına açılan yabancı bankalar da, Osmanlı topraklarındaki yabancı nüfuzunun en önemli araçları konumundaydılar. Burada, Osmanlı maliyesi açısından çok özel bir öneme sahip olan Osmanlı Bankası’nın faaliyetlerine özellikle değinmek gerekmektedir. Zafer Toprak, bu banka hakkında şunları kaydetmektedir:

Osmanlı Bankası Babıâli’nin hemen her borç girişimini ya bizzat karşılamış, ya da bu girişimde aracı işlevi üstlenmiş [...] Düyun-ı Umumiye-i Osmaniye’nin ilk şekli olan Varidât-ı Sitte İdaresi (1879-1880) Osmanlı Bankası’nın önderliğinde kurulmuş. Düyun-ı Umumiye’nin kendisi, büyük ölçüde Osmanlı Bankası’nın girişimi olarak ortaya çıkmış. Osmanlı topraklarında demiryolu yapımı için uygulanan ‘kilometre garantisi’ teminat usulünü 1888’de Osmanlı Bankası bulmuş. 1883’te faaliyete geçen Tütün Rejisi’nin kurucuların biri Osmanlı Bankası olmuş. Osmanlı Bankası ayrıca Tönbeki Şirketi ve Ereğli Kömür Madeni Şirketlerinin işletilmesine de katılmış. Osmanlı Devleti’nin son döneminde Osmanlı Bankası devletin dış borç girişimlerinde aracılık etmiş, kimilerini doğrudan doğruya üstlenmiş; bir dizi demiryolları ve benzeri imtiyazlı şirketlerin kurulmasında önemli rol oynamış, Düyun-ı Umumiye’nin kendisinden beklediği mali hizmetleri yerine getirmiş (1998: 21).

1856’da kurulan, 1863’te 4 ve 1883’te 14 şubesi olan Osmanlı Bankası, 1911 yılına gelindiğinde tam 70 şubeye sahip hâle gelecektir (Noviçev, 1979: 101). Petrosyan (1974: 156), “ülke ekonomisinde kilit noktalarını ele geçiren yabancı sermayedarların ne derece zenginleştiklerini anlamak için, Osmanlı Bankası’nın İngiltere ve Fransa’daki hissedarlarına % 12 oranında kazanç hissesi verebildiğini öğrenmek yeterlidir” diye yazmaktadır. Toprak (1998: 21) da Osmanlı Bankası’nın bir sözleşmesinin hissedarlar genel kuruluna sunulurken, “bankaya tanınan ayrıcalıkların dünyada benzeri olmadığı[nın] övgüyle belirtil[diğini]” aktarmaktadır.

gibi bu “başarı”nın bedeli olaraksa, altından kalkamayacağı bir borç sarmalına girmiş; neticede Osmanlı Devleti iktisadi egemenliğini yavaş yavaş yitirmiştir.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru açılan ‘ecnebi ticaret odaları’ da, yabancı girişimcilerin çıkarlarını Osmanlı topraklarında temsil etmede öne çıkan yapılanmalardı. Bu hususta küçük ama çarpıcı bir örnek olarak, Fransız Ticaret Odası’nın, 1890’ların başından itibaren yayınlanan ‘Revue Commerciale du Levant’ isimli dergisiyle Fransız girişimcilere nasıl muazzam kolaylıklar sağladığı üzerinde kısaca durulabilir. Zafer Toprak’ın aktardığına göre;

[Dergi’nin] her sayısı Osmanlı topraklarında yetişen ya da üretilen veya Fransa tarafından ülkede sürümü olabilecek bir ürüne tahsis ediliyordu. Sayının yayımından birkaç ay önce o sayının hangi mala tahsis edileceği belirlenerek muhabirlere bir soru kağıdı gönderiliyordu. Muhabirler makul bir sürede gerekli incelemeleri yapıyor, sualler doğrultusunda o ürünün üretimini, piyasasını, ticari usullerini, ticaretiyle uğraşanlarını, Fransız ticaretinin bu alanda başarı şansını ve geleceğini kapsayan ayrıntılı birer rapor gönderiyorlardı. İstanbul’da Fransız Ticaret Odası reisi sıfatını haiz iktisattan anlayan kişi ise bu bilgileri derli toplu bir hale getirerek tüm Osmanlı topraklarını içeren bir makale hazırlıyordu.

Bu tür bilgiler yanı sıra her muhabir görev bölgesindeki önemli olayları ve iktisadi gelişmeleri düzenli bir biçimde İstanbul’a bildiriyordu. Özellikle tarımsal üretim üzerine görüşlerini, para ve kambiyo işlemlerinin durumunu bu raporlarına eklemeyi unutmuyorlardı. Bu verilerden esinlenilerek derginin her sayısı, tahıl, madenler, orman ürünleri, deri vb. ikiyüzü aşan mal türünü içeren bir fiyat cetveli yayımlıyordu (Toprak, 1990).

Daha önce de değinildiği üzere yerli üreticiler ve girişimciler, yabancı sermayenin bu taarruzu karşısında aslında tümüyle savunmasız ve tepkisiz değillerdi. Ancak böyle etkili bir biçimde örgütlenen güçler karşısında, ulusal çapta örgütlenmedikleri ve devlet aygıtının düzenleyici ve zor kullanma imkânları seferber edilmediği müddetçe kalıcı bir başarıyla sağlayabilmeleri de mümkün değildi. Burada, Müslüman-Türk girişimciler ile gayrimüslim girişimcilerin objektif çıkarlarının göreceli olarak birbirinden ayrıldığını da kaydetmek gerekmektedir. Zira Müslüman-Türk girişimciler, yabancı sermayeyle birlikte iş tutabilme imkânına, ülkedeki gayrimüslimlerin olduğu kadar sahip değildiler. Bu söylenen, ne her bir gayrimüslim girişimcinin yabancı sermayenin aracısı hâline geldiğini, ne Müslüman-Türk girişimcilerin bunun tamamen dışında olduğunu, ne de -daha önemlisi- her gayrimüslimin bir girişimci olduğu anlamına gelir. Ancak yine de, yabancı sermaye ile kurulan bağlantıda Müslüman-Türk unsurların durumunun, muarızları karşısında göreceli olarak farklılaştığının ifade edilmesi gerekir. Bu, 1908 sonrasındaki siyasal saflaşmaları açıklamada da kritik bir önemde olacaktır. Nitekim Petrosyan (1974: 151) da, İttihat ve Terakki iktidarı öncesinde “Türk işvereni için, yabancı sermayeyle ya da yabancı uyrukların -Rumlar, Ermeniler, Yahudiler- katıldığı

kolaylıklardan ve ayrıcalıklardan yararlanan şirketlerle rekabete girmek gücü” demek ve Türk girişimcilerin karşı karşıya kaldığı sorunları şu şekilde betimlemektedir:

Örneğin, 60 yıllarında [1860’lar kastediliyor] Erzurum ilinde, küçük çapta iç ticaret ve yerli endüstrinin bazı dalları, çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu müslümanların elinde bulunuyordu. 60-70 yıllarında tarımsal hammaddeye rağbetin artışıyla ve büyük toprak sahiplerinin sayısının fazlalaşmasıyla ticaret amacıyla mal üretimine ilgi doğmaya başladı. Bu büyük toprak sahiplerinin birçokları, ticarete aktif olarak katılıyorlardı. Aslında, biriktirilmiş sermayeler endüstri üretimine de yatırılabilirdi. Ancak, yeni Türk milli burjuvazisi temsilcilerinin ticarete ve endüstriyel girişimlerinde attıkları ilk adımlar, feodal sultan bürokrasisinin ve yabancı sermayenin karşısında milli burjuvazi için tam anlamıyla sosyal ve politik hukuksuzluk dersi oluyordu (1974: 40-41).

[...] Türk işvereni, henüz işin en ilk basamağında -işletmenin kuruluşu sorununun Sultan ve Babıali tarafından karara bağlanmasında- rüşvet için büyük paralar ödemek zorundaydı. Teknik üretim organizasyonu için gerekli izin de binbir sıkıntıyla alınıyordu. Türk işverenleri, ithal ettikleri bütün makineler için daha yüksek gümrük vergisi ödemek zorundaydılar, ve eğer bu engeller mucize kabilinden yenilirse, girişime yatırılan sermaye ve sermaye sahibinin hayatı, -sultanın uyuğuysa- Abdülhamit rejimi yıllarında hiçbir güvenceye sahip değildi (1974: 151).¹¹⁶

Yıllar sonra, İttihat ve Terakki geleneğinin içinden çıkan Atatürk de, “[m]azide, Tanzimat devrinden sonra ecnebî sermayesi müstesnâ bir mevkie malikti, Devlet ve hükûmet ecnebî sermayesinin jandarmalığından başka bir şey yapmamıştır” diyecekti (aktaran: Ökçün, 1971: 253). İşte tüm bunlara karşı, ilk nüveleri daha Tanzimat Dönemi muhalefetine kadar giden (Aydın, 2009b: 957; Mardin, 1994: 83-89); ancak devletin icra ve baskı aygıtlarının gücüyle etkili biçimde hayata geçirilişi İttihat ve Terakki

¹¹⁶ Petrosyan, Yahudileri de ‘ayrıcalıklı’ gayrimüslimler arasında sayıyor olsa da, İtalya’yla bağlantılar kurabilenlerin dışında kalan Yahudi girişimcilerin durumunun en azından ihtilaflı olduğunu kaydetmek gerekir. Örneğin Feroz Ahmad’a (1996: 29) göre, Yahudilerin, “Osmanlı ekonomisinin Avrupa’nın egemenliğine girmesinde hiçbir çıkarları olmadığı gibi, İmparatorluğun bir yarıömürgeye dönüşmesinin sonuçlarından da zarar görüyorlardı.” Yazar devamında da şu tespitte bulunmaktadır: “Her iki cemaat de Avrupa üstünlüğünün sonuçlarından zarar gördüğü için, Yahudilerin durumu ile Türklerin durumu birbirine benziyordu. Dolayısıyla her iki cemaatin de, devletin siyasal egemenliğinin ve ekonomik bağımsızlığının yeniden kurulmasından kazanacağı çok şey vardı. İşte bu nedenle, Yahudi cemaati, Selanik’ten Bağdat’a kadar, İttihatçıları yürekten destekledi” (1996: 30). Nitekim Fevzi Demir’in aktardıkları da, İzmir özelinde bu ilişkilenebilir. Yazar, İtilafçılar ile Rumlar arasındaki ulusal düzeyde kurulan işbirliğinin İzmir’deki mebus seçimlerine de yansıdığını, kentteki Musevilerin ise İttihat ve Terakki ile birlikte hareket ettiğini aktarmaktadır (Demir, 1996: 124).

döneminde olan millî iktisat politikası, kapsamlı ve sistematik bir direniş biçimi oldu. Bu politika, Osmanlı Devleti'nin son dönemi ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk dönemi arasındaki en bariz sürekliliklerden biridir ve en yalın hâliyle şu şekilde tanımlanabilir: İktisadi egemenliğin sağlanması, yabancı sermaye ve onunla ilişkilenen gayrimüslim girişimcilerin ülkedeki iktisadi faaliyetler üzerindeki etkinliğinin azaltılarak, onların yerini Müslüman-Türk girişimcilerin alması ve sanayileşmenin gerçekleştirilmesi.

3.1.2. 1908 İhtilali ile Millî Mücadele Dönemi Arası Sınıf ve Siyasal Temsil İlişkisi

Kökleri Tanzimat muhaliflerine kadar giden millî iktisat politikası, yukarıda özetlenen koşullar altında ortaya çıkmış; II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden yıllarda İttihat ve Terakki tarafından devletin icra ve baskı aygıtlarının zırhını da kuşanarak yürütülmüştür. Bu süreçte Namık Kemal, Ziya Paşa gibi aydınların, yerli endüstrinin korunmasına yönelik taleplerinin yerini de, etnik temele dayanan devlet politikaları alacaktır. Bununla birlikte, şu noktanın altını önemle çizmek gerekir ki, Jön Türklüğün İttihatçılığa dönüştüğü muhalefet yıllarında ve hatta İhtilal'in ilk yıllarında da 'sınıf ve siyasal temsil' ilişkisi, oldukça karmaşık bir görünüm arz etmektedir. 1908 öncesinde İttihatçılar, tüm köşeleri net bir biçimde çizilmiş, açık ve tutarlı bir ekonomi politikası geliştirmemişlerdir. Bunun muhtemel bir nedeni, başta İttihatçılar olmak üzere söz konusu dönemin siyasi öznelerinin, iktisadi konulardaki teorik birikiminin oldukça sınırlı olmasıdır. Nitekim Zafer Toprak, "Osmanlı aydını[nın] 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iktisat öğrenmeye başla[dığını]" ancak "neoklasikler bir yana, Smith, Ricardo, Say, Bastiat'nın ötesi[ne] geçme[diğini] öne sürmektedir (2016a: 59). Toprak başka bir yazısında da, bunun nedeni olarak Osmanlı aydınının yabancı dil bilgisine dikkat çeker: Osmanlı'nın "Batı'ya açılan penceresi" Fransızca olduğu ve sosyoloji de "Fransız icadı" olduğu içindir ki, bu alandaki mevcut tüm gelişmeleri Osmanlı aydını yakinen takip edebilmektedir (2013b: 31). Toprak'a göre, iktisat asıl olarak İngiliz dünyasında geliştiği ve Osmanlı aydını bu dünyaya ancak dolaylı yoldan erişebildiği için de, Osmanlı aydınının iktisat bilgisi, sosyoloji bilgisinin oldukça gerisinde kalmıştır (2013b: 31).

Osmanlı aydınının iktisat ve sosyoloji alanlarındaki teorik donanımının bu kadar farklı olmasında, Comte ve Durkheim gibi düşünürlerin bir kısım Osmanlı aydınının güncel sorunlarına daha çok hitap etmesi ya da bu isimlerin Osmanlı aydınına daha çekici gelmesi de rol oynamış olmalıdır. Aşağıda bu konuya ayrıca değinilecektir. Ancak tüm bu faktörler bir yana, şu hususun da gözden kaçırılmaması gerekir ki, 1908'e kadar, yani muhalefet yıllarında İttihatçı önderliğin bir araya getirdiği koalisyon, ekonomi-politikaları konusunda çok net bir konum almasını zaten mümkün kılamayacak bir niteliktedir. Bu, İttihat ve Terakki'nin, hem olayların zorlamasıyla Abdülhamit döneminde muhalefetin markası hâline gelmesinin, hem de Abdülhamit'i devirebilmek için mümkün olduğunca geniş bir cephe oluşturulmaya çalışılmasının doğal bir sonucudur.¹¹⁷ Sultan'ın mutlakiyetçi yönetimiyle bir şekilde ters düşmüş hemen herkes (gözden düşmüş bir kısım geleneksel seçkinden Ermeni örgütlerine, Balkan komitacılarından Anadolu eşrafına kadar) geniş bir cephe hâlinde bir şekilde İttihat ve Terakki örgütüyle dirsek teması içinde olmuş, çeşitli düzeylerde işbirliği yapmıştır. Gerçekten de Sultan'ın feodal diktasına karşı, 'Hürriyet, Müsavat ve Uhuvvet' sloganında hemen herkese hitap eden bir şeyler bulunmaktaydı. Oysa Abdülhamit muhalifleri, tutarlı bir ekonomi-politikasında bir araya getirilemeyecek kadar çelişkili çıkarların temsilciliğini yapmaktaydılar.

Nitekim, birbirlerinden çok farklı siyasi öznelerin Abdülhamit muhalifliğinde birleşen taktiksel ittifakları, İhtilal'in hemen sonrasında çözülecek, bu arada İttihat ve Terakki içinde de ayrılıklar yaşanacak ve böylece İhtilal'in ilk günlerinde ülkede esen bahar havası da yavaş yavaş dağılmaya başlayacaktır. Dahası, İhtilal'in hemen akabinde, eski rejimin geleneksel seçkinleri de yeni dönemin siyasal mücadeleleri içindeki yerlerini alacaktır.

Bu karmaşık siyasal tabloda, İttihatçılar, ülke yönetimine tümüyle hâkim değildiler ve sadece bu açıdan bile, 1908'in hemen ertesinde, ülkedeki iktisat politikalarının net bir

¹¹⁷ Nitekim Abdülhamit muhalifleri, 1902 Kongresi'nde, Prens Sabahaddin önderliğindeki adem-i merkezîyetçi ve dış müdahale yanlısı kanat ile Ahmet Rıza'nın önderliğindeki merkezîyetçi ve bağımsızlık yanlısı kanat olarak ikiye bölünmüştü (Kaynar, 2009: 256; Tekeli ve İlkin, 2010: 222-223). Bununla birlikte, Abdülhamit muhalifleri içerisindeki bu ayrılık, her iki grubun da 1908'e kadar belirli bir uzlaşma zemininde (ya da en azından çatışmasızlık koşullarında) Abdülhamit karşıtı olarak hareket etmelerini engellememişti.

doğrultuda ve radikal bir biçimde değişmesi pek mümkün değildi. Yani bu dönemi, (1908 ile Bab-ı Âli baskınının yaşandığı 1913 yılları arasını) esas olarak, en önemli safını İttihatçıların oluşturduğu; ancak siyasal egemenliğin kimlerin ya da nasıl bir koalisyonun elinde kalacağı belli olmayan, karmaşık bir mücadele süreci olarak okumak gerekmektedir.¹¹⁸

Burada, özellikle de İttihatçılar ile İtilafçılar arasındaki çekişme kritiktir ve bu nedenle üzerinde ayrıca durulması gerekmektedir. 1908 İhtilali'nin hemen ardından saflar yeniden şekillenmeye başladığında, Kâmil Paşa ve Sabahaddin'in sembolik önderliğinde İttihatçı karşıtı bir cephe ortaya çıkmıştır. İttihatçılar ve karşıtları arasındaki bu cepheleşme, aslında uzlaştırılabilmesi mümkün olmayan bir ayrışmaydı. Zira bu mücadele basitçe, ne bir koltuk kapma yarışından, ne de adem-i merkeziyetçilik¹¹⁹ ile merkeziyetçilik tartışmaları bağlamında bir 'idea'lar mücadelesinden ibaretti. İttihatçılar ile karşıtları arasındaki bu çekişme, toplumdaki farklı çıkarların siyasal düzeye dolaylı, ideolojinin süzgecinden geçerek kırılmış bir yansımasıydı. Feroz Ahmad'a göre İttihatçıların toplumsal tabanı, “[ö]ğretmenler, avukatlar, gazeteciler, doktorlar, küçük rütbeli subaylar, küçük memurlar ve kentlerde buhran içindeki zanaatkârlar ile tüccarlar[dan oluşmaktaydı] [...] ve bunlar devrimi daha ileri götürmeye kararlıydı” (1996: 10). Ayrıca çalışmanın bir önceki bölümünde de ifade edildiği gibi, İttihatçıların önder kadrosunun da, rakiplerininkine kıyasla toplumun daha alt katmanlarından geldiğini, önemli bir fark olarak not etmek gerekmektedir. Tersten söylenirse, biraz sonra gösterileceği üzere İttihatçı karşıtlarının lider kadrosu, köken olarak, Ahmad'ın (1996: 10) ifadesiyle “daha yüksek bir tabaka”ya mensuptur.

İttihatçı kadrolar, en başından beri, modern ve merkezî bir siyasal üstyapı kurmak ve toplumu oluşturan en küçük birimleri ‘yurttaş’ kategorisiyle hukuken birbirlerine eşitlemek amacındaydılar (Kansu, 2016: 9). Sadece bu kadarı bile, yani

¹¹⁸ II. Meşrutiyet Dönemi seçimlerini ve parlamentonun bileşimini detaylı olarak inceleyen bir çalışma için bkz.: Demir (2007). Özel olarak 1908 seçimleri hakkında bkz.: Kansu (2002: 271-356, 375-446). 1908-1913 yılları arasında, İttihatçılar ile rakipleri arasındaki siyasi mücadeleyi detaylı olarak ele alan bir çalışma içinse bkz.: Kansu (2016).

¹¹⁹ Adem-i merkeziyetçilik düşüncesinin, Prens Sabahaddin de dâhil olmak üzere Türkiye'deki tarihsel serüveni için bkz.: Reyhan (2006; 2007a; 2007b).

gayrimüslimlerin bir bölümünün sahip oldukları iktisadi ayrıcalıklar konusu şimdilik bir kenara bırakılsa dahi, cemaatlerin (ya da Osmanlı'daki geleneksel söylenişle 'millet'lerin) eğitsel ve hukuki konularda sahip oldukları geleneksel ayrıcalıkları önemli bir sorun hâline getirmekteydi. Eğitsel ve hukuki imtiyazlarını korumak isteyenler için, adem-i merkeziyetçi siyasaların karşısına dikilecek merkezî bir devlet fikri, açık bir tehditti. Kuşkusuz bu, en çok da, söz konusu cemaatlerin yönetici kadroları için bir sorundu. Nitekim İttihatçılar, karşılarındaki güçlü ama organize bir birlikteliğe sahip olmayan bloğun muhalefeti karşısında, 'kavmiyet esasına' dayanan cemiyetleri daha 1909 yılında yasaklamayı başardılar.

Öte yandan, İttihatçıların hem iktisadi hem de siyasi anlamda bağımsız bir ülke yaratma hayalleri de, gayrimüslim tüccarların çıkarlarıyla belirli bir gerilim içindeydi. Bu kesimler için, dış müdahale yanlısı ve siyasi ve iktisadi konularda adem-i müdahaleci bir iktidar, İttihatçı hırsları karşısında çok daha makul bir seçenektir.

Diğer yandan, üniter bir devlet yapısı altında hiç bulunmamış ve daha çok kâğıt üzerinde İstanbul'a bağlı kalan Arap toplulukları ile Osmanlı hukukunun adeta yazılı olmayan bir kuralı gereğince vergi muafiyetine sahip olan Arnavutlar¹²⁰ açısından da, İttihatçı karşıtı bir cephenin iktidar olmasında yarar vardı. Zira merkeziyetçi bir iktidar, onların çıkarlarını da doğrudan tehdit ediyordu.

Böylelikle, eski rejimdeki geleneksel ayrıcalıklarını sürdürmek isteyen cemaat önderleri, merkezî bir devlet örgütünün kurulmasıyla çıkarları bağdaşmayan ve hatta bağımsızlık özlemi içinde olan kimi Müslüman gruplar ve yine çıkarları adem-i müdahaleci iktisat politikalarını gerektiren gayrimüslim girişimciler, İttihat ve Terakki'nin devirdiği rejimin geleneksel seçkinlerinin önderliğinde, İttihatçı karşıtı bir koalisyonunda bir araya geldiler. Bu tabloya bakıldığında, İtilafçı önderliğin etrafında kümelenenlerin, toplumun çok farklı kesimlerine mensup, belki de tek ortak noktası İttihatçı karşıtlığı olan topluluklardan meydana geldiği görülmektedir. Bu toplam, kendi içinde çelişkili bir bütünlüktür; ancak bu grupları bir araya getiren, ortak çıkarlarıdır. Ahmad da, İttihatçı karşıtı muhalefeti şu şekilde tanımlamaktadır:

¹²⁰ Arnavutların 1910-1912 yılları arasındaki ayaklanmaları, Zürcher'in de ifade ettiği üzere, İttihatçıların "merkezileştirme politikalarına karşı bir itiraz" niteliği taşımaktadır (2000: 155).

‘Adem-i merkezîyetçilik ve şahsî teşebbüs’ şeklinde özetlenen ideolojileri, Osmanlı toplumunda, varlıkları İttihat ve Terakki Cemiyeti’nce tehdit edilmekte olan unsurları çekmeyi amaçlıyordu. Bu kategoriye geleneksel yönetici seçkinler; Rum, Ermeni ve Bulgarlar gibi gayrimüslim cemaatler; milliyetçi emelleri olan Arap ve Arnavutlar gibi Müslüman topluluklar; yabancı devletler ve onların İttihatçıların ekonomik milliyetçiliği yüzünden tehdit altında olan ekonomik çıkarları ve sonunda Saray ve gericiler ile devrimden sonra yerinden olan herkes giriyordu [...] ve Büyük Devletler de esas olarak İttihatçılara karşıydılar (1996: 24).

İttihatçılar ve karşıtları arasındaki işte bu cepheleşme, aslında tarih sahnesinde millî iktisat politikasının da önünü açan ilk kopuştur. Çünkü yakın gelecekte uygulanacak bu politikanın kazanan ve kaybeden saflarını oluşturacak toplumsal kesimler, 1908 sonrasındaki bu cepheleşmeyle artık farklı örgütsel çatılara iyi-kötü ayrılmış durumdadırlar. Meclisteki vekillerin etnik dağılımı da, bu cepheleşmeyi önemli ölçüde yansıtmaktadır. Kansu’nun (2016: 67) *Le Temps*’ten aktardığına göre, 1909 Nisan’ı itibariyle Meclis-i Mebusan’daki 137 Türk vekilin 130’u İttihat ve Terakki grubuna mensuptur. İttihat ve Terakki’nin, bu 130 Türk vekil dışında, 15 Arnavut, 5 Arap, 4’er Bulgar ve Yahudi, 3 Sırp ve 1’er de Rum, Ermeni ve Ulah olmak üzere sadece 34 üyesi vardır. Ahrar Fırkası’nın toplam 45 vekili içerisinde ise sadece 6’sı Türk’tür. Geriye kalanlar, 22 Rum, 12 Arnavut ve 5 de Ermeni mebusdur. Bağımsız mebusların sayısı ise 52 Arap, 4 Ermeni ve 1 de Türk olmak üzere toplam 57’dir. Aslında bu tarih (1909 yılı), İttihat ve Terakki’nin dolaysız bir biçimde milliyetçi politikalara yönelmesi için henüz erken bir tarihtir. Yine de II. Meşrutiyet’in daha ilk günlerinden itibaren, millî iktisatın habercisi niteliğinde bazı önemli gelişmeler yaşanmıştır.

Örneğin 1908 İhtilalinin hemen akabinde, Avusturya’nın Bosna-Hersek’i topraklarına katmasına ve Bulgaristan’ın bağımsızlık ilanına karşı bir protesto olarak İttihat ve Terakki mensuplarının kapsamlı (ve ayrıca siyasal açıdan da başarılı) bir boykot örgütlemesi ve yerli üreticilere destek verme yönündeki çağrıları, millî iktisat politikasının bir habercisi gibidir.¹²¹ Bu boykot, boykota katılmaya isteksiz olan ve iktisadi çıkarlarını korumaya çalışan -mavunacı veya tüccar- farklı kesimlerden gayrimüslimlerin bir bütün hâlinde, Müslüman-Türk unsurların gözünde bir tepki

¹²¹ Ayrıca Zafer Toprak (2010: 249) da, 1909’daki Bursa Sergisi’nde de, “millî iktisad’ın ilk belirtileri[nin] izlen[ebileceğini]” ifade eder. Yazarın, millî iktisat konusunda kült hâline gelmiş çalışması için bkz.: Toprak ([1982] 2012b).

nesnesi hâline geliş sürecini hızlandırmıştır (Quataert, 2017: 224).¹²² Eklemek gerekir ki, Avusturya yapımı feslerin yerini, yakın gelecekte bağımsızlık mücadelesinin bir simgesi hâline gelecek olan Anadolu yapımı kalpakların alması da bu olay neticesinde gerçekleşmiştir (Ahmad, 1996: 32). İttihatçılara karşı, gayrimüslimlerin kendilerine çok daha yakın bulunduğu İttihatçı-karşıtı muhalefet (o tarihteki kurumsal çatılarının ismiyle anmak gerekirse Ahrar Fırkası) ise boykota karşı çıkmıştır (Ahmad, 1996: 32). Bu husus, Osmanlı'nın son dönemindeki siyasal bölünmeler açısından, sınıfsal/toplumsal belirlenimin mevcudiyetinin sayısız kanıtlarından da biridir. Tekrar vurgulamak gerekirse, İttihatçılar ve adem-i merkeziyetçiler arasındaki mücadele, yönetimde merkeziyetçi usullerin mi, yoksa adem-i merkeziyetçi usullerin mi daha güzel ya da daha etkili olduğu şeklinde teknik veya kitabi bir tartışmadan ibaret değildir. Dolaylı olarak da olsa, bu iki örgüt temelde, birbirlerinden farklı toplumsal kesimlerin çıkarlarını yansıtmaktadır.

Yine de bu dönemde, parlamentonun varlığı ve anayasanın ilanının yarattığı rüzgârla 'ittihad-ı anasır'ın sağlanabileceğine yönelik hâlâ güçlü bir kanaat mevcuttur. Ancak beri yanda, Türk milliyetçiliği de derinden derine gelişip güçlenmektedir. İhtilal'den üç yıl sonra, 1911 yılındaki kongrede Ziya Gökalp partinin resmî ideoloğu hâline gelecek, İsmail Gaspiralı ve Yusuf Akçura gibi Türk milliyetçiliğinin diğer önde gelen ideologları da partinin merkez heyetine seçilecektir (Uslu ve Aytekin, 2015: 138). Ancak İttihatçıların bir yanda düvel-i muazzamaya diğer yanda da içerideki gayrimüslimlere karşı dışlayıcı politikalara yönelmeleri için 1911 yılı da henüz erken bir tarihtir. Balkanların henüz elden çıkmamış olması ve İttihatçıların ülke içindeki konumlarını koruyabilmek için düvel-i muazzamayı açıktan karşılarına alamayacak olmaları, ekonomi politikalarında radikal adımlar atılmasına karşı hâlâ nesnel bir engel oluşturmaktadır. İttihatçıların -deyim yerindeyse- gemileri yakmaları için, İttihatçı karşıtlarının parlamento, anayasa ve bizatihi İttihat ve Terakki örgütünün varlığını tehdit edici bir güce erişip, akabinde bu yüksek pozisyondan tepe taklak indirilmelerini (yani

¹²² 1908-1909 boykotuna dair detaylı bir okuma için bkz.: Çetinkaya (2004). Daha sonra, özel olarak Osmanlı topraklarındaki Rumlara karşı da boykot girişimleri olacaktır. Bunlar hakkında bkz.: Kerimoğlu (2006); Toprak (1985).

Bâb-ı Âli baskını), Balkan Savaşı'nın beraberinde getirdiği milliyetçi travmayı¹²³ ve Dünya Savaşı'nın patlak vermesinin uluslararası sahada sağladığı görece serbest hareket etme imkânının oluşmasını beklemek gerecektir.

Sonuçta, İhtilal'in hemen akabinde Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhaki (5 Ekim 1908), Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi (22 Eylül 1908), Meşrutiyetin ilanına rağmen Balkanlardaki ayrılıkçı hareketlerin varlığını sürdürmesi, İngiltere'nin yeni rejime karşı dostça bir işbirliğine yanaşmaması, Girit'in Yunanistan ile birleşmesi, Araplar ve Arnavutlarla uzlaşamaması ve nihayet Balkan Savaşları sırasında yaşananlarla birlikte Cemiyet, 1913 yılından itibaren kesin ve dolaysız olarak milliyetçi politikalara yönelmiştir. Bu eşikte, millî iktisat politikası da devletin ekonomi alanındaki resmî politikası hâline gelecektir.

Bundan sonra, siyasal iktidarın, hem ekonomik ve ekonomi dışı aldığı kimi tedbirler, sermaye birikim süreçlerini doğrudan etkilemeye başlayacaktır. İktisadın millileştirilmesi yolunda çok kısa bir sürede, gerçekten önemli bir mesafe de kat edilmiş olmalı ki, 18 Temmuz 1918'de ABD Dışişleri Bakanlığı'nın Haftalık Raporu'nda şöyle yazacaktır:

Türk milliyetçiliği ekonomi alanında da şahlanmış durumdadır. Ermenilerin ve Rumların yağmalanması, kâğıt para enflasyonu ve Merkez Devletlerinin satınalmaları yoluyla ülkeye yeni paranın akması, sermayeyi aniden Türklerin

¹²³ Zafer Toprak'ın aktardığına göre Balkan Savaşları'yla Osmanlı, Avrupa topraklarının %83'ünü kaybetmiştir (2013a: 5). Bu savaşın neticesinde Osmanlı Devleti artık, bir 'Asya ülkesi' durumundadır. Üstelik bu topraklar bilindiği gibi, İttihat ve Terakki'nin gelişip serpildiği ve monarşiye karşı hürriyet sloganlarının zafer kazandığı topraklardır. Böyle bir coğrafyanın kaybının, İttihatçılar için ne kadar sarsıcı bir etki yaratacağı ortadadır. Öte yandan Balkan Savaşı mağlubiyeti tüm Osmanlı tarihindeki en ağır mağlubiyetlerden biri olmasının yanı sıra; Osmanlı'yı böyle büyük bir zarara uğratan güçlerin çok yakın bir zamana kadar Osmanlı toplumunu oluşturan 'unsur'lar olmaları da, yönetici kadrodaki travmanın etkisini büyütüştür. Çünkü Rusya veya Avusturya gibi ülkelere yenilmek ile örneğin Bulgarlar ya da Sırp'lar tarafından hezimete uğratılmak aynı şey değildir. Dahası, Balkan Savaşı sırasında Müslüman ahalinin karşılaştığı kıyımın büyüklüğü de oldukça sarsıcı olmuştur. Türklerin, bu kıyımı gerçekleştiren milletlere mensup olanların Osmanlı topraklarındaki soydaşlarıyla ve onlarla benzer amaçlar güttüğü düşünülen Ermenilerle el ele verip, ABD tipi bir Osmanlı ülkesi yaratma hayali artık kimse için çekici bir fikir olamayacaktır. Artık çok net bir biçimde bir safta 'Türkler', diğer safta ise 'Türklerin düşmanları' yer alacaktır. İttihatçıların 1913 sonrasındaki tutum ve davranışlarını değerlendirirken, yukarıda sayılan tüm bu travmatik gelişmeler göz önünde bulundurulmalıdır.

eline geçirdi. Özellikle Anadolu kentlerini Türklerin şirket kurma hevesi sarmıştır ve yeni bir milli Türk burjuvazisinden sık sık memnuniyetle söz edilmektedir (aktaran: Ahmad, 1996: 58-59).

İttihatçıların yabancı sermaye ve gayrimüslim aracılardan ekonomideki ağırlığını ortadan kaldırma girişimlerinin dil tartışmalarına kadar da uzandığını belirtmek gerekmektedir. 1916 yılında, ticari işlemlerde Türkçe kullanımı zorunlu hâle getirilmiştir (Ahmad, 1996: 47). Ancak İttihatçıların belki de en cüretkâr adımı, kapitülasyonların kaldırıldığını ilan etmeleridir. Bu yolda ellerine fırsat geçer geçmez; yani I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi neticesinde İttihat ve Terakki, kapitülasyonları tek taraflı olarak feshettiğini açıklamıştır (Zürcher, 2000: 183).

Elbette tüm bu söylenenlerden çıkartılması gereken sonuç, İttihat ve Terakki'nin bir bütün hâlinde, yani tüm sınıfsal bölünmelerini kapsayacak bir biçimde Müslüman-Türk unsurların iktisadi çıkarlarını savunduğu değildir. Ekonomide sözde 'millî' çıkarları gözetken İttihatçı politikaların somut içeriğini, Müslüman-Türk emekçilerinin değil; asıl olarak Müslüman-Türk sermaye ve toprak sahiplerinin çıkarları oluşturmaktadır. İşçiler ve toplumun geniş bir kesimini oluşturan yoksul köylüler, hem İttihat ve Terakki hem de CHP iktidarları döneminde egemen sınıfsal bloğun dışında kalmıştır. Uslu ve Aytekin'in (2015: 101) ifade ettiği gibi, İttihat ve Terakki "sermaye-işçi ilişkisinde sermaye, büyük toprak sahipleri-köylü ilişkisinde de toprak sahipleri lehine açık bir sınıfsal tavır koymuştu[r]. Gerek iktisadi politikaları gerekse toplumsal sınıflara bakışı, sermaye birikiminin önündeki tüm engelleri temizlemeye yönelikti[r]."

Bu noktada biraz durularak, yukarıdaki tespitin altının doldurulması gerekmektedir. Bir yandan genel olarak kapitalist gelişmenin önündeki feodal engelleri kaldırdığını, diğer yandan da -özellikle son yıllarına doğru- gayrimüslim unsurlara karşı açık bir biçimde Müslüman-Türk girişimcilerin çıkarlarını kolladığını ifade ettiğimiz İttihat ve Terakki (ve sonra da CHP) iktidarı, neye dayanılarak bu şekilde tanımlanabilmektedir? Devlet/bürokrasinin yoğun müdahaleciliği (üstelik de önemli bir kısmı askerse), kaçınılmaz olarak sermayenin çıkarlarının önünde ceberut bir engel teşkil etmemekte midir? Bu soruya cevaplayabilmek için somuta; tarihsel akış içerisinde İttihat ve Terakki'nin uyguladığı politikaların kime ve neye yaradığına bakmak gerekmektedir:

- 1908’de ihtilal sonrasında *ilk* kanun-ı muvakkati olan ve meşrutiyetin ilanının ardından gelişmeye başlayan işçi hareketlerini boğabilmek için sendikalaşma ve grev hakkını hedef alan Tatil-i Eşgâl Kanunu,¹²⁴
- Muvakkat kanunlarla bir yandan toprağın metalaşma sürecini hızlandırılıp büyük toprak sahipliğinin lehine birtakım düzenlemelere gidilirken, alt sınıfların lehine kapsamlı bir toprak reformunun gerçekleştirilmesi yolunda ciddi herhangi bir çaba sarf edilmemesi¹²⁵
- iç gümrüklerin kaldırılarak gümrük birliğinin sağlanmasına yönelik çabalar,
- bir yanda sermaye hareketlerini yavaşlatan diğer yandan da özel girişimlerin üstüne kâbus gibi çöken feodal engellere ve fırsatçılığa karşı alınan önlemler,¹²⁶
- 1916 tarihinde Tevhid-i Meskûkât Kanunu ile üniter paraya geçiş,
- Devletin, girişimcilere cömertçe sağladığı teşvikler ve özellikle 1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu,¹²⁷

¹²⁴ Tatil-i Eşgâl Kanunu hakkında kapsamlı çalışmalar için bkz.: Ökçün (1982) ve Toprak (1981).

¹²⁵ 1908 sonrası köylü sorununa dair geliştirilen politikalar hakkında bkz.: Ballı (2015).

¹²⁶ O dönemde ‘sermayenin sesi’ olarak kabul edilebilecek Dersaadet Ticaret Odası’nın bilhassa bu husus üzerinde ısrarcıdır. Kansu (2009b: 294), “[d]evletin özel girişimcilerin yatırım yapmalarının önüne engel koyması, yasalarla kendi yetkisine aldığı izinleri vermekte direnmesi ve bu izinleri çoğu zaman rüşvet karşılığı yönetime yakınlığı ile bilinen kişi veya şirketlere vermesi 1880’li yıllardan beri gündemde olan bir konuydu” demekte ve Dersaadet Ticaret Odası Mecmuası’nın 1880 ve 1890’lı yıllar boyunca “sürekli olarak bu konuyu işle[diğini] ve devletin özel girişimciliği engelleyen bu tutumu[nun] son derece ısrarlı bir şekilde eleştiril[diğini]” belirtmektedir. Devamla Kansu, “[y]alnızca 1908 sonrası faaliyete geçen büyük ölçekli anonim şirketlerin sayısındaki artışa bakmak bile 1908 öncesi Türkiye’de mülklü sınıfın elindeki serveti yatırıma dönüştüremediğini ve bunu ancak devrim sonrası bulduğu özgürlük ortamında yapabildiğini kanıtlar” diye de eklemektedir. Dersaadet Ticaret Odası’nın diğer başlıca talepleri de şu şekilde sıralanabilir: Limanların, karayolları ve demiryolu şebekesi ile içbölgelere bağlanması ve ayrıca iç gümrüklerin tasfiyesi sayesinde ülkenin ekonomik anlamda bütünleştirilmesi; gümrük tarifelerinin yeniden düzenlenmesi ile yerli sanayi ve tüccarın koruma altına alınması; kredi ihtiyacını karşılama amacıyla bankalarının kuruluşunun kolaylaştırılması; devlet destekli tekelleci uygulamalardan vazgeçilmesi ve çok ortaklı ve büyük ölçekli girişimlerin önündeki hukuki engellerin kaldırılması (Kansu, 2002: 369-370). Dersaadet Ticaret Odası’nın bu talepleri ile İzmir İktisat Kongresi’nde sermaye temsilcilerinin taleplerinin karşılaştırmalı bir incelemesi, 30-40 yıllık bir süre zarfında sermaye kesimlerinin objektif çıkarlarının hangi noktalarda değiştiği ve hangi noktalarda değişmediği konusunda çarpıcı bulgular sağlayan bir araştırma olabilirdi.

- yabancı mallar %10 oranında daha ucuz olsa bile yerli üreticilerden mal alımını zorunlu kılan kısıtlamalar,
- devlet bankası olma ayrıcalığıyla Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası'nın kuruluşu ve Anadolu'nun her köşesinde kur(dur)ulan 'millî' sıfatlı bankalar,¹²⁸
- yine bizatihi Parti'nin çabaları ve teşviğiyle kurulan anonim şirketler,¹²⁹
- sermaye birikiminini teşvik için Dünya Savaşı yıllarında tefecilik ve karaborsa faaliyetlerine belirli oranda göz yumulması¹³⁰

vb. gelişmeler, İttihat ve Terakki'nin ekonomi-politikalarının sınıfsal karakterini, herhangi bir tartışmaya mahal bırakmaksızın açık biçimde ortaya koymaktadır. Bu

¹²⁷ Teşvik-i Sanayi Kanunu hakkında detaylı bir okuma için bkz.: Ökçün (1975). Bu kanun, 1927'de revize edilerek CHP iktidarında tekrar yürürlüğe konulacaktır.

¹²⁸ Ayrıca, kurulduğu dönemde ülkenin millî nitelikteki yegâne bankası olma sıfatını taşıyan Ziraat Bankası'nın, 1888'deki nizamnamesi uyarınca sadece çiftçilere kredi verilebileceği şeklindeki sınırlamanın 1914 yılında kaldırıldığını ve aynı yıl, bankanın faaliyet alanının da genişletildiğini belirtmek gerekmektedir (Esin, 2016: 59). Türkiye gibi geç modernleşme deneyimlerinde bankaların sağlayacağı imkânlar bilhassa kritiktir. Bu hususu Hobsbawm (2012: 235), Almanya örneği üzerinden şöyle açıklamaktadır: “Bir ekonomi ne kadar geri kalmış, endüstrileşmeye ne kadar geç başlamışsa, tasarrufları harekete geçirmenin ve yönlendirmenin büyük ölçekli yeni yöntemlerine de o denli muhtaçtır. Gelişmiş batı ülkelerinde özel kaynaklar ve sermaye piyasası tümüyle yeterliydi. Orta Avrupa'daysa bankalar ve benzeri kurumlar, daha sistemli bir biçimde, tarihin 'geliştiricileri' gibi hareket etmek zorundaydı [...] Almanya'da bankaların (ve benzeri kurumların), endüstrinin geliştirilmesinde ve yönlendirilmesindeki rolünün batıdakinden çok daha büyük olduğuna kuşku yoktur.” Hobsbawm'ın bu cümleleri, sadece Osmanlı'nın son döneminde değil, cumhuriyetin ilk yıllarında da bankaların Türkiye kapitalizminin gelişimi açısından ne kadar önemli olduğu konusunda oldukça yol göstericidir.

¹²⁹ O kadar ki, Ahmad (1996: 53), “[h]er büyüklükteki Anadolu kentlerinin neredeyse tümünde bir ticaret şirketi vardı ve çoğu durumda bunların kurulmasından İTC'nin yerel kolunun sorumlu olduğu anlaşılmaktadır” diye yazmaktadır. Müslüman-Türk küçük üreticilerin anonim şirketler olarak örgütlenmesinde, “İstanbul esnafını denetleyen Cemiyet'in İstanbul Murahhası” Kara Kemal'in özel bir önemi vardır (Toprak, 1980: 2-3). Aşağıda bu isim üzerinde tekrar durulacaktır.

¹³⁰ Maliye Nazırı Cavit Bey'in bu konudaki yorumu oldukça öğreticidir: “Bir kısmı hükümetin müzahareti resmiyesi ile doğrudan doğruya ya da dolaylı yollardan kazandılar. Fakat her ne olursa olsun hepsi ticaretin zevkini tattı. Ticaretin zevkini tatmak, ondan devam etmek için en büyük neden, en büyük amildir. Kendilerine yapılan müzaharet ve hamiye –hatta bazılarının iddia ettiği gibi gayri meşru olduğunu da varsaysak- sonuç olarak ekonomik girişimlere karşı beslenen rağbetin temin eyleyeceği yarar benim nazarımda o kadar büyüktür ki o gayri meşruiyeti bile ortadan kaldırabilir” (Cavit Bey'ten aktaran Çavdar, 2003: 88).

sayılanların tamamı, kapitalist gelişimi ve sermaye birikimini sağlama yolunda atılmış adımlardır. Bunların bir bölümü ise (özellikle ülke tarihinin oldukça trajik bir kesidini oluşturan Balkan Savaşları sonrasında ve I. Dünya Savaşı sırasında hayata geçirilenleri), gayrimüslimlere karşı özel olarak Müslüman-Türk sermayeyi güçlendirmek içindir. Hatta günümüze değin önemli bir tartışma başlığı olan tehcir uygulaması da, sermayenin Müslüman-Türk unsurlara müthiş bir süratle ve ekonomi-dışı bir yolla transferinde önemli bir kırılmadır: Tehcir uygulaması sayesinde Ermenilerin mal ve mülkleri, kısa sürede Müslüman unsurların eline geçmiştir. Literatürde pek üzerinde durulmayan bir nokta; Tehcir Kanunu'na, Emvâl-i Metrûke ('Terk Edilmiş Mallar' olarak çevrilebilir) düzenlemelerinin eşlik ettiğidir.¹³¹ Büyük olasılıkla bundan en büyük payı alanlar da, kentlerdeki "işbilir" girişimciler ile kırsal bölgelerdeki büyük toprak sahipleridir. Zürcher (2000: 184) ayrıca, aynı dönemde "[s]ırf batı kıyı bölgesinden, 130.000 Rum[un] Yunanistan'a göçtü[ğünü] ve bunların şirketleri[nin] yeni Müslüman girişimcilere verildi[ğini]" aktarmaktadır. Daha sonraki tarihlerde, Türk-Yunan nüfus mübadelesi, 1934 Trakya Olayları, 1948 Varlık Vergisi uygulamaları ve 6-7 Eylül (1955) Olayları gibi gelişmeler de, gayrimüslimlere ait birikimin Müslüman-Türk unsurlara radikal bir hızla transferinin diğer trajik aşamalarını oluşturacaktır.

Tüm bunları aktardıktan sonra tekrar ifade edilebilir ki, İttihat ve Terakki'nin ekonomi politikalarına bir bütün olarak bakıldığında, bunlar, kapitalist gelişmenin önündeki tüm engelleri kaldırmaya, genel olarak kapitalist girişimciliği ve büyük toprak sahipliğini ve 1913 yılından itibaren özel olarak da Müslüman-Türk sermayedarların çıkarlarını kollamaya yöneliktir. Burada bu çalışma açısından bilhassa kritik olan iki husus, (I) devletin bu konudaki yoğun müdahaleciliği, (II) devlet aygıtını elinde bulunduran siyasal yapının, temsilcisi olduğu sınıfsal çıkarların basit bir uzantısı olmaktan çok daha öteye geçmiş olmasıdır. Çalışmanın bir sonraki bölümünde (3.2. bölümde) bu iki hususun, Türk modernleşmesinin tarihsel seyrini çok kesin bir biçimde etkilediği iddia edilecektir. Ancak buna geçmezden önce, 'sınıf-siyasal temsil' ilişkisinin İttihat ve

¹³¹ Cora (2015a), bölgedeki Kürt beylerinin Ermenilere yönelik toprak gasplarının, Tanzimat Dönemi'ne kadar da geri gittiğini göstermektedir. Ancak yazarın önemli bir uyarısı, "daha az sayıda da olsa Kürtlerin, Zazaların ve Ezidilerin de" toprak gasbına maruz kaldığı; dolayısıyla meselenin etnik olduğu kadar, sınıfsal bir boyutunun da olduğudur (2015a: 138).

Terakki sonrasında; yani Kurtuluş Savaşı'nda ve Erken Cumhuriyet Dönemi'nde nasıl geliştiğini de ortaya koymak gerekmektedir.

Kapitalizme eşitsiz biçimde eklenmekte olan Türkiye'de, 'sınıf-siyasal temsil' ilişkisinin nasıl kurulduğunu incelemek ve akabinde (çalışmanın bir sonraki bölümünde), bunun modernleşme sürecini bir bütün hâlinde nasıl etkilediğini göstermek için, 1918-1922 yılları arası incelenmeksizin Cumhuriyet Dönemi'ne atlanılabilirdi. Zira bu süre zarfında Anadolu'da bir çoklu iktidar dönemi mevcuttur ve bu iktidarlar arasında bir savaş süreci yaşanmaktadır. Bununla birlikte, İttihat ve Terakki'nin ikinci döneminde kurulan ve Cumhuriyet Dönemi'nde de devam edecek olan sınıfsal ittifakların, öz itibarıyla 1918-1922 yılları arasında da aslında kesintiye uğramadığını ifade edebilmek mümkündür. Yani temelleri İttihatçılar tarafından atılan ve 1922'den sonra da ülkede (yine) egemen hâle gelecek olan iktidar bloğu, Kurtuluş Savaşı'nda yaşanan saflaşma süresince de mevcudiyetini korumuştur. Bu nedenle Cumhuriyet dönemine geçmezden önce, Millî Mücadele Dönemi'ndeki sınıfsal yapının incelenmesinde fayda vardır. Sıradaki kısım, bu konuya ayrılmıştır.

3.1.3. Millî Mücadele Dönemi: Savaşın Saflarında Sınıf ve Siyasal Temsil

Dünya Savaşı sonrasında emperyalizm artık, sadece firmaları, bankaları, yerli aracıları, dernekleri vb. sivil örgütleriyle değil, askeriyle de Osmanlı coğrafyasındadır. Bununla birlikte, savaş henüz bitmemiştir. Türkiye'de I. Dünya Savaşı'nın bitimi, 1918 Mondros Mütarekesi'yle değil; 1922 Mudanya Mütarekesi'yle olacaktır. Nitekim İttihatçılar ile Millî Mücadele kadroları arasında da aslında belirgin bir devam zinciri mevcuttur. Bu, sadece siyasal temsilin sınıfsal niteliği ve ideolojik süreklilikler açısından değil; organik açıdan, yani örgüt kadroları açısından da geçerlidir. Yani başkentte ve taşrada direnişin örgütlenmesinde başı çekenlerin pek çoğu, kadrolu İttihatçılardır. Bu itibarla, savaş sonunda İttihat ve Terakki'nin kendini feshetmiş ve önder kadrolarının bir bölümünün yurt dışına kaçmış olması, sosyolojik bir entite olarak İttihatçılığın savaşmayı sürdürmesine bir engel teşkil etmemiştir. Örgüt kadroları bağlamında bu süreklilik ilişkisine, yukarıda söylenen ve biraz sonra detaylandırılacak siyasal ve sınıfsal süreklilikler de dâhil edilirse, şunun iddia edilebilmesi mümkündür: Dünya Savaşı

ertesinde İttihat ve Terakki kâğıt üzerinde feshedilmişse de, bir bakıma, Kurtuluş Savaşı'nın bir safı aslında yine İttihatçılardan oluşmaktadır.¹³²

Dolayısıyla Millî Mücadele'nin İstanbul'da ya da taşrada başını çeken öznelerin (ve bu arada CHP'nin kurucu kadrolarının da), İttihat ve Terakki ile hiçbir ilişkilerinin olmadığını deklare etmeleri, sosyolojik açıdan tarihsel gerçeklerle taban tabana zıttır. Zaten, İttihat ve Terakki ile hiçbir ilişkileri olmadığı şeklinde bir deklarasyonla işe koyulmak, Millî Mücadele Dönemi'nde tüm örgütler için -deyim yerindeyse- yerine getirilmesi gereken formal bir prosedür gibidir. Bu, hem sonu hezimetle biten bir savaşın siyasi sorumluluğunu yüklenmeyerek kitlelerin gözünde itibar kaybına uğramamak ve yıkımla değil kurtuluş ümidiyle özdeşleşebilmek, hem savaşın hukuki sorumluluğunu üstlenmeyerek savaş süresince yaşananlardan (örneğin Ermenilerin akıbetinden) sorumlu tutulmamak, hem de diplomatik temaslarda meşru bir siyasi özne olduğu iddiasında bulunabilmek için gerekli bir irade beyanıdır. Sonuçta, Zürcher'in (2011: 117) dediği gibi, "1918 Kasım'ı sonrasında faaliyette olan herhangi bir siyasal örgüt için İttihatçılarla bağlantısı olmadığını vurgulama[k] zorunlu[dur]." O kadar ki, İttihat ve Terakki üyesi olup, bu örgütün siyasal merkezinin görece kıyısında kalmış tekil kişilerin (örneğin Mustafa Kemal gibilerin) haricinde; Teceddüt Fırkası gibi, İttihat ve Terakki'nin doğrudan devamı olduğu konusunda en ufak bir tereddüdün dahi söz konusu olamayacağı bir örgüt bile İttihatçılarla hiçbir ilişkisinin olmadığı iddiasında bulunabilmiştir (Zürcher, 2011: 116-117).

Öte yandan, 'sınıf ve siyasal temsil' ilişkisi bağlamında da, İttihatçı iktidar ile Millî Mücadele kadroları arasında bir süreklilik mevcuttur. Ancak bilindiği gibi, Türkiye'deki literatürde, Millî Mücadele Dönemi'ndeki sınıfsal yapı üzerinde fazlaca durulmamaktadır. Böyle olunca da Kurtuluş Savaşı, Atatürk'ün önderliğinde bir grup milliyetçi ve idealist subay ile emperyalist güçler arasındaki bir mücadeleden ibaret olarak görünmektedir. Kabul etmek gerekir ki bu görüntü, gerçekliğin düpedüz ters çevrilmiş bir yorumu değildir. Bununla birlikte, gerek direnişin, gerekse de düşmanlarının sınıfsal kompozisyonuna ve bu öznelerin siyasal düzeyde taşıyıcısı

¹³² Eklemek gerekir ki, aslında düşmanları da millî mücadelecileri böyle görmüşlerdir. Örneğin işgalci Fransız birlikleri komutanı General Franchet d'Espèrey şöyle demektedir: "Gayretli olanlar sadece İttihatçılardı; gerisi, bir güzel kalaylayabileceğim hadımlar sürüsünden başka bir şey değildi" (aktaran Criss, 2008: 97).

olduğu toplumsal çıkarlara yeterli ilginin gösterilmemesi, -deyim yerindeyse- hikâyenin çok önemli bazı kısımlarının eksik kalmasına yol açmaktadır. Bilinen kısım; savaşın örgütlenmesinde, başta subaylar olmak üzere bir grup aydının, kazanılan parlak zaferdeki başat rolleridir. Eksik kalan ya da üzerinde fazlaca durulmayan kısım ise, askerlerin ve aydınların, hangi toplumsal kesimlerle ittifak yaptığıdır.

Bu eksiği göstermek için, Millî Mücadele Dönemi'nin bazı önemli figürlerinin hangi ilişki ağları içerisinde yer aldıklarını örneklemek, iyi bir başlangıç noktası olabilir. Aslında siyasal bir yapılanmanın güttüğü politikaların, iktisadi düzeyde belirli sınıf ya da sınıf fraksiyonunun çıkarlarını gerçekleştirdiği, sadece programatik düzeyde de gösterilebilir ve aslında bu, tek tek bireylerin inceleme konusu edilmesinden çok daha anlamlı bir çabadır. Zira toplumsal ilişkiler, bireyler arası ilişkilerin toplamı değildir ve siyasal düzeyde sınıf çıkarlarının temsiliyeti de, karmaşık süreçlerin devreye girdiği dinamiklerle belirlenir. Bununla birlikte, yine de direnişin kadrolarının, asker ve sivil memurlardan ibaret olmadığını, hatta bu kesimler ile ticaret burjuvazisi, büyük toprak sahipliği ve -küçük üretim ve küçük mülkiyetle karakterize olan- kentli küçük burjuvazi arasındaki ilişkilerin çok net ve kesin bir biçimde ayrılacak sınırlara sahip de olmadığını bazı somut verilerle göstermekte yarar vardır.

Örneğin, Millî Mücadele'nin örgütlenmesinde çok kritik bir rol oynayan Karakol Cemiyeti'nin gücü, Teşkilat-ı Mahsusa'nın yanı sıra, Dünya Savaşı sırasında kurulan Esnaf Örgütü'nden gelmektedir (Zürcher, 2011: 130). Nitekim ismi Karakol Cemiyeti'yle özdeşleşen, Talat Paşa'nın "sağ kolu" ve aynı zamanda bu tarihte İttihat ve Terakki'nin İstanbul'daki en güçlü kişisi konumundaki Kara Kemal, Esnaf Örgütü'nün de lideridir ve I. Dünya Savaşı sırasında millî iktisat politikasının operasyonel "beceri"sindeki kilit isimlerden biridir (Zürcher, 2000: 184; 2011: 126). Bu örgüt hakkında Zürcher şu açıklamayı yapmaktadır:

Esnaf örgütü İttihatçı hükümetin, Dünya Savaşı sırasında, imalatçı ve esnafî meslekî kuruluşlarda örgütleyerek, istikrarlı ve etkili bir Türk orta sınıfı yaratmak, böylece Türk ekonomisinin azınlıklara bağımlılığını azaltmak amacıyla yaptığı bir girişimdi. Başkentteki piyasayı istikrara kavuşturmak da amaçlanmıştı. Savaş

döneminde iâşe nazırı olan Kara Kemal, 1915'te onları örgütlemiş, bu ona, [...] kendisinin de gerçekten iyi kullandığı bir ilişkiler ağı sağlamıştı (2011: 130).¹³³

İttihat ve Terakki'nin sivil kanadının önde gelen isimlerinden biri olan ve cumhuriyet Türkiye'sinde cumhurbaşkanlığı da yapacak olan Celal Bayar da, I. Dünya Savaşı sırasında Ege'de, Zürcher'in (2011: 131) ifadesiyle, "Rum ve Ermenilerin elindeki ticaret ve sanayinin zorla 'Türkleştirilmesi'" misyonunun önemli bir aktörüdür. Bilindiği gibi Bayar, bu tarihten 1950'lere kadar da Türk sermayesinin çıkarlarının önemli bir savunucusu olacaktır. Atatürk'ün Samsun'a çıkışı esnasında onu çetesiyle birlikte karşılayan ve Ermeni "kırımı"nda rolü olduğu gerekçesiyle hakkında arama kararı olan Topal Osman'ın (Zürcher, 2011: 136), bölgedeki para-militer faaliyetlerinin yanında pek de üzerinde durulmayan bir diğer özelliği ise, Karadeniz'in önde gelen tüccarlarından biri olmasıdır. Başka bir örnek: Celâleddin Arif Bey, bir yandan işgale karşı direnen Millet Meclisi'nde önemli görevler ifa ederken (o dönemde BMM'nin ikinci başkanı ve aynı zamanda Adalet Bakanı'dır), diğer yandan da Ağustos 1920'de İtalyan işgali altındaki Ereğli'de, İtalyan Terni şirketiyle maden imtiyazları konusunda alışveriş yapmaktadır (Timur, 2013: 51-52).

Uslu ve Aytekin (2015: 158-159) de, 1918 sonrasında ülkenin pek çok yerinde kurulan ve yerel düzeyde direnişi koordine eden yapılanmalar hakkında şunları kaydetmektedir:

Zamanın terminolojisinde genel olarak 'eşraf' denen ticaret burjuvazisi ve büyük toprak sahiplerinin kontrolünde olan bu yerel hükümetler farklı boyutları olan bir mücadele yürütüyorlardı. Kongreler bir taraftan işgale ve işgalci güçlere karşı bir mücadele verirken, bir taraftan da Anadolu Rumlarına ve Ermenilere karşı bir ekonomik/etnik rekabet yürütüyorlardı. Eşrafın kontrolündeki kongreler aynı zamanda bu grupların sınıfsal çıkarlarının siyaseten temsil edildiği platformlardı.

Tekrar vurgulamak gerekir ki, 1918 öncesinde, millî iktisat politikasından en fazla yarar sağlayanlar da yukarıda anılan kesimlerdi (Ahmad, 1996: 55). Siyasal iktidar ile sınıflar arasındaki ilişki bağlamında bu tezde savunulan görüşlerden oldukça uzak bir konumda

¹³³ Bu hususta ayrıca bkz.: Tekeli ve İlkin (2004a: 1-44). Özellikle İstanbul'da kümelenen Müslüman esnaf ile İttihatçılar arasındaki özel ilişki hakkında Zafer Toprak (1980: 2) da şunları kaydetmektedir: "Cemiyet'in [İttihat ve Terakki'nin] özellikle İstanbul örgütü uzun yıllar esnaf cemiyetlerine yaslanır [...] Esnaf cemiyetleriyle İttihat ve Terakki organik bağ kurar. Cemiyetlerin başına İttihatçı 'kahya'lar atanır; İttihat ve Terakki için gereken 'fedailer' esnaf arasından seçilir."

olsa da- Zürcher de, yerel kongrelerin örgütlenmesinde eşrafın önemini teslim etmektedir:

Anadolu kentlerinde ‘Müdafaa-i Hukuk’ örgütleri genellikle Müslüman toprak sahipleri ve tüccarlarından destek görüyordu. Bu kişilerin birçoğu, devlet ihaleleri yoluyla ve sürülmüş ya da göçetmiş Yunanlı ve Ermenilerin topraklarını, taşınmazlarını ve işlerini hemen hiçbir şey ödemededen devralmak suretiyle zenginleşmişti. Bu nedenle Yunanlı ve Ermenilerin hak iddialarına karşı koymak için çok güçlü bir saikleri vardı (2000: 216).

Tüm bu somut verileri toparlayacak biçimde, Millî Mücadele Dönemi’nde ortaya çıkan ittifakın sınıfsal karakterini, Taner Timur’un cümleleriyle şu şekilde tarif edebilmek mümkündür:

[Ö]znel niyetlerle, nesnel veriler arasındaki tercihimizi ikinciler lehine yaparak gerçeklere eğilirsek önemli noktayı şurada görüyoruz: Gerek işbirlikçi Osmanlı hükümeti, gerekse devrimci Ankara hükümeti, bir bakıma, benzer sınıfsal yapıya sahiptirler. Her iki hükümet de, hâkim oldukları bölgelerde, egemen sınıfların temsilcisidir. Şu farkla ki, İstanbul hükümeti Anadolu’yu da sömürme durumunda bulunan ve emperyalizmle işbirliği halinde gayrimilli bir ticaret burjuvazisinin çıkarlarını yansıtırken, Ankara hükümeti Anadolu’nun milli bir karakter taşıyan sınıflarının temsilcisidir (2013: 27).

Aynı eserin başka bir yerinde de Timur şöyle yazmaktadır:

Devrimci Ankara hükümeti ise küçük burjuva kökenli asker-sivil aydın ve Anadolu eşrafı (büyük toprak sahipleri, küçük ticaret burjuvazisi) ittifakına dayanmaktadır. Yoksul ve yorgun halk kitlelerini de, bazen zorlayarak da olsa peşinden sürüklemektedir [...] eklektik bir ideoloji ile gerek Batı sömürgeciliğine, gerekse işbirlikçi Osmanlı hükümetine karşı kahramanca savaşılmaktadır (2013: 65).¹³⁴

Üretime sermayesiyle katılmayanların da ‘burjuva’ nitelemesini alarak ‘küçük burjuvazi’ olarak tanımlanmasının yol açtığı bazı kuramsal problemleri bir kenara bırakmak şartıyla yukarıda çizilen resim, Kurtuluş Savaşı Dönemi’nde ülkedeki sınıf ve siyasal temsil ilişkisini gayet iyi bir biçimde özetlemektedir. Başını İngiltere’nin çektiği emperyalist güçler, ona sırtını dayayan Yunan orduları, bu güçler tarafından temsil edilen yabancı ve gayrimüslim sermaye, yine söz konusu koalisyon tarafından ele

¹³⁴ Şener’in (2015: 197), Millî Mücadele Dönemi’yle sınırlı kalmadan, yani Kurtuluş Savaşı’nın sonrasını da kapsayacak biçimde çizdiği genel tablo da şöyledir: “Cumhuriyetin ilanı, 1919’da başlayan Milli Mücadeleyle birlikte adım adım inşa edilmekte olan yeni bir devletin ve bu devleti yönetecek olan yeni bir iktidar bloğunun kurumsallaşmasıydı. Bu iktidar bloğunun başlıca unsurları, Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. yüzyılda hızlanan kapitalistleşme sürecinin ortaya çıkardığı ticaret burjuvazisi, büyük toprak sahipleri ve yeni tipte bir aydın-bürokrat kesimdi.”

geçirilerek içerilmiş işbirlikçi saray, bu hengâmede çıkarlarını işgalcilerle iyi ilişkiler geliştirerek kollamaya çalışan cılız bir İstanbul-Müslüman burjuvazisi¹³⁵ ve Ali Kemal, Damat Ferit gibi İttihatçı karşıtı Hürriyet ve İtilaf çizgisinde bir grup liberal, Anadolu'daki direnişe karşı bir blok oluşturmuşlardır.

Bunların karşısında, işgalcilerin ve işbirlikçilerinin, din kartı rolünü oynayarak başlattıkları ayaklanmalar ve Yunan ordusunun zor gücüyle ortadan kaldırılmaya çalışılan bir Millî Cephe yer almaktadır. Bu cephe, asker-sivil aydınlar ile Anadolu eşrafının meydana getirdiği bir koalisyonudur.¹³⁶

Kurtuluş Savaşı'nda Millî Cephe'nin mutlak zaferiyle, diğer cephenin bileşenleri kesin olarak dağıtılmıştır: Sultan ve halife tarihe karışmış, yabancı işgal sona erdirilmiş, Rum nüfusun önemli bir kısmı Anadolu'dan çıkarılmıştır. Yabancı sermaye artık sadece yeni Türk devletinin izin verdiği ve istediği biçimde ve kontrollü olarak ülkeye girebilecektir. Geriye kala(bile)n gayrimüslim sermaye ise siyasal açıdan etkisizdir ve XX. yüzyıl ortalarında ise tamamen tarihe karışacaktır.

İstanbul'daki Müslüman-Türk ticaret burjuvazisi ise yeni koşullara uyum sağlamak, yani kazananların yanında yer almak amacıyla girişimlerde bulunmakta gecikmeyecek; Millî Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasından hemen sonra, ilk olarak Türkiye İktisadi İstihbarat ve Neşriyat Merkezi'ni, akabinde de Millî Türk Ticaret Birliği'ni kuracaktır (Timur, 2013: 65-67). Bu birliğin ilk icraatı, Ocak 1923'te bir kongre toplamaya çalışmak olur (Ticaret-i Hariciye Konferansı). Ancak bu girişim, İktisat Vekâlet'inin büyük bir konferans toplanması hazırlıklarıyla çakışınca, taraflar, İzmir'deki meşhur

¹³⁵ Dönem edebiyatının en önemli eserleri arasında sayılan, Yakup Kadri'nin *Sodom ve Gomore*'si, bu kesimlerin şiddetli bir eleştirisini barındırmaktadır.

¹³⁶ Aslında bu ikinci cepheye, tüm güçleriyle çeşitli işçi örgütlenmeleri ve sol/sosyalist özneler de dâhil olmuşlardır ve bu dâhil oluş, sadece, Mustafa Suphi gibi ön plandaki isimlerin bilinen faaliyetleriyle de sınırlı değildir. Bilhassa yakın dönemdeki çalışmalar, millî mücadelenin örgütlenmesine yönelik olarak sol/sosyalist grupların İttihatçılarla birlikte örneğin İstanbul'daki yeraltı faaliyetlerine de sanılandan çok daha yoğun olarak katıldıklarını göstermektedir. (Bu hususta açığa kavuşturulan arşiv belgelerini değerlendiren bir çalışma için Ülker'e [2016] bakılabilir. Bu çalışma, söz konusu dönemde İttihatçılar ile Bolşevikler arasındaki gerek örgütsel, gerekse de ideolojik yakınlaşmaya dair de önemli veriler içermektedir). Ancak bu kesimler Büyük Millet Meclisi'nin açılışından önce de, sonra da, Millî Mücadele içerisinde ağırlıklı bir güç teşkil edememişler ve süreç içinde de kesin olarak tasfiye edilmişlerdir.

İktisat Kongresi'nde buluşurlar (Tekeli ve İlkin, 1989: 262). Nitekim Boratav bu kongreyi, "[...] Milli Mücadele yıllarında Ankara'yla sağlıklı bağlar kuramamış olan İstanbul ve İzmir'in Türk-Müslüman sermaye çevrelerinin siyasi iktidarla kaynaşmalarında önemli bir ilk adım" olarak niteler (2004: 45). 1918'de kesintiye uğrayan iktisat politikalarının ne yönde gelişeceği sorusunun cevabı da, toplumun farklı kesimlerinin temsil edildiği bu kongrede büyük oranda verilmiştir.

3.1.4. Millî Mücadele Dönemi Sonrası: Yeni İktidar Bloğunun Yerleşikleşmesi

17 Şubat 1923'te Kazım Karabekir başkanlığında toplanan İzmir İktisat Kongresi, ticaret burjuvazisinin (özellikle de Millî Türk Ticaret Birliği'nin¹³⁷) ve büyük toprak sahiplerinin çıkar ve beklentilerinin somut olarak takip edilebileceği bir platform niteliğindedir. Bu çıkar ve beklentileri Timur şu şekilde özetlemektedir:

[Millî Türk Ticaret Birliği'nin talepleri:] Tekel sisteminin kaldırılması, gümrük himayesi, milli bir banka kurulması, yabancı sermayenin memlekete zararlı olmayacak şekilde girmesi, kabotaj hakkının Türk gemilerine tanınması vb.[dir] [...] Büyük toprak sahipleri ise Kongre'de âşarın kalkmasını, tarımsal eğitimin sağlanmasını, yollar yapılmasını, Ziraat Bankası'nın kredilerini arttırmasını, asayişin gerçekleştirilmesini ve tarımın makineleşmesini savunmuşlardır (2013: 69-70).¹³⁸

Bu talepler siyasal iktidarca da benimsenmiş ve gerekleri yerine getirilmiştir. Nitekim Dokuz Umde'de (yani aslında CHP'nin ilk programında da), İzmir İktisat Kongresi'nin kararlarının dikkate alındığı; âşar vergisinin kaldırılması, çiftçilere sağlanan kredilerin arttırılması, zirai makinelerin ithal edilmesi, demiryollarının geliştirilmesi, tütün ekimi

¹³⁷ Timur (2013: 69), İstanbul ticaret burjuvazisinin, Millî Türk Ticaret Birliği'nin kuruluşunda Refet Paşa'nın (ki İstanbul'un işgalden kurtulması sürecinde kente giren birlikler onun komutasındadır) desteğini aldığını; ayrıca yine aynı kesimlerin, İzmir İktisat Kongresi'nin başına da Kâzım Karabekir'in geçmesini sağladığını aktarmaktadır.

¹³⁸ Belirtmek gerekir ki, bu talepler göz önünde bulundurulduğunda, Türkiye'de devletin kapitalistleşmeye yönelik çabalarının toplumda hiçbir karşılığının olmadığı; bu sürecin, devlet tarafından tek taraflı olarak başlatıldığı yönündeki algının artık tümüyle aşılması gerektiği bir kez daha ortaya çıkmaktadır. İttihat ve Terakki ile CHP iktidarları, sınıfsal farklılaşmanın mevcut olmadığı bir toplumda, mevcut olmayan bir dinamiği (kapitalistleşmeyi) ve yine mevcut olmayan bir sınıfı (Müslüman-Türk kapitalistlerini) yoktan var etmemişlerdir.

ve ticaretinin millî çıkarlara göre düzenlenmesi vb. konularda gerekli adımların atılacağı vadedilmiştir (Timur, 2013: 74).

Tüm bu irade beyanları, sadece sözde de kalmamıştır: 1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun revize edilmesiyle yürürlüğe konulan 1927 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu ile sanayi şirketlerine çeşitli imtiyazlar ve oldukça cömert destekler sağlanmıştır (Boratav, 2004: 48; Şener, 2015: 201, 214). Toprak'ın aktardığı sayılara göre, bu kanundan yararlanan şirketlerin sayısı beş yılda 342'den 1473'e; buna bağlı olarak sanayi işçilerinin sayısı da aynı süre zarfında 17.000'den, 62.000'e çıkmıştır (2016a: 66). Aşar vergisinin 1925 yılında kaldırılması ise çiftçiyi, ama özellikle büyük toprak sahiplerini rahatlatan bir gelişmedir (Şener, 2015: 201-202, 214). Ziraat makinelerin Ziraat Bankası aracılığıyla temin edilerek çiftçilere gümrükten muaf olarak dağıtılması, hayvan ithalinin bir müddet gümrükten Mmuaf kılınması, tarımsal kredinin 1924'te 17.040 binden 1930'da 35.715 bin liraya yükseltilmesi, Tarım Kredi Kooperatiflerinin kurulması, şeker fabrikaları için özel imtiyazlar getirilmesi, sanayi sektörünü ve madenciliği teşvik amaçlı olarak Sanayi ve Maadin Bankası'nın kurulması vb. adımlar da, Müslüman-Türk sermaye ve büyük toprak sahiplerinin beklenti ve taleplerini karşılayan uygulamalardır (Boratav, 2004: 47; Timur, 2013: 91-92, 140). Ayrıca daha 1923 yılında; yani kapsamlı millileştirme atılımları başlamazdan önce, ülkedeki tüm şirketlere Müslüman personel çalıştırma şartı (önce % 25, sonrasında ise % 50 oranında alt sınır) getirilmiş; iş âleminde yabancıların ve gayrimüslimlerin etkinlikleri, Müslümanlar lehine bu kanaldan da sınırlandırılmıştır (Şener, 2015: 294).

Geç bir modernleşme örneği olan Türkiye'de, kapitalist üretim ilişkilerinin geliştirilmesi yönünde acil olarak atılması gereken kritik bir adım, ulaşım olanaklarının iyileştirilmesidir. Cumhuriyet kurulduğunda ülkedeki demiryollarının uzunluğu 4232 km, karayollarının (3 m'lik ilkel yollar da dâhil) uzunluğu ise 9711 km olup, 1919 yılında Anadolu'daki motorlu araç sayısı da sadece 100 kadardır (Timur, 2013: 16-17). Kuşkusuz bu tablo, ülkenin iç bölgelerinden büyük kentlere ve limanlara ürün taşınmasını zorlaştırdığı ölçüde; gerek iç piyasanın genişlemesine, gerekse de ithalat ve ihracat hacminin büyümesine engel oluşturmaktadır. Bu açıdan, erken cumhuriyet iktidarının demiryolu atılımları, kapitalist üretim ilişkilerinin gelişimi açısından önemli

bir kaldıraç vazifesi görmüştür. Sadece 1924-1929 yılları arasında, 964 km demiryolu döşenmiştir (Toprak, 2016a: 67).¹³⁹

Kapitalist üretim ilişkilerinin derinleştirilmesi yolunda, bütünleşmiş bir pazar ekonomisinin oluşturulması için, en önemli ihtiyaçlarından biri de iktisadi faaliyetlerde standartlaştırılmış ölçülerin kullanılmasıdır. Oysa 1930'lu yıllara kadar aynı ölçüler, ülkenin farklı bölgelerinde farklı niceliklere tekabül etmektedir. Şener (2015: 269), örneğin '1 arşın'ın Urfa'da 70 cm, Bafra'da 76 cm, Beyşehir'de 65 cm, Çorum ve Çankırı'da 68,5 cm, Kayseri'de ise 67 cm'e tekabül ettiğini aktarmaktadır. 1931 yılında çıkarılan Ölçüler Kanunu'yla devlet, uzunluk, ağırlık ve hacim ölçülerini standartlaştırmış; böylelikle bütünleşmiş bir ulusal pazarın işleyebilmesi önündeki bu teknik sorunu da çözüme kavuşturmuştur.

Tam da bu dönemde, yani tüm dünyayı sarsan 1929 Buhranı sonrasında Türkiye'de, devletin sermaye birikim sürecine etkisi, daha doğrudan bir nitelik kazanmaya başlamıştır.¹⁴⁰ Boratav, Lozan Antlaşması'nda gümrük tarifeleriyle ilgili olarak koyulan sınırlamaların 1928'de kalkmasının ve Osmanlı borçlarının ilk taksidinin 1929'da ödenmeye başlayacak olmasının, 1929'daki politika değişikliğini koşullayan etmenler olduğunu ifade etmektedir (2004: 48). Bununla birlikte her iki tarihsel tesadüf de, söz konusu yıllarda serbest piyasa fikrinin tüm dünyada değer kaybetmeye başladığı ve Türkiye'de siyasal iktidarın özel sektöre verdiği tüm teşvik ve imtiyazlara rağmen sanayileşme yolunda tatmin edici sonuçlar elde edilemediği gerçeğini unutturmamalıdır (Boratav, 2004: 61-67). 1929 sonrasındaki politika değişikliğinde tüm bu faktörler rol oynamıştır.

¹³⁹ Kuşkusuz ulaşım ağlarını geliştirmeye yönelik bu çabanın, siyasi ve idari bir boyutu da vardı: Ülkenin dört bir yanı demirağlarla örülmeden, devletin, ulus-devlet hâline gelebilmesi mümkün değildi. Kaynar'ın (2017) ifade ettiği gibi, "[...] raylar üzerinde seyahat eden lokomotifler, kapitalist ulus devletin de her açıdan 'lokomatifi' oldular. Boşa, erken Cumhuriyet, tren yolu istasyonları üzerine yerleştirdiği taklara 'Gidemediğin yer senin değildir!' yazmıyordu. Çünkü cumhuriyet trenle gidebiliyordu; erken Cumhuriyet de bu realitenin ve aciliyetin farkındaydı."

¹⁴⁰ Bu nedenle Boratav (2004: 13), 1923-1929 yılları arasındaki dönemi "açık ekonomi koşullarında yeniden inşa", 1930-1939 yılları arasını ise "korumacı-devletçi sanayileşme" dönemi olarak nitelemektedir.

Neticede, 1931 yılında toplanan kurultayında CHP, devletçiliği, ilkeleri arasına katmıştır. Ekonomi politikalarındaki değişimi Şener de şu şekilde değerlendirmektedir:

[...] Türkiye'nin bu krize karşı bulduğu çözüm, Meksika, Brezilya, Şili gibi Latin Amerika ülkelerinininkiyle aynı oldu: o zamana kadar ithal edilen temel tüketim mallarını yurt içinde üretmek. Bu üretimi gerçekleştirecek fabrikaları, özel sermayenin gücü yetmediğine göre, doğrudan devlet kuracak; gelişmiş kapitalist ülkelerin malları ile rekabet edebilmek için de gümrük duvarları yukarı çekilecekti. Böylece eskiden ithal edilen yaygın sınai tüketim malları (özellikle de şeker, un ve kumaş) üçüncü dünya ülkelerinin birçoğunda koruma duvarlarının arkasında bizzat devlet tarafından üretilmeye başlandı. Bu yatırımlar aynı zamanda sanayileşmeye doğru atılan ilk ciddi adımlardı. Türkiye'de 1929 kriziyle birlikte (ve de Lozan Antlaşması'nın izin vermesiyle) başlayan korumacı önlemler birkaç yıl içinde devletçilikle tamamlandı ve 1932 yılından itibaren devlet sanayi alanında doğrudan yatırımlara başladı (2015: 203).

Nitekim 1934 yılında uygulamaya konulan beş yıllık plan, devletin ekonomik hayata artan müdahalesinin izlenebileceği önemli bir mecra olmuştur. 1933 yılında kurulan Sümerbank, 1935 yılında kurulan Etibank ve tam da bu yıllarda yaşanan yoğun bir millîleştirme dalgası da yine, devletin ekonomiye doğrudan müdahalesinin önemli izlekleridir. Bu dönemde belirli alanlarda devletin artık, “asli yatırımcı ve üretici unsur olarak ortaya” çıktığı görülmektedir (Boratav, 2004: 70). Sanayi, maden ve enerji sektörlerinde, deniz ve demir yollarında ve belediye hizmetlerinde, yatırım ve üretimlerin ya tamamı ya da tamamına yakını, bizzat devlet tarafından üstlenilmektedir (Şener, 2015: 205).

Kuşkusuz İttihatçıların millî iktisat politikası ve 1930'lara kadar cumhuriyet iktidarının izlediği ekonomi politikaları gibi, 1930'ların devletçi politikaları da aynı anda toplumdaki tüm sınıfların lehine işleyen bir politika değildir. Bu noktada, devletçilik uygulamalarının sınıfsal niteliğini yine açık edecek biçimde, Taner Timur'la birlikte şu soru sorulabilir: “Bütün bu sermaye birikimi çabaları hangi sınıfların sırtından olmuştur?”

Bütünü itibarıyla bütçe gelirleri bu dönemde de daha çok dolaylı vergilere dayanmış ve ağırlığını ücretli ve yoksul sınıflar üzerinde hissettirmiştir. Büyük çiftçilerin tarım gelirleri vergiye tabi olmadığı gibi, ticaret ve sanayi çevrelerinin verdikleri dolaysız vergi olan kazanç vergisi de toplam gelirler içinde çok önemsiz bir yer işgal etmektedir. Kazanç vergisi geliri 1929'da 14.309 bin TL'den, azalarak, 1935'de 11.990 bin TL'ye kadar inmiştir. 1935'de yapılan değişiklikten sonra tekrar yükselmeye başlamış ve 1938'de 23.690 bin TL'na ulaşmıştır. Durumu anlatmak için kaba bir hesap yapalım: 1929-1935 arası kazanç vergisi ortalama 12 milyon TL'dir. Bunun, yine yaklaşık olarak % 60'ını maaşlı ve ücretli kategoriler (memurlar, müstahdemler, işçiler) vermektedir. Demek ki bu dönemde

ticaret ve sanayi mensuplarının verdikleri yıllık ortalama kazanç vergisi 4.800 bin TL'dir. Oysa, yine bu yıllar arasında Türkiye'de ortalama toplam bütçe geliri 220 milyon TL'dir. Demek ki bu senelerde Türkiye'de ticaret ve sanayi burjuvazisinden alınan dolaysız vergiler bütün vergi gelirlerinin 1/45'ini teşkil etmektedir. Bu rakam bize hem Türkiye'de kapitalizmin gelişme derecesini hem de 'devletçilik' politikasının hangi sınıfların sırtından yürütüldüğünü göstermektedir (2013: 154-155).

[...] buhran yıllarında da gelirler, geniş ölçüde dolaylı vergilere ve tekel gelirlerine dayanmıştır. Bünyeleri icabı bu gibi vergilerin yoksul sınıflara yansıma olasılığı büyüktür. Özellikle tuz, gaz, tütün, ispiro, şeker, kibrit gibi herkese az çok hitap eden maddelerin tekel gelirine konu oluşları durumu açıkça anlatmaktadır (2013: 156).

Görüldüğü gibi buhran yıllarında güdülen 'devletçilik' politikası, geniş ölçüde orta ve yoksul sınıfların sırtından yürütülmüştür (2013: 157).

Yine söz konusu dönemde sermaye hareketlerini rahatlatan önemli bir adım da, emekçilerin örgütlü biçimde hareket edebilmesini engelleme amacıyla alınan önlemlerdir. 1936 tarihli İş Kanunu'nda işçilere grev, toplu sözleşme ve sendika kurma hakları tanınmamıştır ve dahası; bu kanunda asgari ücret sorunu da çözülmemiştir (Timur, 2013: 161-162). 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu'nda ise "sınıf esasına veya adına dayanan" cemiyetlerin kurulması yasaklanmıştır (Şener, 2015: 223). Zira Türkiye, sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış bir kütle olduğuna göre ülkede sınıflardan değil, ancak "meslek farklılıkları"ndan söz edilebilirdi.¹⁴¹

Sonuçta, sadece buhran öncesinde değil; buhran sonrasındaki devletçi politikalarında da Erken Cumhuriyet Dönemi iktidarı, İttihat ve Terakki'nin, Müslüman-Türk kapitalistlerini palazlandırma ve kapitalist üretim ilişkilerinin ülke sathında derinlemesine yayılarak geliştirilmesi misyonunu devralmıştır. Zaten iktidar bloğunun sınıfsal muhtevası; yani asker-sivil bürokratların, büyük toprak sahipliği ve ticaret burjuvazisiyle iktidarı paylaşıyor olması, başka bir rotanın takip edilebilmesini ihtimal dışı bırakmaktadır. Soruna bu şekilde; ülkedeki mevcut sınıf dinamikleri açısından

¹⁴¹ "Temel ilkelerimizden biri, Türkiye Cumhuriyeti halkını çeşitli sınıflardan oluşan bir topluluk olarak değil, Türk halkının bireysel ve toplumsal hayatı için gerekli olan işbölümü uyarınca çeşitli mesleklere ayrılmış bir topluluk olarak kabul etmektir. Çiftçiler, zenaatkarlar, emekçiler ve işçiler, serbest meslek sahipleri, sanayiciler, tüccarlar ve memurlar Türk toplumunu oluşturan esas çalışma gruplarıdır. Bu gruplardan her birinin yaptığı iş, diğerlerinin ve toplumun hayatı ve saadeti için vazgeçilmezdir. Bu ilke doğrultusunda Fırkamızın hedefleri, sınıf çatışması yerine toplumsal düzeni ve dayanışmayı gerçekleştirmek, menfaatler arasında uyum sağlamaktır [...]" (CHP'nin 1935 Kongre Tutanakları'ndan aktaran; Ahmad, 1996: 196).

bakıldığında, Türkiye'nin kapitalist bir rotada bulunmasının da basitçe, ideolojik bir tercih meselesi olmadığı ortaya çıkmaktadır. Farklı bir rota, ancak ülkedeki alt sınıfların güçlü bir örgütlülüğe sahip olması koşuluyla ortaya çıkabilirdi.

Buhran yıllarında, yukarıda ifade edilen amacın; yani Müslüman-Türk kapitalistlerini palazlandırma ve kapitalist üretim ilişkilerinin ülke sathında derinlemesine yayılarak geliştirilmesi misyonunun, sadece uygulama araçları değişmiştir. Dolayısıyla devletin, ekonomiye daha doğrudan bir biçimde müdahale etmeye başlaması, sermayenin çıkarlarının tam aksi yönde politikaların takip edildiği anlamına gelmemektedir. Nitekim Boratav (2004: 65), “sonraki dönemlerde sivrilecek büyük sermaye gruplarından pek çoğunun kökeninde 1930’lu yıllarda devlet ihaleleriyle elde edilen kazançların yat[tığını] ifade etmektedir. Şener’in (2015: 216) aktardığı şu istatistik de, iktidarın devletçi politikaları ile sermaye arasında özsel bir çatışmanın mevcut olmadığını apaçık biçimde göstermektedir: “1932-1939 yıllarında özel sınai karların milli gelir içindeki payı yüzde 3,4’ten yüzde 6,2’ye yüksel[miştir].” Bu itibarla, 1930’ların devletçi politikaları, devletin, sermayenin karşısında değil; onun arkasında olduğu bir ekonomik önlemler dizisi olarak görülmelidir.¹⁴²

Eklemek gerekir ki, aslında söz konusu dönemde ‘devletçilik’ten ne anlaşılması gerektiği hususu, iktidar çevrelerinde dahi farklı şekillerde değerlendirilebiliyordu. Bu konuda İsmet İnönü ve Recep Peker grubu ile Celal Bayar grubu, iki farklı eğilimi temsil etmekteydi. Ancak uzun vadede bakıldığında ve toplumsal sınıfların objektif çıkarları göz önünde bulundurulduğunda, bu iki farklı eğilimin radikal derecede birbirinden farklı bir muhtevaya sahip olduğu düşünülmemelidir. Yani CHP kadroları kabaca iki farklı görüş arasında bir salınım gerçekleştiriyorsa da, bu iki farklı görüşün de öz itibarıyla birbirinden farklı amaçlara yönelmediği ifade edilebilir. Bu hususu, Behice Boran şöyle özetlemektedir:

Devletçilik anlayışında iki unsur vardı, veya görüşler iki şekilde ifade ediliyordu. Birincisi ‘umumî menfaatler’ bakımından devletin bizzat yapmakta zorunluk veya

¹⁴² Yine de, burjuvazinin diğer kollarından farklı olarak ticaret burjuvazisinin dışa dönük kanadının, 1930’lu yıllar boyunca millî gelirden aldığı payın azaldığını belirtmek gerekir (Boratav, 2004: 74-75). Ancak bu kısmi gerilemeyi değerlendirirken, söz konusu dönemin (buhran yıllarının) tüm dünyada dış ticarete sekte vuran bir tarihsel aralık olduğu da dikkate alınmalıdır.

yarar gördüğü işleri fertlere bırakmayıp devletin kendisinin yapması. İkincisi, fertlerin yapamadığı veya yapmak istemediğini devletin üzerine alması. C. H. P'nin devletçiliği bu iki görüş arasında bocalamıştır, ama önemli olan, her iki halde de 'ferdî mesai ve faaliyetin' esas alınması, devletin özel teşebbüs yerine kaim olmaması idi. Soyut bir mantıkla düşünülürse, sanılabilir ki, devletin sanayie doğrudan el atması yerli özel sanayici sınıfın gelişmesini önler. Oysa tam tersi olmuştur ([1968] 1992: 45).

Özetle, Erken Cumhuriyet Dönemi siyasal iktidarı, kapitalizme eşitsiz biçimde eklemlendiği ve sanayileşmenin oldukça geri bir seviyede olduğu koşullarda, İttihat ve Terakki'nin kısmen 1908'den, daha belirgin olarak da 1912-13 dönemecinden itibaren üstlendiği bir tarihsel misyonu devralmıştır. Bu, kapitalist üretim ilişkilerinin geliştirilmesi, Müslüman-Türk sermayedarlarının güçlendirilmesi ve sanayileşmenin gerçekleştirilmesi misyonudur.

3.1.5. Yeniden: Geç Modernleşme ve Kapitalizmin Eşitsiz Gelişimi Koşullarında Türkiye'de Sınıf ve Siyasal Temsil

Düvel-i muazzamaya karşı iktisadi düzeyde egemenliğini büyük oranda yitirmiş bir ülke, yerli girişimcilerin rekabet olanaklarının kısıtlılığı, yabancı sermayenin önemli ölçüde gayrimüslim aracılarla ilişkilmesi, sınai ürünlerde ithalata bağımlılık ve hammadde ihracatçısı olmak, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne devreden mirasta, ekonominin temel karakteristikleriydi. Bu bölümde buraya kadar aktarılan tüm bu bilgiler ışığında bakıldığında, yukarıda tarif edilen koşullar altında,

- (I) Müslüman-Türk sermaye ve büyük toprak sahiplerinin çıkarlarının korunması ve onların güçlenmesi,
- (II) kapitalist üretim ilişkilerinin derinleştirilmesi,
- (III) ve sanayinin gelişimi,

devlet aygıtının çok etkin biçimde kullanılmasını gerektirmekteydi. Bu misyonu, tarih sahnesinde, İttihat ve Terakki ile CHP iktidarları üstlenmiştir.¹⁴³

¹⁴³ Bu noktada bir hususu hatırlatmakta yarar vardır. Bölüm boyunca, devlet aygıtının gerek düzenleyici melekelerinin gerekse de zor gücünün, söz konusu siyasal iktidarlar tarafından asıl olarak iktisadi düzeyde ne şekilde kullanıldığı üzerinde durulmuştur. Yoksa, İttihat ve Terakki ile CHP iktidarlarının topluma ve tarihe müdahaleleri elbette sadece bunlardan ibaret değildir.

Dikkat edilirse, Osmanlı'nın tüm tarihi veya son dönemi ile Türkiye tarihini, bir yanda tüm sınıfsallığından soyundurulmuş güçlü (aşkın / baskıcı / ceberut) devlet (bürokrasi), diğer yandaysa yine tüm sınıfsallığından soyundurulmuş toplum (halk / çevre / sivil toplum) ikiliği içinde düşünmenin sorunlu yanları da burada açığa çıkmaktadır. Aşağıda (çalışmanın 3.3. bölümünde), bu doğrultudaki çözümlemelerin, kapsamlı bir tenkidi yapılacaktır. Ancak şimdiden kısaca ifade etmek gerekirse, Türk modernleşmesinin 'merkez-çevre', 'ceberut devlet-mazlum halk', 'devlet-sivil toplum' vb. ikilikler çerçevesinde ele alan çözümlemelerde,

- devlet nezdinde takip edilen ekonomi politikalarının sınıfsal muhtevası; yani devlet aygıtının hangi toplumsal kesimler tarafından, hangi toplumsal kesimlerin lehine ve aleyhine olacak biçimde kullanıldığı sorusu çözümlemenin dışında kalmakta,
- toplumsal egemenlik ilişkileri ile siyasal temsil arasındaki ilişki görünmez kılınmakta,
- 'bürokrasi', 'devlet', 'sivil (toplum)' ve hatta 'Batı' gibi terimler, özcü ve tarih-dışı bir içerikle donatılmaktadır.

Bu konuda şimdilik sadece şu kritik noktaya işaret edilecektir ki, siyasal iktidarın, devlet aygıtını yoğun bir müdahaleci yönelimle kullanması, söz konusu dönemde toplumun egemen sınıflarının aleyhine değil; lehine olacak bir içerikle işlemiştir. Tersten ifade etmek gerekirse, devletin, iktisadi yaşama mümkün olduğunca müdahaleden kaçınması ve 'gece bekçiliği'ne indirgenmiş bir devlet anlayışı, Türk girişimcilerin objektif çıkarlarıyla kesinlikle bağdaşmamaktadır. Bu söylenen, İttihat ve Terakki dönemi için de, Erken Cumhuriyet Dönemi için de -ve hatta genel olarak diğer geç modernleşme deneyimleri için de- geçerlidir. Ekonomi alanına müdahaleden kaçınacak bir devlet anlayışı, sadece küçük burjuva aydınların özlem ve beklentileriyle değil; daha da önemlisi, 'millî' denilen girişimcilerin objektif çıkarlarıyla da uyumlu değildir. Aslında kapitalist toplumlarda egemen sınıfların gücü ekonomik zora dayandığından dolayı; egemen sınıflar, üretim ilişkilerinin yeniden üretimi için gerekli olan düzenlemelerin sağlanması haricinde ve kriz durumları dışında, devletin iktisadi düzeye yoğun müdahalelerine pek ihtiyaç duymazlar. Dolayısıyla söz konusu koşullar haricinde; egemen sınıfların, devlete, devletin baskı aygıtına ve ekonomik ya da

ekonomi-dışı müdahalelerine bağımlılığı asgari sınırlardadır. Bununla birlikte, incelemeye konu olan dönemde Müslüman-Türk girişimcilerin, onlara ucuz hammadde sağlayacak, onları çok cömert teşviklerle destekleyecek, sermaye birikimine doğrudan destek olacak; aynı zamanda da onu hem yabancı hem de gayrimüslim girişimcilere ve ayrıca ast sınıflara karşı da koruyacak maharetle bir devlete ihtiyaçları vardı. Bu koşullar altında özetle, kapitalizmin gelişim koşulları ve Müslüman-Türk girişimcilerin objektif çıkarları, tam da müdahaleci bir devleti çağırıyordu.¹⁴⁴

Öyleyse, İttihat ve Terakki ile CHP iktidarları, Müslüman-Türk sermaye ve büyük toprak sahiplerinin çıkar ve beklentilerini gerçekleştiren bir icra aracından mı ibarettir? Başka bir ifadeyle, bu örgütler, söz konusu toplumsal kesimlerin taleplerinin, siyasal alana doğrudan bir yansıması olarak kabul edilebilir mi?

Bu hususta doğru olan, iki zıt kutuba da savrulmamaktır: Herhangi bir sınıflı toplumda olduğu gibi, incelenen dönemde de siyasal iktidar(lar)ın sınıfsal bir muhtevası,

¹⁴⁴ Savran da bu konuda, burada söylenenlere birçok açıdan paralel bir yorum geliştirmektedir: “Tarihsel açıdan bakıldığında, Türkiye’de kapitalizmin gelişmesine eşlik eden güçlü ve aktif devlet, her şeyden önce, Türk burjuvazisinin öteki sınıf ve sınıf dilimleri karşısında doğuşundan beri varolan zayıflığının bir ürünü olmuştur. Emperyalist sermaye karşısındaki konumunun zaafı ve Cumhuriyetin kuruluş döneminde Osmanlı burjuvazisinin öteki etnik öğelerine karşı vermek zorunda kaldığı şiddetli mücadele, bu burjuvaziye, devletin kadrolarına (bürokrasiye) ölçsüz biçimde yaslanmak zorunda bırakmıştır [...] Bütün bunlar, cumhuriyetin başlangıcından itibaren, burjuvaziye devlete ve özellikle de devletin baskı aygıtına köklü biçimde bağımlı kılmıştır” (2011a: 186). Yazar başka bir yerde de, Türkiye’de kapitalizmin ve burjuvazinin gelişim şartları ile İttihatçıların, 1908 İhtilali’nden sonraki politik değişimlerini ilişkilendirir. Savran, 1913 olarak belirlediği bir kırılmayla İttihat ve Terakki’nin ikinci döneminin başladığını öne sürdükten sonra (2011a: 148), şu yorumda bulunur: “İttihat ve Terakki eğer bugün şematik ve statik biçimde sunulduğu gibi, doğuşundan itibaren ‘anti-demokratik’, ‘despotik’, ‘milliyetçi’ bir hareket değilse, eğer bu partiyi buralara getiren Türkiye’de kapitalizmin doğumunun çelişkileri ise, bu mesele basit bir *zihniyet meselesi değil*, Türkiye burjuvazisinin bir sınıf olarak anti-demokratik yönelişini belirleyen *nesnel köklere sahip bir meseledir*. Yani İttihatçılar, kötü insanlar oldukları için değil, Osmanlı’nın zorba geleneklerini devam ettirdikleri için hiç değil, Türkiye’de burjuvazinin doğumu böyle gerektirdiği için değişmiş, milliyetçi, acımasız, despotik bir hareket haline gelmişlerdir” (2011a: 149). Aslında millî iktisat politikasının Jöntürk aydınlarında düşünsel olarak mayalanması 1913’ten çok daha gerilere gittiği için, 1913’ta resmî ekonomi politikalarındaki kopuşun, ideolojik planda da aynı keskinlikte bir kopuşa eşlik ettiği şüphelidir. Bununla birlikte yazarın, devlet aygıtını ele geçiren İttihatçıların “anti-demokratik”liği ve “milliyetçi”liğinin, Türkiye’de kapitalizmin ve Türk burjuvazisinin gelişiminin objektif (nesnel) ihtiyaçlarından bağımsız olarak düşünülemeyeceği şeklinde savı, hiçbir rezerv konulmadan bu tez yazarınca da benimsenmektedir.

dayandıkları çeşitli toplumsal kesimler mevcuttur ve bu iktidar(lar)ın politikaları da, sınıflar-üstü bir konumda kesinlikle değildir. Bununla birlikte, İttihat ve Terakki ile CHP iktidarlara, Müslüman-Türk sermaye ve büyük toprak sahiplerinin doğrudan doğruya ellerinde tuttıkları bir icra organına da indirgenemezler. Bunun temelde birbiriyle ilişkili dört nedeni vardır ve özellikle son ikisi, bu çalışma açısından kritiktir.

Öncelikle, modern dönemde sınıf ve siyasal temsil sorunu, karmaşık süreçlerin devreye girdiği, çoğunlukla dolaylı yollardan işleyen bir süreçtir. Siyasal iktidarların beklenti ve istekleri ile egemenliğini yeniden-ürettikleri sınıfların her bir üyesinin tek tek beklenti ve istekleri arasında, tam da iktidar olmanın doğasından kaynaklanan sebeplerle bir açığı oluşur. Bu açığı yeri geldiğinde egemen sınıflar ile temsilcileri arasındaki bağı tamamen kopartarak iktidarın değişimine yol açacak kadar genişleyebileceği gibi, yeri geldiğinde büyük oranda üst üste çakışabilir de. Bu bağlamda, İttihat ve Terakki ya da CHP'nin yürürlüğe koyduğu politikalar ile -söz gelimi- herhangi bir Anadolu kasabasındaki bir tüccarın ya da bir toprak ağasının isteklerinin tümüyle ve her zaman çakışması elbette mümkün değildir. Ama bu, söz konusu iktidarların tarih sahnesinde Müslüman-Türk burjuvazisinin ve büyük toprak sahipliğinin çıkarlarını savundukları ve onların toplumsal egemenliğini sağladıkları gerçeğini de değiştirmez.

İkinci olarak, bizatihi devletin kendisi de, şu ya da bu yönde karar alabilen tekil bir varlık, insanımsı bir canlı olarak değil; aslında bir mücadele alanı olarak okunmalıdır. Nitekim Türkiye'de de, İttihat ve Terakki ile CHP iktidarlara altında 'devlet' denilen mekanizma, köken olarak toplumun orta ve alt katmanlarından gelen sivil bürokratlar ve askerler ile büyük toprak sahipleri ve sermaye çevreleri arasında, güç dengelerinin zaman zaman değişebildiği bir mücadele alanıdır. Bu kesimler, örneğin Kurtuluş Savaşı döneminde yabancı işgale karşı birlik olmak anlamında bir blok oluşturmuşlarsa da, tam da eğrilemenin kastettiği gibi 'blok', farklı unsurların bir araya gelmesiyle kurulabilen bir şeydir. Bu blokta, Erken Cumhuriyet Dönemi'nde (ve özellikle de bürokrasinin güç kazandığı 1930'lu yıllarda) belirli çatlaklar oluşacaktır -ki nihayetinde 1950'deki iktidar değişikliği de öz itibarıyla bu bloğun parçalanmasıdır.¹⁴⁵

¹⁴⁵ İlginçtir ki Celal Bayar söz konusu bloğun kuruluşunda olduğu gibi, parçalanışında da -hatta burada siyasal önemi daha da artmış olarak- ön plandaki isimlerden biri olacaktır. Atılğan'ın

Siyasal iktidar ile sınıflar arasındaki ilişkinin basit bir doğrudanlık içermemesinin üçüncüsü sebebi, modern dönemde zaten doğası itibariyle parçalı olan iktidar bloğunun merkezinde, Türkiye’de, asker ve sivil ara tabakaların önemli bir ağırlık teşkil etmesidir. Şu noktanın altı önemle çizilmelidir ki, güç dengeleri zaman zaman değişmekle birlikte CHP içerisinde sermaye kesimleri ve büyük toprak sahipleriyle ilişkileri sürekli olarak çeşitli gerilimler taşımış, kendileri de köken olarak bu çevrelerin dışından gelen bir grup hep var olmuştur. Bu durum, doğrudan doğruya geç modernleşme sorunsalıyla ilişkilidir. Gerçi, ara tabakalara kritik karar alma süreçlerinde geniş bir hareket alanı açılması, her zaman egemen sınıfların görece güçsüzlüğünden kaynaklanmaz. Egemen sınıfların hiç de güçsüz sayılamayacağı, ancak tam da temel toplumsal sınıfların çok güçlü olması nedeniyle sınıf çatışmasının çok yoğun bir biçimde yaşandığı ve dolayısıyla toplumsal egemenlik ilişkilerinin ileriye atılmasının tehdit altında olduğu durumlarda da siyasal iktidar, tamamiyle tarafsız görünümlü ara tabakalara teslim edebilir. Ancak Türkiye örneğinde söz konusu olan, temel toplumsal sınıfların çok güçlü olduğu ve buna bağlı olarak sınıf çatışmasının çok şiddetli biçimde yaşandığı bir konjonktür nedeniyle değil; tam da onların güçsüzlüğü sebebiyle, egemen sınıflar adına devlet iktidarını kullanacak özneler geniş bir hareket alanı açılmasıdır.

Dördüncüsü, Osmanlı’nın son dönemi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yıllarında siyasal iktidarlar ve onların temsilcisi oldukları sınıflar arasındaki açığı, geç modernleşmenin yol açtığı refleksivite nedeniyle çok açılmıştır. Yani siyasal temsilcinin dünya görüşü, geç modernleşmenin kuşandırdığı tarihsel bilgi birikimi nedeniyle, temsilcisi olduğu sınıf üyelerinin objektif durumunun çok ötesindedir.

Yukarıda sayılan ilk iki faktör, modern dönemde sınıf ve siyasal iktidar arasındaki ilişki bağlamında rahatlıkla diğer modern toplumsal yapılara doğru da genişletilebilecek,

(2015: 391) ifade ettiği gibi, “Türkiye’nin en büyük özel örgütü olarak bilinegelen İş Bankası’nın kurucu ve yöneticisi, onlarca sanayi şirketi, banka ve sigorta şirketinin kurucusu ve ortağı olan Celal Bayar, büyük tüccarların en muteber sözcüsüydü.” Cumhuriyetin ilk yıllarından 1950’lere Bayar, bu önemini korudu. Ticaret burjuvazisi ile büyük toprak sahiplerinin koalisyonunu gerçekleştirecek DP iktidarında Bayar’a eşlik edecek diğer liderse, siyasi hayatın yeni bir figürü; Ege’nin en büyük toprak sahiplerinden biri olan Adnan Menderes olacaktır.

genel niteliklerdir. Bunlar, basitleştirerek ifade etmek gerekirse, modern dönemde başka herhangi bir toplumsal yapıda olduğu gibi Türkiye’de de devletin, bir sınıfın ‘alet’i statüsüne neden indirgenemeyeceğini açıklar. Bu itibarla söz konusu ilk iki faktör, Türk modernleşmesinin eşsiz bir yanına işaret etmez. İlk iki faktörden farklı olarak üçüncü ve dördüncü faktörler ise, Türkiye’de devletin görelî özerkliğinin, neden en üst sınırlara ulaştığını açıklar. Bununla birlikte, bu son iki faktör de, öz itibarıyla Türk modernleşmesinin değil; aslında geç modernleşme deneyimlerinin genel bir karakteristiğidir. Konunun önemine binaen bu iki husus, ayrı bir başlıkta incelenecektir.

3.2. GEÇ MODERNLEŞME KOŞULLARINDA TÜRKİYE’DE DEVLETİN GÖRELİ ÖZERKLİĞİ

3.2.1. İktidar Bloğu İçinde Toplumun Orta-Alt Katmanlarından Gelen Kadroların Ağırlığı

Yukarıda da değinildiği gibi, hem İttihat ve Terakki hem de CHP iktidarları döneminde siyasal iktidarın merkezinde yer alan kadroların kayda değer bir bölümü, köken itibarıyla, büyük toprak sahipliği ve sermaye çevrelerinin dışında kalan bir grup olarak toplumun orta ve alt katmanlarından gelen asker ve sivil bürokratlardan oluşmuştur. Gerçi buradaki ayırımın her zaman çok kesin ve statik olduğu düşünülmemelidir. Çünkü toplumun orta ve alt kesimlerinden gelen çok sayıda bürokrat ve milletvekili, savaş sonrasında siyasi nüfuzlarını kullanarak kapitalist girişimcilere dönüşmüşlerdir.¹⁴⁶

¹⁴⁶ Türk edebiyatının en önemli klasikleri arasında sayılan; Yakup Kadri’nin *Ankara* isimli romanı, bu kesimlere yönelik görece çekingen ama güçlü bir eleştiridir. Romandaki Hakkı ve Murat Beyler aracılığıyla Yakup Kadri, millî mücadele kahramanları arasından başarılı iş adamlarına dönüşenlerin ve böylelikle millî mücadele ruhunu kaybederek “yozlaşan”ların bir prototipini sergiler. *Ankara*’nın yayınlandığı dönemde, Yakup Kadri’nin de aralarında bulunduğu *Kadro* çevresi ise bu eleştiriyi -mümkün olduğunca hedef göstermekten de kaçınarak- teorik bir çerçeveye taşımıştır. İlerleyen yıllarda Yakup Kadri, *Kadro* dergisinde söz konusu kesimlere yönelik aldıkları pozisyonu şöyle tarif edecektir: “[O] sıralarda bence bu hadiselerin en önemlisini teşkil eden dünkü Millî Mücadeleciler ve o günkü devrimciler kadrosunun bir kazanç ve menfaat şirketi karakterini taşımaya başlamasıydı. Bunlardan kimi arsa spekülasyonları, kimi idare meclisi âzalıkları, kimi taahhüt işleri, kimi de türlü türlü şekillerde komisyonculuklar peşine düşmüş bulunuyordu” (1984: 100). Yakup Kadri bu gelişmeler karşısında, İnönü’nün, “nüfuz suistimallerine dayanan servet iktisaplarına karşı

Boran (1969c), bu kesimleri tanımlamak için, ‘bürokratik burjuvazi’ kavramını önermektedir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken, Atılğan’ın da işaret ettiği üzere bu kavramın, “bürokrasinin egemen sınıf oluşuna değil, mevki yardımıyla egemen sınıflara dahil olan bürokratlara işaret ettiğidir” (Atılğan, 2007: 509). Başka bir ifadeyle ‘bürokratik burjuvazi’, toplumun ‘egemen sınıf’ı değildir; hatta kendi başına bir sınıf da değildir; siyasi nüfuzunu kullanmak suretiyle egemen sınıflara karışan bürokrat kesimidir.

Tam da bu noktada, İş Bankası’nın önemine ayrıca değinmek gerekmektedir. Şener (2015: 200), 1924 yılında kurulan ve Genel Müdürlüğünü Celal Bayar’ın yaptığı bu bankanın, “Kurtuluş Savaşı’ndan gelme nüfuzlu politikacılar ile o dönemde ön plana çıkmış eşraf ve tüccarı bir araya getir[diğini]” belirtmektedir. Bu dönemde, ‘kişisel menfaat peşinde koşan çıkarıcı’ anlamında bir eleştiri/karalama nitelemesi olarak, kamuoyunda yaygınca kullanılan ‘aferist’ kelimesiyle işaret edilen de bu kesimlerdir. ‘Aferist’ nitelemesi, İş Bankası’nın Fransızca karşılığı olan “Banque d’affaires” kelimesinden gelmektedir (Boratav, 2004: 41).

Bürokratik burjuvaziye dair yukarıda konulan rezervi (yani iktidar bloğu içinde, sermaye çevrelerine mensup olmak ile bu çevrelerin dışında bulunmak arasındaki çizginin hiç de keskin olmadığını) hatırdta tutmak kaydıyla, Kurtuluş Savaşı’ndan sonra yeni kurulan güç dengelerine bir bütün olarak bakıldığında, şu tespiti yapabilmek mümkündür: Yeni iktidar bloğu,

- (I) bir yanda ağır aksak da olsa kapitalistleşmekte olan ve mecliste sayıca kalabalık bir biçimde temsil olanağına kavuşan, ancak konsolide bir örgütlülüğe sahip olmayan büyük toprak sahiplerinden,
- (II) görece etkili bir temsil olanağına kavuşan, ama yine de iktidarı tümüyle kendi başına fethedebilecek bir güce sahip olmayan; genellikle İstanbul ile İzmir çevresinde toplanan cılız bir ticaret ve sanayi burjuvazisinden,

almağa çalıştığı politik ve idari tedbirlere paralel olarak” kendilerinin de bir fikir mücadelesi başlattıklarını dile getirecektir (1984: 107).

- (III) literatürde yaygın olarak ‘küçük burjuvazi’ olarak kavramsallaştırılan ve toplumun orta ve alt katmanlarından gelen, ancak iktidar bloğunda merkezî bir konum işgal eden ara tabakalardan oluşmaktadır.
- Topraksız ya da küçük toprak sahibi köylüler ile kentli emekçiler ise, bu iktidar bloğunun kesin olarak dışında kalmaktadır.

Bu tabloda, üçüncü sırada sayılan grubun siyasi gücü, tarihsel bir rastlantı olarak destansı bir savaşın öncü kadrolarını yoğun biçimde işgal etmiş olmanın beraberinde getirdiği politik avantajlardan ve yukarıda sayılan birinci ve ikinci grupların görece güçsüzlüğünden gelmektedir. Elbette şunu da eklemek gerekir ki, yapılan bu gruplama bir soyutlamadır ve yukarıda da değinildiği gibi bu grupların sınırları kesin bir biçimde birbirinden ayrılmış değildir. Ancak bu durum, üçüncü grupta ifade edilen kesimlerin, yani köken olarak toplumun orta-alt katmanlarından gelenlerin, devrim sürecindeki ağırlığının görülmesine engel olmamalıdır. Toprak sahiplerinin konsolide bir örgütlülüğe sahip olmadığı, sınıai sermayenin zaten yeni yeni gelişmeye başladığı, geriye kalan sermaye kesimlerinin de iktidara tek başına sahip olacak kadar güçlü olmadığı koşullarda, toplumun orta-alt katmanlarından gelen siyasetçilere ve aydınlara geniş bir hareket alanı açılmıştır. Erken cumhuriyet Dönemi’nde Türkiye’de siyasal iktidarın, temsilcisi olduğu sınıflar karşısında görece özerkliğini pekiştiren temel faktör budur ve bu özellik, İttihat ve Terakki iktidarı için de büyük oranda geçerlidir. İşte bu ağırlık nedeniyledir ki siyasal iktidar, yeri geldiğinde sermaye kesimlerinin, yeri geldiğinde de büyük toprak sahiplerinin -en azından kısa vadeli- çıkarları ve istekleriyle sık sık ters düşebilmektedir.¹⁴⁷

¹⁴⁷ Aslında yine aynı dönemde kurulan ve bir açıdan Ankara içi bir hesaplaşma niteliği de taşıyan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, eşrafın çıkarlarını çok daha doğrudan bir biçimde savunmaya adaydı. Millî Türk Ticaret Birliği’nin İzmir İktisat Kongresi’nin başına geçirmeyi istediği (ki buna muvaffak da olmuşlardır) Kazım Karabekir’in öncülüğünde kurulan, ilk şubelerini Urfa’da açan ve özellikle İstanbul basını tarafından desteklenen bu parti, ticaret burjuvazisi ile büyük toprak sahiplerinin önceliklerini çok daha doğrudan bir biçimde dile getirmekteydi. Parti, “devlet vazifeleri[nin] asgari hadde indirilece[ğini]”, “umumi hürriyetlere şiddetle taraftar” olduğunu, kişisel hürriyetlerin korunacağını, yabancı sermayeye “hüsnü kabul” gösterileceğini, idarede adem-i merkezîyetçilik ilkesinin egemen kılınacağını (burası bilhassa toprak sahipleri açısından kritikti) vadetmişti (Timur, 2013: 77-78). Ancak bu parti, iktidarı ele geçiremediği gibi, Takrir-i Sükûn Kanunu’yla kapatılması neticesinde iktidar bloğu içindeki asker ve sivil bürokratların gücü daha da pekişecektir.

Yukarıda tarif edilen iktidar bloğu (sermaye kesimleri, büyük toprak sahipliği ve asker-sivil bürokrasi bloğu) içerisinde, Türkiye siyasi tarihinin daha sonraki on yıllarına da damgasını vuracak çekişmelerin ilk nüvelerini, daha Millî Mücadele Dönemi'nde bile bulabilmek mümkündür. Örneğin 1921 yılı bütçe tartışmalarında, millî mücadeleye dâhil olanlara ihdas edilen devlet kadrolarına ilişkin eleştiriler yer almaktadır. Eşrafın dünya algısını ve önceliklerini yansıtacak biçimde Timur (2013: 67), örneğin bir vekilin, “[h]içbir gün geçmiyor ki, yeni bir memuriyet ihdas edilmesin, yeni bir masraf cetveli gelmesin. İstanbul'dan kopup gelenleri kayırmak yolunda [...] Her gün masraf artıyor [...] İstanbul'dan her postada tümen tümen şair, alay alay edip, akın akın muharrir geliyor. Kaç sanatkâr, kaç demirci geldi? Kaç terzi geldi? Hep yiyici, hep iltimaslı, hep sarf edici” şeklindeki bir çıkışını nakleder. Yıllar sonra Serbest Cumhuriyet Fırkası da, 1929 Barem Kanunu'nda memurların maaşlarının yükseltilmesini şiddetle eleştirecektir (Timur, 2013: 176). Gerçekten de, Erken Cumhuriyet Dönemi boyunca CHP iktidarı, millî gelirdeki düşüşler ve enflasyon karşısında memurları ezdirmemeye özen göstermiştir (Şener, 2015: 212). Bunun, zaman zaman, eşrafın tepkisine neden olduğu görülmektedir.

Ancak iktidar bloğunda toplumun orta-alt katmanlarından gelen kadroların önemli bir ağırlığa sahip olmasının, toplumsal egemenlik ilişkileri bağlamında ne gibi sonuçlar yaratacağı asıl olarak, kritik karar anlarında; yani bir kriz sırasında net bir biçimde ortaya çıkacaktır. Buhran yıllarında;

- devletin, fiyatlar ve dış ticaret üzerindeki kontrolü şeklinde ortaya çıkan müdahaleciliği,
- Sanayi Kredi Bankası'nın kurulması (ki bu bankanın sermaye kaynaklarının bir kısmı, daha önce Teşvik-i Sanayi Kanunu'yla makine, malzeme ve hammadde ithalinde uygulanan vergi muafiyetinin kaldırılmasından elde edilecekti),
- Devlet Sanayi Ofisi'nin kuruluşuyla özel şirketler üzerinde denetim kurulması

vb. uygulamalar, burjuvazinin ve toprak ağalarının tepkisine yol açan gelişmelerdir (Timur, 2013: 138-141). Bunlar içinden, Sanayi Kredi Bankası ve Devlet Sanayi Ofisi'nin ömürleri çok kısa olmuş; sadece bir yıl içinde hükümet geri adım atmak zorunda bırakılmıştır. Bu tarihsel aralıkta, iktidar bloğu içindeki çekişmelerin dolaysız bir yansıması olarak, İş Bankası çevresinin hücumu geçerek İsmet İnönü'ye rağmen

İktisat Vekili Mustafa Şeref'in yerine Celal Bayar'ı geçirmeyi başardığı ve kısa sürede sermayeyi nispeten rahatlatacak adımların atılmasını sağladığı görülmektedir (Boratav, 2004: 68; Şener, 2015: 205). Ayrıca bu tasfiyenin doğrudan sonuçlarından biri de, sanayi planının henüz daha hazırlık aşamasında, “Sovyet uzmanlarına karşı bir denge” unsuru olarak ABD’li uzmanlara da rapor hazırlatılmasıdır (Tekeli, 1999: 146-147). Orta-alt sınıf kökenliler ile sermaye çevrelerini karşı karşıya getiren bu çekişme de, Erken Cumhuriyet Dönemi’nde iktidar bloğu içindeki sınıf mücadelesinin somut izleklerinden birisidir.

Gerçekten de tek parti yıllarında, iktidar bloğu içinde sermaye çevrelerinin tepkisini çeken daha pek çok gelişme yaşanmıştır. Bu gelişmeler içinde özellikle Varlık Vergisi’nin (1942), sermaye üzerinde, özellikle psikolojik yönden önemli bir etkisi olmuştur. Bilindiği gibi aslında bu vergi kâğıt üzerinde, savaşı fırsat bilerek zenginleşenleri;¹⁴⁸ uygulamada ise, asıl olarak gayrimüslimleri¹⁴⁹ hedef almıştır. Daha önce de ifade edildiği gibi Varlık Vergisi, sermayenin gayrimüslimlerden Türk girişimcilere aktarılmasında önemli bir dönemeç olmuştur. Bununla birlikte, Varlık Vergisi’yle Türk girişimciler, tıpkı gayrimüslim sınıfdışları gibi kendi birikimlerinin de bir anda ve hiçbir itiraz hakkı dahi bulunmadan ellerinden alınabileceği gerçeğini gayet çarpıcı biçimde tecrübe etmişlerdir. Vergilendirmenin geliri değil de, serveti hedef alması bilhassa kritiktir. Yakın gelecekte, iktidarın CHP’den DP’ye geçişiyle sermayenin beklediği rahatlamayı, biraz da, tek parti iktidarının bu tür tedirginlik verici uygulamalarının yarattığı bu sicilde aramak gerekmektedir.

¹⁴⁸ 1 Kasım 1942 tarihli meclis konuşmasında İnönü şöyle demektedir: “Şuursuz bir *ticaret havası*, haklı sebepleri çok aşan bir pahalılık belâsı, bugün vatanımızı ıstırap içinde bulunduruyor [...] Bulanık zamanı, bir daha ele geçmez fırsat sayan eski bataklık *çiftlik ağası*, ve elinden gelse *teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metai yapmaya yeltenen gözü doymaz vurguncu tüccar* ve bütün bu sıkıntıları politika ihtirasları için büyük fırsat sanan ve hangi yabancı milletin hesabına çalıştığı belli olmayan birkaç politikacı, büyük bir milletin bütün hayatına küstah bir surette kundak koymaya çalışmaktadır (Bravo sesleri, sürekli alkışlar) [...] *Ticaretin ve iktisadî faaliyetlerin serbestliğini bahane ederek milleti soymak hakkını hiç kimseye, hiçbir zümreye tanınamalıyız*” (İnönü, 1993: 33; vurgular yazara ait).

¹⁴⁹ Varlık Vergisi’ne dair kapsamlı bir çalışma için bkz.: Akar (2009), Aktar (2014), Çetinoğlu (2009). Aktar’ın, gayrimüslimlere yönelik uygulanan politikalar ile iktisat politikalarını biraraya getirdiği ve Cumhuriyet öncesini de konu edinen çalışması için bkz.: Aktar (2006). Ayrıca Erken Cumhuriyet Dönemi azınlık politikaları hakkında detaylı bir okuma için bkz.: Okutan (2009).

Varlık Vergisi aslında 18 Ocak 1940'ta yürürlüğe giren Millî Korunma Kanunu'nun bir uzantısı olup; tıpkı aşağıda ayrıca değinilecek Toprak Mahsulleri Vergisi gibi, savaş döneminde aşırı kazanç sağlayan kesimleri hedef alan bir düzenlemedir. Bu nedenle, Millî Korunma Kanunu üzerinde de kısaca durmakta yarar vardır. Bu çalışma açısından önemli olan, savaş döneminde devlete çok geniş yetkiler tanıyan bu kanunun, egemen sınıflar nazarında Varlık Vergisi'yle benzer doğrultuda etkiler yaratmasıdır. Aslında Millî Korunma Kanunu'nun uygulanışında, egemen sınıfların çıkarlarına doğrudan kapsamlı bir saldırıda bulunulmamıştır ve kanun asıl olarak emekçileri vurmuştur: istek dışı bir biçimde iş yükümlülüğü tanımlanabilmesi, iş saatlerinin üç saate kadar arttırılabilmesi, 12 yaş altındaki çocukların sanayi işlerinde ve 16 yaş altındaki çocukların madenlerde çalıştırılabilmesi ve Hafta Tatili Kanunu'nun uygulamadan kaldırılması gibi... (Şener, 2015: 223, 282-283; Timur, 2013: 192-193). Bununla birlikte, söz konusu kanun çerçevesinde siyasal iktidara tanınan geniş yetkiler, egemen sınıflar açısından son derece tehdit edicidir. Bu kanunla devlet, belirli alanlarda şirketlerin ne üreteceğini, ne kadar üreteceğini ve ayrıca tarımda da hangi ürünlerin ekilebileceğini dikte etme yetkisine kavuşmuş; dahası, istenilen üretimi gerçekleştirmeyen işletmelere ve ekilmeyen 500 hektardan fazla araziye de el koyma hakkını elde etmiştir (Timur, 2013: 191-192). Ayrıca yine bu kanunla devlet, fiyat kontrolü, dış ticaretin düzenlenmesi, karaborsayı engelleme, iç ve dış piyasaya alıcı olarak girebilme gibi, birçok olağandışı yetkiyle donatılmıştır (Timur, 2013: 192).

Aynı dönemde, yapılan bir diğer önemli düzenleme ise, 1944 tarihli Toprak Mahsulleri Vergisi'dir. Bu vergi, devletin yeni gelirlere ihtiyacı olduğu kritik bir dönemde, bu gelirin, savaş sırasında haksız biçimde zenginleştikleri düşünülen toprak sahiplerinden çekip alınmasına yönelik bir tedbirdir (Timur, 2013: 202, 206). Bu açıdan Toprak Mahsulleri Vergisi, Varlık Vergisi'nin bir ikizi gibi düşünülebilir: Varlık Vergisi daha ziyade, ticaret ve sanayi burjuvazisini hedef almışken, Toprak Mahsulleri Vergisi ise asıl olarak çiftçilere yönelmiştir.

Ancak, ne kadar tepki çekerlerse çeksinler, yukarıdaki uygulamalardan hiçbirisi iktidar bloğunu kesin olarak dağıtmamıştır. II. Dünya Savaşı'nın bitimiyle ortaya çıkan özel konjonktür, o döneme kadar CHP'nin büyük toprak sahiplerine karşı en saldırganca girişimiyle (Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'yla) birleştğinde ise,

iktidar bloğu kesin olarak parçalanacaktır.¹⁵⁰ Literatürde önemli bir tartışma başlığı olan bu kanunun hazırlanmasına yol açan iktisadi ve politik sebepler üzerinde burada uzun uzadıya durulmayacaktır.¹⁵¹ Bu çalışma açısından önemli olan; kanun uyarınca, kamu arazilerinin yanı sıra, büyük toprak sahiplerinin ellerindeki toprakların bir bölümünün de kamulaştırılarak toplumun alt sınıflarına dağıtımının amaçlanmasıdır (Timur, 2013: 218-219). Hatta Timur'un (2013: 219) aktardığına göre bu kanunun hazırlanışı esnasında çok radikal bir içeriğe sahip olan bir madde de görüşülmüş; ancak bu madde sonradan tasarıdan çıkartılmıştır. Söz konusu madde şöyledir: “Bu kanunun neşri tarihinde, Türki Cumhuriyeti hudutları dahilinde, herhangi bir tarım toprağını fiilen işleyen ortakçı, yarıcı ve tarım işçisi otomatik olarak işlediği toprağa sahip olur [...]”

Bekleneceği üzere, kanun tasarısı, mecliste büyük toprak sahiplerinin şiddetli bir muhalefetiyle karşılaşmıştır. Örneğin Emin Sazak, meclis kürsüsünde şöyle konuşmaktadır:

[...] Hükümet ta bilmem ne yapasıya kadar çiftlik sahibi onu bedava besleyecek, Hükümet toprağı elinden alacak, o adama verecek, hem nasıl adama toprağı veriyor? En aciz, en miskin ve beceriksiz bir adama. Toprak sahibi onu orada iyi bir hale getirmiş, yaşatmış, ailesini barındırmış, olgun bir hale getirmiş [...] (akt.: Tekeli ve İlkin, 2007: 224).

¹⁵⁰ Kapsamlı bir toprak reformunun yanı sıra, cumhuriyet tarihi boyunca büyük toprak sahiplerinin objektif çıkarlarını en ciddi biçimde tehdit eden diğer bir gelişme ise Köy Enstitüleri girişimiydi. Ama büyük toprak sahipleri, Köy Enstitüleri'nin kuruluşuyla ilgili düzenlemeye mecliste güçlü bir biçimde muhalefet etmemiş; zaman içerisinde tepki göstermeye başlamışlardır (Timur, 2013: 211). Bu gecikmenin muhtemel nedenleri, düzenlemenin, iktidarın en otoriter olduğu bir tarihsel aralıkta (1940 yılında, yani II. Dünya Savaşı sırasında) gerçekleşmesi ve siyasal iktidarın da konuyu, sınıf mücadelelerinin dışında değerlendiren bir çerçevede ortaya koymuş olmasıdır. Zaten egemen ideolojide sınıf kavgasını kategorik olarak reddeden bir siyasal iktidarın, en azından resmî söylemde köy meselelerini doğrudan sınıf ile ilişkilendirmesi de beklenemezdi. Bununla birlikte, büyük toprak sahiplerinin ilk baştaki suskunluğunu açıklayacak asıl faktör, söz konusu düzenlemenin kendi egemenlikleri açısından ne kadar tehdit edici olduğunu kolayca kavrayamamaları olabilir. Nitekim Timur da, toprak ağalarının bu tutumunu asıl olarak, onların “kültür ve kavrayış seviyelerinin düşüklüğü” ile açıklamaktadır (2013: 211-212). Büyük toprak sahipleri, daha sonra, kendi sınıfsal çıkarlarını apaçık biçimde tehdit eden Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'na ise müthiş bir süratle ve sert bir biçimde tepki vereceklerdir.

¹⁵¹ Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun hazırlanışına dair detaylı bir inceleme için bkz.: Tekeli ve İlkin (2007). Alternatif bir yorum için bkz.: Kaya (2014; 2015).

Sürecin devamında, siyasi ve ekonomik “özgürlük”lerin savunuluşunun şampiyonluğunu yapacak büyük toprak sahibi Adnan Menderes ve burjuvazinin en gözde siyasal sözcüsü Celal Bayar’ın öncülüğünde DP, CHP’ye karşı isyan bayrağını açacaktır. Yukarıda işaret edildiği gibi, iktidar bloğunun bu şekilde parçalanmasında, II. Dünya Savaşı’nın özel bir etkisi de söz konusudur. Bu dönemde, savaş boyunca yaşanan sıkıntılar¹⁵² bir yandan CHP ile geniş halk yığınları arasındaki bağı fazlasıyla gevşetirken; diğer yandan da faşizmin siyasal mağlubiyetine paralel olarak çok partili demokrasi fikri ülkede giderek itibar kazanmaya başlamıştır. Ancak bu bölüm boyunca aktarılanlarla birlikte düşünüldüğünde, CHP’ye karşı liberal muhalefetin, -deyim yerindeyse- ayakları havada, soyut bir özgürlük mücadelesi olmadığı; siyasal iktidar ve egemen sınıflar arasındaki ilişkinin çok özgül bir uğrağında, siyasal iktidarın sınıfsal muhtevasının az ya da çok değişimiyle sonuçlanan bir mücadele olduğu görülecektir. Erken Cumhuriyet Dönemi’nde siyasal iktidar, büyük toprak sahipleri ile ticaret burjuvazisinin (ve bu arada, henüz emeklemekte olan sanayi burjuvazisinin de) toplumsal egemenliğini yeniden üretiyor olmasına rağmen; bu kesimler, kendileri açısından daha iyi bir alternatif belirlediği anda iktidar bloğundan çekileceklerdir. Bu açıdan DP’nin, CHP’nin içinden kopan bir parti olduğu ve dahası, her iki iktidarın da muhalefete karşı oldukça baskıcı politikalar yürüttüğü gerçeği, bu iki parti arasında mutlak bir süreklilik ilişkisinin var olduğu şeklinde yorumlanamaz. Başka bir deyişle DP, basitçe, ‘ikinci bir CHP iktidarı’ olarak tanımlanamaz. DP’nin kuruluşu ve 1950’deki seçim zaferi, o güne kadarki iktidar bloğunun, toplumun egemen sınıfları lehine çözülüşü ve devletin, egemen sınıflar karşısındaki görece özerkliğinin daralışıdır.

Bu kısımda buraya kadar aktarılanların bir toparlaması yapılırsa, Erken Cumhuriyet Dönemi yıllarında iktidar bloğu içinde çelişkili bir birlikteliğin var olduğu ve bu birliktelikte toplumun orta-alt katmanlarından gelen kadroların gücü ve ağırlığının, devletin görece özerkliğinin oldukça geniş bir hatta kurulmasını sağladığı ifade edilebilir. Bu söylenen, CHP iktidarı için geçerli olduğu gibi, İttihat ve Terakki iktidarı için de büyük oranda geçerlidir. İktidar bloğunun bu şekilde kurulmasına yol açan temel

¹⁵² Örneğin, savaş nedeniyle erkeklerin kitlesel ölçekte silah altına alınması, buğday üretimini yarı yarıya indirmiştir (Şener, 2015: 207). Bu, ithalatın çok kısıtlı olduğu koşullarda ve tarımda makineleşmenin oldukça geri bir seviyede olduğu bir ülke için tek kelimeyle, ciddi bir açlık sorunu anlamına gelecektir.

faktörlerden biri, burjuvazinin görelî güçsüzlüğüdür ve bu, doğrudan doğruya geç modernleşmenin temel bir karakteristiktir.

Türk modernleşmesinin söz konusu bu özelliğini (devletin görelî özerkliğinin geniş bir hatta kurulmasını) katmerlendiren diğer olgu ise, yine geç modernleşmenin beraberinde getirdiği bir sonuç olarak, siyasi öznenin tarihsel bilgi birikimi ve refleksivitedir. Bir sonraki kısımda bu konuya değinilecektir. Ancak bu konuya geçmeden önce, çalışmanın bu kısmında öne sürülen tespitler ile literatürdeki yaygın bazı görüşleri karşı karşıya koyarak bir karşılaştırma yapmakta yarar vardır.

Yukarıdaki açıklamalarda, içerisindeki güç dengelerinin zaman zaman değişebildiği bir iktidar bloğu resmi çizildi ve bir bütün hâlinde devletin görelî özerkliği (bağımsızlığı değil) üzerinde duruldu. Dikkat edilirse bu tarz bir açıklamayla, literatürdeki en yaygın iki farklı açıklama tarzından da kopulmuş oldu. Buradaki yorum öncelikle, ele alınan tarihsel aralığı, ‘(sivil) toplumun, devlet karşısında özgürleşme mücadelesinin tarihi’ olarak okuyan görüşten ve onun türevlerinden temelli olarak ayrıldı. Aşağıda (çalışmanın 3.3. bölümünde) detaylı olarak ele alınacak bu görüş, çok kısaca şu şekilde özetlenebilir: Tarihsel akış içerisinde askıda kalabilmiş bir devlet geleneği, Osmanlı Devleti’nin son dönemi ile Erken Cumhuriyet Dönemi’ne de damgasını vurmuş; toplum tepeden inmece bir biçimde yönetilerek, doğası gereği “iyi”, “gelişmeye açık”, “demokratik” ve “özgürlükçü” olan sivil güçlerin gelişimi engellenmiştir. Dikkat edilirse bu yorumda, (sivil) toplumdan bağımsızlaştırılmış devlet ve onun ideolojisi (güçlü, aşkın, baskıcı, merkeziyetçi, ceberut devlet geleneği), sivil güçlerin gelişimini engelleyip onu baskılayan bir ‘kötülük’ olarak algılanmaktadır. Bu baskının kaynağı da -örneğin Şerif Mardin’de ya da Çağlar Keyder’de olduğu üzere, çoğunlukla kendi başlarına bir sınıf olarak görülen- asker ve sivil bürokrasi ile onların destekçileridir. Böylelikle ideolojik planda Kemalizm de, söz konusu devlet geleneğinin yeniden-üretiminin bir kaynağı hâline gelmektedir. Bu özetlenen yorum en genel tarifiyle ‘liberal’ olarak tanımlanabilir ve hatta kökleri Aybar ve Küçükömer gibi sol düşünürlere kadar da uzanmaktadır. 1980’lerden itibaren yükselen neo-liberal dalgayla birlikte, bu özetlenen yorum akademik çevrelerde giderek egemen hâle gelmiş ve resmî (Kemalist) yoruma tam bir karşıtlık içinde algılanmıştır.

Bu çalışmada ise (sivil) toplumun egemen sınıfları ile siyasal iktidar arasında -çelişkili de olsa- pozitif bir ilişki tesis edildi. Böylelikle devlet aygıtının düzenleyici ve denetleyici imkânlarını kullananların (siyasal iktidarın) ve dolayısıyla devlet aygıtının da, toplumsal egemenlik ilişkilerinin dışında ve onun karşısında, ondan bağımsız bir pozisyonda olmadığı öne sürüldü. Tekrar vurgulamak gerekir ki, 'devlet' denilen mekanizma, özsel olarak ya da doğası itibariyle sermaye için mutlak bir 'kötü' değildir. Sermaye ve devlet müdahaleciliğinin mutlak bir karşıtlık içinde ele alınması, burjuvazinin, mutlak monarşi tarafından ezildiği, onun karşısında mülkiyetinin ve birikiminin güvende olmadığı ve bu kesimlerin devlet katında siyasal temsiliyetinin sağlanmadığı dönemde (yani liberalizmin doğuş koşullarında) ifadesini bulmuştur. Asıl anlamını da ancak bu koşullarda koruyabilecek ideolojik bir ön-kabuldür. Tüm yerküre üzerinde, sermayenin, belirli koşullarda devletin icra ve baskı aygıtlarının sağladığı imkânlarla dayanmadan ve hatta tümünden bunlarla çatışma içinde kendi başına gelişip serpildiği herhangi bir ülke var olmamıştır. Türkiye de bu açıdan istisnai bir konumda değildir. Ayrıca, en azından modern dönemde devlet, kendinden menkul bir kişilik sahibiymişçesine, toplumsal egemenlik ilişkilerinin dışında ve kendi iradesine göre şu ya da bu yönde hareket eden, insanımsı, bilinç sahibi bir varlık da değildir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, yine bu açıdan da bir istisna değildir. Mesele böyle konulduğunda, kapitalizm-öncesi ya da kapitalist bir yapıda olması fark etmeksizin tarih içinde statik kalabilen, kendinden menkul bir devlet anlayışının reddi de kaçınılmazdır. Devletin -ve bürokrasinin- içinde yer aldığı toplumsal bütünün dışında, kendine ait bir tarihi ve bu tarih içinde, 'ceberut devlet geleneği' gibi hiç değişmeden kalan ethosları da yoktur. Devlet -ve bürokrasi-, farklı toplumsal yapılarda ve farklı siyasal iktidarların elinde, farklı çıkarların ve farklı misyonların taşıyıcılığını yapabilir.

Yukarıda özetlenen liberal tarih anlayışının karşısında, resmî tarih yazınında (ve onun sol-Kemalist versiyonlarında) ise bilindiği gibi, ülkeyi yabancı istiladan kurtaran, ilerici bir asker-sivil önderliğin resmi çizilmektedir. Bu önderlik, yabancı istilanın yanında; ülkedeki ortaçağ kalıntısı özne ve kurumlara karşı da bir savaş vermiş ve neticede modern Türkiye'nin yaratılmasını sağlamıştır. Bu dönüşümün izleri geriye doğru

sürüldüğünde de, bir yanda reformcu paşalar, diğer yanda da Osmanlı toplumunun gerici odakları, tarihin yine başrol oyuncularını olarak ön plana çıkartılmaktadır.¹⁵³

Birbirine zıt gibi görünen bu iki temel yorumda, çok önemli ortaklıklar bulunmaktadır. Bu ortaklıklardan ilki, toplumun ve tarihin, bahsi geçen siyasi öznelerin neredeyse tamamen serbest bir biçimde şekil verdikleri bir hamur gibi ele alınmasıdır -ki bu tür çözümlemelerin eleştirisi, bu çalışmanın 2.3. bölümünde yapılmıştı. O bölümde üzerinde uzun uzadıya durulmayan, ancak yukarıda Kurtuluş Savaşı öncesi ve sonrasında ülkedeki sınıfsal yapının detaylı olarak ele alınmasını müteakip değinilebilecek ikinci bir ortak özellik de şudur: Hem liberal tarih yazınında, hem de resmî tarih yazınında söz konusu özneler ve devlet/bürokrasi, temel toplumsal sınıfların dışında, adeta toplumun üstünde duran ontolojik bir varlık olarak tahayyül edilmektedir. Hâlbuki bölüm boyunca gösterildiği üzere, sınıf mefhumu ve ülkedeki sınıf dinamikleri, siyasi öznelerin hangi koşullarda ne yaptıklarını, farklı olasılıklar arasında hangi seçenekleri niye tercih ettiklerini ve bir bütün hâlinde ülkenin toplumsal ve siyasi tarihini açıklamada kilit bir rol oynamaktadır.

Yukarıda değinildiği gibi, söz konusu dönemde siyasi öznelerin irade ve pratiklerini belirleyen bir diğer önemli faktör, önlerinde buldukları tarihsel bilgi birikimi ve bunun yol açtığı refleksivitedir. Bu faktör, tıpkı burjuvazinin görece güçsüzlüğü gibi, yine geç modernleşme olgusuyla doğrudan ilişkilidir ve yine, devletin görece özerkliğinin geniş bir hatta kurulması yolunda koşullayıcı bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Sıradaki kısımda bu konu ele alınacaktır.

3.2.2. Geç Modernleşme Koşullarında Türkiye’de İdeolojik-Pratik Bilgi Birikimi ve Refleksivite

‘Sınıf ve temsil’ meselesinin basit bir belirlenim ilişkisi ihtiva etmediğine; siyasal iktidarlar ile bu iktidarların toplumsal egemenliklerini yeniden ürettikleri sınıf

¹⁵³ Bu kavrayışın önde gelen ve nispeten erken bir örneği için bkz.: Bozkurt ([1940] 2000). Niyazi Berkes ise, sonraki yıllarda, Türkiye’nin yakın dönem tarihini neredeyse tek başına Mustafa Kemal Atatürk’ün ekseninde devaran ettiren anlatımların en yetkin örneklerini sunmuştur. Bu hususta özellikle bkz.: Berkes ([1982] 1993). Yazarın, Türk modernleşmesini çok geniş bir tarihsel aralıkta konu ettiği ve tüm çalışmaları arasında literatürde en ön plana çıkartılan temel eseri için ise bkz.: Berkes ([1973] 2013).

üyelerinin beklenti ve özlemleri arasında bir açının her daim var olduğuna yukarıda değinilmişti. Bu söylenen, modern dönemde herhangi bir toplum için olduğu gibi, Türkiye için de geçerliydi. Bir önceki kısımda ise, geç modernleşme koşullarında egemen sınıfların görece zayıflığının, Türkiye özelinde devletin görece özerkliğini daha da genişlettiği ifade edildi. Bunun yanına eklenmesi gereken, yani Türkiye’de devletin görece özerkliğini genişleten bir diğer faktör ise, yine geç modernleşmenin yol açtığı bir özellik olan refleksivitedir. Feroz Ahmad’ın şu satırları, bu faktörün etkilerini tartışmak için iyi bir başlangıçtır:

Kemalistleri, kendi burjuva destekçilerinden ayırt eden şey, önemli bir unsurunu sanayinin oluşturduğu uzun vadeli bir yeni Türkiye perspektifine sahip olmalarıydı. Oysa burjuvazi, durumu, kendi dar perspektifi açısından değerlendirerek Avrupa’nın denetimindeki bir ekonomide ticari aracı rolünden elde edeceği kârla yetinmekten memnun görünüyordu (1996: 185).

Aslında Ahmad söz konusu eserinde (*İttihatçılıktan Kemalizme*), hem 1923 öncesi hem de 1923 sonrasını ele alırken, siyasi iktidar ile egemen sınıflar arasındaki açığı, bu tez çalışmasında öne sürülenden çok daha fazla büyötmektedir. Ancak şunun reddedilebilmesi mümkün değildir ki, Türkiye’de siyasal iktidarların ülkeye ve dünyaya dair kavrayışlarında, gerçekten de egemen sınıfların beklenti ve özlemlerini fazlasıyla aşan bir yön vardır. Çünkü Türkiye gibi geç modernleşme deneyimlerinde siyasal iktidarların ideolojik dağarcığını, bu ülkelerdeki sınıfsal dinamiklerin yanında, kendilerini önceleyen modernleşme deneyimlerinin tarihsel bilgisi de doldurmaktadır. Türkiye’deki iktidar çevrelerin bu konudaki bilgi birikiminin, kuramsal ve felsefi açıdan ne oranda gelişmiş olduğu apayrı bir tartışmadır. Ancak bu öznelere, olgusal düzeyde, başta Fransa olmak üzere Batı Avrupa’da ve hatta ABD’de ya da Uzak Asya’da neler yaşandığının bilgisine fazlasıyla sahip oldukları ve bu tarihsel deneyimlerden türeyen ideolojik kompozisyonlardan da fazlasıyla etkilendikleri bilinmektedir.

İşte bu nedenle Mustafa Kemal, örneğin Misak-ı Millî ile Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi’ni ilişkilendirerek tartışabilmekte, yine bu nedenle Fransız Devrimi’nin sloganları (*liberte, egalite, fraternite*) Türkiye’de 1908 İhtilali’nin de sloganları hâline gelebilmekte¹⁵⁴ ve yine aynı nedenle, ülkenin en fırtınalı bir kesitinde (1922’de) kurulan

¹⁵⁴ O kadar ki, *Revue de Deux Mondes* dergisinde René Pinon, 1908 İhtilali için, “Türk İhtilali, Fransız İhtilali’nin kızıdır ve Marseillaise marşı söylenerek yapılmıştır” diye yazabilmektedir (aktaran: Akşin, 2010: 84).

bir örgütün ismi (Selamet-i Umumiye Kulübü) doğrudan Jakobenlerden esinlenerek konulabilmektedir: (*Comite de Salut Public*) (Gülsunar, 2015: 45-46, 51-52, 91-92).

Yine Mustafa Kemal'in, Fransız İhtilali'ni adeta bizzat yaşarcasına gerçekleştirdiği şu anlatım da, bu hususta küçük ama çarpıcı bir örnektir:

Halk bu menfur zindanı ele geçirmek suretiyle intikam ve heyecan hislerini dindirecekti. Mütehevvir bir sel kaleye çarptı. Kanlı bir mücadeleden sonra Parisliler, zulmün ve istibdadın bir timsali olan Bastille'i zaptettiler. Birçok masumların, günahsızların feryatlarına makes olan bu kale en son taşına kadar yıkıldı, yerle bir edildi. Yıkılan alelade bir kale değildi. Asırlarından beri tahakküm eden müstebitlerin, harislerin saltanatı da bu binanın altında kalmıştı (Atatürk'ten aktaran Borak, 1997: 149).

Zafer Toprak (2012a: 37) da, Mülkiye'de, 1908'deki ders programında Fransız Devrimi'nin üç ayrı dönemde, üç ayrı yıla bölünerek okutulduğunu aktarmakta, bu yıllarda tarih eğitiminin “büyük ölçüde Fransız Devrimi'ne odaklı” olduğunu belirtmektedir. Ergur (2009: 931) ise, “Osmanlı aydınlarının önemli bir kısmı, dönemin *lingua franca*'sı olan Fransızca'yı bilen kişilerdi. Bu sayede Batı Avrupa'nın felsefî ve siyasî tartışmalarını olabildiğince yakından [takip] etme becerisi, dönemin koşullarına göre epeyce derinlikli yazı ve basım etkinliklerine dönüşebilmişti” diye yazmaktadır.

Özetle, Türkiye'de siyasal iktidarların, dünyada neler yaşandığına dair gözü-kulağının daima açık olduğu, belirli ülkelerin (özellikle de Fransa'nın) tarihsel deneyimini yakından takip ettikleri ve uzak diyarlarda tartışılan konulara vâkıf oldukları söylenebilir. Bu özellikleri sebebiyle bu kesimler, İlhan Tekeli'nin (2007: 23) tanımıyla, “geç aydınlanan ülkenin erken aydınlananları” konumundadırlar.

Daha evvel de işaret edildiği gibi, böyle bir durumun varlığını, söz konusu dönemin siyasal iktidarları ve aydınlarının, daha önceki kuşaklardan farklı olarak taşıyageldikleri ‘öykünmecî’ karakterlerine bağlamaktansa; bizatihi ‘öykünme’ edimini de koşullayan yapısal belirlenimlere dikkat çekmek gerekmektedir. Çünkü ‘öykünme’nin (ya da bu çalışmada tercih edilen terimle; ‘refleksivite’nin) varlığı, bizatihi modernleşmenin beraberinde getirdiği dinamiklerin (iletişim olanaklarının gelişimi, matbaanın özellikle gazeteler ve çeviriler yoluyla olan etkisi, ulaşım olanaklarındaki gelişmeler neticesinde insanların mekânlar arası akışkanlığının artması vb. gelişmelerin) ve geriden gelmenin (geç modernleşmenin) bir sonucudur.

Refleksivitenin, siyasal tutum ve kararlarda ne kadar önemli bir rol oynadığını, dönemin aktörlerinin kaleme aldığı metinlerinden sayısız örnekle gösterilebilmek mümkündür.

Örneğin İsmail Hüsrev (Tökin), *Kadro*'da şöyle bir uyarıda bulunmaktadır:

Millet, kendi bütünlüğünü her zaman sarsabilecek anasırı potansiyel kuvvetler halinde içinde taşımakta ve yetiştirmektedir. Türk milleti, bu liberal ve ferdiyetçi inkişaf seyrinde devam ettiği takdirde günün birinde karşılaşılacak afakî netice, hiç şüphesiz, Türk milletinin gırtlaklaşan parçalara dağılmasıdır. Avrupa cemiyetinin harp sonunda karşılaştığı hâdiseler, millet bütünlüklerini parçalayan ayrılıklar, hep bu liberal ve ferdiyetçi inkişafın acı meyveleri değil miydi? ([1934] 2004: 706-707)

[D]evlet kuvvetinin ve otoritesinin yanında tamamlayıcı mahiyette ve millet bünyesini organik (uzvî) surette birleştirici, ileride sağdan ve soldan herhangi bir reaksiyona imkân vermeyici inkılâpçı bir aksiyona lüzum vardır ([1934] 2004: 707).

İsmail Hüsrev, sanayileşmenin, liberalizmin ve ferdiyetçiliğin beraberinde neleri getirebileceği ve “ileride sağdan ve soldan” ne tür reaksiyonların oluşabileceği hakkında spekülasyon yaparken, mantıksal uslamlama yoluyla değil; geç modernleşmenin sağladığı tarihsel birikim ile düşünmektedir. Aşağıdaki satırları Şevket Süreyya'ya (Aydemir) yazdıran da yine bu birikimdir:

[Y]eni Yürkiye'nin ideolojik araştırmalarında kemaî ifadesini bulan millî kurtuluş Devleti, Fransız inkılâbının, on dokuzuncu asrın sınıfı kuruluş ve sınıfı kurtuluş Devletinin mahiyet itibarıyla tamamiye zıddı olmak lâzımdır [...] Çünkü Avrupaî demokratik rejimde her sınıf, münhasıran kendi menfaati ve kendi kurtuluşu için mücadele eder. Burjuva, kapitalizm ve proletarya, sosyalizm için çarpışır. Filhakika bu sınıfî diktatörlük mücadelesi bazı memleketlerde umumî formüller altında gizlidir, Fransa'da olduğu gibi. Bazı yerlerde aşikârdır, Rusya'da olduğu gibi. Fakat netice her yerde birdir. Zaten bu sınıfî mahiyetinden Devleti tecrit ederseniz o memleketlerin hattâ tarihlerini bile yazmak kabil olmaz. Meselâ Fransız tarihinden 1789, 1849, 1870 ihtilâllerini, yahut meselâ Rus tarihinden 1917/şubat veya 1917/teşrinievvel ihtilâllerini çıkarırsanız bu memleketlerin gidişini nasıl izah edersiniz? ([1934] 2004: 762).

Fakat Türk milletinin tarihinde bugüne kadar ne bir 1849, ne de bir 1917 ihtilâli vardır ve bizim bütün mefkûremiz bundan sonra da ne bir sınıf ve imtiyaz diktatorasi, ne de bir sınıf ihtilâli olmamaktır ([1934] 2004: 762).

“Ne bir 1849 [1848?] ne de bir 1917” yaşanmadan, Türk aydınını sanki bu deneyimlerden geçmişçesine bir tarihsel birikimle donatan ve bu deneyimlerin yol açabileceği ruh hâllerini Türk aydınına peşinen yaşatan, gecikmişliktir. Yine Şevket Süreyya, Fransız Devrimi'nden dersler çıkararak, “disiplinli bir avangard”ın gerekliliği fikrini de şöyle temellendirmektedir:

Fransız inkilâbı, inkilâpta cephesizliğin ve inkilâbın seyrini mürakebede anarşinin bir misalidir. Bu inkılabın bütün seyrinde inkilâpçı nesil, yapacağını bilen bir tek kadro ve disiplinli bir avangart halinde hiçbir zaman birleşmedi. Sel gibi akan kanlara ve bir terrörün, zahiren bir disiplin ifade eder gibi görünen bütün şiddet ve dehşetine rağmen, Fransız ihtilâli üstünde Fransız ihtilâlcisinin şuurlu mürakabesi, hiçbir zaman te[e]ssüs etmiştir. Bu ihtilâl, gerek ferdi, gerek kollektif bütün iradelerin müdahalesi üstünde esen bir deli hava içinde, bütün kendini sevk ve idare eder görünenleri yemiş ve 1789’dan 1871’e kadar süren enerji ve kan israfından sonra Fransız milletine, hatta milletin müfekkiresi üstünde Katolik papasının müdahalesini bile tasfiye edemiyen bir kötü oportünizme inkilâp etmişti (1932: 157).

Kuşkusuz *Kadro* çevresi, hem sahip oldukları teorik birikimle hem de dönemin Türk sermayedarlarına ve toprak sahiplerine bakışlarıyla o dönemin konjonktüründe görece ayrıksı bir konum işgal etmektedir.¹⁵⁵ Ancak iktidarı etkilemeye çalışan aydınları bir kenara bırakarak, bizatihi iktidar odaklarına bakıldığında da yine bu tür refleksler gözlemlenebilecektir.

Örneğin Cavit Bey (kendisi, İttihat ve Terakki’nin Maliye Nazırı’dır), 1912 yılında şunları kaydetmektedir:

Bizim ülkemiz özgürlük fikrini temel alan bazı ilkelerin kabul edildiği kimi ülkelerden farklıdır. Şu anda üstesinden gelmeye çalıştığımız siyasal zorlukları yüzünden bu ilkeleri ülkemizde kabul edemeyiz. Biz me[den]iyetin silahlarıyla donatılmadık daha... Belki ilerde, ama çok ilerde, sosyalistlere ve fikirlerine katlanabiliriz... Çağdaş ilerlemenin gelişimi kapitalistin ve proletaryanın işbirliği ile sağlandı ve ancak bu aşamadan sonradır ki, sosyalist fikirler tüm güçleri ve şiddetleriyle her ülkenin en ücra köşelerine kadar yayılabildiler. Bu aşamanın daha ancak başlangıcında ve bir kuşku ve şaşkınlık döneminde bulunan bizler için böyle bir durum tam bir yıkım olur. Çünkü yurdun çıkarları ve ülkenin selameti tehlikeye sokulur (aktaran: Çulhaoğlu, 1996: 121).

Başka bir örnek olarak, daha 1908’de, Anadolu Demiryolu’nda patlak veren grevle ilgili olarak dönemin Dâhiliye Nazırı’nın da, “sosyalizmin ve uluslararası sendikaların imparatorluk için doğurduğu tehlikelerin üzerinde önemle dur[ması]” çarpıcıdır (akt.: Quataert, 2017: 155). Bu da, egemen sınıfların temsilcilerinin ideolojik gelişimlerinde, yine evrensel bilgi donanımının ne kadar önemli olduğunu gösteren bir örnektir.

CHP’nin en güçlü isimlerinden biri olan Recep Peker de, kuramsal-ideolojik konularda yazıp çizen biri olarak, sözü edilen bu reflekslerin çarpıcı örneklerini sunmaktadır.

¹⁵⁵ Geç modernleşmenin yol açtığı refleksiviteye dair *Kadro* satırlarından diğer bazı örnek metinler için özellikle bkz.: Tör ([1932a] 2004; [1932b] 2004; [1932c]; [1932d] 2004).

Peker, *İnkılap Dersleri*'nde uzun uzadıya, Fransa'dan Balkan ülkelerine, Belçika'dan İsviçre'ye, başka ülkelerin tarihsel deneyimlerini tartışma konusu etmektedir. Peker bu derslerde özellikle, liberal ekonominin, bireyciliğin ve parlamentarizmin sorunlu olduğunu düşündüğü yanlarına ve bunların, -başta "sınıf kavgası" olmak üzere- yol açtıkları tehlikelere işaret eder. Örneğin çeşitli ülkelerin parlamenter deneyimlerini kısaca tartışma konusu ettikten sonra şunları yazar:

[B]ütün bunlar bugün liberal tipte çeşitli partilerle türlü büyük güçlükleri başarma mecburiyeti[t]inde bulunan devletlerin kudretli ve ahenkli çalışması[nın] mümkün olmadığını isbat ediyor [...] Dünyanın en güçlü görünen devletleri, bunun ızdırabını çok derinden çekerlerken, yeni doğan devletlerin, bilhassa Türkiye Cumhuriyeti[nin] [...], böyle liberal kombinezonlar ve darmadağınık unsurlarla idare edilemeyeceğine yeter örnekler göstermiş olduğumu sanıyorum ([1935] 1984): 94.

[Avrupa'da] muhtelif partili parlamento hayatı meydana geldi. Bu partiler çoğalınca politika işlerini meslek edinmiş birtakım türedi adamlar belirdi ve devletlerin, milletlerin hakları için muayyen prensipleri ileri götürecek bir çalışma yerine, vakit kaybeden gayesiz çarpışan ve birbirini boğazlayan bir didişme başladı, muayyen hedeflere giden kısa yollar uzatıldı, iç dedikoduları kilükaller aldı yürüdü. Bu suretle parlamentarizm, sınıf kavgalarının, sınıf inkılâbının ve daha sonra demokrasiyi düşman sayan otorite devletlerinin yeniden vücut bulmasına sebebiyet verdi ([1935] 1984: 27).

[...] bir türlü millileşemeyen siyasa gidişleri, profesyonel politikacıların elinde bulunduğu devirlerde, bu inkılâp fikrinin hücum ettiği düşman tesisler, din müesseseleri, hattâ saraylar, idealizmden uzaklaşan fırkaların haremine girmeye teşebbüs ettiler, onlarla uyuma çarelerini buldular [...] Vaziyet bununla da kalmadı, genel savaştan önce, tek papaz, tek baron parlamento içinde din adı ile papaz partileri de kuruldu. Bugün medeni diye ağız dolusu adını andığımız memleketlerde Katolik Partisi, Protestan Partisi diye isim alan partiler vardır ([1935] 1984: 28-29).

Çok partili siyasal yaşamın ve serbest piyasacılığın yol açacağı sorunlar, sınıf kavgalarının yükselişinin ve gerici gruplara verilen tavizlerin beraberinde neler getireceği ve tüm bunlardan kaçınmak için neler yapılması gerektiği sorusu, Peker'in, yüzünü Batı'ya döndüğünde gördüğü gelişmelere gösterdiği reflekslerin sadece bir kısmıdır. Peker tüm dersleri boyunca öğrencileri ve okuyucuları, Batı'nın deneyimlerinden süzülen bu ve benzeri sonuçları çözümlemeye ve kendi ülkesinde ne yapılması gerektiğine dair gerekli sonuçları çıkarmaya çağırmaktadır.¹⁵⁶

¹⁵⁶ Tıpkı Recep Peker gibi Mahmut Esat Bozkurt da, *Atatürk İhtilali* isimli çalışmasında, başka bazı ülkelerin tarihsel deneyimlerine dair kapsamlı tartışmalara ve kıyaslamalara girişmektedir. Ancak bu eser daha ziyade, retrospektif bir içerik taşır.

Saffet Engin'in aşağıdaki satırları da, geç modernleşme koşullarında kendisini siyasal iktidarla özdeşleştiren bir zihnin, neden daha planlı-programlı, daha kontrollü ve daha müdahaleci olma eğilimi taşıdığının yine iyi bir örneğidir. Engin, Fransız deneyimine bakarak hiza almakta, bu deneyimden ülkesi adına önemli sonuçlar çıkarmaktadır:

[...] Fransada inkilab şuursuz başladı ve şuursuz bir cereyanla gitti. Onun içindir ki, bir çok faciaalar ve cinayetlerle doludur. Onun içindir ki, elden ele, devirden devire geçti. Millet in şuurlu vicdanından, istiklâlinin muhafazasına matuf olan bir azimden, bir aşktan doğmamıştı, Cumhuriyetten İmparatorluğa, İmparatorluktan Krallığa, Krallıktan yine İmparatorluğa ilâh... dolaşıp durdu. Bilhassa bu bakımdan bizim inkılabımız, Fransız inkilâbının üstünde görülmeğe lâyıktır. Çünkü bizim inkilâbımızı şuurlu olarak, eski rejimin tehlikelerini, ve hayatımızı tehdid edecek bir mahiyette olduğunu görerek plânlı bir tarzda yaptık. Daha doğrusu attığımız adımların ve ne yaptığımızın farkında idik (1938: 35).

Tesadüf değildir ki serbest piyasacılık ve sosyalizm arasında bir çeşit üçüncü yol aranışı olarak solidarizm ve onu tamamlayacak bir biçimde korporatizm de, Durkheim aracılığıyla ve oldukça erken bir tarihte Osmanlı topraklarına girmiş ('tesanütçülük') ve ülkenin bir kısım aydınını cezbetmiştir.¹⁵⁷ Bu anlayış da kapitalist gelişiminin yol açacağı yeni sosyal problemlere ve bu arada, bu problemlere karşı bir tepki olarak güçleneceği öngörülen sol ideolojilere karşı bir panzehir olarak düşünülmüştür. Demek ki Fransa'da Üçüncü Cumhuriyet'in egemen ideolojisi, Türkiye'de daha cumhuriyetin bile öncesinde yeşermektedir. Bu da yine, refleksivitenin iyi bir örneğidir.

Bu noktada şu hususu vurgulamak gerekir ki, refleksivite, elbette her zaman negatif bir ilişkilenebilirlik yol açmaz. Bu kısımdaki örneklerin daha ziyade Batı'nın deneyiminden çıkarsanan negatif sonuçlardan oluşması, Batı ile ideolojik ilişkilenebilirliğin sadece öykünmeden ibaret olmadığını da vurgulayabilmek içindi. Örneğin sanayileşmenin sağlayacağı olanaklar, yeni toplumun esasını belirleyecek modern bir anayasanın ve onunla uyumlu kanunların gerekliliği, zorunlu ve parasız eğitim uygulamasının beraberinde getireceği faydalar vs., başta 1789 Fransız Devrimi ve İngiliz Sanayi Devrimi olmak üzere Batı'nın deneyiminden elde edilen pozitif çıkarımlardır. Başka bazı çıkarsamalarsa negatiftir: Sanayileşme/kapitalistleşme toplumun büyük bir bölümü

¹⁵⁷ Bu hususta detaylı bir okuma için bkz. Toprak (1980; 2009). Genel olarak Fransız sosyolojisinin Osmanlı ve Türk aydını üzerindeki etkisi hakkında ayrıca bkz.: Ergur (2009) ve Toprak (2017b).

için çok zorlu çalışma koşullarına ve sefalete yol açabilir. Devletin ekonomide etkili bir kontrol mekanizması kurmaması, toplumsal çatışmayı beraberinde getirebilir. Eski rejimlerin ortadan kaldırılması amacıyla da olsa kitleler fazlasıyla politize edilirlse, onları tekrar kontrol altına alabilmek mümkün olmayabilir vs, vs...

Türkiye’de siyasal iktidarın ve aydınların reflekslerine dair yukarıda gösterilen örneklerin, sayfalar boyunca çoğaltılabilmesi elbette mümkündür.¹⁵⁸ Ancak bir toparlama yaparak, gelinen noktayı Çulhaoğlu ile birlikte şu şekilde özetlemek mümkündür:

İdeoloji üretiminin, son tahlilde sınıfsal olarak belirlenmesi doğrudur, ancak eksiktir. İdeoloji üretimini belirleyen, verili somut sınıfsallıkla birlikte, tarihselliktir. İşin içine tarihsellik boyutunun girmesi, belli bir sınıfın ideolojisine, o sınıfın *maddi* konumunu ve gücünü aşabilen özellikler kazandırır. 18.-19.yüzyıllar Alman burjuva aydınının düşünsel açılımlarını belirleyen, Almanya’nın yavaş ekonomik gelişimi olduğu kadar, bu yavaş gelişimin eksikliklerini örtecek biçimde, Alman aydınının başka ülkelerin tarihsel deneyimleri, düşünce süreçleri konusundaki somut bilgilenimidir. Aynı şekilde: 1917’den sonra burjuva ideolojisinin biçimlenişi, tek tek ülkelerdeki sınıfların konumları ötesinde, kapitalist düzene yönelik evrensel tehdidin bilgisidir. Devam ediyorum: Osmanlı burjuvazisinin siyasal-ideolojik temsilcilerinin aldığı konumu belirleyen, ticaret burjuvazisinin durum ve perspektiflerinin ötesinde, tarihsel sıkışma ve gecikmişlik bilgisidir. Ve nihayet: Cumhuriyet döneminde ilk ideolojik şekillenmeleri belirleyen, dönem burjuvazisinin ekonomik çıkar ve beklentilerinin ötesinde, Avrupa’daki sınıf mücadelelerinin ve 1917 Devrimi’nin somut bilgisidir (Çulhaoğlu, 2002a: 419-420; vurgular aslında).¹⁵⁹

¹⁵⁸ Özel olarak Kemalistlerin, Fransız İhtilali ve bu İhtilal ile ilişkilendirilen kişi ve olaylar karşısındaki yorum ve düşüncelerini kendi sorunsalı bağlamında aktarıp özetleyen toparlayıcı bir metin için, Emrah Gülsunar’ın *Jakobenizm ve Kemalizm* isimli çalışmasının ilk bölümüne (“Kemalist Kurucu Kadroda Fransız Devrimi ve Jakobenizm Düşüncesi”) bakılabilir.

¹⁵⁹ Burada ifade edilenlere küçük bir ek yapılmalıdır. Daha önce de değinildiği gibi kapitalist düzeni tehdit eden ‘baldırıçplak’ tehlike, aslında 1917’den çok daha önce; 1848 yılında büyük bir gürültüyle yeryüzünü sarsmıştır. Daha sonraki bazı tarihsel gelişmeler (örneğin Paris Komünü’nün ya da Enternasyonel’in kuruluşu) ile birlikte 1917 Ekim Devrimi, yazarın yukarıda değindiği “kapitalist düzene yönelik evrensel tehdidin” arttığı ve dahası, kendi başına da en tehditkâr olan gelişmedir. Bu itibarla 1917’nin, 1848 ya da 1871’e kıyasla çok daha cüretkâr ve dolayısıyla ideolojik açıdan çok daha büyük etkilere yol açan bir gelişme olduğunu kabul etmekle birlikte, burjuva ideolojilerinin böyle bir tehdide karşı korunma refleksleri geliştirmeye başlamasının 1917’den çok daha önce başladığına dikkat etmek gerekmektedir. Örneğin XIX. yüzyılın ortasında Fransa’da doğan Comte’cu pozitivizm de bir açıdan bu yönde; yani ‘baldırıçplak tehlike’ye karşı düzenin tahkim edilmesine yönelik çabaydı. Doğrudan Comte’un çalışmalarında bu amacın ilân edildiği pasajlardan bazıları için bkz.: Comte (1974: 399-400; 2001: 54-57).

Bu söylenenlerden, siyasal-ideolojik üst yapı ile maddi dinamikler arasında ilişki hakkında önemli sonuçlar çıkartabilmek mümkündür. Nitekim Çulhaoğlu, “Türkiye Cumhuriyeti’nin temeli” olarak nitelediği “İttihatçı maya”yı da (2002a: 421), yukarıda söylenenleri merkeze alarak tanımlar: “İttihatçılık, Türkiye’deki kapitalistleşme sürecinin, bu süreçte önemli bir birikim evresinin siyasal uzantısıdır. *Dahası: İttihatçılık, hem dış dünya ile Türkiye arasındaki kapitalist gelişme farklılıklarının, hem de sözkonusu dinamiklerin siyasal üstyapıya yansıttığı eşitsizliklerin siyasal bileşimidir*” (2002a: 421; vurgular yazara ait).

Tekrara düşmek pahasına, konunun önemine binaen bir kez daha ifade edilmelidir ki, bir ülkede ideolojilerin şekillenışı, tek başlarına, o ülkedeki sınıfsal dinamiklerinin objektif durumuyla sınırlı değildir. İdeolojilerinin şekillenışine, doğal olarak, başka ülkelerde yaşanan somut deneyimlerin bilgisi de girmektedir. Bu itibarla Türkiye’de burjuva devriminin siyasal temsilcilerinin teorik-ideolojik çehresini belirleyen, sadece kendi ülkelerindeki ticaret ve sanayi burjuvazisi ile kapitalistleşen toprak sahiplerinin deneyimleri, beklenti ve özlemleri değildir. Ülkede yeni yeni şekillenmeye başlayan burjuva ideolojileri, çok uzak coğrafyalarda yaşanan gelişmelerin etkisiyle de biçimlenmektedir.¹⁶⁰

Aslında yukarıda işaret edilmiş olmakla birlikte, yine de ayrıca değinilmesi gereken önemli bir husus, refleksivitenin, arzu edilen bazı dinamiklerin hızlandırılması isteğini de içereceğidir. Kapitalizmin ileri halkalarında olan bir takım niteliklere erişmek (Türkiye’nin siyasi tarihindeki popüler söylemle; “muasır medeniyetler seviyesine ulaşmak”), bu ülkelerin içerisinde geçtiği düşünülen modernleşme safhalarını süratle kat etme beklentisini beraberinde getirmektedir. Elbette bu söylenen sadece iktisat politikalarıyla sınırlı da değildir. Cumhuriyeti taşıyacak erdemli yurttaşların bir an önce yaratılabilmesi isteği de, yine geç modernleşmenin yol açtığı refleksiviteyle ilişkilidir. Eklemek gerekir ki, geç modernleşme deneyimlerinde siyasal iktidarlar, kapitalistleşmenin uzun vadeye yayılan ve toplumun her yanına sirayet eden sonuçlarını

¹⁶⁰ Nitekim bu söylenen, dönemin sosyalist özneleri için de aslında aynen geçerlidir. Türkiye’de sosyalist fikirlerin belirli bir olgunluğa erişebilmesi için, örneğin Fransız ya da İngiliz işçilerinin tarihsel deneyimlerinin tamamen ve aynı uzunlukta tekrarlanması gerekli değildi.

nispeten bütünlüklü bir biçimde görebilme imkânına sahip olmaları nedeniyle de müdahaleci olmaya daha yatkındırlar. Bilhassa da, Türkiye, Rusya, Japonya, İtalya ve Almanya gibi, dünya siyasetinde önemli bir yer tutan ülkelerdeki yönetici kadrolar için bu refleksin, çok daha planlı-programlı ve çok daha aceleci bir nitelikte ortaya çıkması şaşırtıcı değildir. Bu ülkelerde modernleşmenin hızlı bir biçimde gerçekleştirilmesi meselesi, dünya siyasetinde ayakta kalabilme davasına dönüşecektir.

Tüm bunlar, toplumsal hayata çok yönlü bir biçimde müdahale edilmesi anlamına gelecektir. Böylelikle, önündeki basamakları beşer onar atlamaya niyetlenen siyasal iktidar, Türkiye’de insanların gündelik pratiklerini dahi baştan sona radikal bir biçimde ve bir an önce dönüştürmeye çabalayacaktır. Bu süreçte Türkiye’de ‘yeni insan’ı yaratmak için; insanların kılık kıyafetlerine, dinledikleri müzik tarzlarına veya gündelik alışkanlıklarına da müdahale edilmesi, toplumun bir bölümünde belirli bir dirençle de karşılaşacaktır.

Sonuçta, farklı toplumların tarihi ilk defa olarak bir dünya tarihine dönüşürken, Türkiye’nin bu tarihsel hareket içindeki gecikmişliği, ülkedeki maddi dinamikler ile siyasal irade arasındaki açının oldukça büyümesine yol açmıştır. Bu açının büyüklüğü de, hem yeni rejimin müdahaleci politikalarına karşı önemli bir direncin ortaya çıkmasını (başka bir deyişle; rejimin hegemonik kapasitesinin kısırlığını ve her sınamada bunun net bir biçimde açığa çıkmasını¹⁶¹), hem de kimi reformların çoğu kez kâğıt üzerinde veya daha iyi ihtimalle ülkenin sadece küçük bir bölümüne tesir edebilir bir durumda kalmasını beraberinde getirmiştir.

Ayrıca, Türk modernleşmesinde devletin müdahaleci niteliğini özellikle kültürel alanda yoğunlaştıran önemli bir faktör de, bu modernleşme deneyiminin çok etnili ve sürekli olarak parçalanmakta olan bir coğrafyada yaşanmış olmasıdır. Bu, yeni bir ülkenin, yeni bir toplumun ve bu toplumun üyeleri için yeni bir kimliğin bir an evvel şekillendirilmesi kaygısını beraberinde getirmiştir. Burada kısaca değinilerek geçilecek olan bu durum, Türk modernleşmesinin tekil boyutunu ilgilendiriyor olması nedeniyle, çalışmanın dördüncü bölümünün kapsamına girmektedir.

¹⁶¹ TCF’nin ama özellikle de SCF ve DP’nin kuruluşunun yarattığı etki, buna örnek olarak düşünülebilir.

Çalışmanın bu bölümünde, devlet aygıtının siyasal iktidarca son derece müdahaleci bir biçimde kullanılması, *asıl olarak*, Türkiye’de kapitalizmin gelişiminin objektif gereklilikleriyle, iktidar bloğunun sınıfsal muhtevasının özgül biçimleniş tarzıyla ve siyasal temsilci ile egemen sınıflar arasındaki açığı büyüten refleksiviteyle ilişkilendirildi. Bunlar, tek cümleyle, modernleşmede gecikmişliğin ve kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişiminin, Türk modernleşmesinin gelişim seyri üzerindeki *belirleyici* etkileridir. Böylelikle yapısal koşullar, özneye; bütün, parçaya; maddi dinamikler de düşünceye (ideolojiye) öncelendi. Oysa Türk modernleşmesinin gelişim seyri konusunda, literatürde sıklıkla başvuru olan bir açıklama tarzı; konuyu, Osmanlı’dan devralındığı iddia edilen bir devlet geleneğine bağlamaktır. Bu açıklama tarzı, hem özgücülüğün, hem de tarihsel hareketi öznelere irade ve pratikleri etrafında okuma çabalarının bir türevi olması itibarıyla, bu çalışmanın temel sorunsallarını yakından ilgilendirmektedir. Sıradaki kısımda bu konu ele alınacaktır.

3.3. DEVLET GELENEĞİ: MODERNLEŞME SÜRECİNDE TÜRKİYE’DE DEVLETİN MÜDAHALECİLİĞİNE DAİR TARTIŞMALARDA ÖZGÜCÜLÜK VE ÖZNE-MERKEZCİLİK SORUNU

Yukarıda, Osmanlı’nın son ve Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk döneminde devlet aygıtının siyasal iktidarca oldukça müdahaleci ve baskıcı bir biçimde kullanılmasının, temel olarak, ülkenin içinde bulunduğu yapısal belirlenimlerle (modernleşmede gecikmişlik ve kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişimi koşullarında, Türkiye’de toplumsal formasyonun özgül biçimleniş şartlarıyla) ilişkili olduğu öne sürüldü.

Aslında Türk modernleşme deneyiminde (özel olarak da İttihat ve Terakki ile CHP döneminde) siyasal iktidarın, oldukça müdahaleci ve baskıcı politikalara yöneldiği konusunda, Türkiye’deki literatürde az-çok bir fikir birliğinin mevcut olduğu söylenebilir. Ancak bu duruma ilişkin olarak, özellikle son 30-40 yıldır yaygın biçimde kabul gören ve bu çalışmada önerilenden farklı olan bir açıklama tarzı; söz konusu müdahaleciliğin, Osmanlı’dan devralınan güçlü (aşkın/merkezî/ceberut/baskıcı) bir devlet geleneği ile ve yine bununla ilişkili olarak, kendi başlarına bir sınıf gibi ele alınan asker-sivil bürokratların ideolojik donanımlarıyla ilişkilendirilmesidir.

Söz konusu tezin¹⁶² -aralarındaki birtakım önemli farklılıkları göz ardı etmek pahasına- Metin Heper, Şerif Mardin, Mehmet Ali Aybar, Ömer Laçiner, Ahmet İnsel ve İdris Küçükömer gibi, farklı kuramsal geleneklerden gelme iddiasında olan isimlerce benimsendiğini söyleyebilmek mümkündür. Bu tezin ayrıca, partikularizmin evrensel düzeydeki en önemli temsilcilerinden Weber'in 'patrimonyal devlet' kavramsallaştırması¹⁶³ ve Türkiye'de Sencer Divitçioğlu'nun başını çektiği Asya Tipi Üretim Tarzı tartışmalarıyla da pozitif bir ilişki içerisinde olduğunu kaydetmek gerekmektedir.

Türkiye'de, yukarıda sayılan isimleri birleştiren ortak paydayı; yani güçlü devlet geleneği tezinin ana hatlarını şu şekilde kısaca tarif edebilmek mümkündür:

Türkiye'de modernleşme deneyimi, Batı'dan oldukça farklı bir biçimde yaşanmıştır. Burada, Osmanlı geçmişinden miras alınan güçlü bir devlet geleneğinin sürekliliği ve baskınlığı tespit edilebilir. Bu mirası devralan İttihat ve Terakki ile onun devamı niteliğindeki erken dönem CHP'sinin yönetimi altında, sivil toplum ve ara tabakalar, siyasal süreçlerin dışında tutulmuşlar ve mevcut oldukları kadarıyla da gelişip serpilmeleri engellenmiştir. Başka bir ifadeyle devlet, doğası gereği iyi, güzel niteliklere sahip olan sivil toplumu

¹⁶² Yukarıda, ilk kullanımda 'güçlü (aşkın/merkezî/ceberut/baskıcı) devlet geleneği' biçiminde nitelenmiş olan bu tez, özel olarak belirli kişilere referansla ele alınmadığı müddetçe; yerden tasarruf amacıyla bundan sonra sadece 'güçlü devlet geleneği' şeklinde ifade edilecektir. Aslında söz konusu terimlerin (güçlü, aşkın, merkezî vs...), aşağıda ele alınacak farklı yazarlarca ve burada ayrıca incelenmeyecek takipçilerince de, tümüyle birbirlerinin eş anlamlısı olacak biçimde kullanıldıkları söylenemez. Zaten, sadece bu çalışmada ele alınacak olan düşünürlerin bile, kısmen farklı kuramsal geleneklerden besleniyor olmaları sebebiyle, aynı kavramları dahi tümüyle aynı içeriklerle kullanabilmeleri de mümkün değildir. Örneğin, aşağıda ele alınacak düşünürlerden Heper'in siyaset faaliyetine biçtiği misyon ile Küçükömer'inki bambaşkadır: Heper uzlaşma aranışının, Küçükömer ise sınıfsal bir temele oturtulabilmiş bir mücadelenin yükseltilmesi beklentisinin sözcüleridirler. Bu itibarla, aynı terimleri (örneğin 'devlet', 'iktidar' vb.) kullandıkları durumlarda dahi, her zaman tam olarak aynı şeyleri kastettiklerini öne sürebilmek mümkün değildir. Bununla birlikte, sıradaki bölümde gösterileceği üzere, sadece Heper'i ve Küçükömer'i değil; bunların yanında Aybar'ı, Mardin'i, İnsel'i ve Laçiner'i de, belirli açılardan bir arada düşünebilmek mümkündür. 'Güçlü devlet geleneği' ifadesi de, tüm bu isimleri bir arada düşünebilmeyi mümkün kılan ve bölüm boyunca gösterilmeye çalışılacak ortaklıkları nitelemek amacıyla kullanılacaktır.

¹⁶³ Osmanlı çalışmaları üzerindeki Weber etkisini tartışan bir çalışma için bkz.: Sönmez (2010).

(çoğulcu ve demokratik bir toplumun olmazsa olmazı / başarılı ve uzlaşmacı bir devlet yönetiminin dayanması gereken asgari şart / içinden sınıf hareketlerinin çıkabileceği zenginlikte bir platform olan sivil toplumu) boğup, onun gelişmesini engellemiştir. Böylelikle ülkenin tarihsel gelişim doğrultusu, Batıcı siyasal iktidarlar (‘asker-sivil bürokratlar’ ya da ‘merkez’) tarafından, tepeden inmeci bir biçimde tayin edilmiş ve ülke, bu şekilde dayatılan reformlarla biçimlendirilmiştir. Bu gelenek sürdürüldüğü ölçüde, günümüzde de gerçek bir demokrasinin işlerlik kazanabilmesini engellemektedir.

Bu önermeler çerçevesinde, görünürde Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne; gerçekte ise, daha ziyade Türkiye Cumhuriyeti’nden Osmanlı Devleti’ne doğru bir süreklilik ilişkisi kurulur. Bu süreklilik iddiası da, daha cumhuriyetin ilk yıllarından beri vurgulanan, hem Osmanlı’nın hem de Türkiye’nin Batı’ya benzemezliği iddiasını, yeni ve nispeten daha inceltilmiş bir forma sokarak devralır. Böylelikle ayrıca, devlet ve onu yöneten kadrolar da, -tarih içinde statik kalabilen ethosların da kendilerine eşlik etmeleriyle- yine toplumsal ve tarihsel değişimlerin belirleyicisi hâline getirilirler.

Çalışmanın bu kısmında öncelikle, söz konusu açıklama tarzının (güçlü devlet geleneği tezinin), Türkiye’deki literatürde öne çıkan belli başlı isimlerce nasıl savunulduğu gösterilmeye çalışılacaktır. Akabinde ise, bu tezlerin yol açtığı metodolojik sorunlara işaret edilecektir.

3.3.1. Güçlü (Aşkın/Merkezi/Ceberut/Baskıcı) Devlet Geleneği Tezi

Bir yazısında Şerif Mardin (1994: 134), “[ülkemizde,] topluma yön verme isteğinin dayandığı ilke insaoğlunun kendi kaderini çizmesi değildir. İstenen sonuç toplumun stratejik noktalarının ele geçirilmesi ve toplum üzerinde kontrol kurulmasıdır” diye yazar ve sözlerini şöyle sürdürür:

[Bu] ‘[k]ontrol’ felsefesinin en geriye giden köklerini Osmanlıların ‘sosyal mühendislik’teki başarılarında aramak gerekir. Osmanlı İmparatorluğu’nun en kendine özgü başarısı kuruluşundan önceki bir iki yüzyıl içinde İmparatorluk denemelerinde sağlanamamış olan bir toplumsal kontrolü sağlayabilmiş olmasıydı (1994: 134).

Toplum yönetilmelidir, bunu yapacak olan devlettir, devleti temsil eden de bürokrattır [...] Bu tutum Osmanlıların karşılaştıkları bazı sorunları çözmek için kullandıkları başarılı bir çözümdür. Fakat ‘dün’ün çerçevesi içinde kendi amaçları bakımından başarılı olmuş olan bu çözüm, ‘bugün’ü etkilerse, yollarımızı kaparsa ve bugün, topluma getirmek istediğimiz yeni değerlere set çekerse o zaman bu değerlere bugün yapmak istediklerimiz açısından bakmamız ve yargılamamız gerekir (1994: 134).

Görüldüğü gibi Mardin, ülkesinin yaşadığı temel bazı sorunları (ki bu, tek kelimeyle, ‘demokratikleşememe’ sorunu olarak ifade edilebilir), Osmanlı mirasına; daha doğrusu, zamanında makul kabul edilebilecek tutum ve davranışların günümüzde de sürdürülmesine bağlamaktadır. Mardin, pek çok çalışmasında, doğrudan ya da dolaylı olarak bu sorunsal etrafında döner. Örneğin başka bir yerde de, DP’nin CHP’ye, ondan önce CHP’nin DP’ye, daha geriye gidildiğinde CHP’nin TCF’ye ve SCF’ye, İttihatçıların zamanın muhalefet partilerine, Mithat Paşa’nın bir muhalefet fikrinin kendisine ve II. Abdülhamit’in de entelijansiyaya yönelik tahammülsüzlüğünü, arka arkaya birbirine bağlar (1991a: 178-182). Bu süreklilikten Mardin, muhalefete yönelik bir “kinizm”in mevcudiyetinin, Türk siyasi kültürünün bir ögesi olduğu sonucunu çıkartır (1991a: 182). Görüldüğü gibi burada da temel sorunsal, ‘demokratikleşememe problemi’ olarak tarif edilebilir ve aynı yerde Mardin, yine dikkatlerin Osmanlı geçmişine çevrilmesi gerektiğine işaret eder: Osmanlı’da, “mutlak gücü sınırla[yan] ve gerçek siyasa alternatifleri önerme işlevine sahip bir mekanizma” olarak bir siyasi muhalefet kurumu mevcut olmamıştır (1991a: 178). Daha sonraki dönemlerde “Avrupa düşüncesi[nin] tesir[leri]” de, muhalefet denilen şeyin meşruiyete sahip olabilmesine yetmemiştir (1991a: 182-183). Devamla Mardin, bu eksikliği, tarihsel akışta askıda kalabilmiş olan bir devlet geleneğinin varlığına; yani, yine Osmanlı devlet geleneğinin sürekliliğine bağlar (1991a: 183).

Mardin’e göre Türk aydını, tesadüf olmayan bir biçimde; Batıya yönelik ilgisinde de öncelikle gücün peşinde olmuştur ve yine bu da, Osmanlı devlet geleneğinin bir sonucudur. Atatürk ise, günümüze daha yakın bir dönemde, bu geleneğin şahsında cisimleştiği bir lider olarak sunulur:

Batı ile ilk temasta olan Osmanlıların Batı uygarlığı fikirlerini ‘kudret’in bir boyutu, toplumun şekillenmesinin bir yönü olarak görmüş olmaları bir tesadüf eseri değildir. Bunu, eninde sonunda, Osmanlılarda hâkim devlet geleneğiyle izah etmek mümkündür. Atatürk’ün düşünceleri bu gibi geleneklerin bir şahsiyetin özel katkısıyla birleştiği bir odak noktası olarak görülebilir (1991a: 19-20).

Mardin'in bu önermeleri, elbette çeşitli açılardan eleştiri konusu edilebilir ve çalışmanın bir sonraki kısmında Mardin'in ve ona eşlik eden diğer düşünürlerin de 'güçlü devlet geleneği' tezi çerçevesindeki fikirleri kapsamlı bir tenkide konu edilecektir. Ancak şu aşamada Mardin özelinde bilhassa dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta; kapitalist-modern bir ulus devletin siyasi kadroları ile yüzyıllar öncesinin Osmanlı yöneticilerinin, aynı gelenek çerçevesinde hareket eden ve bu açıdan birbirlerinin devamı niteliğinde olan kadrolar olarak düşünölmeleridir. Bir benzetmeyle ifade etmek gerekirse, aralarında asırlarca uzaklık olan özneleri bir ipile bu şekilde birbirlerine bağlarken Mardin, bu bağlama işlemini yapabilmek için önüne çıkan tümsekleri dümdüz ederek ilerlemektedir: Toplumsal formasyonun örgütleniş biçiminde meydana gelen niteliksel değişiklikler; kapitalizm öncesi bir devlet ile kapitalist bir devletin doğasının radikal biçimde birbirlerinden farklı olması, bu iki toplumda bürokrasinin farklı işlevleri yerine getirmesi, iktidarın sınıfsal muhtevasının değişimi, siyasal egemenlik ile toplumsal egemenlik arasındaki ilişkilerin dönüşümü vs., hepsi dümdüz edilmekte; yani çözümlemenin dışında kalmaktadır. Nitekim bölümün hemen başında verilen alıntılarda da bunun izleri görölebilecektir. Mardin'in örneğin, kapitalizm-öncesi, modern-öncesi bir devlet olarak Osmanlı Devleti'ni, 'toplum mühendisliği' yapabilecek bir özne olarak tahayyöl etmesi oldukça çarpıcıdır. Aslında bu, yukarıda da işaret edildiği gibi, kâğıt üzerinde Osmanlı'dan Türkiye'ye doğru kurulan ilişkilerin, gerçekte, daha ziyade Türkiye'den Osmanlı'ya doğru kurulduğunun da somut bir izleğidir.

Mardin'de, devlete, devletin yönetici kadrolarına ve onların ideolojilerine dair kurulan bu tür süreklilik ilişkilerinin çok daha net biçimde sunulduğu başka izlekler de bulunmaktadır. Mardin örneğin, "kadim bir Osmanlı ideali" olarak nitelediği "Osmanlı Devleti'nin devlet olarak muhafaza edilmesi ideali"nden bahsederken, padişahları, Tanzimat Paşalarını, Genç Osmanlılar'ı ve Jön Türkleri (İttihatçılar da dâhil), "devletin bekası ideolojisi" etrafında bir araya getirmekte herhangi bir sakınca görmemektedir (2013: 26). Hatta Jön Türklerin, II. Abdülhamit'e karşı "açıktan muhalefet tavrı" almalarını dahi, "Ermeni devrimci komitelerinin terörist taktiklerinin imparatorluğun dağılmasında büyük etkisi olacağından duydukları endişe" olduğunu iddia eder (2013: 26). Yani tüm bu siyasi özneler, temel olarak sadece yöntemde birbirlerinden ayrılan; fakat her halükarda aynı büyük amacın peşinde koşan aktörler olarak sunulurlar. Böylelikle monarkın hâkimiyetini önce büyük oranda sembolik bir düzeye indirgeyecek

ve gücü parlamentoya aktaracak (1908-1909), daha sonra da saltanatı kesin olarak ilga edecek (1922) kadrolar, tıpkı padişahlar ya da kapıkulları gibi, devletin bekasının peşinde koşan öznelere olarak takdim edilirler. Çalışmanın bir önceki bölümünde de gösterildiği gibi, Jön Türklerinin “amacı”nın, “düşüncelerinin başlangıcı[nın] ve sonu[nun] devleti kurtarmak” olduğu yazan Mardin (2008: 16), bu kadroların aktivistliğini dahi, Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Dönemi’ne; gaza ideolojisine bağlayabilmektedir:

[Jön Türklerin] aktivist davranışı, ordunun İmparatorluğu koruma konusunda ezelden beri taşımış olduğu sorumluluk duygusuna, bu sorumluluk duygusunun da temelini ‘gaza’ ideolojisine bağlamak mümkündür. Her ne kadar, Jön Türkler bu ideolojiyi ‘geçmiş’ sayıyordular, vatanperverliklerinin derin köklerinin bu temele dayandığına kuşku yoktur (2008: 290).

Mardin’in tarihsel kopuşları tamamen veya büyük oranda göz ardı eden ve tüm vurguyu sürekliliklere (ki bunların her biri oldukça tartışmalıdır) kaydıran bu okuma biçimi, -yukarıda da değinildiği gibi- nihai olarak, Türkiye’nin Batı’ya benzemezliğini göstermeye hasredilmiştir. Devletin bekası şiarıyla sürekli olarak ‘çevre’yi boğan, yani ara tabakaların güçlenmesine ve siyasetin çoğulculaşmasına izin vermeyen bir devlet geleneği, Batı ile Osmanlı-Türkiye arasındaki en temel farklılık olarak konulur. Bu minvaldeki Osmanlı-Batı kıyaslamalarına Mardin’in hemen tüm çalışmalarında rastlanabilir. Örneğin Mardin bir çalışmasının sunuş bölümünü, “bu eserimizde Osmanlı-İslâm toplumunun ve bugünkü Türkiye’nin Batı toplumlarından ayrılan bazı özellikleri olduğunu gösterebiliyorsak en önemli gayelerimizden birine varmış sayılırız” diyerek bitirir (1999a: 9). Ancak bu amaç, belirgin ya da nispeten geri planda da olsa, hemen tüm eserlerinde mevcuttur.¹⁶⁴ Konuya (Osmanlı-Türk modernleşmesinin Batı’dan nasıl farklı bir gelişim yaşadığına) dair Mardin’in önermelerinin özü, kabaca, şu şekilde özetlenebilir:

- (I) Sivil toplum ve onu oluşturacak ara unsurların varlığına Osmanlı’da izin verilmemiştir.

¹⁶⁴ Dolayısıyla burada Mardin’in, Türkiye’nin Batı toplumlarına benzemezliğine vurgu yapan çalışmalarının uzun bir dökümüne yer verilmeyecektir. Bu tespitin Mardin’de konsantre biçimde sunulduğu örnek iki pasaj için bkz.: Mardin (1999a: 105-142; 1999b: 34-76).

- (II) Osmanlı devlet geleneğini devralan ve devletin bekası düşüncesiyle hareket eden Jöntürkler-CHP de halka, onlardan kopuk, köksüz, baskıcı bir modernleşme deneyimi yaşatmış, sivil toplumun gelişimini engellemişlerdir.
- (III) Tüm bunlar, Türk modernleşmesinin, Batı’da olduğundan bambaşka dinamiklerle beslendiğinin kanıtıdır.

Şu ana kadar adı özel olarak anılmayan, ama hemen hemen tüm temel önermeleri yukarıdaki atıflarla ortaya çıkmış olan ‘merkez-çevre’ anlayışının temel esprisi de budur: Türkiye’nin Batı’ya benzemezliği. Bunu çok net bir biçimde Mardin de ifade etmektedir:

Bu teorinin [merkez-çevre teorisinin] kimsenin anlamadığı asıl önemi, moderniteye doğru gidişte Batı’nın sosyal, siyasî ve iktisadî yapılarının entegrasyon şekliyle, bizim benzer yapılarımızın entegrasyon şeklinin farklı oluşuna işaret etmesidir (2013: 224).

Mardin’in çözümlemelerinde bu çalışma açısından bir diğer önemli nokta, bu ‘biz bize benzeriz’ci anlayışın, yine özne-merkezli bir tarihsel anlatıma eşlik etmesidir. Gerçi özne-merkezcilik, Mardin’in yorumlarında nispeten gizlenmiş bir haldedir. Çünkü ilk bakışta, öznelerin irade ve pratiklerinin, geçmişten devralınan ethoslar tarafından şekillendirildiği düşünüldüğünde; böyle bir açıklama tarzı, özne-merkezli tarih yazımının bir örneğini teşkil etmiyor gibi gözükmemektedir. Bununla birlikte söz konusu ethoslar gerçekte, özneleri, belirli tarihsel uğraklarda değişen yapısal etkilerin dışına fırlatmaya yarayan bir trampelen görevi görmektedir. Mardin’in tüm yazılarına sirayet eden bu yöntem, şu satırlarda öz hâliyle görülebilir: “[Türkiye] [d]evlete hizmetin hem ethos ve eidos’una ve yüzlerce yıldır siyasî kültürü içinde toplanmış değerlerin tatbikiyle görevlendirilen bürokratik bir cihaza sahiptir” (1991a: 176). Bundan sonrasında da tüm sahne, asker-sivil bürokrasiye terk edilmektedir. Böylelikle Mardin’in, on yıllara yayılan çok geniş bir yazınsal birikiminin özünde yine özneler, toplumun ve tarihin o ya da bu doğrultuya girmesinin belirleyicileri hâline gelir. Aşağıdaki satırlar da, bunun açık bir izleğidir:

[S]ivil toplum iyi bir şeydir. Aldık. Bravo. Gerçekleştirmeye çalışıyoruz. Buna şapkamızı çıkaralım. Fakat bu işin hukukî yönünün ne kadar önemli olduğunu da anlatalım (2013: 233).

Olmaz değil, ama şöyle bir şey var: Bazı kimseler bir şeyin suretini aldıkları zaman sîretini de aldıklarını sanıyorlar. Böyle yapmasınlar. Formunu aldıkları zaman, formunun kendi başına yeterli olmadığını da düşünsünler (2013: 233).

[M]ukavele ve hukuk, 13. yüzyıldan bugüne, yani yedi yüzyıl boyunca işlemiş Avrupa'da [...] Bizimkiler bunu bilmedikleri müddetçe, pek tabii ki onlara da kusur yüklemek doğru değil, kendilerine göre bir sivil toplum fikriyle hareket edecekler. Bu noktada yaptıklarına, gene de şapka çıkartmak lazım. Çünkü, nihayetinde, 700 yıl sonra gelmişler ve iyi niyetle sivil toplumu gerçekleştirmek istiyorlar. Bravo. Ama bunu anlamak için biraz da Avrupa'nın eskiden beri ne menem bir şey olduğunu anlamak lazım (2013: 232-233).

Sonuçta Mardin de, siyasi iktidarlara Batı'dan 'sivil toplum' gibi büyük büyük öğeler ithal edebilen, ancak ithal ettiği öğeleri tam kavrayamadığı için de çeşitli toplumsal sorunlara yol açabilen belirleyicilikte bir kudret yakıştırır. Mardin başka bir yerde de Türk modernleşmesine damga vuran siyasi özneleri, burjuvazinin gerekli olduğuna bir tarihte ikna olan, bunun üzerine burjuvaziye yaratmaya koyulan, ancak o burjuvaziye biraz da serbest bırakması gerektiğini bilemediği için çeşitli sorunlara yol açan bir güç olarak niteler (1991a: 198-199). Devlet çarkları, mevcut toplumsal dinamikler ekseninde şekillenen, farklı toplumsal çıkarların temsilciliğindeki siyasi öznelerce ele geçirilebilen bir mücadele alanı değil; tüm bunlardan adeta bağımsız bir biçimde kararlar alan ve toplumu ve tarihi bu kararlar eşliğinde yönlendiren, kendinden menkul bir varlık olarak kurgulanır. Kurgu böyle olunca da, Türk modernleşmesi tartışması kaçınılmaz olarak, bir noktadan sonra siyasi öznelerin irade ve pratiklerinin eleştirisine dönüşmektedir. Öznelerin etrafına yerleştirilen 'Osmanlı devlet geleneği'nin, 'ethos'ların, 'eidos'ların sürekliliği gibi metafizik öğeler, son tahlilde, özne-merkezli tarih yazımını daha mistifize edilmiş; daha gizemlileştirmiş bir forma sokarak sürdürmektedir.

Aralarındaki bir takım farklılıklara rağmen, Metin Heper'in de, Mardin'in yukarıda özetlenen tezlerini önemli oranda benimsediği söylenebilir. Bu iki düşünür arasındaki ortaklıkların bu çalışma açısından en kritik yanı, Heper'in de, kısmen farklı kavramlarla ama yine (I) Türkiye'nin Batı'dan bambaşka bir tarihsel gelişim yaşadığı önermesine varması ve (II) öznelere, yapısal dinamiklerin dışında kalan bir belirleyicilik kudreti atfetmesidir. Bu ikinci hususta Mardin ile Heper arasındaki kısmi bir farklılık, Heper'de öznelerin daha kurumsal bir kimliğe bürünmesi ve böylelikle birey-öznelerin yerine, 'sivil bürokrasi' gibi bir kurumsallığın daha ön plana çıkarılmasıdır. Başka bir deyişle, Heper'in çözümlemelerinin sosyolojik arka planı daha dar ve devlet/bürokrasi daha

baskın bir yer kaplamaktadır. Bununla birlikte bu fark, özne-merkezci kavrayışın bir türevi (bir çeşitlenmesi) olarak kabul edilmelidir. Heper’de de tarihsel akış, birbirlerinin dışında konumlanan iki öge; devlet-toplum ikiliği çerçevesinde kavrandığı ve her ikisi de, bireylerden mürekkep olduklarından dolayı, ‘sivil bürokrasi’ (ya da ‘bürokratik seçkinler’) kategorisini oluşturan bireylerin irade ve edimleri, yine tarihin devindiricisi hâline gelecektir. Yapısal belirlenimler giderek silikleşirken, öznel, yine iyiliklerin veya kötülüklerin, güzelliklerin veya şerrin müsebbibi olarak sunulacaklardır.

Nitekim Mardin’in temel sorunsalı olan ülkede demokrasinin gelişmemesi probleminden, Heper’de de öznel sorumlu tutulurlar. Yani tutum ve davranışlarıyla, ülkede demokrasinin gelişmemesinin bir faili bulunur: Bu, Atatürk’ün vazettiğinin aksine; aşkın devlet geleneğini terk etmemekte direnen sivil bürokrasidir.

Atatürk’ün uzun dönem için tasarladığının aksine, söz konusu bürokratik seçkinler seçkinciliği aşkın devlet yerine liberal bir siyasal rejime geçişin manivelası olarak algılamamışlardı (Heper, 2012: 127).

[...] Atatürk’ün vazettiğinin tersine, bürokratik seçkinler, Atatürkçü düşüncedeki içkin seçkinciliği bir araç değil, bir amaç olarak algılamışlar, araçsal bir devlet¹⁶⁵ anlayışını aşkın bir devlet anlayışını[n] yerine ikame etmeyi düşünmemişlerdir (Heper, 2012: 129).

Bu nasıl olmuştur? Heper’e göre Atatürk, sivil bürokrasiyi bir “makine modeli” düşüncesi çerçevesinde, hükümete tâbi bir araç, bir yönetim aracına indirgemek istemiştir (2012: 103, 113). Bununla birlikte, aynı kadrolara yüklediği ikinci bir

¹⁶⁵ Heper’in terminolojisinde ülkeler, devletlerinin taşıyageldikleri siyasal kültürlere göre; ‘araçsalcılık’ ya da ‘aşkincılık’ kategorileriyle tasnif edilmektedir. ‘Aşkın devlet’ nitelemesi, Heper’in daha önceki yazılarında kullandığı ‘güçlü devlet’ (*strong state*) teriminin muadilidir. Terim, “genel çıkarın gözardı edilmesini önlemek isterken özel çıkarlara pek yaşam alanı bırakmayan” tipteki devleti anlatmaktadır (2012: 8-9). Heper’e göre bunun en iyi örneği, Osmanlı-Türk Devleti’dir (2012: 238). Böyle bir devlette, devlet seçkinleri, siyasal seçkinleri baskılar ve burada, topluluk ve toplum çıkarı, toplumun üyelerine ve onların tek tek çıkarlarının toplamına önceldir (2012: 8, 27). Bunun karşıtını oluşturan araçsalcılıkta ise toplumun amaçları, devlet tarafından değil, toplum tarafından belirlenir (2012: 28). Bu türde devletlerde “bireylerin gruplardan bağımsız kimlikleri, ahlâki duygu ve amaçları vardır; kanun üyeler arasında varılmış anlaşmanın sonucu olarak algılanır; siyaset, normal bir faaliyet ve çeşitli görüş ve çıkarların bağdaştırılması etkinliği olarak görülür” (2012: 27). Ayrıca bu kategorilerinin, kendi içinde derecelendirilmiş tipleri de mevcuttur: aşırı araçsal, ılımlı araçsal, ılımlı aşkın ve aşırı aşkın devlet. Genel olarak, ılımlı formlar, aşırı formlardan daha makbuldür. En makbulü ise ılımlı araçsal devlettir –ki bu, idealleştirilmiş, çoğulcu bir liberal parlamenter demokrasiden başka bir şey değildir.

misyonla, “pandoranın kutusu”nu açmıştır (2012: 113). Bu misyon, bürokrasinin, cumhuriyet ideallerinin ve Atatürkçü düşüncenin savuncusu olması misyonudur (2012: 113, 120). Heper’e göre, “söz konusu misyon Atatürk’ün sivil bürokrasiyi kıskaç altına almak istediği ‘makine modeli’ ile uzlaştırılmazdı. Sivil bürokrasi bir yandan emirler alıp onları kelimesi kelimesine uygulamaya çalışırken diğer yandan da belli bir misyonun savuncusu olması onu ikilem içinde bırakacak, dolayısıyla ‘makine’ düzgün işlemeyecekti” (2012: 113). Bu aşamadan sonra Atatürk’ün hayalindeki devlet modeli, Osmanlı’dan miras alınan (pandoranın kutusundan fırlayan) bir geleneği sürdürmeye yönelik sivil bürokratik seçkinler tarafından “çarpıtıl[acak]” (2012: 121-122, 245-246); böylelikle ılımlı aşkın devlet, ılımlı araçsal devlete değil de, aşırı aşkın devlete dönüştürülmeye başlayacaktır (2012: 236, 245).

Görüldüğü gibi Heper’in hem kavram setinin, hem de kimi tekil olgularda (örneğin Atatürk’ün tarihsel rolü gibi) öne sürdüğü görüşlerin, Mardin’in önermelerinden belirli ölçüde ayrıldığı söylenebilir. Bununla birlikte Heper;

- Osmanlı ve Türkiye toplumlarında, devletin baskın rolünü mümkün kılan, bunu onaylayan bir siyasal kültürün mevcut olduğu (2012: 245),
- hem Osmanlı’da hem de Türkiye’de siyasal hayattaki temel bölünmenin, merkez ile çevre arasında olduğu ve patrimonyal bir yönetim mantığı çerçevesinde; çevrenin “merkez tarafından hemen hemen tamamen etkisiz hâle getiril[diği]” (2012: 37, 238),
- böylelikle Batı’dan farklı olarak, Osmanlı’da merkez ile çevre arasında ara kurumların bulunmadığı; aristokrasinin ve girişimci bir orta sınıfın gelişmesine izin verilmediği ve din kurumunun da denetim altında tutulduğu (2012: 238),
- neticede, Türkiye’de demokrasinin tesisinde, Batı’dan çok farklı bir yol izlendiği (2012: 237),
- ve “devletin kendi normlarını [topluma] dikte edebilmesinin”, Türkiye’de demokratik gelişiminin önünde hâlâ çok önemli bir engel olduğu (2012: 36),

iddialarıyla, Mardin’in önermelerini büyük oranda devralır.

Türkiye’de bürokrasinin, Osmanlı devlet geleneğini devralarak baskıcı bir yönetim sergilediği ve Türkiye’nin, Batı’dan bambaşka bir tarihsel gelişim yaşadığı tezlerinin

savunucularından biri de Mehmet Ali Aybar'dır. Zaten bilindiği gibi Aybar, Türkiye'nin kendine özgü bir toplum olduğu tespitinin yanına ilâştirilecek; 'Türkiye'ye özgü sosyalizm' düşüncesinin de mimarıdır.

Aybar'ın tarihsel çözümlemelerinde, tıpkı Heper'de ve Mardin'de de olduğu üzere, devlet-bürokrasi ile demokratikleşme sorunsalı, merkezî bir yer işgal etmektedir (Adak ve Turan, 2009: 151-152). Bir yerde Aybar, "[b]ey takımı, tarihsel yapısı ve düşün gelenekleriyle demokrasiye karşı bir numaralı güçtür Türkiye'de" diye yazar (Mumcu ve Aybar, 1993: 191). Aybar'a göre bu kesimler; yani Osmanlı-Türk bürokrasisi (ya da onun sıklıkla kullandığı terimle 'bey takımı'), Osmanlı toplumundan Türkiye toplumuna egemen bir sınıf durumundadır. Bu özelliğiyle bey takımı, Batı bürokrasilerinden farklı bir niteliktedir: "Sosyal açıdan bey takımı, Frenklerin bürokrasi diye adlandırdıkları sosyal grubun yaptığı görevi yapar. Yani devlet çarkını çalıştırır. Ama bizim bey takımı, Osmanlı'dan beri egemen bir sınıf niteliği gösterir" (Mumcu ve Aybar, 1993: 191). Hatta Aybar başka bir yerde de, 1950 seçimlerini, halkın "devrimci" bir atılımla "Osmanlı tipi devlet yönetimi"ni devirmesi olarak selamlayacaktır (Aybar, 1968: 11).

Böylelikle -tekil bir kurumsal kimlik olarak anlaşılmamak ve sosyolojik bir entite olarak alınmak kaydıyla- Aybar'da da yine tek bir 'parti'nin, Osmanlı'dan Türkiye'ye yüzyıllardır süregelen iktidarı kurgulanmış olur:

'Bey takımı' deyince, devleti elinde tutanları anlıyoruz. Osmanlıdan bu yana devleti yönetmiş olan, devlet çarkını elinde tutan 'egemen sınıfı' kastediyoruz (Mumcu ve Aybar, 1993: 25-26).

Bugün de egemen sınıf son analizde Asker-Sivil bürokrasidir [...] Benzer bir olguya Batıda rastlanmaz (Aybar, 1988: 45).

Böylelikle bu egemen sınıf, Osmanlı'dan Türkiye'ye, tüm yapısal dönüşümlerin dışında; yani, yine bağımsız bir değişken gibi kurgulanmaktadır. Hâlbuki, Savran'ın (2011a: 131) da ifade ettiği gibi, Türkiye'de 1908'de (ve bunun devamı olarak 1923'te) "basit bir rejim değişikliğinin ötesinde, iktidarın sınıf karakterinde bir değişiklik yaşan[mıştır]." Nitekim bu dönemde artık, yönetici tabakaların, toplumsal egemenlik ilişkileri bağlamında gerçekleştirdikleri işlevleri de değişmeye başlamıştır ve modern anlamda bürokrasi, başlı başına, kapitalist toplumsal formasyonların ortaya çıkardığı, tarihsel açıdan yepyeni bir kategoridir. Ülkedeki toplumsal ilişkiler dönüştükçe,

bürokrasinin, sistem içindeki işlevi ve kökleri de değişmektedir. Ama Aybar'ın kurgusunda ise söz gelimi, siyasete postane memuru olarak atılan Talat ile Çandarlı Halil Paşa ya da örneğin subay İsmet Paşa ile “soylu” Osmanlı padişahları kolay bir kestirmecilikle ve ‘egemen sınıf’ sıfatıyla birbirlerinin devamı hâline getirilmektedir.¹⁶⁶ Bu parti (‘bey takımı’) yüzyıllardır, toplumu, temel olarak aynı felsefeyle ve aynı biçimde yönetmektedir. Ekonomik düzen değiştiğinde dahi, ne iktidar, ne de iktidarın toplumu kontrol altında tutma yöntemleri değişmiştir:

19. yüzyılda ekonomik düzen değişti, ama bey takımı devleti, yani siyasal gücü elinde tutuyordu. Bu cumhuriyet döneminde de değişmedi. Hatta devletçilik politikası ile bey takımı gene ekonomiye el attı. Görülüyor ki, bürokrasiden farklı bir şey bey takımı (Mumcu ve Aybar, 1993: 26).

Osmanlı’da devleti ellerinde bulunduranlar, siyasal gücün yanı sıra, dinsel inançlardan da güç almışlar, ayrıca tımar sistemi ile ekonomiye egemen olmuşlar. Yüzlerce yıl bu böyle gitmiş [...] Osmanlı’da istibdat katmerli olmuştur. Padişahın üstünde ne cismanî, ne ruhanî hiçbir güç yoktu. O sadece Tanrı’ya karşı sorumluydu. Cumhuriyet döneminin ‘bey takımı’ bu felsefenin mirasçısıdır (Mumcu ve Aybar, 1993: 185).¹⁶⁷

Demek ki devletin, modern bir devlet; bürokrasinin de, modern bir bürokrasi olabilmesi için, “devletçilik politikasıyla ekonomiye el atmaması” beklenirdi. Gerçek şu ki,

¹⁶⁶ Aynı konuda ayrıca bkz. Aybar (1968: 645-649). Aynı dönemde Aybar karşısında Boran ise, “19. yüzyıldan bu yana sivil ve askerî yönetim düzeni toprak mülkiyeti ve işletmeciliği düzeni üzerine kapaklanmış, ona bağlanmış olmaktan çıkmıştır, bu görevliler, artık görev karşılığı doğrudan doğruya toprak rantından pay almamaktadırlar” diye yazmaktadır (2010: 734). Devamla Boran, şu tespiti yapar: “[Böylelikle] [y]önetici grubun ekonomik temeli değişmiştir, Osmanlı düzenindeki gibi bir sınıf değildir artık [...] 19. yüzyıldan bu yana yönetici grup artık bir ‘bürokrasi’ niteliği kazanmıştır; yani, devletin yönetim mekanizmasında yer alıp devlet adına yaptığı görev karşılığı yine devletten para olarak ücret, maaş alan [...] kendisi bir ‘sınıf’ olmayıp esas itibarıyla toplumdaki egemen sınıflara hizmet eden, ama toplumdaki çelişkilerin ölçsüz keskinleşip toplumu patlatmaması için de bir yandan baskı usullerini kullanırken, bir yandan da şartların zorlamasıyla bir ölçüde sömürülen sınıfları da kollayan, az çok özerk, ama sınıf ilişkilerinden bağımsız değil, bir tabaka haline gelmiştir” (2010: 734). Boran’ın, Aybar’ın (ve ayrıca İdris Küçükömer’in) bürokrasiye dair çözümlemelerine yönelik eleştirileri hakkında bkz.: Boran (1969a; 1969b). Aynı konuda Aybar ve Boran’ın yaklaşımlarının karşılaştırmalı bir biçimde sunulduğu toparlayıcı bir metin için bkz.: Atılın (2007: 502-512).

¹⁶⁷ Yukarıdaki alıntıları, siyasal yelpazede Aybar’dan farklı bir pozisyonda duran Mardin’in şu satırlarıyla karşılaştırınız: “[...] 1923’ün cumhuriyetçi yeni giysilerini giymiş Osmanlılar, dağınım-karşıtı bir sınıflandırma sisteminden devlet otoriterliği, değişmezliği, önemi ve şekilciliğini barındıran Osmanlı devlet kalıntılarını taşıyan [...] bir rejime geçmişlerdir” (2013: 156-157).

Aybar'ın satır arasından süzülen böyle bir devlet ve bürokrasi, klasik liberalizme özgü ütöpik bir tasavvurdur ve dünyanın herhangi bir yerinde, bu türde bir modern devlet veya bürokrasi var olmamıştır.¹⁶⁸ Ancak Aybar'ın, Osmanlı'nın ve Türkiye'nin Batı'dan farklı niteliklerde bir toplum olduğunu kanıtlayabilme yolunda olgusal gerçekleri fazlasıyla zorlaması, sadece bundan ibaret değildir. Yukarıda görüldüğü gibi Aybar, önce, Osmanlı'da devleti elinde bulunduranların, “dinsel inançlardan da güç almasını” ve ayrıca “tımâr sistemi ile ekonomiye egemen olm[asını]”, Osmanlı toplumuna has bir özellikmiş gibi sunmaktadır. Sonra da, modern dönemde de Türkiye'de bürokrasinin, “burjuvazinin basit bir el ulaşığı” sayılamayacağını, “Batı'daki bürokrasilerle bir tut[ulamayacağını]” ifade etmektedir (Mumcu ve Aybar, 1993: 184). Aybar tüm bunları, Osmanlı-Türkiye toplumlarının *sui generis* özellikleriymiş gibi sunmaktadır. Hâlbuki kapitalizm öncesi bir toplum olarak Osmanlı'da siyasal egemenlik ile iktisadi egemenliğin üst üste çakışmasında ve bu egemenliğin tesisinde dinin kilit bir rol oynamasında temel olarak, şaşırtıcı, eşsiz, biricik olan bir yan mevcut değildir. Aynı şekilde, modern dönemde Türkiye'de devletin ve bürokrasinin, egemen sınıfın basit bir el ulaşığı olmamasında da herhangi bir eşsizlik mevcut değildir.

Kapitalist olmayan sınıflı toplumlarda iktidar merkezini tespit etmek genellikle zor değildir. Askerî ve siyasî gücün kaynağı bulunduğunda, genel olarak ekonomik gücün kaynağı da bulunmuş olur. Burada, egemen sınıfların ekonomik güçleri ‘ekonomi-dışı’ zora dayanır (Wood, 2006: 22).

Kapitalizmde ekonomik ve siyasî alanların birbirinden ayrılması, bu iki uğrağın, fiilen özel girişimler (veya aynı ilkelere göre çalışan kamu girişimleri) ve devletin kamusal gücü arasında bölünmesi anlamına gel[mektedir] (Wood, 2006: 28).

Gülsunar (2015: 143), “[y]önetici elitin hükmetme gücündeki sürekliliğe yapılan vurgu[nun], genel olarak sol liberal paradigmanın bürokrasiyi başlı başına bir sınıf olarak kavramsallaştıran perspektifinin bir uzantısı” olduğunu ifade etmektedir. Yazar, aynı yerde, Şerif Mardin'in ve Kemalist kadroları “son Osmanlı paşaları” olarak nitelendiren İdris Küçükömer'in, “bu perspektifin tipik örnekleri” olduklarını belirtir. Yukarıda açıklamalardan da görüldüğü üzere, bu isimlerin yanı başına Aybar'ı da ekleyebilmek mümkündür.

¹⁶⁸ Ancak Aybar, Batı bürokrasisine dair çizdiği bu resimde ısrarcı değildir; biraz sonra görüleceği üzere, Batı bürokrasisini yer yer de fazlasıyla tıkızlaştırılmış bir Marksist formüle (‘burjuvazinin el ulaşığı’) sığdırır.

Aybar'ın, Osmanlı ve Türkiye toplumuna has olarak kurguladığı, çağlar boyunca egemen pozisyonda kalan bu iktidar partisinin karşısını ise, bu sınıf tarafından yüzyıllardır “horlanan”¹⁶⁹ halk tabakaları oluşturmaktadır.

Osmanlı'da egemen sınıf, bey takımı idi; başkası yoktu. Osmanlı, toplumu iki sınıfa ayırmıştır: Havas-Avam. ‘Havas’, kendisini halktan ayrı ve üstün gören seçkinler sınıfı, ‘Avam’, aşağı gören halk. Beylerin gözünde ayak takımı, yani emekçiler...

Bey takımı yüzyıllarca yıldan beri devletle özdeşleşmiş olduğundan, devleti, kimseye hesap vermeyen kutsal bir güç olarak tanıyan Osmanlı devlet felsefesini günümüz koşullarında yaşatmaya çalışıyor. Padişahların halk üzerindeki ‘velâyet’ ve ‘vesayet’ haklarına sahip çıkarak, halkı, halktan çok düşündüğüne inanıyor (Mumcu ve Aybar, 1993: 184).

Böylelikle Mardin’in ‘Osmanlı devlet geleneği’ ve Heper’in ‘aşkın(cı) devlet geleneği’, Aybar’da da sürdürülmektedir. Aybar bir yerde bunun adını “ceberrut devlet” geleneği olarak koyar (Mumcu ve Aybar, 1993: 195). Hatta Aybar, modern dönemin askerî darbelerini de, yine aynı gelenekle, Osmanlı’dan devralınan devlet felsefesiyle ilişkilendirmektedir (Mumcu ve Aybar: 1993: 184).¹⁷⁰

¹⁶⁹ Burada ‘horlanan’ ifadesi gelişigüzel bir biçimde seçilmemiştir. Bu sıfat ve ‘horlanma’ fiili, TİP’ten tasfiye edilmesinden önce Aybar tarafından, partisinin siyasal söyleminde ‘sömürülen’ ve ‘sömürü’ kelimelerinin yerine ikame edilmek istenmiştir (Atılğan, 2007: 477-478, 483, 488). Aybar’a göre, kitlelerle politik temas sırasında, ‘horlanma’ olgusunun yanında ‘sömürü’ olgusundan da elbette ayrıca bahsedilebilirdi. Bu anekdotun burada aktarılmasının sebebi ise şudur: Aybar’ın bu girişimi, sadece, oy kapma yarışında pragmatik kaygılarla dile getirilmiş bir stratejiyle ilgili değildir; “Batı klasikleri”ne yönelik bir dogmatizme düşmeyip yerli olabilmek, Türkiye’nin kendine has şartlarını göz önünde bulundurabilme kaygısının da bir uzantısıdır (Atılğan, 2007: 473-478, 488-489). Bu itibarla bu anekdot, ‘biz bize benzeriz’ciliğin, amaçladığının tam aksine bilimle ne kadar uzak noktalara düşebileceğini göstermesi açısından da önemlidir. Aybar’ın bu çıkışı karşısında o dönemde Boran ise ‘sömürü’nün, horlanmanın yanına iliştilerilebilecek başka bir konu olmadığını, bu ikisinin iki farklı gerçeklikten türemediğini, horlanmanın, toplumdaki sömürü ilişkilerinin bir neticesi olduğunu ve bu itibarla aslolanın bu ikisi arasındaki bağlantıyı göstermek olduğunu savunmuştur (Atılğan, 2007: 483-484).

¹⁷⁰ Böyle bir ilişkilendirme ilerleyen yıllarda başka düşünürlerce de kurgulacaktır. Örneğin Ahmet İnsel de şöyle demektedir: “Türkiye Cumhuriyeti’nin Osmanlı’dan devraldığı bir gelenek bu. Padişah gelir gider ama padişahı bağimsız olan saray denilen kurum, Yeniçeri Ocağı’yla kendini üretmeye devam eder. Kurumlaşmış bir devlet geleneğini Osmanlı’dan miras aldık. Kurumların içinde de sürekli olarak üretilen bir ideoloji var. Burada özne kişi değildir, kurumdur. Kişiden bağimsız olduğu için kurum darbeyi yapıyor, ondan sonra ‘nerede kalmıştık’ diyerek kadim kurumsal dinamiğine geri dönüyor” (İnsel ve Kıvanç, 2008).

Adak ve Turan'ın (2009: 152) da ifade ettiği gibi, "Aybar'ın devlet ve demokrasi eksenli bu bakışı ve 'ceberrut devlet' kavramsallaştırması, devleti kendi başına ve sınıflardan bağımsız bir özne olarak görme eğilimindedir." Bu açıdan Aybar, Mardin ve Heper'in önermelerini büyük oranda sürdürmektedir. Ayrıca Mardin'in ya da Heper'in 'sivil toplum'unda olduğu gibi Aybar'da da, eşraftan topraksız köylüye, tüccardan işçisine bütün sınıf ayrımlarının kaybolduğu, devletin ('merkez'in) dışında kalan bir kütle yerleştirilmektedir. Bunun yanında, yine Mardin'de ve Heper'de olduğu üzere bürokrasi, ülkenin demokratikleşmesinin önünde en büyük engel olarak durmaktadır: "[...] 'bey takımının oluşturduğu bize özgü bürokrasi, aşağıdan yukarıya doğru düzen fikrinin baş düşmanıdır" (Mumcu ve Aybar, 1993: 183-184).

Bu noktada bir toparlama yapılırsa, Aybar da, (I) yapısal belirlenimlerin dışında kalan ve hatta yapının topyekûn çözülüşünde dahi iktidarda kalabilen, sınıflardan bağımsız ve hatta kendina başına bir sınıf olarak kodlanan asker-sivil bürokrasi imgesini, (II) bu kesimin, Osmanlı devlet felsefesinin günümüzdeki sürdürücüleri oldukları önermesini ve (III) biz bize benzerizci anlayışı özgül bir kavrayışla yeniden üretmektedir.

Ömer Laçiner (2007) de bir yazısında, Aybar'ın "bey takımı" olarak tanımladığı "asker-sivil bürokratik zümre"nin, "bu ülkede olmayan, oluşmayan aristokrasinin yeri ve işlevini ikame etmeye yöneldi[đini]" öne sürer:

[...] Türkiye'nin yakın dönem tarihi, yani modernleşme sürecimiz, [...] asker-sivil bürokratik zümre ve onun çevresinde teşekkül etmiş bir hayat tarzını imtiyazlı bir varoluş biçimi olarak yaşadığı algısıyla bugüne gelmiş kesimlerin, süreç boyunca giderek kendilerini bu ülkede 'olmayan, oluşamayan' aristokrasinin yeri ve işlevine ikame etmeye yöneldikleri pekala söylenebilir. Başlangıçta yine -yeterince varolmayan bir burjuva- girişimci sınıfın işlevini yönettikleri devletin mali imkânları, endüstriyel yatırımları ve bilim-teknik personeli yetiştirme gibi faaliyetleri ile ikame ederken bir 'aydınlanmış monark'ın sert ama yüce gönüllülük tutumuna öykünen bu kesim; kapitalist-girişimci bir sınıf teşekkül ettikçe ve özgüveni, karar yetisi geliştikçe dizginlerin hâlâ elinde olduğu ve olması gerektiği fikrine -giderek yüzü asılarak- sarılma noktasına itilen bir aristokrasinin, endişe yüklü kibirli bencilliği ile davranır, düşünür hale geldi.

Bürokrasinin bu şekilde konulan nitelikleri, Laçiner'de (2000), yine Türkiye'nin ideal olandan farklılaştığı önermesine eşlik edecektir:

[Modernleşmeyle birlikte] Modernleşme öncesinin 'doğal yöneticiler' zümresinin şahsında şekillenen toplum üzeri konumdaki devleti [...] yere indirilirken, yeni bir

biçimlenişle birlikte üstünlük ve kutsallık payelerinden de soyundurulur [...] Türkiye’de devlet hem toplum üstü konumunu, hem kutsallık halesini asla terk etmemiştir. Modernleşme misyonunun sahibi rolüne toplum[u] ortak kabul etmeksizin soyunmuş ve modernleşmenin kendi konumunu indirgeyecek sonuçlarını olabildiğince baştan engelleyebilecek bir perspektifle davranagelmıştır. Bu tutum yukarıda özetlenen türden bir zihniyet dönüşümünün Türkiye’de yaşanmamasında da başlıca faktördür [...] Türkiye’de devlet “modernleştirme” misyonunu 1980’li yılların arefesinde hemen tamamen terk etti. Zaten devleti -ve onun toplum üstü konumlanışını- kurtarmak amacı için tasarlanmış bir misyondur bu. Alternatif gelişme yollarına doğası gereği açık olan modernleşme sürecinin birçok zorunlu, kaçınılmaz gereğini, o amaç uğruna budamış[tı] bu tasarı [...]

Tarihi ve toplumu büyük bir serbesti içinde eğip büken; sivil güçlerden (sınıf, çevre, taşra, halktan) kopuk asker-sivil bürokrat imgesi, İdris Küçükömer tarafından da işlenir. Küçükömer’in *Düzenin Yabancılaşması* isimli çalışması, bir açıdan, Kemalist solun (ve bir zamana kadar Küçükömer’in de bir mensubu olduğu *Yön* çevresinin de) asker ve sivil bürokrasiye atfettiği ilericiiliğin ve sol muhtevanın tepetaklak¹⁷¹ edildiği bir eserdir.¹⁷²

Küçükömer, büyük yankı uyandıran ve günümüzde bağlamından fazlasıyla kopartılarak kullanılmakta olan, ‘Türkiye’de sol sağdır, sağ soldur’ önermesine ulaşırken; halka yakın olmak ya da uzak olmak haricinde, üretici güçlerin gelişimi sorununu bir kriter olarak kullanmaktadır. Buna göre, CHP’nin ve CHP’yi önceleyen oluşumların (‘ortanın

¹⁷¹ Burada ‘tepetaklak’ ifadesi gelişigüzel bir biçimde kullanılmamaktadır. Bir şeyin tepetaklak edilerek sunulması durumunda, aslında yine aynı şeyin, sadece baş aşağı çevrilmiş hâliyle sunulacağı kastedilmektedir. Bu, basitçe, ‘tarihin öznesi olan zinde güçler’in, ‘tarihin öznesi olan batıcı-laik bürokrat’a dönüşmesi olarak ifade edilebilir.

¹⁷² Söz konusu dönemde CHP’nin ‘ortanın solu’ sloganını kullanmaya başlaması, TİP çevrelerinde büyük bir rahatsızlık yaratmıştır. Dolayısıyla Küçükömer’in, CHP’nin ve onu önceleyen diğer oluşumların da, hiçbir zaman solda olmadığı ve ilerici sayılamayacağı önermesi, o günün güncel tartışmalarına bir müdahale amacı taşımaktadır. Eserin yazıldığı dönem ayrıca, TİP içerisinde Aybar-Boran bölünmesinin de yaşandığı tarihsel aralıktır ve bu ayrılığın izleklerinden biri de, özel olarak bürokrasi üzerine tartışmalardır. Bu dönemde ayrıca, Yöncülerin ve Millî Demokratik Devrimcilerin siyasetinde de asker-sivil bürokrasiye özel bir önem verilmekte; bu gruba önemli misyonlar yüklenmektedir. Özetle, asker-sivil bürokratların tarihsel gelişimde nereye konulması gerektiği meselesi, politik anlamda hem bir program sorunudur, hem de güncel politik tartışmalarda sol hareket içerisinde önemli bir polemik konusudur. TİP’in Bilim Kurulu üyeliğini de yapan Küçükömer’in meşhur, *Düzenin Yabancılaşması* çalışmasının arka planında böyle bir siyasal iklimin mevcut olduğu dikkate alınmalıdır. Küçükömer’in tezlerini ve kendi düşünsel yaşamındaki kopuşları, ülkedeki ve özellikle de sol içindeki gelişmelerle ilişkili olarak irdeleyen bir çalışma için bkz.: Aydınoglu (2012).

solu' çizgisinin ya da 'Batıcı-laik cephe'nin) solda olmadığı iddiasının temel bir dayanağı; bu öznelere, emperyalizmle kolkola, ülkenin üretim güçlerini çökertmiş ya da belirli tarihsel uğraklarda da gelişimine sekte vurmuş olmalarıdır (1994: 162). Küçükömer örneğin bir yerde, "C.H.P. bazılarına göre sol'du. Oysa üretim güçlerinin geliştirilmesi açısından bakarsak ve daha büyük kitlelere mutlak olarak birşeyler verebilmeyi dikkate alırsak D. Parti daha soldu denilebilir belki" diye yazar (1994: 107).¹⁷³

Küçükömer, 'ortanın solu' çizgisini, İsmet Paşa'dan (Bülent Ecevit'ten değil¹⁷⁴), Mustafa Reşit Paşa'ya kadar geri giden bir siyasal hat olarak kurgular. Ona göre Mustafa Reşit Paşa, " 'Devleti Kurtarma' adına Batı kurumlarını savunan ortanın solunun ilk paşası[dır]" (1994: 58). Mustafa Reşit Paşa'nın yanına Damat İbrahim Paşa'nın da eklenebileceğini söyleyen Küçükömer, Mithat Paşa'yı da, "ortanın solunda ikinci paşa" olarak niteler (1994: 68). Bu çizgi, Tanzimat Paşalarından Yeni Osmanlılara, onlardan Jön Türklerin Ahmed Rıza kanadına, buradan İttihat ve Terakki'ye, İttihat ve Terakki'den de Birinci Meclis'teki Birinci Gruba ve nihayet CHP ile 27 Mayıs cuntasına uzanacaktır.

Küçükömer tüm bu grupları 'Batıcı-laik bürokrat' olarak nitelemekte bir sakınca görmez ve "Cumhuriyet bürokratları'nın, Osmanlı'nın "kalıntısı" olduğunu ifade eder (1994: 117). Küçükömer söz konusu grubu yer yer kendi başına bir sınıf gibi kodlar: Örneğin bir yerde bürokratlar, âyan ile artık ürünü paylaşmada kavgaya tutuşan bir sınıf olarak resmedilir; yani somut sınıf karşıtlıkları içinde kurgulanır ve Küçükömer bu

¹⁷³ Aynı kavramı ('üretici güçler') kullanmamakla birlikte, aslında "seçkinler zümresi'nin ülkenin ekonomik gelişmesini engellediği görüşü Mardin'de de mevcuttur (bkz.: Mardin, 2008: 297-298). Ancak bu tespit, Küçükömer'in teorik kurgusunda çok daha kritik bir öneme sahiptir.

¹⁷⁴ Küçükömer'in (1994: 138), İnönü'yü ortanın solu hareketinin lideri olarak nitelemesi, hemen hiçbir açıdan 'batıcı-laik bürokrat' kalıbına uymayan ve söz konusu hareketin gerçek lideri olan Parti Genel Sekreteri Ecevit'i ise parti içerisinde "yalnız bir adam" sanması, Küçükömer adına tarihi bir hata olmuştur. Küçükömer'in, Osmanlı devlet geleneğini sürdüren ve halktan kopuk olan batıcı-laik bürokratların son hamlesi olarak gördüğü 'ortanın solu' siyaseti, 70'li yıllarda (yani Küçükömer'in tezlerinden sadece birkaç yıl sonra) ülke emekçilerini dalgalandıran akımlardan biri olacaktır.

kavganın, günümüze dek sürdüğünü de iddia eder (1994: 58, 83-84).¹⁷⁵ Buna rağmen Küçükömer, yer yer de modernleşmenin (ya da onun tercih ettiği terimle Batılaşmanın) herhangi bir sınıfın tazyiğiyle işlemediğini öne sürer (1994: 52-54) ve bürokratları da “Batıcı-laik kapıkulları” olarak niteler (1994: 137). Bunlar kapıkulu ise nasıl sınıf gibi hareket edebilmektedir? Veya tersinden, sınıf gibi hareket edenler niye hâlâ kapıkulu olarak nitelenebilmektedir? Küçükömer bu tür çelişkileri kesin bir çözüme kavuşturmaya girişmez. Hatta aşağıda gösterileceği üzere, emperyalizmle ortak hareket etmekle suçladığı Batıcı-laik bürokratin karşı safında; yani doğucu cephede, yabancı müdahale çağırılarının en önde gelen ismi Prens Sabahaddin’in ya da örneğin Ali Kemal gibi İngiliz muhiplerinin kalması gibi sorunlar da, Küçükömer için pek bir problem teşkil etmez. Onun önceliği, Batıcı-laik bürokratların ülkeye ne kadar zarar verdiğini ortaya koyabilmektedir.

Küçükömer’e göre söz konusu grup Osmanlı’nın son döneminde, “batılaşım derken Batı’nın askerî, siyasi, eğitim ve bazı kültür kurumlarını aktarma yoluna gitmiş [...], bu arada laikliği bir kurtuluş ilkesi olarak görmüş[tür]” (1994: 13-14). Yine de bu grup, “Osmanlı geleneği” içinde hareket eden; yani “batı kurumlarını, batı kültürünü, batı yaşantısını, halka *zorla* kabul ettirmeye çalış[an]” bir topluluktur (1994: 100; vurgular yazara ait). Böylelikle İttihatçı ceberutluğu ve Erken Cumhuriyet Dönemi baskıcılığı ile Osmanlı’nın despotik devlet geleneği yine birbirleriyle ilişkilendirilmiş olur.

İşte bu hamleler (zorla dayatılan Batılaşma programı) Küçükömer’e göre, sanayi devrimini gerçekleştiren Batı kapitalizminin emellerine de “hayret edilecek bir biçimde uy[muştır]” (1994: 55). Böylelikle hukuki, idari ve kültürel yönleriyle Batılaşma

¹⁷⁵ Benzer bir yorum Çağlar Keyder’de de mevcuttur: “Devlet sınıfı, kendisi-için-bir-sınıf olarak hareket edebildiği ölçüde, hem kendi gelir tabanını hem de kendisini meşrulaştıran sistemi korumak isteyecektir. Pazar ilişkilerinin yaygınlaşması ve tarımsal artıktan pay almaya başlayan tüccar sınıfının büyümesi gerçekten de böyle bir tepkiye neden oldu. Tüccarlar yalnızca artık üzerinde hak iddia eden rakip bir toplumsal sınıf olarak ortaya çıkmamışlardı; aynı zamanda toplumsal sistemin temelini de tehdit ediyorlardı. Bu açıdan bürokrasinin bütün yönetici sınıflar gibi çifte bir niteliği vardı. Bir yandan, sistemin yeniden üretimi için gerekli şartları sürekli kılmakla görevli devlet memurlarıydılar. Bunu yapabilmek için kendi meşruluklarını korumak ve sürdürmek zorundaydılar. Öte yandan, bürokrasi, idamesine katkıda bulunduğu sistem içinde, iktisadi artık üzerinde hak iddiası bulunan bir sınıftı” (2014: 39).

programı, aslında Batı kapitalizminin “emir”lerini yerine getirmiş; yabancı sermayenin ülkeyi istila etmesiyle de ülkenin üretim güçleri tasfiye edilmiştir (1994: 65, 85). Yani Küçükömer, devleti kurtarma parolasıyla hareket eden Batıcı-laik kapıkullarını (Tanzimat ve Meşrutiyet bürokratını), İslamcılar, yeniçeriler, esnaf, ulema, halkın büyük bölümü ve Abdülhamit’le de ters düşerek; “emperyalizm için gerekli ortamı yarat[tıkları]” için eleştirmektedir (1994: 68, 70, 74, 85, 137). Küçükömer hatta bir yerde de batıcı-laik bürokratları, “Batı kapitalist sınıflarının yerli ortakları” olarak niteler (1994: 85). Bu kurguda Küçükömer’in, Tanzimat Paşaları ile İttihatçıları birbirlerine bağlayabilmek adına, 1908’i ve millî iktisat politikalarının tarihsel önemini, sonuçlarını ve sınıfsal muhtevasını önemsiz bir detay olarak geçiştirmeyi tercih etmesi tesadüf olmamalıdır.

Böylece Türkiye’de, sınıf hareketinin yükselmesini de engelleyecek olan, iki cepheli ve tali bir siyaset kurulmuş olur: Sağ yanda, üretim güçlerini tasfiyesine yol açan (kimi durumlarda da gelişmesini sekteye uğratan), merkeziyetçi ve bürokratik geleneği temsil eden Batıcı-laik cephe; sol yanda da İslamcı-doğucu cephe kurulmuştur. Söz konusu ikinci cephenin siyasal aktörleri ise önce yeniçeri-esnaf-ulema birliği, ardından Jön Türklerin Prens Sabahaddin kanadı, Meşrutiyet Dönemi’nde Hürriyet ve İtilaf, Birinci Meclis Dönemi’nde İkinci Grup, Cumhuriyet Dönemi’nde Terakkiperver ve Serbest Cumhuriyet Fırkaları, 1946-60 aralığında Demokrat Parti ve 60’lı yıllarda da Adalet Partisi’dir (1994: 72).

Burada, Küçükömer’in bu orijinal tasnifleme yönteminin sorunları üzerinde durulmayacaktır. Zaten, Aydınoglu’nun (2012: 94) da belirttiği gibi, söz konusu şema, ülkede birkaç yıl içinde gerçekleşen gelişmelerle bizzat Küçükömer için dahi anlamsızlaşacaktır. Ancak Küçükömer’in yaptığı tasnifin geri planında yer alan kabuller, birçok noktada, doğrudan bu çalışmanın sorunsallarına dâhildir.

Öncelikle, -tıpkı yukarıda incelenen diğer düşünürlerde olduğu gibi- Küçükömer’in kurgusunda da, Osmanlı’nın Batı toplumlarına benzemediği fikrinin (“merkeziyetçi yönetim” ve “asyatik despotluk”) kilit bir rol oynadığı ifade edilmelidir (1994: 36).¹⁷⁶

¹⁷⁶ Küçükömer’in ‘asyatik despotluk’ kavramıyla, Asya Tipi Üretim Tarzı’na gönderme yaptığı açıktır. Ancak bu kavramı doğrudan işlediği metinleri daha sonra kaleme alacaktır. Konuya dair özellikle bkz.: Küçükömer (2009).

Küçükömer, “[e]mekçiler karşısında bir üretim gücüne sahip olarak sadece padişah vardı” diye yazar ve sözlerini şöyle sürdürür:

Padişah sınıf olmadığı gibi, onun rütbe verdiği ve istediği zaman değiştirebildiği alt gruplara da sınıf olarak bakılamaz. Yani emekçi olmadıkları gibi üretim aracı sahibi de değillerdi. Ayrıca bu gruplardan yönetici ve askeri grupların Osmanlılarda dışa kapalı olduğu da iddia edilemez. Yönetici ve askeri gruba girip orada rütbe alabilme yolları açık idi. Bu, mevcut mülkiyet düzeni içinde imparatorluğun gelişme çağında padişahın egemenliğini artırıcı olacaktı (1994: 35).

Osmanlı’da [...] Padişah ile Beylerbeyi, Sancakbeyi, zaim, timarli sipahi arasında bir kuvvet dengesi değil, mutlak bir hizmete dayanan hiyerarşi vardır. Bunlar kapuya (saraya) bağlıdır. Toprak ve reaya padişahındır (1994: 218).

Sonuçta, Osmanlı toplumunda sınıfların, ara tabakaların bulunmadığı ve toprak aristokrasisinin de devlet memurluğuna indirgendiği klasik kurgu, ATÜT’çü bir formla Küçükömer tarafından da yeniden üretilir.¹⁷⁷ Küçükömer, bu “merkezi, askeri ve yarı seferber haldeki devlet yapısı[nın]”, yani “teferruata kadar inen merkezi otoritenin varlığı[nın]”, “burjuva egemenliğinin ağır basacağı şehirlere imkân verme[diğini]” iddia eder (1994: 36-37). Oysa Batı’nın üstyapı kurumlarının “tohumları”, bu otonom şehir yapılarında bulunmaktadır (1994: 37). Böylelikle Batı’da üretici güçler gelişirken, Osmanlı’da burjuvazi de, işçi sınıfı da, banka ve sermaye piyasası gibi kurumlar da ortaya çıkamamıştır (1994: 46-47). Küçükömer başka bir yerde de, Batı feodalitesinin kurumlarının, kapitalist sınıfın gelişimini kösteklediğini, ancak durduramadığını; bugünün başlıca Batı kurumlarının kökeninde de bu çelişmenin yattığını ifade eder (1994: 19). Bundan sonra Küçükömer, Batı’da olup da Osmanlı’da olmadığını iddia ettiği öğelerin listesini yapar. Burada Küçükömer, feodal beyi, ruhbanı, belediyeleri, belediye meclisleri, onların kolluk kuvvetleri ve nihayet yukarıda değinilen bağımsız şehirleriyle Batı için, çok parçalı ve siyasal olarak bölünmüş bir sosyo-ekonomik yapının resmini çizer (1994: 17-28, 218). Küçükömer, bunları Osmanlı Devleti’nde de arar ve hiçbirini bulamaz. O kadar ki, Osmanlı’nın “feodal gelişmelere yol açmamak için istila edilen yerlerde [...] angarya kurumunu kaldır[diğini]” bile iddia eder (1994: 218).

Ara tabakaların oluşmasına izin verilmeyen ve bu nedenle Batı’dan bambaşka bir toplumsal yapıya sahip olan Osmanlı’ya, yine de Batı kapitalizminin üstyapı kurumları

¹⁷⁷ Aynı konuda ayrıca bkz.: Küçükömer (2009: 29-62, 133-143).

girebilmiştir. Hikâyenin bundan sonraki kısmı, yukarıdaki sayfalarda aktarılmıştı: Batı kapitalizminin üstyapı kurumları, Osmanlı'daki sınıf dinamiklerinin, yani kapitalistleşmenin beraberinde getireceği “yeni bir iç sınıf”ın tazyikiyle değil; emperyalizmin dayatmaları ve Batıcı-laik paşaların asrileşme çabalarının sonucu olarak ülkeye girebilmiştir (1994: 52-54). Osmanlı'nın ve Cumhuriyet'in Paşaları, Batı'nın tarihsel gelişiminin nasıl gerçekleştiğini de, emperyalizmin ülkeye vereceği zararları da kavrayamamış; bir yandan emperyalizmin çıkarlarına uyumlu politikaları devreye sokarken, diğer yandan da halk ile “organik” bir bağlantı sağlayamadan “köksüz” reformlara girişmişlerdir (1994: 68, 81, 85). Yani ülkenin Batılaşıma hamleleri, bir sınıfa dayanmadan, “hatta büyük ölçüde halksız bir yoldan devleti kurtarmak isteyen” ve “Batı kapitalist sınıflarının en azından paraleline düş[en]” bürokratların başarısız çabalarından ibaret olmuştur (1994: 85). Sonuç şudur:

Halkının katılabileceği bir biçimde gelişmeyen devrim ya da reform hareketi, yalnızlığa, soyutlanmaya, hatta bunların sonucu olarak yapılan bürokratik zorlamalarla, halka karşı düşmeye mahkum oluyordu. Bu zıtlaşma, Anadolu toplumunun tabanındaki çekirdek ya da tohumun yeşermesini önlemekte, onu hatta çürütmektedir (1994: 82).

Tüm bunlara, -yukarıda da gösterildiği üzere- İttihatçı karşıtlarının ve CHP muhaliflerinin, örneğin Prens Sabahaddin'in, Birinci Meclis'teki İkinci Grup'un veya siyasal İslamcıların halka çok daha yakın olduğu önermesi de eklenince, bu bölümün başında aktarılan iddialara¹⁷⁸ geri dönmekte; yani çember kapanmaktadır. Çemberin kapanmasından kasıt, Küçükömer'den yola çıkılarak Mardin'e veya tersinden; Mardin'den yola çıkılarak Küçükömer'e varılabilmesidir. Bu yolculuk boyunca okuyucunun dönüp dolaşıp karşılaştığı görüntü, ‘sivil toplumu boğan devlet-bürokrasi’ imgesidir.¹⁷⁹ Osmanlı'nın son dönem bürokrati, Jön Türkler, İttihatçılar ve CHP de, bu imgenin somutlandığı öznelerdir. Bu özneler, halktan, sivil güçlerden ve

¹⁷⁸ Karşılaştırma için bkz.: Mardin (2008: 293, 297-298; 306-307; 310-311).

¹⁷⁹ Belirtmek gerekir ki, aslında Küçükömer'in sivil toplum kavramına yüklediği normatif içerik, gelişmiş bir sivil toplum içerisinde sınıf hareketinin yükselebileceği ve böylelikle ‘batıcı-laik versus doğucu-islamcı’ çekişmesinin yerini de, kapitalist toplumların asli çelişkisinin (modern sınıf mücadelesinin) alabileceği beklentisinden beslenmektedir. Hâlbuki sivil toplumcu söylemin güçlenmesi, bilhassa 1980'lerden itibaren aslında Küçükömer'in istediğinin tam aksi yönde bir etki yaratmıştır. Ancak Küçükömer'in düşüncelerinin bu programatik uzantıları bu çalışmanın ilgi alanının dışındadır. Konuyla ilgili olarak bkz.: Yalman (2002).

çevreden kopuk bir biçimde, ülkenin rotasını istedikleri gibi eğip bükebilen muazzam bir kudretle tahayyül edilmektedir. Sonuçta, Küçükömer'den geriye de, yine Türkiye'nin tarihsel gelişimine dair biz-bize benzerizci bir kurgu ve tüm derinlikli sosyolojik arka plana rağmen, yine özne-merkezli bir tarih yazımı kalmaktadır.

Bu bölümde şu ana kadar incelenen düşünürlerin yanı başına Ahmet İnsel'in de eklenmesi gerekmektedir:

Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyetine devrolan gelenekler içinde, 'güçlü devlet geleneği' önemli bir yer işgâl eder [...] Otorite ve iktidarın hanedanda birleşmesi ilkesi, III. Murad'ın saltanata gelmesini izleyen dönemde kurumsal gücünü adım adım yitirir ama simgesel gücü 20. yüzyıl başına kadar devam eder. Kurumsal güç kapıkullarına, ardından daha modern anlamda devlet bürokrasisine ve 19. yüzyıl sonlarına doğru, askerî bürokrasiye devrolur (İnsel, 1999).

Güçlü, ceberut, merkezî devlet geleneğinin sürekliliği ve modern dönemde bu gelenek çerçevesinde hareket ederek sivil öğeleri boğan baskıcı devlet-bürokrasi imgesine, literatürden daha birçok örnek eklenebilir. Söz gelimi, Çağlar Keyder'in ünlü *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar* isimli çalışmasında ya da daha yakın bir dönemde Firket Başkaya'nın *Yediyüz: Osmanlı Beyliğinden 28 Şubata Bir Devlet Geleneğinin Anatomisi* isimli çalışmasında da, yukarıda incelenen önermelerin önemli bir kısmının yeniden üretildiği görülmektedir.¹⁸⁰

Bölümün bu kısmında konu edilen aydınların öne sürdükleri tüm tespitlerin, birbirleriyle tam olarak eşitlenebilmesi elbette mümkün değildir. Ancak bölüm boyunca gösterildiği üzere; Mardin'den Küçükömer'e, Aybar'dan Laçiner'e tüm bu düşünürlerin belirli kritik noktalarda birbirlerine oldukça yakın görüşler öne sürdükleri ifade edilebilir. Sıradaki kısımda, bu ortaklığın; yani Türk modernleşmesinin gelişimini, Osmanlı'dan devralındığı iddia edilen bir devlet geleneğiyle ilişkilendiren bu açıklama tarzının taşıyageldiği metodolojik sorunlara işaret edilecektir.

¹⁸⁰ Keyder'in çalışmasının materyalist bir eleştirisi için Boratav'a (1990), Başkaya'nınki içinse Aytekin'e (2001) bakınız.

3.3.2. Güçlü (Aşkın/Merkezî/Ceberut/Baskıcı) Devlet Geleneği Tezinin Eleştirisi

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde, Türkiye toplumunun yaşadığı dönüşümün en temel bazı özellikleri, Osmanlı'nın Klasik Dönemi'nde var olduğu ve Batı'da olmadığı iddia edilen bir devlet geleneğinin mevcudiyetiyle açıklanabilir mi? Aynı coğrafyada örgütlenmeleri itibariyle birbirinin doğal olarak devamı niteliğinde olan; fakat farklı toplumsal formasyonlar içerisinde örgütlenen devlet mekanizmalarının, asırlar boyunca, zamana ve değişen maddi koşullara dayanaklı, başka toplumlar arasında ayırt edici, kendinden menkul bir düşünsel töz taşıyabilmeleri mümkün müdür?

Savran (2011a: 74-75), kendi çalışmasındaki sorunsallar çerçevesinde sol-liberalizmin eleştirisi için, Batı'nın ortasında; İtalya'da, Giuliano Procacci'nin modern İtalyan Devleti'nin ortaya çıkışıyla ilgili bir gözlemini kullanır. Procacci'nin yazdıkları, burada Türk modernleşmesinin, Batı'dan çok farklı bir tarihsel gelişime sahip olduğunu kanıtlama ve bunu, belirli bir devlet geleneğine atıfla açıklama çabalarının ne kadar zorlama olduğunu gösterebilmek için de iyi bir başlangıç noktası olabilir.

Böylece İtalyan devleti güçlü bir bürokratik ve sansürcü damga yemiş olarak doğdu. Vatandaşlarının büyük çoğunluğunun gözünde devlet, vergi toplayıcısında ve askeri hizmette cisimleşiyordu. Bu yüzden, hızla, sevilmeyen bir devlet haline geldi [...] Devletin bu sevilmeyen niteliği, hükümet ile yönetilenler arasındaki bu uçurum, gerçekleştirilen birleşme için İtalya'nın ödediği en yüksek bedeldi. İtalya'nın bugün bile ödemeye devam ettiği bir bedel (aktaran Savran, 2011a: 74-75).

Dikkat edilirse yukarıdaki satırlarda 'İtalya' yerine 'Türkiye' yazılırsa ve çalışmanın bir önceki bölümünün (3.3.1. bölümünün) içerisinde herhangi bir yere yerleştirilirse, bu pasaj, ilgili bölümde ele alınan yazarların görüşleriyle mükemmel bir uyum içinde olabilirdi. Muhtemelen tek temel eksiklik, bu pasajda aktarılanların, Osmanlı devlet geleneğiyle ilişkilendirilmemesi olurdu.

Procacci'nin tespitlerinin Türkiye'nin tarihsel gelişimi açısından fazlasıyla tanıdık olması, kesinlikle rastlantısal değildir. Çalışmanın bir önceki kısmında konu edilen aydınların, Osmanlı devlet geleneğiyle ilişkilendirdikleri nitelikler, *esas olarak*, -Procacci'nin de kendi ülkesinde deneyimlediği- geç modernleşme olgusunun ve kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişimin sonuçlarıdır. Kısaca belirtmek gerekirse,

- siyasal iktidarın, toplumun çeşitli alanlarına yoğun müdahalesi,
- bu müdahalenin, gecikmişliğin bir sonucu olarak refleksif bir nitelik taşıması ve böylece ülkedeki maddi dinamikler ile siyasal iktidarların politikaları arasında genişçe bir açının oluşması,
- bir önceki bölümde görüşleri aktarılan düşünürlerin ‘devleti kurtarmak’ şeklinde formüle ettikleri ve Türk modernleşmesinin temel tetikleyicisi olarak sundukları, ancak bu çalışmada geç modernleşme sürecinde açığa çıkan refleksivitenin sadece bir boyutu olarak nitelenen sosyal-darwinist tepkiler,
- dış dinamiklerin (gecikmişliğin beraberinde getirdiği sıkışmanın ve askerî yenilgiler yoluyla verilen imtiyazların ya da hiç değilse yabancı işgal ve tahakküm tehlikesinin varlığının), iç dinamikler üzerinde önemli bir etkisinin olması,
- belirli açılardan (örneğin ulus-devlet inşası, sanayileşme vs.), Batı Avrupa’nın model olarak görülmesi ve bu çerçevede gerçekleştirilen projeksiyonlar,
- burjuvazinin görece zayıflığı,
- liberalizmin uzunca bir süre etkili bir siyasal güç oluşturamaması,
- kapitalizmin gelişiminde ve kapitalistin palazlandırılmasında devletin yoğun çabaları,

şu ya da bu ölçüde, asıl ivmelenmesini XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren; yani kapitalizmin emperyalizm çağında yaşayan modernleşme deneyimleri açısından temel karakteristiklerdir. Tüm bunlar, bu çalışmanın 1.2. bölümünde, yeryüzünün çok farklı coğrafyalarından verilen örneklerle ele alınmıştı. Bu çalışmanın 3.1. ve 3.2. bölümleri de, Türkiye özelinde, siyasal iktidarların irade ve pratikleri ile onları çevreleyen maddi koşullar arasındaki ilişkilerin ana hatlarını açığa çıkarmaya yönelikti. Burada tekrar bunların uzun bir dökümüne yer verilmeyecektir. Sadece şu kadarı söylenebilir ki, Türkiye’de, yukarıda maddeler hâlinde sıralanmış olgular, iktidar bloğunun sınıfsal muhtevası, bu bloğun maddi çıkarları ve bu maddi çıkarları koruyan, ancak onlardan kısmen özerkleşen siyasal iktidarın gerek ülkede gerekse de uluslararası arenada içinde bulunduğu maddi koşullarla açıklanabilir.

Ancak siyasal iktidarlara çevreleyen maddi dinamikler çözümleme alanının dışında bırakıldığında ya da bunlar geri plana atıldığında, tarihsel açıklama, belirli grupların

ya da kişilerin, büyük bir serbesti içinde şekillenen irade ve pratiklerinin bir sonucu hâline gelmektedir. Sanılabilir ki, Türkiye’de siyasal iktidarlar, Osmanlı devlet geleneğinin taşıyıcıları olarak nitelendirildiklerinde, böylelikle onlara atfedilen belirleyicilik kudreti de ellerinden alınmaktadır. Ancak bu görünüş yanıltıcıdır.

Siyasal iktidarların irade ve pratiklerinin dönüp dolaşıp Osmanlı devlet geleneğiyle açıklanması, bunların sırrını adeta sihirli bir formülle çözdüğü için; aslında bizatihi bu tezi öne sürenlere de kelimenin birincil anlamıyla herhangi bir *açıklayıcı* çerçeve sağlayamamaktadır. Somut çözümlemelerde, ‘Osmanlı devlet geleneği’ faktörü, hiçbir şeyi açıklamadan, hiçbir somut gelişmeyle somut olarak ilişkililenmeden; araştırma evrenin bir kenarında pasif bir biçimde durur. Açıklama çerçevesine hiçbir zaman dâhil olamayacak bir ön-kabul olarak kalır. II. Mehmet neden genişçe bir merkezîleştirme hamlesine girişmiştir? İttihat ve Terakki neden idarenin merkezîleştirilmesine çalışmıştır? CHP neden 1930’larda devleti, ekonomide asli bir yatırımcı ve üretici hâline getirmiştir? 12 Eylül 1980’de ordu neden siyasete el koymuştur? Tüm bunlar, en kestirme yoldan; yani Osmanlı devlet geleneğiyle açıklandığında, aslında bunların hiçbirisinin gelişimi açıklanmış olmamaktadır. Bunların her biri detaylı olarak incelenmeye çalışıldığında ise, bu kez de devlet geleneği fikri, açıklamanın asli bir parçası hâline gelememektedir. Nitekim, Türk modernleşmesinin gelişimini Osmanlı devlet geleneğiyle ilişkilendirmeye koyulan çözümlemeler, ciltler boyunca İttihatçıların, CHP’nin ya da başka öznelerin yergisine savrulurlar. Devlet geleneği somut olarak hiçbir şeyi açıklayamadığı için, birey-öznelerin irade ve pratikleri, zorunlu olarak her şeyin açıklaması hâline gelmektedir. Başka bir ifadeyle, Türkiye’nin tarihsel gelişimini Osmanlı devlet geleneğiyle açıklamaya yönelen her çaba, aslında bu yolda somut olarak hiçbir şeyi açıklayamadığı için; dönüp dolaşıp birey-öznelerin tarihini yazmak durumunda kalmaktadır.

Bu yapıldığında; yani tarih, birey-öznelerin tarihi olarak yazılmaya başlandığı anda da, öznelerin irade ve pratiklerini *belirleyen* maddi faktörler ve o özneleri çevreleyen yapısal koşullar, sonuna kadar çözümleme dışında kalmaya mahkûmdur. Ollman’ın (2006: 33) dediği gibi, araştırmaya, “bütünden değil de birbirlerinden bağımsız olarak alınan parça veya parçalardan başlamak”, o parçalar arasında ontolojik “bir bağlantısızlık varsaymak anlamına gelir ki bu daha sonra yapılacak bir ilişkilendirmenin

asla onaramayacağı çarpık bir yorumu da beraberinde getirir.” Yani çözümleme, özgül bir ‘bütün’den ve o bütünü şekillendiren maddi koşullardan başlatılmak yerine, ‘parça’dan (siyasi iktidar/devlet/bürokrasi/gelenek vb.’inden) başlatıldığında, tersine; yapısal etkinliğe ulaşabilmek mümkün değildir. Birincisinde, yani yapıyı önceleyen çözümleme biçimlerinde devlet, belirli bir toplumsal formasyona gömülü (örneğin kapitalist), bu toplumsal formasyon içerisinde oluşan özgül bir iktidar bloğunun egemenliğinde işleyen ve bu işleyiş biçimi de, nihai olarak, o toplumsal formasyonun özgül biçimlenişiyle (örneğin modernleşmede gecikmişliği, egemen sınıfların göreceli zayıflığı vb. ile) açıklanır. Türk modernleşmesini Osmanlı devlet geleneğiyle ilişkilendiren açıklama çabaları ise, devleti/bürokrasiyi/siyasal iktidarı, bütünün içerisinde; yani toplumsal kökenlerinden koparıp bağımsızlaştırır. Bunlar toplumsal bağlarından koparılınca da, yeri geldiğinde Batı’dan medeniyet ithal etmeye karar veren, yeri geldiğinde kapitalizmde karar kılan, toplum ve tarih-dışı ve sınıfsal muhtevadan azade bir özneye dönüşürler. Bu andan itibaren yapısal koşullar, çözümleme içerisinde sadece tarihsel *arka plan* görevi görebilirler.

Böylelikle, tarihsel akışı, öznelerin eylemliliklerin *arka arkaya* sıralanmasıyla izah eden olgusal tarih yazıcılığı da, Türk modernleşmesini güçlü devlet geleneği tezi çerçevesinde açıklayan yorumlar da, asli çözümleme aracı olarak yine özneler (ya birey-özneler ve/ya devletin kişileştirilmesine) yaslanacaktır. İkinci açıklama tarzının; yani devlet geleneğine belirleyici bir rol atfeden açıklama tarzının, olgusal tarih yazıcılığından burada tek farkı; olguların açıklanması esnasında özneye fasıllı olarak, ‘devlet geleneği’ gibi bir ara duraktan geçerek ulaşmasıdır.

Güçlü devlet geleneği tezi, olgusal tarih yazıcılığıyla kesiştiği oranda, doğal olarak, onun kronik sorunlarını da devralır. Bunun doğrudan bir izleği, güçlü devlet geleneği tezini benimseyen düşünürlerin, Türkiye’deki devrim sürecinin niteliklerinin tespitinde, öznelerin iradelerine aşırı bir önem atfetmeleridir. Örneğin, Jön Türklerin fikirleri, tarihsel çözümlemeler için elbette önemli bir veri olmakla birlikte; bunlar, Mardin’in (2008) yaptığı gibi; devrim sürecinin anlaşılmasında doğrudan doğruya temel referans noktaları olarak alınamazlar. “Nasıl ki, bir kimse hakkında, kendisi için taşıdığı fikre dayanılarak bir hüküm verilmezse, böyle bir altüst oluş dönemi hakkında da, bu

dönemin kendi kendini değerlendirmesi gözönünde tutularak, bir hükme varılamaz [...]” (Marx, [1859] 1976: 609).

Yukarıda söylenenlerle doğrudan ilişkili olan, ancak yine de ayrıca belirtilmesi gereken bir husus, güçlü devlet geleneği tezinde devletin-bürokrasinin kavramsallaştırılmasında açığa çıkan epistemolojik sorunlardır. Güçlü devlet geleneği tezinde devlet olgusu, kendinden menkul bir kişilik sahibiymişçesine, toplumsal egemenlik ilişkilerinin dışında ve kendi iradesine göre şu ya da bu yönde hareket eden, adeta insanımsı, bilinç sahibi bir varlık olarak kurgulanmaktadır: Devlet-bürokrasi, kendisini güçlendirmek için sivil toplum ithal etmeye karar verir. Devlet-bürokrasi, Batılı tavsiyeye uyarak burjuvazi yetiştirmesi gerektiğini düşünür. Devlet-bürokrasi, Batı’yı iyi anlayamadığı için, sivil güçlerin gelişimini engellememesi gerektiğinin farkına varamaz. Devlet-bürokrasi kendisini kurtarmak için reform yapıp parlamento açar. Devlet-bürokrasi savaşlar çıkarır. Devlet-bürokrasi, burjuvaziyle artı değer kapma yarışına girer. Devlet-bürokrasi gayri-müslimleri ülkeden sürer vs... Devlet bu şekilde, (sivil) topluma, toplumdaki egemenlik ilişkilerine dışsal olarak kurgulandığında da, ona hâkim olan iktidar bloğu görünmez kılınır. Üstelik bu kurguda görünmez kılınan, sadece iktidar bloğunun devlet aygıtı üzerindeki kontrolü değildir; (sivil) toplumdaki eşitsizlikler de çözümlemenin dışında kalır. Tesadüf değildir ki, bir önceki bölümde incelenen düşünürlerin tamamı, hangi kavramı kullanırlarsa kullansınlar, burjuvaziye ve büyük toprak sahipliğini, devletin karşı safında konumlamışlardır. Yani ‘devlet-toplum’, ‘devlet-sivil toplum’, ‘merkez-çevre’, ‘bürokrasi-halk’ vb. nasıl bir kavramsallaştırma tercih edilirse edilsin, toplumun egemen sınıfları, bu ikiliklerin ikinci tarafında (toplum, sivil toplum, çevre, halk tarafında) kalmaktadır. Böylelikle toplumun egemen sınıfları, toplumun geri kalan tüm kesimleriyle birlikte, devletin ezdiği, örselediği, nefes aldırmadığı mağdur bir gruba dönüşmektedir.

Devlet, kendinden menkul bir varlık olarak kurgulanıp, onu ele geçirme yolunda verilen mücadeleler ve bunların siyasal sonuçları araştırma alanının dışına çıktığında, süreklilik taşıyan yığınla olgunun arasında çok kritik bir önem taşıyan tarihsel kopuşlar da seçilemez olur. Daha doğrusu bunlar, aynı güçlerin şu ya da bu yönde farklılaşan tutumlarıyla açıklanır. Örneğin, devlet aygıtının işlevinin değişmeye başlaması; kapitalist üretim ilişkilerinin gelişimine köstek değil, destek olacak nitelikte politikalara

yönelmesi, o aygıtı (devleti) ellerinde tutanların değişimine bağlanmaz. Aynı öznenin (devletin/bürokrasinin), aynı amaç yolunda, olsa olsa strateji değişikliğine gitmiş olması gerekir: Örneğin Osmanlı devlet adamları, “Batılı tavsiye”lerin de etkisiyle, güçlü bir devlet için ara toplumsal sınıfların gerekli olduğuna kanaat getirdiklerinde (XIX. ve XX. yüzyıllarda) burjuvazi imal etmeye karar verirler (Mardin, 1991a: 198-199). Böyle bir mantıkla, parlamenter rejime geçişten anayasanın ilânına, hukuk alanındaki dönüşümlerden ekonomi alanında alınan önlemlere, her bir kopuş, aynı öznenin (devlet-bürokrasi) ülkeyi çağdaşlaştırma ya da Batılaşma ya da devleti kurtarma yolundaki reform çabaları olarak görülecektir. Hâlbuki tüm bunların arka planında, somut çıkarlar ekseninde farklılaşmış toplumsal grupların, birbirleriyle olan mücadeleleri vardır.

Güçlü devlet geleneği tezinin taşıyageldiği metodolojik sorunlar, buraya kadar aktarılanlardan ibaret de değildir. Güçlü devlet geleneği tezi çerçevesinde Osmanlı Devleti’ne atfedilen nitelikler, Türkiye Cumhuriyeti’nin tarihsel gelişimini açıklamak bir yana; Osmanlı Devleti’nin Klasik Dönemi’nin gerçeklerini de açıklayabilmekten uzaktır.

- Taşradaki beylerin ‘devlet memurları’na indirgenmesi,
- toprak soyluluğunun Osmanlı coğrafyasındaki özgül formlarının tümüyle yok sayılması,
- tüm toprağın padişahın olduğu şeklindeki yargı,
- gerçekten çıplak mülkiyetinin padişaha ait olduğu topraklarda da padişahın egemenliğinin, çağının sosyolojik gerçekleri açısından değil; bugünkü ulus-devletlerin denetim ve gözetim imkanlarıyla birlikte düşünülmesi,
- Kırım’dan Hicaz’a, Kuzey Afrika’dan Balkanlara her silahının, devletin ordusunun mensupları olarak görülmesi,
- özetle, vergisini toplayamayan, kâğıt üzerinde kendisine bağlı eyaletlerin on yıllarca kendi aralarında savaşabildiği, farklı cemaatlerin kendi adli sistemlerine ve eğitsel haklarına sahip olduğu bir devletin, bugünkü ulus-devlet egemenliğine benzer bir merkezî güçle tahayyül edilmesi,

güçlü devlet geleneği tezinin savunucuların yaygın olarak öne sürdükleri ve Osmanlı’nın sosyolojik gerçekleriyle büyük oranda uyuşmayan savlardır. Bu konu,

çalışmanın 2.1. bölümünde ele alındığı için burada tekrar uzun uzadıya tartışma konusu edilmeyecektir.

Güçlü devlet geleneği tezi, sadece Osmanlı'nın Klasik Dönemi'nin gerçekliğini değil; aslında Batı'nın gerçekliğini de eğip bükmektedir. Burada birbirleriyle ilişkili olarak özellikle iki sorun ön plandadır. İlki, kapitalizmin gelişmesini de mümkün kılacak, devletten bağımsız bir sivil toplum alanı algısı; ikincisi ise, ilkiyle ilişkili olarak parlatılan, toplumsal sözleşme fikridir. İlgili bölümde gösterildiği üzere, Batı'da var olan bu öğelerin, Osmanlı ve Türkiye toplumunda bulunmaması çok önemli bir eksiklik olarak kurgulanmaktadır. Ancak, her iki olgunun da -en azından güçlü devlet geleneği tezinin savunucuları tarafından anlaşıldığı biçimiyle- varlığı, oldukça tartışmalıdır. Demet Dinler de tam olarak bu soruna işaret etmektedir:

Bu noktada aslında toplumsal sözleşmenin Batı siyasal düşüncesinde devlet/toplum ilişkisini açıklamak ve hatta yeniden kurmak için geliştirilmiş bir zihinsel kurgu olduğu unutulur; kavram sanki maddi bir gerçekliğe tekabül edermişçesine kullanılır.¹⁸¹ Batı'da kapitalizmi önceleyen ve devleti sınırlandıran toplumsal güçler sayesinde gerçekleşen bir uzlaşma sonucunda sivil toplumun oluştuğu düşüncesi ise tamamıyla bir yanılsamadır. Sivil toplum/devlet ayrımı kapitalist ilişkilere özgüdür ve kapitalizmin yarattığı bir ayrımdır (2003: 23).

Son olarak, güçlü devlet geleneği tezinin taşıyageldiği yöntemsel bir zaafiyete daha işaret edilerek bu bölüm tamamlanabilir. Güçlü devlet geleneği, farklı olguların görünürde taşıdıkları bir takım benzerliklere işaret etmekle, bunların birbirleriyle bağlantılı olduğunu varsayar; ancak bu bağlantının nasıl varolabildiğini somut olarak açıklamaya girişmez.¹⁸² Hâlbuki benzer olduğu iddia edilen iki olgunun tarihin farklı dönemlerinde de mevcut olması, bu olgular arasında bir tarihsel sürekliliğin var olduğunu; ikisinin de aynı faktör tarafından koşullandığını göstermez. Örneğin I. Murat'ın merkezî bir ordu kurmaya çalışması ile, CHP'nin ülkenin dört bir yanını demirağlarla örerek tüm ülke sathında etkinliğini arttırmaya çalışması, bu iki olgunun da aynı faktör(ler) tarafından belirlendiğini göstermez. Bu tür benzerlikler, olsa olsa, bunlar arasında bir sürekliliğin olabileceğine dair bir hipotez niteliği taşıyabilir. Sürekliliğin mevcudiyetinin gösterilmesi, bunun neden ve nasıl mümkün

¹⁸¹ Örneğin: “14. yüzyılda Fransa topluluğunun nasıl bir topluluk olduğunu araştırdığınız zaman, karşınıza, binlerce mukaveleden meydana gelen bir topluluk çıkıyor” (Mardin, 2013: 231).

¹⁸² Bu yolda belki ATÜT'çülerin ciddi bir çabaya girdikleri ifade edilebilir; ancak onların da kullandıkları ampirik veriler fazlasıyla sorunludur.

olabildiğinin somut koşullarla ilişkilendirilmesiyle olabilir. Ancak bu yapı(a)madan, bir devlet geleneğinin yüzyıllardır toplumun kaderini belirlediğini iddia etmek, Savran'ın (2011a: 94) deyiimiyle, “kısmi benzerliklerin simya yoluyla özdeşliklere dönüştürülmesi[nden]” başka bir şey değildir.

Bölümün buraya kadarki kısmında ifade edilenleri toparlamak gerekirse, Türk modernleşme deneyiminin, pek çok noktada, siyasal iktidarın yoğun müdahalelerine sahne olduğu elbette doğrudur. Kültürün ve genel olarak ideolojinin, pek çok durumda farkında dahi olunmadan (dildeki deyimler, gündelik rutinler, hatta şiir veya müzik gibi kanallardan) asırlar boyunca yeniden üretilebildiği de doğrudur. Bu şekilde toplumlar, kendi geçmişlerinden sayısız ideolojik motifi devralırlar. Ancak bunlar daha ziyade, dağınık, dünyayı anlamlandırma yolunda bütünsel olmayan, -az ya da çok ama mutlaka- dönüşmüş ve parçalı bir yapıdadırlar. Bunların, yani geçmişten devralınan ideolojik motiflerin keşfi, toplumsal çözümlemeyi zenginleştirecek ve insani pratiğin çok yönlü bir biçimde kavranabilmesine destek olacak bir nitelikte kullanılabilir. Fakat, Türk modernleşme sürecinde, siyasal iktidarın müdahalesinin sezildiği her şeyi dönüp dolaşıp asırlar öncesinin *ethos*ları ile açıklamaya kalkmak, bilimsel açıklamayı sadece idealist değil, metafizik yönde de zorlamaktadır. Çalışmanın bu bölümünde öne sürülen argüman; söz konusu müdahaleciliğe dair doyurucu bir açıklama için, öncelikle (‘sadece’ değil, ‘öncelikle’) geç modernleşme ve onun bir sonucu olarak refleksivitenin, eşitsiz ve bileşik gelişimin ve yine bunlarla ilişkili bir biçimde siyasal iktidarların sınıfsal muhtevasının göz önünde bulundurulması gerektiğidir. Zira Türkiye’de, modernleşme sürecinde siyasal iktidarın irade ve pratiklerine atfedilen birçok nitelik, aslında, asıl ivmelenmesini XIX. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan diğer geç modernleşme deneyimlerinde de temel olarak mevcuttur. Savran'ın (2011a: 247) da ifade ettiği gibi, “[g]erek sermaye birikimi sürecinde, gerekse politik alanda, klasik kapitalist gelişme patikasının dışında kalan ve bu yüzden ilk bakışta Türkiye’ye özgü gibi görünen gelişme özellikleri aslında kapitalizme emperyalizm çağında geçen toplumlar açısından tipik denebilecek kadar yaygın özelliklerdir.”

Modernleşmede gecikmişlik, mutlak suretle Türkiye’deki gibi kuramsal/felsefi birikimin cılızlığına yol açar mı? Bilhassa Almanya ve Rusya örnekleri, bunun zorunlu olmadığını apaçık biçimde ortaya koymaktadır. Modernleşmede gecikmişlik,

endüstriyel açıdan çok güçlü bir ülke olunmasını mutlak suretle engeller mi? Bilhassa Almanya ve Japonya örnekleri, bunun kaçınılmaz olmadığını göstermektedir. Bu tür çeşitlenmeler -tıpkı kapitalistleşme süreci gibi- eşitsiz ve bileşik gelişimin de, refleksivitenin de, her toplumsal bütünü tek yönlü ve standart bir muhtevayla belirlemediğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle, çalışmanın ilgili bölümünün hemen başında da belirtildiği üzere, Türkiye’de modernleşme deneyiminin ya da herhangi bir modernleşme deneyiminin, başka herhangi bir ülkenin tarihsel gelişimiyle eşitlenebilmesi mümkün değildir. Geç modernleşmenin ve kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişiminin hangi sonuçlara yol açtığı, her bir özgül toplumsal formasyonda, somut çözümlemelerle keşfedilmesi gereken bir nesnelliktir. Ancak bu, Türkiye coğrafyasında yaşananlar ile başka bazı geç modernleşme deneyimlerinin birçok noktada benzer özellikler sergileyebildiği gerçeğini değiştirmemektedir. Üstelik bunlar, -siyasal iktidarın yoğun müdahaleciliği, modernleşmenin bir proje olarak tasarlanması, siyasal-ideolojik üstyapı ile maddi dinamikler arasındaki açının genişliği, sosyal-darwinist etki, acelecilik gibi- Türk modernleşmesinin en önemli niteliklerine dairdir. Güçlü devlet geleneği tezi ise, Türkiye’nin yaşadığı deneyimin, diğer bazı modernleşme deneyimleriyle olan paralelliklerinin keşfedilebileceği bir teorik çerçeveyi sunmadığı gibi; devletin müdahalesini gördüğü her olguyu, yüzyılların derinliklerinden gelen ideolojik bir öze bağlayarak mistifize etmektedir.

Çalışmanın bu bölümünün son kısmında, modernleşmede gecikmişliğin, Türk modernleşmesi üzerindeki diğer bir önemli etkisi olarak, ideolojik salınım konusuna değinilecektir.

3.4. GEÇ MODERNLEŞME ve İDEOLOJİK SALINIM

Düşünce dünyasında farklı tarihsel dönemlerin ürünü olan ideolojik motifler, modernleşme sürecinde Türkiye’de aynı siyasal iktidarlarca, çok kısa aralıklarla ve hatta çoğu kez de aynı zaman zarfında kolaylıkla benimsenebilmiştir. Bu kısımda öne sürülecek argüman; siyasal iktidarların ve hatta onların muhaliflerinin de, adeta baş döndürücü bir hızla farklı ideolojik pozisyonlara savrulmalarının temel bir nedeninin

(tek nedeninin değil¹⁸³), yine gecikmişlik olduğudur. Geç modernleşme, çalışmanın 3.2.2. bölümünde gösterildiği üzere, sınıf dinamiklerini önemli ölçüde aşan bir ideolojik birikimin varlığına yol açtığı gibi; aynı zamanda, siyasal öznelerin ideolojik salınımlarına da zemin hazırlamaktadır.

Çalışmanın teorik çerçevesinin sunulduğu ilk bölümde işaret edildiği üzere, geç modernleşmenin ve kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişiminin, Türkiye’de modernleşme sürecinde yaşananlara dair sunabileceği bir açıklama da, siyasal öznelerin ideolojik salınımlarına dairdir. Çulhaoğlu, bu hususu İttihat ve Terakki özelinde çok açık bir biçimde tariflemektedir:

İttihat ve Terakki deneyinin, başlangıç olarak ilginç yanı sınıfsal dayanağının olmaması değil, bu dayanağın değişik tarihsel ürünlerini aynı tarihsel kesite sığdırmaya çalışmasıdır. İttihat ve Terakki, tek başına, ne liberalizmdir, ne devletçilik. Ne jakobenizmdir, ne bonapartizm; ne pozitivistizmdir, ne de iradecilik (2002a: 422).

Çulhaoğlu’nun yukarıda İttihat ve Terakki özelinde yaptığı bu tespit, aslında en az XIX. yüzyıl ortalarından cumhuriyet tarihine, tüm siyasal iktidarlar ve hatta tüm siyasi oluşumlar için de genel olarak geçerlidir. Geç modernleşmenin yol açtığı ideolojik salınımları somutlaştırmak için, çarpıcı bir örnek olarak, devletçilik hususuna değinilebilir. Bilindiği gibi buhran yıllarına (1929-1930’a) kadar yabancı sermayeyi ülkede yatırımlar yapmaya teşvik eden, bu arada henüz ‘devletçilik’ diye bir ilkeyi de parlatmayan cumhuriyet iktidarı, buhranın akabinde, korumacı politikalara yönelmiştir. Süreci bilhassa ilginç kılansa, yüzünü o ana kadar Atlantik kıyılarındaki kapitalistleşme deneyimlerine çevirmiş olan siyasal iktidarın, Sovyetlerden uzmanlar getirerek sanayi planları yapmakta hiç tereddüt etmemesidir (Zürcher, 2000: 286-287). Türkiye’nin gerçekten büyük sanayi atılımlarına ihtiyacı olduğunu başka ülkelerin tarihsel gelişmelerine bakarak çıkarsayan siyasal iktidar, örnek olarak önüne koyduğu Batı Avrupa modeli istenilen sonucu vermediğinde ve 1929 Krizi’nin etkisiyle, aynı amaç için derhal başka bir modele yönelebilmektedir. Çünkü bu ülkenin yönetici kadroları ve aydınlarının önünde, farklı farklı deneyimlerden süzölmüş bir birikim

¹⁸³ Zira modernleşme sürecinde Türkiye’deki siyasi öznelerin ideolojik salınımlarında, küçümsememesi gereken bir diğer önemli faktör; geçmişten devralınan felsefi-soyut düşünce geleneğinin görece zayıflığıdır. Ancak Türk düşünce dünyasının bu kronik sorunu, bu çalışmanın kapsamı dışındadır.

durmaktadır. Bu, tek kelimeyle, *gecikmişliğin* sağladığı bir olanaktır. Böylelikle Türkiye, SSCB'den sonra “dünyadaki ilk planlama deneyimlerinden birin[e]” imza atmıştır (Boratav, 2004: 70). Cumhuriyet Dönemi devletçiliğinden ne anlaşılması gerektiği konusunda literatürde birbirine son derece uzak yorumların var olabilmesinin temel nedeni de, bu şekilde; bir modelden başka bir modele, üstelik de gayet tereddütsüz bir biçimde geçilebilmesidir.

Benzer şekilde, Erken Cumhuriyet Dönemi milliyetçiliğinin sadece yurttaşlık bağına mı vurgu yaptığı; yoksa dışlayıcı ve ırkçı yanlarının da mı olduğu sorusu da, Türkiye’de hâlâ tartışma konusu yapılabilmektedir. Aslında bu iki farklı milliyetçilik türü, tarihsel olarak farklı koşulların bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. İlki, monarşiye karşı burjuvazinin yükseliş çağının, ikincisi ise kapitalizmin tekelci evresinin ürünüdür ve bu ikinci türü aslen, yayılmacı politikaları meşrulaştırmaktadır. Türkiye’de Erken Cumhuriyet Dönemi’ndeki milliyetçilik ise, bu iki farklı ideolojik kompozisyonun ikisini de temellük etmiştir. Bu yüzden, söz konusu dönemde resmî ideoloji bağlamında milliyetçiliğin tam olarak nasıl nitelenmesi gerektiği sorusu hâlâ tartışmalıdır ve tartışmanın şu ya da bu yönde kesin olarak bitirilebilmesi mümkün de değildir. Çünkü aynı siyasal çevrelerde milliyeti, aynı ülkenin yurttaşı olup kader birliği etmiş olmakla tanımlayan alıntılara da, Türklerin özsel olarak başkalarından daha üstün olduğunu savlayan ve bunu açık açık kan bağına referansla savunan alıntılara da (özellikle 1930’larda) ¹⁸⁴ rastlanabilmektedir. Gerçi Cumhuriyet tarihiyle sınırlı kalındığı müddetçe kesin olan bir şey vardır: Erken Cumhuriyet Dönemi’nde milliyetçilik, yayılmacı bir nitelik kesinlikle kazanmamış; pan-Türkizm akımı, siyasal iktidarca kesinlikle benimsenmemiş ve ülkede sadece çok küçük bir çevre tarafından savunulmuştur. Oysa biraz daha geriye; 1908-1918 dönemine gidildiğinde, iktidar çevrelerinde bu tür bir milliyetçilik anlayışı da karşımıza çıkmaktadır. Milliyetçiliğin, ‘Osmanlı’nın eşit yurttaşlarının yurtseverliği’ çerçevesinde anlaşılması (özellikle 1908’in ilk günlerinde); etnisist bir biçimde Türk milliyetçiliğine dönüşmesi (özellikle

¹⁸⁴ Örneğin, *İnkılap Dersleri*’nde Peker ([1935] 1984: 16) şöyle demektedir: “Bereket versin ki, en büyük imha vasıtaları ve en ezici hâdiselerde bile bozulması mümkün olmayan tek bir şey, Türk kanı, bütün bu gürültüler içinde temiz kalmıştı. Batı Türkleri bu çöküntü içinde kanının arılığını korudu ve sakladı. Dünyaya batırlık örneği gösteren Osmanlı ordusunun yüksekliği, devlet idaresinin kötülüğüne rağmen, bu orduları yaratan bay Türk Ulusu’nun kanındaki yücelikten ileri geliyordu.”

1912-13 sonrasında); ve nihayet yayılmacı bir pan-Türkizme varılması (I. Dünya Savaşı sırasında) gibi salınımlar, aynı siyasal hareket içerisinde ve üstelik sadece 5-10 yıl gibi çok kısa bir sürede gerçekleşmiştir. Dahası, yine aynı siyasal kadrolar, milliyetçiliği, yer yer pan-İslamizmle ve hatta anti-emperyalist vurgularla dahi sentezleyebilmişlerdir.

Gerçekten de tarihsel olarak Cumhuriyet Dönemi'nden biraz daha gerilere gidildiğinde, ideoloji alanındaki bu tür slalomlar çok daha ilginç bir hâl almaya başlamaktadır. İttihat ve Terakki'nin Osmanlı yurtseverliğinden Türk milliyetçiliğine geçişi iyi bilinmekle birlikte, genelde pek üzerinde durulmayan bir husus da, aynı siyasal öznelerin bir bölümünün bolşevizme ve pan-islamizme de savrulabilmiş olmalarıdır. İttihatçıların önde gelenleri, örgütün son yıllarına doğru Bolşeviklerle sıkı bir diyalog kurmuşlardır ve dahası bu ilişkilene, kesinlikle taktiksel bir ittifaktan ibaret de değildir. Bilindiği gibi, ideolojik düzlemde zaten en az Parvus'tan beri milliyetçilik ile anti-emperyalizm arasındaki mesafe fazlasıyla kısalmıştı.¹⁸⁵ Yerli sermayenin ciddi ölçüde dışa bağımlı olduğu ve iktisadi ve politik açıdan yabancı güçlerin yoğun bir nüfuzu ve hatta işgal tehlikesi altında olan bir ülkede, milliyetçiliğin gerek objektif sonuçlar gerekse de öznel yönelimler açısından yer yer anti-emperyalist yönler taşıması doğaldır. Ancak milliyetçilik burada da durmamış; İngiliz ve Fransız emperyalizminin Dünya Savaşı'ndaki kesin zaferinden sonra, sol içerikli bir pan-islamizmle de ("mazlum doğunun kurtuluşu" fikri çerçevesinde) sentezlenebilmiştir.¹⁸⁶

Bu tür salınımlar, elbette yer yer çelişkili politik konumlanışları da beraberinde getirmektedir. 'Salınım' kelimesi, doğal olarak, diyakronik bir hareketi akla getirecektir. Ancak yukarıda örneklendiği gibi, Osmanlı'nın son dönem ve Türkiye'nin ilk dönem siyasal öznelerinin farklı ideolojik kompozisyonlarla ilişkilene, tam olarak aynı tarihsel kesitte de söz konusu olabilir. Örneğin, İttihatçıların ve cumhuriyetin kurucu

¹⁸⁵ Bu hususta özellikle bkz.: Parvus Efendi (2005).

¹⁸⁶ İdeolojik açıdan böyle bir buluşmayı mümkün kılan ve İttihatçıların en önde gelen simalarının da müdahil olduğu 'İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı' adlı örgütün faaliyetleri hakkında bkz. Toprak (1997). İttihatçıların Bolşevikler ve bir ideoloji olarak bolşevizmle teması hakkında ayrıca bkz. Tunçay (2009a: 266-284). Ayrıca Emel Akal'ın yakın dönemde yayınlanan çalışmaları da (2013a; 2013b), Millî Mücadele Dönemi'nde işgale karşı koymaya çalışan yapılanmalar (ve bu arada önde gelen İttihatçılar) ile Bolşevikler arasındaki temasların geniş bir dökümünü sunmaktadır.

kadrolarının bir yanı Voltaire, Diderot, Rousseau gibi isimlerle birlikte aydınlanmanın, insan aklını özgürleştirici ufuklarında; diğer yanı ise aydınlanmanın bir çeşit ‘el freni’ niteliğinde olan, pozitivistin statükoculuğundadır. Bir yanda jakoben bir damar, diğer yanda kitle hareketlerinden ve siyasetin toplumsal tabanının genişlemesinden duyulan derin korku; aynı siyasal kadrolarda, diyakronik bir biçimde değil; aynı tarihsel kesitte ortaya çıkabilmiştir.¹⁸⁷ Gerçekten de Türkiye’de, en radikal döneminde bile devrimci kadrolar, Batı Avrupa’da burjuvazinin tutuculaşmasının bir sonucu olan pozitivism ve solidarizmle sistemi tahkim etmeye yönelebilmişlerdir. Böylelikle Türkiye’nin siyasal kadroları, sadece XVII. ve XVIII. yüzyıldaki devrimci ideolojik motifleri (örneğin, halkın monarka direnme hakkı, zorba bir iktidara boyun eğilmemesi gerekliliği, halk iradesinin belirleyiciliği, dogmalara değil akla duyulan güven vb. fikirleri) değil; burjuva devrimleri sonrasında, yani XIX. yüzyılın statükocu düşüncelerini (örneğin Comte’un,¹⁸⁸ Durkheim’in¹⁸⁹ ya da Gustave Le Bon’un fikirlerini) de temellük etmiştir.

¹⁸⁷ Burada “jakoben bir damar”dan kasıt, daha sonraki sol-Kemalistler gibi erken döneminde de Kemalistlerin kendileriyle Jakobenler arasında pozitif bir ilişki kurmaları ya da Jakobenleri doğrudan ideolojik ve pratik bir referans kaynağı olarak almaları değildir. “Jakoben bir damar”dan kasıt, sadece, inançlı ve kararlı bir biçimde eski rejimden arda kalan hemen her şeyi kesin olarak ve hızla ortadan kaldırmaya çalışan ve çiçeği burnunda olan devrimi tüm ülke sathına yaymaya çalışan devrimci iradedir. Yoksa Gülsunar’ın (2015: 90, 93, 100, 104-106) da gösterdiği gibi Kemalistler, Fransız İhtilali içindeki farklı hiziplerin varlığının gayet farkında olacak bir bilgi birikimine sahip olmalarına rağmen, bu hiziplerden herhangi birine (ve dolayısıyla Jakobenlere de) özel bir ilgi göstermemiş; Fransız Devrimi’ni daha ziyade en genel nitelikleriyle bir bütün olarak algılamış ve böyle yorumlamışlardır.

¹⁸⁸ Hatta İttihat ve Terakki’nin ismi de Ahmed Rıza tarafından, Comte’un ‘ordre et progrès’ sloganından esinlenilerek konulmuştur (Turan, 2017: 587; Özlem, 2007: 459). Aslında bu sloganın günümüzdeki birebir karşılığı ‘düzen ve ilerleme’; o dönemdeki karşılığı ise ‘intizam ve terakki’dir. Nitekim ‘intizam ve terakki’, *Meşveret* gazetesinin (ki bu gazete Ahmet Rıza’nın kontrolündeydi) de sloganıdır (Zürcher, 2011: 34). ‘Düzen’ / ‘intizam’ kelimesinin ‘ittihad’a evrilmiş olmasında, o dönemde Osmanlı aydınının ‘düzenin sağlanması’ sorunundan öncelikli olarak anladığı şeyin, ‘unsurların birlikteliği’ (‘ittihad-ı anasır’) olması rol oynamış olabilir (Alkan, 2009: 382-383). Bir diğer ihtimal ise, ‘düzen’e yapılacak vurgunun, Abdülhamit düzenine muhaliflikle karakterize olan bir hareket için uygun düşmeyeceğinin düşünülmüş olması olasılığıdır.

¹⁸⁹ Durkheim’in ne kadar önemsendiğine ilginç bir anekdot, düşünürün *Toplumsal İş Bölümü* adlı kült eserinin, ‘İçtimaî Taksim-i Ââmîl’ ismiyle ve Abdullah Cevdet’in çevirisiyle Kurtuluş Savaşı’nın ortasında Meclis neşriyatı olarak basılmasıdır (Timur, 2013: 113).

Gülsunar'ın Kemalizm özelinde aşağıda aktarılan tespiti de, burada gecikmişliğin bir sonucu olarak nitelenen çelişkili ideolojik motiflerin bir aradalığını sarıh biçimde ortaya koymaktadır. Yazar burada, Türkiye’de iki farklı düşünce geleneğinin, Kemalizmin hep bir yönünü gördüklerini; oysa her iki düşünce geleneğinin gördüğü ve görmek istemediği çelişkili öğelerin, Kemalizmde mevcut olduğunu ifade etmektedir.

Her iki paradigma da [hem sol Kemalist hem de sol liberal paradigma] temelde İttihatçılar ve Kemalistlerin siyasal düşüncesinin çok büyük oranda Fransız etkisinde olduğunu kabul ederler. Ancak Fransa’nın İttihatçılar ve Kemalistler üzerinde devrimci yönü mü yoksa muhafazakâr yönü mü daha etkili olmuştur? Genel olarak sol Kemalist paradigma devrimci, sol liberal paradigma ise muhafazakâr yönün daha ağır bastığını söyler ve her iki paradigma da sadece ağır bastığını iddia ettiği yönü ön plana çıkarır [...] Aslında bu iki bakış açısının ikisinin de doğru olduğunu iddia etmek mümkündür. Yanlış olan ise, birinin diğerine daha üstün olduğunu düşünmek ve kolay yoldan Kemalistleri ‘devrimci’ ya da tam tersi ‘muhafazakâr’ olarak nitelendirmektir. Temelde bu iki düşünüş biçiminin (yani devrimcilik ve muhafazakârlık), Kemalistler üzerinde karmaşık bir etkiye sahip olduğunu söylemek en doğrusudur (Gülsunar, 2015: 127-128).

Tüm bu örneklerden sonra, cevap verilmesi gereken kritik soru şudur: Söz konusu öznelerde bu tür çelişkili ideolojik pozisyonların varlığının ve bu öznelerin farklı ideolojik kompozisyonlar arasındaki baş döndürücü salınımlarının temel nedeni nedir?

Elbette yukarıda örneklenen salınımların ve çelişkili birlikteliklerin hepsini birden açıklayabilecek tek bir neden yoktur. Zira bunların her biri, kendi başlarına ele alındıklarında, arkalarında pek çok farklı etkenin rol oynadığı görülecektir. Örneğin İttihat ve Terakki’nin Osmanlı yurttaşlığından pan-Türkizme varışı, 1908-1918 yılları arasında yaşanan toplumsal travmalardan (1908 İhtilali’nden sonra daha parlamento bile açılmadan yaşanan toprak kayıplarından, 1912-13 Balkan Savaşları’nda yaşananlardan vs.) bağımsız olarak düşünülemez. Erken Cumhuriyet Dönemi’nde CHP iktidarının ideolojik salınımlarını ise CHP’nin örgütsel karakterinden bağımsız olarak tartışabilmek mümkün değildir. Kısaca açıklamak gerekirse, CHP, iktidarın dışında kurulup, sonradan iktidar olmak suretiyle kendi ideolojisini ve kendi kadrolarını devlete giydirmiş bir parti değildir. Bu açıdan CHP, İtalya ve Almanya’daki tek parti iktidarlarından farklı bir niteliktedir. Bu partilerde olduğunun tersine CHP’lilik, devleti hâli hazırda yönetmekte olan kadroların, sonradan üstlendiği bir kimliktir.¹⁹⁰

¹⁹⁰ Zaten tam da bu nedenle 1936 yılında parti ile devlet aygıtının birleştirilmesinin somut pratikteki karşılığı, partinin devlete ve ülkeye nüfuzu değil; devlet aygıtının, bugünkü anlamda

CHP'nin bu şekilde doğmuş olması, -en azından kuruluş döneminde- bu partinin koşeleri çok net bir biçimde çizilebilecek net bir ideolojik formasyona sahip olmamasının temel nedenlerinden biridir.

Özetle ideolojik düzeyde her bir salınım ve/ya çelişkili birliktelik, kendi tekilliğinde ele alındığında, farklı etmenlerin koşullayıcılığından söz edebilmek mümkündür. Ancak aynı siyasal oluşumların, bu kadar kısa bir süre zarfında bu kadar fazla salınım gerçekleştirmelerini, her bir salınımın kendisine mahsus nedenleriyle açıklayabilmek mümkün değildir. Başka bir ifadeyle, tüm bu nedenleri kesen, ortak bir çarpan mevcuttur.

Bu ortak çarpan, yukarıda da işaret edildiği üzere geç modernleşmedir. Modernleşmede gecikmişliğin, siyasal öznelere, farklı ideolojik motiflerin çelişkili birlikteliğine ve ideolojik salınımlara nasıl sürüklediğini ortaya koymazdan önce, son olarak şu noktanın da altı çizilmelidir: Söz konusu ideolojik salınımların ya da çelişkili ideolojik motiflerin bir aradalığının bir gerekçesi olarak, Türkiye'de siyasal iktidarların ve aydınların tutarlı bir ideolojik hat oluşturabilecek bir zihinsel yetkinliğe sahip olamamaları ihtimâli peşinen bir kenara bırakılmalıdır. Zira gözü-kulağı Avrupa'da olan bu ülkenin aydını ve yöneticisi, felsefi/teorik tutarlılığı pek de önemsemiyorsa, bunu o ülkenin aydınlarının zihinsel yetkinliği ile açıklamaya kalkmak düpedüz idealizmdir. Bunun, daha derinde, tarihsel ve toplumsal nedenleri olması gerekir.

bir parti olmaktan çok uzak olan CHP örgütünü neredeyse tamamen içine alması olarak okunmalıdır. Yani söz konusu birleşmenin somut gerçeklikte karşılığı, örgütün kendi iç mekanizmalarından yükselen CHP il başkanlarının sonradan vali olarak atanması değildir. Fiilî gerçeklik, valilerin, görev yaptıkları illerde, bu görevlerine ek olarak CHP İl Başkanlığı görevini de üstlenmeleridir. Bir parti örgütünün ildeki liderinin, partinin iktidar olması sayesinde devlete vali olarak atanmasıyla, hâli hazırda kenti yönetmekte olan valinin, mecburen ildeki parti örgütünün başına geçmesi farklı nitelikteki gelişmelerdir. Keza aynı durum, CHP Genel Sekreterliği görevi ile Dâhiliye Vekilliği görevi arasındaki ilişkide de mevcuttur. Devletin, çok geniş yetkilerle donatılan Umumi Müfettişliklerinin, parti örgütünün faaliyetlerini de denetleme görevini yüklenmesi, yine, Erken Cumhuriyet Dönemi'nde 'parti-devlet' ilişkisinin gerçek niteliğinin kavranabilmesinde önemli bir veridir. Bir adım daha ilerlersek, kuruluşundan 15 Ekim 1927 tarihine kadar kongre toplamaya ihtiyaç duymamış olması, CHP'nin bugünkü anlaşıldığı şekliyle bir 'parti' olmaktan çok uzak olduğunun diğer bir kanıtıdır. Böyle bir 'parti'nin, kesin bir ideolojik hatta sahip olmaması da, şaşırtıcı değildir. Erken Cumhuriyet Dönemi'nde parti-devlet ilişkisine dair bu dipnotta vurgulanan konuların kapsamlı bir tartışması için Kaynar'a (2018) bakılabilir.

Bu bölümün başında işaret edilen; geçmişten devralından felsefi-soyut düşünce geleneğinin görelî cılızlığı sorununu kenarda tutmak kaydıyla, yukarıda örneklenen salınımlara ve çelişkilere neden olan faktörleri kesen temel faktör, geç modernleşmedir ve bu belirleyici etki, dört maddede özetlenebilir. İlk olarak, geç modernleşmenin temel bir sonucu, ideolojik formasyonların uzun bir mayalanma süreci gerektirmeden temellük edilebilme olanağını yaratmasıdır. Yukarıdaki örnekler üzerinden somutlaştırılırsa, farklı farklı türevleri hâli hazırda mevcut olduğu içindir ki, milliyetçiliğin farklı kompozisyonlarına çok kısa bir zaman zarfında, kolaylıkla geçiş yapılabilmekte ya da çelişkili ideolojik öğeler bir araya getirilebilmektedir. Milliyetçiliğin etnisist, ırkçı, liberal, yayılmacı, savunmacı, üçüncü dünyacı vb. farklı versiyonlarının hemen hepsi, İttihatçılar ve/ya erken dönem CHP iktidarından önce, insanlığın ortak düşünce mirası içindeki yerlerini almıştı. Bunlardan herhangi birisinin ya da bunların çeşitli kombinasyonlarının Türkiye'deki siyasi özneleri etkilemesi için, her birinin uzun bir mayalanma sürecinden geçmesi gerekli değildi ve hatta bir açıdan (uygarlığın bileşik gelişimi nedeniyle) bu, mümkün de değildi.

Köşeleri net bir ideolojik formasyona sahip olmayan erken dönem CHP'si de, örneğin iktisat politikalarında uygulayabileceği alternatif yolları tarihsel bir olanak olarak önünde bulmuştu. Sanayileşmenin özel sektör eliyle gerçekleştirilmesinin muhtemel yolları, tümüyle yeni baştan keşfedilmemişti. Çünkü elde, Atlantik kıyılarındaki modernleşme deneyimlerinin bilgisi vardı. Sermaye birikiminin çok sınırlı olması nedeniyle girilen bu yolda tatmin edici bir başarı kaydedilemezse, o zaman, Sovyetler Birliği'nden uzmanlar getirilerek başka bir yol (planlama) denenebilirdi ve denendi. Çünkü çekmecede, alternatif bir ikinci reçete bulunmaktaydı.

Siyasal örgütler düzeyinden çıkıp tekil isimler göz önünde bulundurulduğunda, bu 'mayalanma faktörü' daha da çarpıcı hâle gelmektedir. Kabaca 1908-1930 aralığında yaşamış Türk aydınlarının pek çoğunun, çok kısa aralıklarla liberalizmden pan-Türkizme, milliyetçilikten sosyalizme, neredeyse tüm siyasi yelpazeyi kat ederken gösterdikleri hız, gerçekten de baş döndürücüdür. Ancak pek de şaşırtıcı değildir. Zira tüm bu ideolojik pozisyonlar, çok uzun yıllara yayılan bir düşünsel gelişimin neticesi olmaktan çok, araniş içindeki Türk aydınının ve siyasi yöneticisinin önünde hazır hâlde duran ideolojik kompozisyonlardır. Türk aydınları, kendi tanımladıkları

sorunsallar çevresinde, farklı ideolojik kompozisyonların onlara neler sunduğunu keşfetmeye çalışmakta, ikna oldukları noktada da bunlardan birinin ya da bir kaçının birden peşinden gidebilmektedir. Bir noktada hayal kırıklığına uğranırsa, başka alternatifler, başka yollar, başka reçeteler mevcuttur. Bunlar, insanlığın düşünce mirasındaki yerlerini çoktan aldıkları için de, yeni baştan el yordamıyla geliştirebilmeleri gerekli değildir ve ayrıca mümkün de değildir.

Özetle, bugün de tüm dünyada hâlâ varlığını sürdüren temel ideolojik formasyonların (liberalizm, sosyalizm, milliyetçilik gibi), onların çeşitli kombinasyonlarının ve bunlardan türetilen çeşitli projelerin hâli hazırda mevcut olması, Türkiye’de modernleşme sürecinde siyasal öznelerin ideolojik salınımlarının oldukça akışkan bir nitelikte olmasının temel nedenlerinden biridir.

Bu siyasi öznelerin tüm köşeleri net bir biçimde saptanabilecek katı ideolojik formasyonlara yönelmemelerindeki ikinci etken ise, söz konusu dönemde modern anlamda sınıf çatışmasının yoğunluğunun görece olarak düşük bir seviyede seyretmesidir. Sanayi burjuvazisinin henüz çok zayıf olduğu ve hem ticaret burjuvazisinin hem de büyük toprak sahipliğinin aynı terimle (‘eşraf’) karşılanabilecek kadar birbirleriyle iç içe geçtikleri bir tarihsel kesitte, egemen sınıfların kendi içlerinde keskin çıkar farklılıklarının oluşmaması doğaldır. Oysa sadece 20-30 yıl sonra, yani 1950’li yıllarda, örneğin sanayi burjuvazisinin çıkarları ile toprak sahipliği ve ticaret burjuvazisinin çıkarları, farklı siyasi öznelerin elinde temsil edilecek kadar ayrışacaktır. Nitekim 1960 darbesine giden yolda sanayi burjuvazisi, burjuvazinin diğer kollarından farklı olarak CHP’ye yaklaşabilmiştir (tersten söylenirse, 1950’lerin ikinci yarısında DP’den kopmuştur). Çünkü kapitalist üretim ilişkileri derinleştikçe, sınıfsal çıkar farklılıkları da keskinleşmekte; farklılaşan çıkarların da, farklı ideolojik ufukları ve buna uygun sözcüleri ortaya çıkmaktadır. Devam eden süreçte (1960’lar, 1970’ler) giderek palazlanmakta olan büyük burjuvazi karşısında kasaba esnafını, yerel tüccarı, küçük üretim ve küçük mülkiyeti -kısacası geleneksel küçük burjuvaziyi- kollayacak bir fikir mayalanmasıyla da Millî Selamet Partisi ortaya çıkacaktır. Hâlbuki Erken Cumhuriyet Dönemi’nde, büyük ve küçük burjuvazi arasında bu düzeyde bir çıkar çatışmasından bahsedebilmek mümkün değildi. Hemen aynı dönemde (1960’lar, 1970’ler), hâlâ oldukça çelişkili bir biçimde olsa da, CHP’nin de ideolojik duruşu

netleşmeye başlayacaktır. Özetle farklı toplumsal kesimlerin çıkarlarının çeşitlenmeye başlaması, ister-istemez, partilerin ideolojik hatlarını da görece daha net bir hâle getirmeye başlamıştır.

Elbette bu söylenenlerden çıkartılması gereken sonuç, 1920’lerde ya da 1930’larda toplumda çıkar farklılıklarının hiç oluşmadığı değildir. Ancak 1960’ların ve 1970’lerin kapitalizmi ile 1920’lerin ve 1930’ların kapitalizmi aynı gelişkinlikte olmadığı içindir ki, egemen sınıflar ve sınıf fraksiyonları arasındaki çıkar farklılaşmaları da henüz keskin değildir. Bu koşullar altında iktidar partisi CHP’nin birbirinden farklı ideolojik motiflere salınım gerçekleştirebilmesi kolaylaşmaktadır. Çünkü bu tür salınımlar neticesinde üretilen somut politikalar, egemen sınıfların belirli kesimlerinin özlemleri ve çıkarlarının lehine, diğer kesimlerinse aleyhine olacak bir biçimde; radikal, keskin dönüşlere yol açmamaktadır. Toplumun ast sınıfları ise, denklemin zaten dışındadır.

Özetle, kapitalist üretim ilişkilerinin oldukça geri bir seviyede olduğu ve iktidar kesiminde çıkarları birbirlerinden keskin biçimde ayrılmış bir sınıf ya da fraksiyonun mevcut olmadığı koşullarda, iktidarın ideolojik açıdan konsolide bir yapıya sahip olması pek mümkün değildir. Çünü özneleri buna zorlayan bir nesnellik tam anlamıyla mevcut değildir. Çulhaoğlu’nun (2002a: 478), “bu dönemde altyapıdaki egemen kesimlerin, somut ekonomik çıkarlar ile ideolojik formasyonlar arasında kalıcı ilişkiler kurabilecek ölçüde ayrılmamış oldukları açıktır” derken kastettiği de budur.

Modernleşmede gecikmişliğin, Türk aydını ve siyasal yöneticisini farklı ideolojik kompozisyonlara savurabilmesini mümkün kılan üçüncü faktör ise, gecikmişliğin ortaya çıkardığı sorunların bir sonucu olarak; bu öznelerin -deyim yerindeyse- sürekli bıçak sırtında hareket etmeleridir. Bu özneler çoğunlukla, akut hâline gelen sorunlara ya da çok yakın ve fevkalade ürkütücü tehditlere karşı hep acil çözümler, acil önlem paketleri yaratmak durumundaydılar. Bu, Türk aydını ve siyasal yöneticisinin teori değil, pratik ve pragmatik yönelimli olmasının temel nedenlerinden biridir. Böyle bir yönetime sahip olunması da, katı, net bir ideolojik formasyonun oluşturulup, bunun peşinden sonuna kadar gidilmesi gibi bir isteğin ortaya çıkmasına engel olmaktadır.

Söz konusu öznelerin ideolojik salınımlarının ve çelişkili ideolojik öğeleri sıklıkla biraraya getirmelerinin dördüncü nedeni ise, iktidar bloğundaki asker ve sivil ara

tabakaların gücüdür -ki daha önce değinildiği üzere, bu faktör de doğrudan doğruya geç modernleşmeyle ilgilidir-. Ülkenin modernleşme sürecine devrimci bir burjuvazinin veya başka bir temel sınıfın kesin bir biçimde damgasını vur(a)mamış olması, iktidar bloğunda söz konusu ara tabakalara geniş bir hareket alanı açmıştır. Bu kadrolar ise, tam da sınıfsal konumlarının bir sonucu olarak, ideolojik geçişkenliğe çok daha yatkındırlar. Bu kesimler, muhafazakâr, liberal, milliyetçi, sosyal demokrat ve hatta sosyalist, tüm temel ideolojilerden etkilenebilecek bir biçimde, ‘ara(da kalmış) tabakalar’dır. Bu hususu Behice Boran şu şekilde açıklamaktadır:

Küçük burjuvazi ise bütün toplumlarda çelişik bir durumdadır. Hem üstteki büyük sermayeden, hem alttaki kalabalık emekçi sınıflardan ürker, çekinir. Esas burjuva ideolojisini benimser, emelleri yukarı sınıflara tırmanmaya dönüktür ve kişi olarak fırsat buldukça birer ikişer tırmanır da. Ama sınıf olarak toplum yapısındaki mevkilerini -statülerini- yükseltemezler. Küçük burjuvazinin durumu kötüleştiği, statüsü düştüğü hallerde sosyalizme doğru kayarlar; ya gerçek sosyalizme, ya da, aslında halkı hor gören, küçümseyen, yine tepeden inme ‘himayeci’ bir sosyalizm anlayışına. Toplum düzeninin çöküntüye gittiği zamanlarda ise, büyük burjuvazinin teröre dayanan diktatörlüğüne -faşizme- ‘nizam ve disiplin’ taraflısı küçük burjuvazi kolayca kayar, onu destekler ([1968] 1992: 37).

Küçük burjuvazinin bu genel temel vasıfları bizim yönetici-aydın tabaka için de doğru idi ([1968] 1992: 37).

Bir toparlama yaparak bu kısmı tamamlamak gerekirse, Osmanlı Devleti’nin son dönemi ile Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk döneminde siyasi öznelerin farklı ideolojik kompozisyonlara hızla salınım gerçekleştirmelerinde ve hatta aynı anda çelişkili ideolojik motifleri bir arada benimseyebilmelerinde, doğrudan ya da dolaylı olarak yine geç modernleşmenin yol açtığı nesnellikler önemli bir rol oynamıştır.

3.5. DEĞERLENDİRME

Bu bölümün ilk kısmında, XIX. yüzyıldan XX. yüzyıla dönülürken Osmanlı ülkesinin resmi şu şekilde çizildi: emperyalizmin tahakkümü altında siyasi, idari ve iktisadi bağımsızlığını önemli ölçüde yitirmiş, uluslararası kapitalist ağa eşitsiz biçimde eklemlenen, siyasal ve ideolojik üstyapısıyla da uygarlığın içerisinde bulunduğu tarihsel yönelime birçok noktada ters düşen bir ülke. Bu koşullar altında gerek eski rejimin tasfiyesi, gerekse de kapitalist üretim ilişkilerinin derinleştirilmesi ve endüstrileşme yolunda, tarihin ilerleticisi rolünü üstlenenin; Müslüman-Türk sermaye ve toprak sahiplerinin çıkarlarını siyasal düzeye taşıyan, İttihat ve Terakki ile erken dönem CHP

iktidarı olduğu gösterildi. Bu çizgi, tarihsel gelişiminin belirli uğraklarında, bir yanda eski rejimin, diğer yanda eski rejimdeki ayrıcalıkları sürdürmek isteyen toplumsal kesimlerin, diğer bir yanda da bu gruplarla ve eski rejimin geleneksel seçkinleriyle yer yer belirli bir uzlaşma-işbirliği içerisinde hareket edebilen düvel-i muazzamanın karşısında, güçlü bir iktidar odağı olarak belirmiştir.

Bölüm boyunca ısrarla üzerinde durulduğu üzere, bu iktidar odağı, bir 'blok' olarak görülmelidir. Bu blok, Müslüman-Türk sermaye ve toprak sahipleri ile toplumun orta-alt katmalarından gelen kadroların koalisyonundan meydana gelmiştir. Topraksız köylüler ve işçiler ise, bu bloğun bir parçasını oluşturmamaktadır.

Bölümün devamında, yukarıda belirtilen koşullar altında ve Müslüman-Türk sermaye ve toprak sahiplerinin görelî güçsüzlüğünde, toplumun orta-alt katmalarından gelen asker ve sivil bürokratlara önemli bir hareket alanı açıldığı üzerinde duruldu. Özel olarak, Kurtuluş Savaşı'nın destansı bir biçimde zafere ulaştırılmasında oynadıkları önemli rolün de, bu toplumsal grupların savaş sonrasında ülke yönetiminde etkili bir güç olarak belirmesinde önemli bir faktör olduğu belirtildi. Böylelikle kapitalist-ulus devletin kuruluşu aşamasında, Türkiye'de devletin görelî özerkliği oldukça geniş sınırlara sahip olmuştur. Tam da bu nedenle, ülkenin yönetici kadroları, yeri geldiğinde burjuvazinin ve yeri geldiğinde de büyük toprak sahipliğinin, en azından kısa vadeli çıkarları ve beklentilerinin aksi istikametinde hareket edebilmişlerdir. Bu uğraklarda siyasi iktidarın pratikleri, fazlasıyla 'halkçı' bir görünüm de kazanabilmektedir. Bununla birlikte, bu görünümü mutlaklaştırmamak gerekir. İttihat ve Terakki ile CHP iktidarlara altında yürürlüğe konulan ekonomi politikaları bir bütün hâlinde değerlendirildiğinde, Müslüman-Türk sermaye ve toprak sahiplerinin çıkarlarını yansıtmaktadır. Aksi, iktidar bloğunun, bambaşka bir sınıfsal muhtevaya sahip olması koşuluyla söz konusu olabilirdi -ki toplumdaki mevcut sınıfsal yapı itibarıyla bunun, objektif açıdan ihtimal dâhilinde olduğunu öne sürebilmek zordur-.

Bu bölümde üzerinde detaylıca durulan bir diğer husus ise, -iktidar bloğu içindeki mevcut güç dengelerinin durumu haricinde- Türkiye'de devletin görelî özerkliğini pekiştiren bir diğer faktörün, siyasi yöneticinin ve aydınların önlerinde buldukları evrensel bilgi birikimi olduğuydu. Bu bilgi birikimi, başta Batı Avrupa (ve özellikle Fransa) olmak üzere, dünyanın diğer bölgelerindeki modernleşme deneyimlerinin

ortaya çıkardığı toplumsal-siyasal sonuçlardan ve bunlardan türeyen ideolojik kompozisyonlardan oluşmaktadır. Bunlar eşliğinde Türkiye’de siyasal özneler, diğer modernleşme deneyimlerine bakarak hiza alabilmekte (refleksivite); ne yapılması ve ne yapılmaması gerektiği konusunda ve ülkenin geleceğine dair kurdukları hayallerde, temsilcisi oldukları sınıfların beklentilerinin ve isteklerinin çok ötesine geçebilmektedirler. Ayrıca Osmanlı’nın son ve Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk döneminde siyasal yöneticinin ve aydınların ideolojik salınımlarını koşullayan temel etmenlerden biri de, yine gecikmişliktir. Toplumun egemen sınıfları arasındaki çıkar farklılıklarının henüz keskinleşmediği bir tarihsel uğrakta ve sürekli olarak patlak veren acil sorunlar karşısında Türk siyasal yöneticisi ve aydını, hazır halde önünde bulduğu ideolojik kompozisyonlar arasında kolaylıkla bir salınım gerçekleştirebilmiştir.

Görüldüğü gibi, modernleşmede gecikmişliğin ve kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişiminin, Türk modernleşmesine çok önemli etkileri olmuştur. Türkiye toplumu, bu değinilen nesnel koşullar açısından, yeryüzünde eşsiz bir konumda bulunmadığı içindir ki, Türk modernleşmesi ile diğer bazı geç modernleşme deneyimleri arasında belirli benzerlikler bulabilmek de mümkündür. Bu bağlamda, ekonomik ve siyasal liberalizmin, diğer geç modernleşme deneyimlerinde de kuvvetli bir akım teşkil edememiş olması oldukça anlamlıdır. Geç modernleşme deneyimleri, bu sürecin ilk kez ve dolayısıyla da baskın olarak yerel dinamiklerle açığa çıktığı ülkelere oranla daha planlamacı, dış dünyadan maddi ve ideolojik açıdan daha çok etkilenen, nesnel dinamiklerle siyasi iktidarın beklentileri arasındaki mesafe açısından daha kopuk, kapitalizmin ileri halkalarına yetişmek anlamında daha aceleci ve daha müdahaleci olmuşlardır.

Öyleyse, Türk modernleşmesinin bu niteliklerinin, Osmanlı’nın güçlü (aşkın, merkezî, ceberut, baskıcı) devlet geleneğine bağlanarak eşsiz (*sui generis*) olarak nitelenebilmesi mümkün değildir. Siyasal iktidarın her ‘zor’ kullanımının, dönüp dolaşıp Osmanlı devlet geleneğiyle açıklanmaya çalışılması, tarihi, idealist ve hatta yer yer metafizik bir doğrultuda zorlamaktadır. Güçlü devlet geleneği tezi, bu çalışmadaki sorunsallar bağlamında, özellikle iki açıdan oldukça sorunludur. İlk olarak, güçlü devlet geleneği tezi, özne-merkezciliğe savrulduğu için sorunludur. Bu savrulma, özetle şu şekilde gerçekleşir: (I) Özneler, siyasetten, yani somut çıkarlar ekseninde şekillenen ve somut

olgularla koşullanan gerçek mücadelelerden koparılıp devlet geleneğinin çerçevesinde hareket eden varlıklara dönüştürüldüklerinde, o öznelerin irade ve pratiklerini belirleyen maddi koşullar da araştırma alanından dışarıya atılmış olur. Nesnel belirlenimlerinden kopan özne de, artık, boşlukta serbestçe salınan bir varlık hâline gelir. (II) Güçlü devlet geleneği tezi, tarihsel gelişimi somut olarak açıklayamadığı için, araştırma dönüp dolaşıp, öznelerin irade ve pratiklerine savrulmak durumundadır. Başka bir deyişle devlet geleneği, her şeyi açıklama iddiasıyla hiçbir şeyi açıklayamadığı için, öznelerin irade ve pratikleri her şeyin açıklaması hâline gelmektedir. (III) Güçlü devlet geleneği tezleri, devlet kavramsallaştırmasına dair taşıyageldiği epistemolojik sorunlar nedeniyle; birey-öznenen değil de, kurumsal bir varlık olarak ‘devlet’ten ya da ‘bürokrasi’den bahsettiğinde dahi, onu yine insanımsı bir varlık olarak kurgular. Güçlü devlet geleneği tezlerinde devlet olgusu, kendinden menkul bir kişilik sahibiymişçesine, toplumsal egemenlik ilişkilerinin dışında ve kendi iradesine göre şu ya da bu yönde hareket eden, adeta insanımsı, bilinç sahibi bir varlık olarak alınır.

Böylelikle güçlü devlet geleneği tezi, özne-merkezli tarih yazımının daha kompleks bir türevi hâline gelir. Ancak bu tez, sadece özne-merkezciliğe savrulduğu için değil; ‘biz bize benzeriz’ yanılsamasını yeniden ürettiği için de kusurludur. Zira, Türk modernleşmesine dair son derece önemli pek çok nitelik, kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişimi ve geç modernleşme çerçevesinde açıklanabilecekken; bunların, Osmanlı devlet geleneğine gönderilmesiyle birlikte, Türkiye’nin eşsiz bir gelişim yaşadığı yanılsaması yeniden üretilir.

Türk modernleşmesinin, siyasi öznelerin irade ve pratiklerine referansla açıklanmaya çalışılan pek çok niteliğinin (nesnel dinamikler ile siyasal iktidarın dünya kavrayışı ve icraatı arasındaki açının büyüklüğü, ileri ülkelere yetişme konusunda acelecilik, siyasal iktidarın yoğun müdahaleciliği vb. niteliklerin) temelinde, yine yapısal belirlenimler bulunmaktadır: modernleşmede gecikmişlik ve kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişimi. Bunlar, ‘tarihsel arka plan’ olarak görülebilecek detaylar değil; Türkiye’de modernleşme sürecinin birçok noktada temel yönelimlerini belirleyen faktörlerdir.

4. BÖLÜM

TÜRK MODERNLEŞMESİNİN TEKİL BOYUTU: SÜRECE DAMGASINI VURAN ÖZEL KOŞULLAR

Sosyal olayların anlamı ve önemi [...] onlara katılanların kişisel saik ve maksatlarından çok öbür sosyal olayların ışığında anlaşılır. Sosyal olayların yine sosyal olaylarla izah edilmesi temel bir metod kuralıdır. Olaylara katılan kişilerin sübjektif saik ve maksatları üzerinde, bunlar, sosyal etkileri yansıttığı ölçüde durulur.
(Boran, [1968] 1992: 78)

Türkiye’de modernleşme sürecinin tarihsel gelişimine yön veren nesnellikleri ortaya koyma amacını taşıyan bu tez çalışmasının sıradaki bölümü, ‘tekil olan’a ayrılmıştır. Böylelikle bu bölümde, araştırma evreninin üstüne, ‘tümel’, ‘tikel’ ve ‘tekil’ olarak tasniflenen üçlü sacayağının son kısmı yerleştirilmeye çalışılacaktır.

‘Tekil olan’dan kasıt, daha evvel de belirtildiği üzere, Türk modernleşmesinin, evrensel düzeyde modernleşme mefhumuna içkin olan (tümel) ve geç modernleşme deneyimlerinde karakterize olan (tikel) yanlarının dışında kalanlar hususlardır. Yani çalışma içerisinde bu bölümün payına düşen, modernleşmenin evrensel düzeydeki genel karakteristikleri ve geç modernleşme deneyimlerine özgü olanların dışında kalan; Osmanlı-Türkiye toplumunun özel koşullarıdır.

Yine çalışmanın başında belirtildiği üzere, bu çalışmada yapılan üçlü tasnifleme, somut gerçeklikte birbirlerinden bağımsız üç ayrı düzeyin varlığını ileri sürmemektedir. Üçlü ayırım, somut gerçeklikte iç içe geçen nesnelliklerin açıklayıcı bir biçimde düşüncede yeniden üretilmesi içindir. Dolayısıyla bu bölümün sınırları içerisinde incelenecek konulara, aslında daha önceki bölümlerde değinilen bazı nesnellikler de doğrudan ya da dolaylı olarak müdâhil olmaktadır. Söz gelimi, bu bölümde ele alınacak konulardan biri

olan Şark Sorunu aslında, daha önce ele alınan; Osmanlı toplumunun kapitalistleşme sürecinden de, bu süreçteki bağımlılığından da ayrıştırılabilecek bir konu değildir. Bununla birlikte, söz konusu sorun asıl olarak, Osmanlı Avrupası'ndaki nüfusun demografik özellikleri (gayrimüslim nüfusun yoğunluğu), Osmanlı Devleti'nin yerkürede kapladığı alanın ekonomik ve siyasi önemi ya da Çarlık Rusya'sının bu coğrafya üzerindeki özel emelleri gibi, asıl olarak Osmanlı ülkesinin birtakım özel nitelikteki koşullarını ilgilendirmektedir. Dolayısıyla 'Şark Sorunu' başlığı altında ele alınacak nesnelliklerin, genel olarak tüm modernleşme deneyimlerine ya da gecikmiş modernleşme deneyimlerine doğru genişletilebilmesi pek mümkün değildir. Bu bölümün diğer başlıklarında da benzer bir durum söz konusudur.

Yine peşinen ifade etmek gerekir ki, Türk modernleşme deneyiminin tümel ve tikel yanlarına ayrılan bölümlerinden farklı olarak; bu bölümde bir 'sınır(sızlık)' sorunu söz konusudur. Çünkü modern-öncesi toplumların modern toplumlara dönüşümünün evrensel nitelikteki özelliklerine dair söylenebileceklerin, az-çok belirli bir sınırı vardır. Bu hususta sayılabilecek öğelerin nicelik olarak fazlaca arttırılmaya çalışılması, yöntemsel açıdan pek anlamlı olmadığı gibi; bu yönde bir zorlama, objektif açıdan da yanlış sonuçlar üretmeye gebedir. Bu söylenen, çalışmanın üçüncü bölümünde ele alınan konular için de geçerlidir: Geç modernleşmenin ve kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişiminin yol açtığı karakteristik sonuçlara ve bu sonuçların ortaya çıkardığı eğilimlere dair söylenebilecek olanların da bir üst-sınırı mevcuttur. Bu hususta, çalışmanın üçüncü bölümünde işaret edilen nesnelliklere bazı eklemeler yapılabilir, bazıları revize edilebilir; ancak yapılabilecek genellemelerin önünde sonunda gelip dayanacağı, durmak zorunda olduğu bir sınır mevcuttur. Oysa söz konusu bu iki bölümden farklı olarak; 'tekil olan' başlığı altında, araştırmacının önüne neredeyse sınırsız bir dünyanın kapıları açılmaktadır. Çünkü her toplumda, hem incelemeye konu edilen dönemin nesnellikleri, hem de tüm teferruatıyla geçmişin izleri, birkaç başlıkla sınırlandırılmayacak; neredeyse sonsuz genişlikte bir olgular yığını sunmaktadır. Zaten tam da bu nedenle, istisnasız her toplum, özgül bir bütündür. Bu bağlamda, herhangi bir toplum için söz konusu olduğu gibi, Türkiye'de de toplumun dönüşüm sürecine bir şekilde etki eden her bir özel gelişmenin ve geçmişte yaşanan olayların, süreçlerin ve ilişkilerin geleceğe devrettiği tüm izlerin, kesin ve eksiksiz bir listesinin yapılabilmesi mümkün değildir. Bu nedenle bu bölümde her bir alt-başlıkta ele alınan konularla, tekil

düzeyde ele alınabilecek tüm nesnelliklerin topyekûn bir muhasebesinin yapılabildiği iddia edilmemektedir. Bu bölümde amaç, kendi içinde adeta sınırsız bir dünya olan geçmişin içerisinde, bu tez çalışmasının konusu bağlamında öne çıkan bazı kritik öğelere (ve tüm modernleşme deneyimlerine ya da geç modernleşme deneyimlerine doğru genişletilemeyecek olanlara) işaret edebilmektedir.

Bu bölümde ilk olarak ele alınacak konu, Şark Sorunu'nun yol açtığı karmaşık etkilerin ve bunlar içerisinde de özellikle beka kaygısının, Türkiye'de modernleşme sürecinde nasıl bir rol oynadığıdır. Bir sonraki kısımda ise, 'ulus'un ortaya çık(arıl)ışının önündeki objektif engeller ve bu engellerin mevcudiyetinin, modernleşme sürecinde Türkiye'de siyasal iktidarlara olan etkileri tartışma konusu edilecektir. Bir sonraki kısımda ise, Osmanlı toplumu içerisinde özel olarak gayrimüslim sermayenin içinde bulundukları objektif koşulların, modern-öncesi bir toplumdan modern topluma dönüşüm sürecinde, hem onları hem de bir bütün olarak ülkeyi nasıl etkilediği üzerinde durulacaktır.

Diğer bölümlerde olduğu gibi, özne-merkezli tarih yazımının eleştirisi, bu bölümün de temel misyonları arasındadır. Yani bu bölümde de, Türk modernleşme deneyiminin belli başlı özelliklerinin, öznelerin irade ve pratiklerinin bir sonucu olmaktan çok, öznelerin içerisinde yer aldığı nesnel koşulların bir sonucu olduğu gösterilmeye çalışılacaktır. Bu tez çalışmasının en başında beri hedefine aldığı diğer bir yönetsel problem olan metodolojik özgücülüğün ('biz bize benzerizci' anlayışın) eleştirisi ise, -tezin bu bölümünün muhtevassından dolayı- bu kez ön planda olmayacaktır.

Bu bölümde öne sürülecek temel argümanlar ise şunlardır:

- (I) Osmanlı toplumundaki değişim dinamiklerinin hız kazandığı süreç ile Şark Sorunu'nun ortaya çıkışının tarihel olarak üst üste çakışmasının, Türkiye'de modernleşme sürecine önemli etkileri olmuştur. Bunların başlıcaları, bir yandan Osmanlı Devleti'nin siyasal ve iktisadi egemenliği zayıflatılırken diğer yandan da Osmanlı Devleti'nin çözülüşünün gecikmesi ve Osmanlı yöneticisine kısmi bir manevra alanı açılması; reform düşüncesinin toplumun kayda değer bir bölümünü şüpheye ve çoğunlukla komplocu kaygılara sürüklemesi ve yabancı güçlerin nüfuz ettiği alanlarda

kapitalistleşme dinamiklerinin ivme kazanmasına yol açmasıdır. Ancak Şark Sorunu'nun Türk modernleşme sürecine belki de en önemli etkisi, siyasal yöneticinin ve aydınlarının önemli bir bölümünü, tam boy bir sosyal-darwinizme sürüklemesidir.

- (II) Osmanlı Devleti'nin çok dinli, çok mezhepli, çok dilli ve çok etnisiteli toplumsal yapısı, Osmanlı ülkesinde modern döneme özgü yeni bir kimliğin; ulusdaşlığın yaratılması yolunda önemli bir engel teşkil etmiştir. Böyle bir objektif engelin varlığı da, siyasal iktidarlara, başta eğitim ve kültür politikaları aracılığıyla uygulanacak çok yoğun bir ideolojik endoktrinasyon aranişına sürüklemiştir.
- (III) Osmanlı'nın son döneminde gayrimüslim sermayenin -ve ayrıca din adamlarının- objektif çıkarları, modern, merkezîleşmiş, herkesin bir vatandaş statüsü altında hukuken eşitlendiği ve iktisadi ve siyasi egemenliğin tesis edildiği bir ulus-devlet projesiyle belirgin bir gerilim içindedir. Bu söylenen, gayrimüslimlerin büyük bir bölümünü oluşturduğu sermaye kesimlerinin, neden tek başlarına bir burjuva devrimine öncülük edemeyeceğini veya böyle bir girişimi sonuna kadar götüremeyeceklerini ortaya koymaktadır. Ayrıca bu, İttihatçılar ile gayrimüslimlerin uzun vadeli bir birlikteliğinin neden mümkün olmadığını da açıklamaktadır.

4.1. ŞARK SORUNU, BEKA KAYGISI VE MODERNLEŞME

4.1.1. Şark Sorunu

Şark Sorunu çok kısaca, *'hasta adam'ın, yani Osmanlı İmparatorluğu'nun, kaderinin ne olacağı meselesi* olarak tarif edilebilir. Bu sorunun ortaya çıkışı için bir başlangıç noktası tespit edilmek istenirse, Küçük Kaynarca Antlaşması (1774), bu konuda iyi bir adaydır. Zira bu antlaşmadan sonra, yani XVIII. yüzyıldan XIX. yüzyıla dönülürken Osmanlı Devleti, bir yanda büyük bir hızla büyümekte olan Çarlık Rusya'sı, diğer yanda da bu coğrafyada doğrudan (örneğin işgal ile) ya da dolaylı olarak (örneğin diplomatik temaslar ve ticaret ile) kendisini var eden İngiltere ve Fransa gibi, dünya siyasetindeki güçlü devletlerin rekabet alanı hâline gelmiştir. Bu sayılan ülkelere, biraz daha geriden Avusturya-Macaristan ve bir müddet sonra da İtalya, ABD ve özellikle

de Almanya eklendiğinde; Osmanlı coğrafyası üzerindeki çıkar çatışmaları giderek daha şiddetli bir hâl almaya başlayacaktır. Bir sonraki evrede ise, Osmanlı hâkimiyeti altında önceleri Şark Sorunu'nun bir nesnesi konumunda olan Balkan milletleri de artık, ulus-devlet formu altında bu nüfuz ve paylaşım mücadelesine dâhil olacaklardır. Şark Sorunu'nun kronolojik olarak son gündem maddesi ise, Sevr'deki paylaşım planları olacaktır.

Şark meselesinin XVIII. yüzyıl sonlarından başlayarak zaman içerisinde giderek kızışması sadece, bu sorunda kendileri açısından çeşitli tehditler ve fırsatlar gören devletlerin sayısının nicelik olarak artmasından kaynaklanmamaktadır. Osmanlı'nın iç sorunlarına yönelik ilginin artışı, hem Osmanlı'ya müdahale olanaklarının objektif olarak genişlemesinin yarattığı fırsatlardan (çünkü Osmanlı giderek güçsüzleşmektedir), hem düvel-i muazzamadaki kapitalist gelişimin ortaya çıkardığı ihtiyaçlardan (ucuz hammadde ve pazar arayışından) kaynaklanacaktır. Bu sayılanlara ayrıca, Şark Sorunu'nda rekabet hâlindeki devletlerden birinin bırakılabileceği bir boşluğun, rakip başka bir güç tarafından doldurulması ihtimalinin artmasını da eklemek gerekmektedir. Yani bir ülkenin Osmanlı üzerindeki nüfuzunun arttırması, rakiplerini de harekete geçmeye zorlamaktadır. Örneğin, Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda kalıcı olamayacağına kani olunduğunda, İngiltere'nin, Balkan halklarının sorunlarıyla çok daha fazla ilgilenmeye başlaması ya da öyleymiş gibi gözükmesi gerekecektir. Çünkü aksi takdirde, bu halkların hâmisî olma rolü tümüyle Çarlığın eline geçecek; yani bu bölge, tümüyle Rusya'nın nüfuzuna terk edilmiş olacaktır.

Tüm bunların bir sonucu olarak, Osmanlı Devleti, dışarıda Rusya, içeride de artan isyanlar ve toplumsal huzursuzluk karşısında hem politik, hem idari, hem de ekonomik açıdan acze düşmesine paralel bir biçimde; başta İngiltere ve Fransa olmak üzere diğer ülkeler de, Osmanlı'nın iç sorunlarıyla çok daha yoğun bir biçimde ilgilenmeye başlayacaklardır. Ancak Şark Sorunu'nu giderek uluslararası politikanın en önemli meselelerinden biri hâline getiren belki de en temel ve ayrıca yukarıda sayılan gelişmeleri de içeren faktör ise; dünyada paylaşılabilir bakir alanların giderek tükenmesidir. Tekeli ve İlkin bu hususa şöyle izah etmektedir:

Dünyanın sömürgeler halinde paylaşılmasının sınırına gelinmesi, Osmanlı İmparatorluğu, Çin ve İran gibi idari bağımsızlığını kısmen koruyarak yarı-sömürge haline gelmiş ülkeler üstünde denetim kurulmasını, kapitalist merkezin

temel sorunlarından biri haline getirmişti. Büyük Güç'lerden her biri kendi sömürgesi üstünde tam denetime sahip olduğundan, diğer ülkelerin bunlarla yarışması çok zordur. Oysa yarı-sömürgeler, tüm güçlerin yarışına açıktır. Sömürgelerin paylaşılmasından sonra yarışma alanı çok küçülmüş ve yarı-sömürgelerin alanına indirgenmiştir. Tabii ki bu indirgeme, yarışmanın yoğunluğunu da arttırmıştır (2003: 82).

Osmanlı İmparatorluğu, 20. yüzyıl başında bile çok geniş bir alana sahip oluşu, Avrupa'ya yakınlığı, dünya ticaret yolları üzerindeki stratejik konumu nedeniyle, üzerinde Büyük Güç'ler yarışmasının en yoğun sürdüğü yerdir (2003: 82).

Şark Sorunu içerisinde, hangi devletlerin hangi politikaları benimsediklerini kısaca açıklayabilmek ise mümkün değildir. Çünkü yukarıda adları sayılan devletlerin bu meselede geliştirdikleri politikalar, koşullara göre sürekli olarak sadece yön değiştirmekle kalmamış, her bir devletin kısa ve uzun vadeli politikaları dahi zaman zaman birbiriyle çelişkili bir hâle gelebilmiştir. Dolayısıyla Şark Sorunu'nun tarihsel olarak nasıl bir gelişim gösterdiği meselesi, burada detaylı olarak ele alınmayacaktır. Burada üzerinde durulacak olan, bu sorunun ortaya çıkışının, Osmanlı toplumundaki değişim dinamiklerinin hız kazandığı bir döneme denk gelmesinin, özel olarak Türk modernleşmesi üzerindeki etkilerinin ne olduğudur. Sıradaki kısımda, bu konu ele alınacaktır.

4.1.2. Şark Sorunu'nun Osmanlı-Türkiye Modernleşmesi Üzerindeki Etkileri

Yukarıda değinildiği gibi, Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya olduğu büyük dönüşüm süreci (kapitalistleşme / modernleşme süreci) ile Şark Sorunu, tarihsel olarak üst-üste çakışmıştır. Bu çakışmanın, Türkiye'de modernleşme sürecine çok yönlü ve karmaşık etkileri olmuştur.

Şark Sorunu'nun ortaya çıkışının ve buna bağlı olarak Osmanlı topraklarında düvel-i muazzamanın nüfuz alanları tesis etmeye başlamasının en önemli sonuçlarından biri, bu güçlerin, dokundukları alanlarda kapitalistleşme sürecine ivme kazandırmalarıdır. Bu sayede, Osmanlı toplumunda en az XVI. yüzyılın sonlarından beri artmakta olan ticarileşme eğilimleri artık, dış dinamiklerin çarpan etkisiyle işlemeye başlayacaktır.

Yabancı güçlerin bu etkisinin, iki şekilde tezahür ettiği söylenebilir. İlki: Yabancı sermayenin doğrudan ya da özellikle gayrimüslim araçlarla işbirliği hâlindeki iktisadi faaliyetleridir. Bu faaliyetler asıl olarak ülkenin kıyı bölgelerinde yoğunlaşmış ve öncelikli olarak bu bölgelerdeki ama daha genel planda da tüm ülkedeki sosyo-ekonomik dönüşümü hızlandırmıştır. Daha önce de belirtildiği üzere, örneğin ülkedeki demiryolu atılımları ya da büyük gemilerin kullanımı için elverişli limanların tesis edilmesi gibi gelişmeler, aslında bir açıdan, emperyalizmin bir hediyesidir.

Düvel-i muazzamanının Osmanlı topraklarındaki nüfuzunun, kapitalistleşme sürecine ivme kazandırmasının ikinci boyutu ise; Osmanlı ekonomisinin küresel pazara eklemlenmesini mümkün olduğunca kolaylaştırmak ve Osmanlı topraklarında üretilen artığın daha büyük bir nicelikte ve daha hızlı bir biçimde transferi için atılan hukuki, siyasi ve idari nitelikteki adımlardır. Örneğin, emperyalist güç odaklarının dış ticaretin liberalleştirilmesine yönelik yaptıkları siyasi baskılar ve buna eşlik eden idari düzenlemeler, Osmanlı'daki kapitalistleşme dinamiklerine ivme kazandıran önemli adımlardır.

Sonuçta, XVI. yüzyılın sonlarından beri ülkede kayda değer bir ticarileşme eğiliminin var oluşu, yabancı sermayenin bu coğrafyada faaliyetlerde bulunabilmesi için asgari bir ticaret altyapısının oluşmasını sağladığı gibi; aynı zamanda bu eklemlenme, ülkedeki kapitalistleşme sürecinin ivme kazanmasını da beraberinde getirmiştir. Yani aslında her iki dinamik de birbirini beslemiştir.

Osmanlı toplumunun kabuk değiştirme sürecinin hız kazandığı bir dönemin Şark Sorunu ile kesişmesinin neden olduğu ikinci sonuç, -hangi amaçla gerçekleştirilse gerçekleştirilsin- modern-öncesi bir toplumdan modern topluma geçişin çeşitli uğrakları olarak görülmesi gereken reform çabalarının, kimi Müslüman-Türk çevrelerde tutucu ve şüphecî tepkilere yol açabilmesidir. Söz konusu kesişimin, muhtemelen en derinden işleyen ve günümüzde de hâlen varlığını sürdüren sosyo-psikolojik etkileri de bununla ilgilidir. Bilindiği gibi, Batı'nın tekniğini almanın ötesine geçen değişim çabalarının arkasında hep hilekâr bir yabancı parmağının ya da dış güçlerin komplolarının aranması, Türkiye siyasal hayatında alışıldık bir tepki hâline gelecektir. Bu tepkinin, tarihsel olarak, tümüyle temelsiz olduğunu öne sürebilmek de mümkün değildir. Zira gerçekten de yabancı güçler, belirli reformları talep ederlerken; yine aynı güçler, bir diğer yandan

da Osmanlı ülkesi üzerinde paylaşım planları yapmaktan geri durmamışlardır. Ancak daha önce de açıklandığı üzere, XIX. yüzyıl reformları, ne birkaç kişilik bir grubun toplumdaki mevcut nesnel dinamiklerden tümüyle bağımsız bir biçimde tasarladıkları projelere, ne de Batı ülkelerinin Osmanlı yöneticilerine yaptığı baskılara indirgenebilir. Çalışmanın ikinci bölümünde bu konu üzerinde durulduğu için, burada tekrar ele alınmayacaktır. Ancak şu kadarı söylenebilir ki, reform süreçlerinin, bizatihi Osmanlı toplumu içerisinde de kazananları ve kaybedenleri, dolayısıyla da destekçileri ve muhalifleri vardır. Bu nedenle söz konusu değişimler, üç-beş kişilik bir iradenin belirleyiciliğinden ya da Osmanlı'nın Batı karşısında diz çöküşünden çok daha fazlasını barındırmaktadır.

Söz konusu tarihsel kesişimin (Şark Sorunu ile Osmanlı ülkesindeki dönüşüm dinamiklerinin hız kazandığı bir sürecin üst üste çakışmasının) Türk modernleşmesi üzerindeki üçüncü etkisi ise, modern-öncesi bir siyasal-ideolojik üstyapı olarak Osmanlı Devleti'nin çözülüşünü geciktirmesidir. Bu çelişkili ilişkinin bir boyutunu, Tekeli ve İlkin çok sade bir anlatımla, şöyle ifade etmektedirler:

Osmanlı İmparatorluğu gibi büyük ve stratejik konuma sahip olan bir ülkenin bölüşülmesi, böyle yarışan güçler için, üzerinde kolayca anlaşmaya varılabilecek bir konu değildir. Bir yer Büyük Güç'lerden birinin eline geçince, diğerlerine tamamen kapanmış olmaktadır. Bu durumda, üzerinde en kolay anlaşmaya varılacak çözüm yolu Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü korumaktır. Aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun bölüşülmesinin güçlüğü, onun varlığını sürdüren temel etken olmaktadır. Böyle bir çözüm yolunun benimsenmesi, Büyük Güç'lerin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki çıkarlarının korunması için uluslararası örgütlerin kurulmasını da gerektirmektedir. Nitekim Düyun-ı Umumiye bu tür bir örgütlenmedir (2003: 82-83).

Osmanlı İmparatorluğu'nun korunması ilkesi, İmparatorluğu koruyucu niteliği çok yüksek bir ilke değildir; aslında bölüşme kararını erteleyen bir ilkedir. Nitekim bir kez denge bozulup, Büyük Güç'lerden biri İmparatorluğun bir parçasını denetim altına alıp, diğerlerine uzlaşabilecekleri ödünler verebildi mi, İmparatorluk parçalanabilmekte, daha küçülmüş bir düzeyde yeni bir dengeye kavuşmaktadır (2003: 83-84).

Tekeli ve İlkin'in yukarıdaki alıntıları, Osmanlı'nın pay edilebilmesi hususunda açığa çıkan çıkarlar çatışmasının, Osmanlı Devleti'nin ömrünü uzattığını anlatmaktadır. Bu, meselenin bir boyutudur. Şark Sorunu'nun varlığı sadece bu nedenle değil, Osmanlı Devleti'nin siyasi iktidalarına sunduğu çeşitli olanaklar nedeniyle de devletin ömrünü uzatmaktadır. Burada yine, birbiriyle çelişkili iki etki bir arada bulunmaktadır: Düvel-i muazzamanın Osmanlı coğrafyası üzerindeki nüfuzu bir yandan Osmanlı

Devleti'nin iktisadi ve siyasal egemenliğinin altını boşaltırken, aslında diğer yandan da, bu arkaik yapının siyasal direnç gücünü arttırmaktadır. Çünkü Şark Sorunu'nun varlığı, yani Osmanlı toprakları üzerinde yabancı güçlerin kendi aralarında da bir nüfuz mücadelesi içinde olmaları, hem Osmanlı Devleti'ne kısmi bir manevra alanı açmaktadır, hem de Osmanlı Devleti iç siyasette karşılaştığı tehditlere karşı, elindeki imkânlar doğrultusunda yabancı güçlerden yararlanabilmektedir.

Somutlaştırmak gerekirse, Osmanlı Devleti,

- Mora isyanı ile başa çıkamadığında, giderek bağımsız bir güç hâline gelmekte olan valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'yı,
- Mehmet Ali Paşa'nın İstanbul'a kadar yürümesi muhtemel hâle geldiğinde ona karşı Rusya'yı,
- Rusya'nın talepleri ve tehditleri karşısında İngiltere'yi (örneğin Kırım Savaşı'nda),
- İngiltere'den istediğini alamadığında da onun karşısına Almanya'yı (örneğin Bağdat Demiryolu imtiyazında) çıkarabilmektedir.¹⁹¹

Özetle, Osmanlı Devleti stratejik açıdan önemli bir konumda bulunduğu ve -gücüyle orantısız biçimde de olsa- çok geniş topraklara hükmetmekte olduğu için, tüm güçlü ülkelerin ilgisi ve nüfuzu altında bulunmaktadır. Bu elbette, Osmanlı'da siyasal yöneticinin egemenliğini kısıtlayan muazzam bir baskı anlamına gelmektedir. Ancak bu baskının çok-başlı olması, yani çıkarları birbirleriyle çelişkili devletlerden kaynağını alması da, ilginç bir biçimde, Osmanlı yöneticilerinin manevra alanını görece olarak genişletebilmektedir.¹⁹² Bu da, arkaik bir siyasal-ideolojik üstyapı olarak Osmanlı Devleti'nin ömrünü uzatmaktadır.

¹⁹¹ Demiryolu imtiyazları konusu, emperyalist devletlerin Osmanlı ülkesi üzerindeki yoğun rekabetinin ve bunlar karşısında Osmanlı'nın kısmi bağımsızlığını korumaya yönelik manevralarının doğrudan izlenebileceği bir mecedir. Düvel-i muazzamanın Osmanlı topraklarındaki rekabetinin demiryolu alanındaki yansımalarına dair detaylı bir anlatım için, Novicev'in (1979) çalışmasının ilgili bölümlerine bakılabilir.

¹⁹² Aslında bu söylenen, Osmanlı paşalarının, Düvel-i Muazzama'nın sömürge valilerine indirgenemeyeceğini göstermesi açısından da kritiktir. Bu husus ayrıca, yukarıda aktarıldığı üzere, XIX. yüzyıldaki reform çabalarının tümüyle dış baskıların bir ürünü olarak görülemeyeceği savının da dayanaklarından birini oluşturmaktadır.

Şark meselesinin, Osmanlı toplumunun kabuk değiştirme süreciyle çakışmasının, Türk modernleşmesi üzerindeki bir diğer -ve belki de en direkt etkisi- ise, ülke aydınında ve yöneticisinde şiddetli bir bekâ kaygısının ortaya çıkışına yol açmasıdır. Bu, ülkedeki modernleşme sürecini gerçekten de çok derinden etkilemiştir. Çalışmanın bir önceki bölümünde belirtildiği gibi, giderek küçülmekte olan bir dünyada, modernleşmede gecikmişliğin farkına varılması dahi, savunmacı bir refleksin; beka kaygısının oluşmasına yol açmaktadır. Bununla birlikte, ülkesi üzerinde tüm düvel-i muazzamanın nüfuz mücadelesine girdiği ve on yıllardır kan gölüne dön(dürül)en bir coğrafyanın siyasi yöneticisi ve aydınında beka kaygısı, diğer geç modernleşme deneyimleri arasında dahi çok daha belirgin bir nitelikte olacaktır.

Osmanlı'nın son döneminin en ilginç kişiliklerinden biri olan; “Hürriyet Kahramanı” Resneli Niyazi, anılarında, Reval görüşmelerini duyduktan sonra tam üç gün boyunca uyuyamadığını ve ancak dağlara çıkmaya karar verdiğinde rahat bir uyku çekebildiğini ifade etmektedir (Resneli Niyazi, 2017: 90-91, 95).¹⁹³ Reval görüşmelerinin Resneli Niyazi’de yarattığı bu telaş ve korku hâlinin, tüm Jöntürk kadrolarına ne oranda genellenebileceğini kesin olarak saptayabilmek elbette mümkün değildir. İttihat ve Terekki Merkez-i Umumisi’nin, kendi hareketlerinin politik meşruiyetini sağlamlaştırma yolunda, özel olarak Reval görüşmeleri neticesinde duydukları telaşı abartılı bir biçimde aksettirmiş olmaları da, ihtimal dâhilindedir. Ancak ne olursa olsun,

¹⁹³ Reval (bugünkü Talinn) görüşmeleri, Makedonya dağlarındaki İttihatçı kalkışmanın kıvılcımını çakan olay olarak nitelenebilir. Bu görüşme, 1908 Haziran’ında Rus Çarı II. Nikolai ile İngiliz kralı VII. Edward arasında gerçekleştirilmiştir. İttihatçıların merkez komitesi, bu görüşmeyi, Makedonya’nın paylaşımı hususunda gizli planların yürürlüğe konulmakta olduğu ve bu nedenle derhal yabancı müdahalesini dayanaksız bırakacak bir şeyler yapılması gerektiği şeklinde yorumlamışlardır (Aydın, 2009a: 126; Kaynar, 2009: 421). Ancak eklemek gerekir ki söz konusu gelişme, meşrutiyetçi kalkışmanın başlatılması için gerekli bir ‘kıvılcım’dan daha fazlası olarak görülmemelidir. 1908’de de İttihatçıların Reval görüşmelerine hemen tepki verip neticede monarşist güçleri mağlup edebilmiş olmaları, hem bir örgüt olarak İttihatçıların örgütsel gücünün hem de ülkedeki objektif şartların, devrimin başarıya ulaşması için gerekli olgunluğa eriştiğini göstermektedir. Resneli Niyazi 3 Temmuz’da, sadece iki yüze yakın asker ve sivil ile dağa çıktığını ifade etmektedir (Resneli Niyazi, 2017: 115). Yani, eğer bu kıvılcımı (Reval görüşmelerinin yol açtığı kaygıyı) yangına çevirebilecek maharette bir örgütlülük ve toplumsal çelişkilerin yeterli bir nesnel birikimi mevcut olmasaydı, İttihatçılar kısa bir sürede Abdülhamit’i İstanbul’a yürütmekle tehdit edebilecek kadar güçlü bir etki yaratamazlardı.

söz konusu dönemde ülkenin kanlı bir paylaşım savaşının ortasında kısıvrak sıkışıp kaldığını inkâr edebilmek mümkün değildir. Bu bağlamda aslında ‘hürriyet’ şiarı da, sadece Abdülhamit istibdadından, onun keyfi uygulamalarından ve baskısından kurtuluş çabası değildir. ‘Hürriyet’ şiarıyla Jöntürkler, aynı zamanda, ülkelerinin bir yarı-sömürge oluşuna, kanlı bir pazarlık sürecinin ortasında egemenliğini yitirmiş bir paylaşım nesnesine dönüşmesine de isyan etmektedirler.¹⁹⁴ Özetle anayasanın, yani meşruti yönetimin ilanı ile beklenen hürriyet, her iki baskıdan (hem feodal monarşinin keyfi iktidarından ve baskılarından, hem de Düvel-i muazzamanın iktisadi ve siyasi tahakkümünden) kurtuluştur.

İşte bu koşullar altında ülkenin yönetici kadrolarının ve aydınlarının, hem yakın hem de uzak “düşman”larına karşı son derece savunmacı bir pozisyon alabilmeleri ve gerek askerî konularda, gerekse de modernleşme çabalarında radikal adımlar atmaktaki isteklilikleri, aslında gayet olası bir sonuçtu. Nitekim, zayıf olana yaşama şansı tanınmayan bir zamanda, endüstrileşmiş, gelişkin bir ekonomik yapıya, modern ve merkezîleşmiş bir devlet mekanizmasına ve bu toplumsal yapıya uygun yurttaşlara sahip olabilmek, ülkenin bir kısım aydın ve yöneticisinde kelimenin tam manasıyla bir ‘hayatta kalma savaşı’ olarak algılanacaktır.

¹⁹⁴ Belirtmek gerekir ki ‘hürriyet’in böyle bir içerikle algılanışı, en az Namık Kemal’a kadar geri gider ve Namık Kemal özelinde, bilhassa Çarlık Rusya’sının baskılarına karşı duyulan tepkide somutlaşır (Timur, 2010a: 387-404). Bilindiği gibi, Namık Kemal, kendisinden sonra gelecek İttihatçı kuşak için sembol bir figür hâline gelecek; ‘hürriyet mücadelesi’nde bir bayrak olacaktır. O, “dönemin gençliğini coşturan, onların duygularına tercüman olan kişi[dir]” (Kaynar, 2009: 397). Nitekim Gülsunar, Kemalist aydınların söylemlerinde de ‘hürriyet’ kelimesinin çoğunlukla, ‘ulusların özgürlüğü’ bağlamında kullanıldığını dikkat çekmekte ve bu tespiti Mustafa Kemal özelinde de şöyle detaylandırmaktadır: “Mustafa Kemal’in, genel olarak Fransız Devrimi’ndeki ‘özgürlük’ (‘hürriyet’) olgusunu, bireylerin kanunlar karşısındaki eşitliğine vurgu yapan politik özgürleşmeden (emancipation) çok, ‘ulusların özgürlüğü’ (‘istiklal’) düşüncesi üzerinden değerlendirdiğini iddia edebiliriz. Bu bağlamda Mustafa Kemal, söylev ve yazılarında Fransız Devrimi sonrası ortaya çıkan yeni kamu hukuku ve kişi özgürleşmesi gibi konulara da hafifçe değinir ancak onun yazı ve söylevlerinin Fransız Devrimi ile ilgili bölümlerinin asıl odak noktası, Devrim’le birlikte gelen, her milletin kendi devletine sahip olduğu/olması gerektiği düşüncesi ve dolayısıyla milletlerin, içerisinde bulundukları imparatorluklardan kopma istekliliklerine ya da emperyal işgallere direnç göstermelerindeki haklılıklarına yapılan vurgudur. Bu vurgu aynı zamanda ulus-devletlerin birbirlerinin egemenlik haklarına saygılı olması gerektiği düşüncesini de içerir” (Gülsunar, 2015: 62-63).

Bir toparlama yaparak bu kısmı tamamlamak gerekirse, Şark Sorunu'nun ortaya çıkışı ile Türkiye'de toplumunun kabuk değiştirmesi sürecinin aynı tarihsel kesitte üst üste çakışması,

- (I) Düvel-i muazzamanın Osmanlı toprakları üzerindeki nüfuzunun, ülkedeki kapitalistleşme dinamiklerinin ivme kazanmasına,
- (II) Bu süreçte gerçekleşen değişikliklerin, toplumun bir kesiminin gözünde hep bir yabancı parmağı ve dış güçlerin komploları ile ilişkilendirilmesine,
- (III) Osmanlı Devleti'nin çözülüşünün gecikmesine ve Osmanlı yöneticilerine kısmi bir manevra alanı açılmasına,
- (IV) Modernleşmenin, Türkiye'deki siyasal iktidarlarca, bir beka meselesi olarak algılanmasına yol açmıştır.

Şark Sorunu'nun yanında, Türkiye'de modernleşme sürecine çok önemli etkileri olan bir diğer özel sorun ise, bir ulus olunabilmesi yolunda Osmanlı ülkesinde mevcut olan objektif engellerdir. Sıradaki kısımda bu konu ele alınacaktır.

4.2. 'ULUS'UN İNŞASI, OKUL VE MODERNLEŞME

Bilindiği gibi, yurttaşlık düşüncesinin gelişimi, ulus fikrinin ortaya çıkışıyla doğrudan ilişkilidir. Tekeli ve İlkin'in (2010: 215) ifade ettiği üzere, modernleşme süreci, "[b]ireyin varlığını anlamlı kılan zaman ve mekân uzaklıklarını artırmıştır. İnsanlar artık yaşamlarının anlamını küçük yerelliklerde ve üç nesillik zaman derinliklerinde bulmamakta, ezelden ebede kadar uzanan ulus-devletlerde bulmaktadır." Ancak, ezelden ebede uzanan bu yeni kimliklerin Osmanlı ülkesinde tanımlanabilmesi, son dönem Osmanlı siyasal yöneticisinin ve aydınlarının boğuştuğu en karmaşık sorunlardan biri olacaktır. Bu sorunun çözümündeki görece başarısızlık da, ulusun yaratılması misyonunun, Erken Cumhuriyet Dönemi siyasal iktidarına devredilmesine yol açacaktır. İşte böyle bir sorunun varlığının, Türkiye'deki modernleşme sürecine çok önemli, özel etkileri olmuştur. Bu kısımda, bu etkiler tartışma konusu edilecektir.

Faroqhi (2010b: 9), "Yahudilerin ortaçağın sonlarında sürgün edilmelerinden ve çeşitli reformasyon ve karşı-reformasyon hareketlerinden sonra Avrupa ülkelerinin çoğunda sadece küçük dini azınlıklar kalmıştı" diye yazmaktadır. Oysa Osmanlı ülkesi son anına

kadar, sınırları içerisinde birçok dini, mezhebi, dili ve etnisiteyi; kısacası, bir ulus-devlet çatısı altında bir araya getirilmesi fevkalade zor bir toplamı barındırmaktaydı. Nitekim, imparatorluğun bu kültürel çeşitliliği, XIX. ve XX. yüzyıllarda tüm ülkeyi kanlı etnik çatışmalara da sürüklemişti. Bu gelişmelerin, modernleşme konusu bağlamında en önemli olan sonucu ise, klasik bir imparatorluktan küçük ulus-devlet parçaları çıkaranların, bunun akabinde, bir de ulus inşa etmek zorunda kalmalarıdır. Bu zorunluluğun, hem Türkiye’de hem de komşusu olan ülkelerde siyasal iktidarların kültürel anlamdaki müdahaleciliğini daha da katmerlendirdiği görülmektedir.

Aslında daha Tanzimat Dönemi’nden itibaren ülkede, bir ulus algısının yeşertilebilmesi yolunda; yani bir üst-kimlik olarak ‘Osmanlılık’ fikrinin gelişimi yönünde birtakım çabalar sarf edilmiş; ancak bilindiği gibi bu yolda önemli bir mesafe katedilememişti. Bu çabada, Osmanlı’nın siyasal egemenleri ne oranda samimiydiler? Samimiydiyseler dahi, dünyayı anlamlandırdıkları ideolojik kompozisyonları, herkesi kapsayacak bir Osmanlılık düşüncesinin sağlam bir zemine oturtulmasına ne oranda imkân veriyordu? Daha da önemlisi, ülke yönetiminden önemli oranda dışlanmış olsalar da, sahip oldukları hukuki, idari, eğitsel ve ekonomik ayrıcalıklarıyla gayrimüslim toplulukları, toplumun farklı unsurlarının ortak bir Osmanlılık kimliğinde eşitlenmeleri fikrine ve bunun doğal bir sonucu olarak zorunlu askerlik uygulamasının kapsamına dâhil olmaya ne derece istekliydiler?

Apayrı bir incelemenin konusunu oluşturması gereken bu soru(nsal)lar hakkında burada uzun uzadıya durulamayacaktır. Ancak bu tez çalışmasının temel problematikleri çerçevesinde, şu hususun özel bir önemi vardır: Osmanlı Devleti’nin son dönemindeki tüm çabalara rağmen bir ulus fikrinin, yeni bir kimliğin, yeni bir aidiyet duygusunun geliştirilememiş olması, imparatorluğun çok kültürlü demografik yapısı haricinde; devletin merkeziyetçi melekelerinin son derece zayıf olması ve kısmen bundan kaynaklı bir biçimde, eğitimin örgütlenmesindeki çok başlılıkla doğrudan ilişkilidir. Bunun, Türk modernleşmesine çok belirgin etkileri olacaktır: İttihat ve Terakki’nin son dönemi ile bilhassa Erken Cumhuriyet Dönemi’nde, kültür politikalarına ve eğitime verilen önemin temel nedenlerinden biri budur.

Bilindiği gibi, modern dönemde okullar, “ideal” yurttaşların yaratılması çabasında çok kritik bir rol oynarlar. Bilhassa da zorunlu eğitim, çocukların ideolojik olarak

şekillendirilmeye çok açık oldukları yaşlarda, onları ideolojik bir bombardımana tâbi tutarak istenilen bir muhtevayla biçimlendirilebilmelerinin en önemli araçlarından biridir. Üstelik Ahmet Rıza'dan Namık Kemal'e, Osmanlı'nın son dönem siyasal yöneticisi ve aydınının en meşhur özelliklerinden biri de maarifçilikleridir. Bilindiği gibi Türkiye'de siyasal özneler yaygın olarak, pozitifivizmin etkisi altında ve Batı Avrupa'nın göz kamaştırıcı bilimsel başarılarından geride kaldıklarını düşündükleri oranda, ülkenin kurtuluşu yolunda eğitime çok büyük bir önem atfedeceklerdir.

Oysa merkeziyetçi geleneği -sözde- çok güçlü olan Osmanlı Devleti, Tanzimat Dönemi'nde ya da bunun öncesinde ve sonrasında da, merkezî bir biçimde planlanmış zorunlu bir eğitim sistemini hayata geçirebilecek siyasi ve idari melekelerle sahip değildi. Ne bunu başarabilecek nitelikte ve nicelikte bir kadrosu, ne de siyasal açıdan bu tür bir düzenlemeyi tebaasına kabul ettirebilecek bir gücü vardı. Elbette, eğer yeterli nitelikte ve nicelikte eğitici kadrolara sahip olsaydı ve merkezden planlanmış bir eğitim sisteminin fiilî olarak uygulanmasına gücü yetseydi dahi, bütünleştirici bir Osmanlı kimliğini toplumun tüm farklı unsurlarına benimsetilebilir miydi sorusu da, ayrıca tartışmaya açıktır. Ancak bu yönde, güçlü ve fiilî olarak uygulamaya konulabilen bir girişimin, hangi kültürel ve siyasal sonuçlara yol açacağını deneyimleyebilmek mümkün olmamıştır. Çünkü Osmanlı Devleti'nde 'merkez', eğitim işlevini, en son anına kadar tekeline alamamıştır.

Taner Timur (2017: 47) da, "farklı kültürel özellikler taşıyan halk çocuklarını bir melting pot içinde eritecek ve ortak bir dil, ortak bir bellek ve ortak bir bilinç yaratacak 'okul'ların kurulamaması[nın]", Tanzimat Dönemi'nde "çağdaş bir vatandaş yaratma misyonunu[n]" başarısızlığında çok önemli bir rol oynadığını ifade etmektedir. Osmanlı'da zorunlu ilköğretim uygulaması dahi Tanzimat'tan çok sonra, ancak 1913 yılındaki Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkatı ile getirilebilmiştir (Timur, 2017: 48). Ancak dikkat edilmesi gerekir ki bu tarih de, İttihat ve Terakki'nin, Yahudiler haricinde ülkedeki gayrimüslimler ile bağının kesin olarak koptuğu bir eşiktir ve Osmanlı Devleti'nin kesin olarak tarihe karışacağı I. Dünya Savaşı'nın da hemen öncesidir. Yani zorunlu ilköğretim uygulamasının, stabil koşullarda ülkede neyi değiştirebileceğini ve neyi değiştiremeyeceğini görebilmek için, anlamlı sayılabilecek uzunlukta bir zaman aralığı katedilememiştir.

Özetle, son yıllarına kadar Osmanlı Devleti'nde okulların, birbirleriyle çelişkili ('iyi bir Rum', 'iyi bir Ortodoks', 'iyi bir Müslüman' vb.) misyonlarla donatılmış bireyler yetiştirdikleri ifade edilebilir. Jön Türk aydınları da, XIX. yüzyıl boyunca bilhassa Balkanlarda gayrimüslimlerin, okulları, millî bir kimlik yaratma yolunda çok etkili biçimde kullandıklarını ve Türklerin bu sahada tümüyle pasif kaldığı tespitini de yapmaktaydılar (Mardin, 2008: 270-272). Örneğin, daha 1904 yılında Şura-yı Ümmet'te şu saptama yapıyordu: "Anlaşıyor ki ilmi, edebiyatı, lisanı olan bir millet mahvolmuyor [...] Görülüyor ki bakâ-yı millet için en vasî kışlalar mektepler, en zaptolunmaz istihkâmlar dar-ül-fünunlar imiş" (aktaran: Mardin, 2008: 272). İşte, Erken Cumhuriyet Dönemi iktidarının, kültür politikalarına, okula ve özel olarak da eğitim sürecinde ideolojik endoktrinasyona vereceği önemi de, böyle bir yakın geçmişin yaşattığı tüm bu sorunlardan çıkartılan dersler eşliğinde düşünmek gerekmektedir.¹⁹⁵

Şunu da eklemek gerekir ki, Osmanlı'nın son dönemindeki savaşların beraberinde getirdiği nüfus hareketliliği, ortak bir yurttaşlık algısının oluşturulması yolunda cumhuriyet idaresinin önünde bulduğu tarihsel bir avantaja dönüşmüştür. Çünkü Rusya'nın on yıllar boyunca kuzeydeki ilerleyişi, Balkanların Osmanlı idaresinden kopmaya başlaması ve nihayetinde Balkan Savaşları ile I. Dünya Savaşı'ndaki gelişmelerle birlikte, Türkiye coğrafyasında Müslüman-Türk nüfus, çok büyük bir ağırlık teşkil eder hâle gelmiştir. Bu süreçlerde iki yönlü bir göç hareketinin gerçekleştiğine dikkat edilmelidir. Tüm bu süreçler boyunca bir yandan ülkedeki gayrimüslim nüfus ülke sınırlarının dışına çıkarken, Balkanlardan ve Kafkasya'dan da Müslümanlar-Türkler, Anadolu ve Doğu Trakya'ya doğru on yıllar boyunca

¹⁹⁵ Elbette burada Türkiye ile diğer modern toplumlarda okula biçilen misyonların niteliksel olarak birbirlerinden çok farklı oldukları ima edilmemektedir. Yukarıda söylenenler, yine görelî ifadelerle anlaşılmalıdır. Zira okul ve bilhassa da zorunlu eğitim, modern dönemde devletlerin ideolojik endoktrinasyonunun her zaman vazgeçilmez bir parçasını oluşturmuştur. Ya da Althusser'ci terimlerle söylemek gerekirse; okul, kapitalist devletin ideolojik aygıtlarının başında gelir: "[Okul] tüm toplumsal sınıfların çocuklarını ana-okulundan başlayarak alır ve [...] yıllar boyunca, çocuğun 'etkiye en açık' olduğu çağda, aile DİA'sı [devlet ideolojik aygıtı] ve öğrenimsel DİA arasında sıkıştığı yıllar boyunca egemen ideolojiyle kaplanmış 'beceriler'i (Fransızca, aritmetik, doğa tarihi, fen bilgisi, edebiyat) ya da sadece katıksız egemen ideolojiyi (ahlak, felsefe, yurttaşlık eğitimi) çocukların kafasına yerleştirir [...] Kilise'nin egemen devletin ideolojik aygıtı rolünü günümüzde okul üzerine almıştır" (Althusser, 2003: 179-180, 182).

süren bir göç hareketi meydana getirmişlerdir.¹⁹⁶ Sonuçta 1923'e gelindiğinde, Müslüman unsurların toplumdaki ağırlığı, % 98 gibi mutlak bir üstünlüğe ulaşmıştır (Zürcher, 2000: 240).

Ancak elbette bu nüfus hareketlerinin ortaya çıkardığı yeni tablo, ulusdaşlığın kendiliğinden ortaya çıktığı anlamına da gelmemektedir. Bu yeni tablo, ulusun yaratılabilmesi yolunda, Cumhuriyet idaresinin önünde bulduğu sadece bir avantajdır. Ülkede kayda değer oranda bir gayrimüslim nüfusun artık bulunmaması, elde kalan toplamın bir ulus meydana getirdiği, kendilerini böyle tanımladıkları anlamına gelmemektedir. Bunun için yepyeni bir aidiyet duygusunun tesis edilmesi gerekmektedir. Demek ki siyasal iktidar, yine gecikmenin koşulladığı da bir refleksle, bu misyonu da kendi üzerine almak durumundaydı. Bu yoğun kültürel müdahalenin özel olarak eğitim alanında önünü açan ise, 3 Mart 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu olmuştur ('Öğretim Birliği Yasası' olarak günümüz Türkçesine çevrilebilir). Türk Tarih Kurumu'nun ve Türk Dil Kurumu'nun çalışmaları, Türkçenin yaygınlaştırılmasına yönelik çabalar, okullardaki yoğun ideolojik endoktrinasyon ve hatta yeni kurulan bankalara 'Etibank', 'Sümerbank' gibi isimler verilmesi gibi girişimler de, yeni ulusun ve ona uygun yeni bir kimliğin yaratılması kaygısının başlıca diğer izlekleridir.

Yukarıdaki örneklerde de açığa çıktığı üzere, bambaşka bir aidiyet duygusunun yaratılabilmesi çabası, aslında geçmişin yeniden yazılmasını da içermektedir. Yeni bir kimliğin tesisi, geçmişe dair yeni bir kurgunun varlığını zorunlu kılmaktaydı. Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu'nun çalışmaları, bu yöndeki çabaların somutlaştığı başlıca izleklerdir. Bu girişimler haricinde, 1 Kasım 1928'de yeni alfabenin kabulü ve bu alfabenin çok kısa bir sürede; 1 Ocak 1929'da kamu iletişimde kullanımının zorunlu hâle getirilmesi de, yine bu yönde atılmış radikal bir adımdır. Yeni alfabe, bir yandan eski kimliğin ('Osmanlı') sökülüp atılmasına yönelik bir çabadır. Diğer yandan da, bilhassa başlatılan eğitim seferberliğinin yardımıyla okur-yazar, modern ve yeni

¹⁹⁶ Aytekin (2015b: 44) bu doğrultuda dört büyük nüfus hareketliliğinden söz etmektedir: "1774'ten sonra Rusya'dan, Yunan bağımsızlık savaşı esnasında Mora ve adalardan, 1876'dan sonra yine Rusya'dan ve 1912-13 Balkan Savaşları sonrasında Balkanlar'dan. Bu göç dalgaları sırasında beş ila yedi milyon insanın Osmanlı topraklarına girdiği tahmin edilmektedir."

yurttaşların imal edilmesi politikasının önemli bir ayağıdır.¹⁹⁷ Dilin sadeleştirilmesine ve Türkçeleştirilmesine yönelik çabalar da yine, bir yönüyle, yeni kimliğin yaratılması projesinin bir mecrasıdır (Mardin, 2013: 127).¹⁹⁸

Daha önceki bölümlerde, geç modernleşmenin yol açtığı nesnelliklerin, devletin son derece müdahaleci politikalara yönelmesinde önemli bir etken olduğu gösterilmişti. Bu kısımda değinilen nesnelliklerden Türk modernleşmesine kalan da, -bu kez daha ziyade kültürel açıdan olmakla birlikte- yine siyasal iktidarın yoğun müdahaleciliğidir. Sonuçta, İttihat ve Terakki'nin ve Erken Cumhuriyet Dönemi'nde de CHP'nin iktidarı altında devletin müdahaleciliğini, kapitalistleşmenin ve modernleşmenin sunduğu olanakların, önceki bölümde değinilen geç modernleşmenin yol açtığı refleksivitenin, söz konusu iktidar(lar)ın sınıfsal muhtevasının, bir önceki kısımda değinilen uluslararası konjonktürün ve bu kısımda değinilen özel koşulların etkisiyle belirlenen bir nihai sonuç olarak görmek gerekmektedir.

Bu kısmı tamamlamadan önce, önemli bir hususun altının çizilmesi gerekmektedir. İttihat ve Terakki ile Erken Cumhuriyet Dönemi'nde devlet aygıtının bu kısımda değinilen misyonu da (ulus-devletin taşıyıcısı olacak ulusdaşların inşası), modern dönemin merkezî devleti ile modern-öncesi dönemin merkezî devletinin birbirlerinden

¹⁹⁷ Devletin, Osmanlı'nın son döneminden itibaren 'vatandaşlık' konseptinin içini nasıl doldurduğu ve eğitim sürecinde buna dair içeriğin zaman içerisinde nasıl evrildiğine dair detaylı bir okuma için bkz. Üstel (2016).

¹⁹⁸ Yeri gelmişken belirtmek gerekir ki, hem sekülerleşme yönündeki; hem de yeni, millî bir yurttaş kimliğinin oluşturulması yolundaki çabaların, İslâmın popüler ve ilmi düzeydeki yorumları ve pratikleriyle çeşitli gerilimler taşıması aslında kaçınılmaz bir durumdur. Zaten Avrupa'da, Türkiye'deki kadar sıkıştırılmış bir süreçte ve yoğun bir biçimde yaşanmamış olsa da, skolastik dönemden beri yavaş yavaş gerçekleşen de budur. Bununla birlikte, Türk modernleşmesinin yerleşik İslâmî kabuller ve pratiklerle yaşadığı gerilimlerin gerçekten çok yoğun ve keskin bir biçimde gerçekleşmiş olmasının nedenleri, apayrı bir incelemenin konusunu oluşturması gerekecek kadar karmaşık bir sorundur. Burada bu konuya uzun uzadıya girilemeyecekse de, kısaca şu kadarı söylenebilir: (I) İslâmın (ve bu arada Museviliğin de), insanların gündelik yaşamlarını çok daha belirgin bir biçimde kuşatıyor olması, (II) modernleşmede gecikmişliğin beraberinde getirdiği refleksivite nedeniyle siyasal iktidar ile toplumun maddi dinamikleri arasında genişçe bir açının oluşması, Türk modernleşme sürecinin, hakîm dinin popüler ve ilmi düzeydeki ürünleriyle girdiği çatışmanın şiddetini arttıran temel faktörler olabilir. Bununla birlikte, Türk modernleşmesi, hiçbir biçimde; sekülerleşme hususunda 'ilericiler versus gericiler' ya da bir 'çağdaşlaşma mücadelesi'ne indirgenemez.

ne kadar farklı olduğunu bir kez daha ortaya koymaktadır. İttihatçıların ve CHP'nin kültürel alana yönelik müdahaleciliği sadece bu müdahalenin muhtevasından dolayı değil; biçim olarak da Osmanlı devlet geleneğinin ve pratiğinin bir devamı olarak nitelenemez. Başka bir ifadeyle, 1908 ve 1923 sonrasında gerçekleştirilmek istenilen kültürel değişiklikler sadece içerik açısından değil, bu değişikliklerin gerçekleştirilme araçları (yani biçim) açısından da Osmanlı geçmişine doğru uzatılamazlar. Zira İstanbul'da ikamet eden Osmanlıların ve onların kapıkullarının, Çeçenya'dan Macaristan'a, Kırım'dan Mezopotamya'ya, Tunus'tan Hicaz'a tüm ülke insanını biçimlendirme, onları ortak bir kimlik altında toplama ve bu yolda toplumu baştan aşağı düzenleme gibi bir amaçları ve böyle bir amacı gerçekleştirebilecek araçları da hiçbir zaman var olmamıştı. Görüldüğü gibi, kapitalist toplumlar ile kapitalizm öncesi toplumların devletini aynı kavramlar ('merkezî devlet' gibi) ile tartışmak dahi hemen her detayında çeşitli problemlere yol açmaktadır. Bu iki tipteki devletin farkları, söz gelimi Selçuklu Devleti ile Anadolu Selçuklu Devleti ya da Selçuklu Devleti ile Osmanlı Devleti ya da tüm bunlar ile Bizans arasındaki farklılıklar ve benzerliklerle aynı tartışma düzleminin bir parçası değildir. Çünkü modern devlet ile modern-öncesi devlet, benzer toplumsal sistematiklerin ürünü değildir. Bu nedenle yukarıda ifade edilen politikalar da, 'merkeziyetçi', 'ceberut', 'güçlü' Osmanlı Devlet geleneğinin bir devamı değildir. Bu müdahalecilik ve merkeziyetçilik, tarihsel olarak yepyeni türde bir devletin işlevleridir.

Bu kısımda, imparatorluğun çok kültürlü yapısının, ulusun yaratılması yolunda önemli bir engel teşkil ettiğinden bahsedildi ve bunun, Türkiye'de modernleşme sürecinde kültür politikaları üzerinde yarattığı sonuçları üzerinde duruldu. Elbette gayrimüslimlerin varlığının, Türk modernleşmesine etkileri burada değinilenlerden ibaret de değildi. Sıradaki kısımda, gayrimüslim sermayenin Osmanlı toplumu içerisindeki objektif koşullarının, ülkenin modernleşme sürecini hangi yönlerden ve nasıl etkilediği üzerinde durulacaktır.

4.3. GAYRİ-MÜSLİM SERMAYENİN OSMANLI MODERNLEŞMESİNDEKİ ÇELİŞKİLİ KONUMU

Kuşkusuz, gayrimüslimlerin Osmanlı'da modernleşme süreciyle nasıl bir ilişki içinde olduğu gibi bir soru, tek başına ayrı bir çalışmanın içeriğini oluşturacak derecede kapsamlı bir konudur. Bilindiği gibi, 'gayrimüslim' kategorisi altında yazılan toplam, hem farklı dinleri, hem de aynı dinler içerisindeki farklı cemaatleri barındırmaktadır. Dahası, örneğin topraksız bir Bulgar köylü ile zengin bir Bulgar tüccarın ya da saray çevresinde boy gösteren varlıklı bir Ermeni sarraf ile Doğu Anadolu'daki bir dağ köyünde yaşayan bir Ermeni'nin ya da Rum bir din adamı ile imalat sektöründe kol gücünü satarak yaşamını sürdürmeye çalışan Rum bir işçinin, modernleşme ve kapitalistleşmeyle kurduğu ilişki de elbette çok farklı olacaktır. Ayrıca bunların içerisinde her bir kesimin, Osmanlı toplumundaki modernleşme sürecinin farklı uğraklarıyla (örneğin Tanzimat Fermanı'yla ya da milli iktisat siyasetiyle) ilişkileri de farklılaşacaktır. Dolayısıyla, bu sayılan her bir kesimin, her bir tarihsel uğrakta, süreç içerisindeki objektif konumlarının ve bunun, Türkiye'de modernleşme sürecine nasıl bir karşı etkiye bulunduğu, bir çalışmanın tek bir alt-başlığı içerisinde hakkıyla incelenilmesi mümkün değildir.

Yukarıda belirtilen nesnel kısıtlılığın yanına, özel bir sorunu daha ilave etmek gerekmektedir. Tarihin, çoğunlukla milliyetçi bir gözlükle okunmasının bir sonucu olarak (ki bu sadece Türkiye'deki literatür için değil, Osmanlı'dan kopan diğer ülkelerin tarih yazını için de geçerlidir), eldeki kaynaklar, tarihsel verilerin mümkün olduğunca birilerini 'iyi', birilerini de 'kötü' göstermesine yönelik olarak kurgulanmaktadır. Bu nedenle her bir cemaatin, her bir cemaat içinde farklı sınıfsal kesimlerin ve ayrıca bunların farklı coğrafyalardaki (kent-kır, kıyı bölgeleri-iç bölgeler vb.) objektif koşullarının tam olarak açığa çıkartılması, günümüz tarihçilerinin önünde duran önemli bir sorundur. Bu konularda, literatürdeki birikim gerçekten çok kısıtlı ve ayrıca çoğunlukla da güvenilemez bilgilerle doludur.¹⁹⁹

Söz konusu bu iki kısıtlılık nedeniyle, gayrimüslimlerin Türkiye'de (daha doğru bir ifadeyle Osmanlı'da) modernleşme sürecindeki objektif konumlarının ve bu sürece olan

¹⁹⁹ Bu soruna Ermenilere dair tarihyazımı özelinde işaret eden ve Osmanlı Ermenilerinin durumunu sınıf analizleriyle çözümlemeye yönelen bir çalışma için bkz.: Cora (2015a; 2015b).

etkilerinin doyurucu bir biçimde tahlil edilemeyeceği peşinen ifade edilmelidir. Yine de, literatürdeki mevcut ve nispeten güvenilir birikime yaslanarak ve bir varsayım çerçevesini de aşmamak kaydıyla, şu önerme ileri sürülebilir: Osmanlı ülkesinde gayrimüslim sermaye (ve ayrıca din adamlarının da) objektif çıkarları, modernleşme sürecinin en azından bir evresinden (1908 sonrasında) itibaren, sürecin gelişme doğrultusuyla belirgin bir gerilim içinde olacaktır. Modern, hukuk önünde vatandaşların eşit sayıldığı, merkezîleşmiş bir ulus-devlet projesi, başka şartlar altında bu projenin en önemli destekçileri arasında olması beklenebilecek bir sınıf fraksiyonunun (burjuvazinin belirli bir diliminin) çıkarlarıyla çelişki içine düşmüştür. Bunun da, ülkedeki modernleşme sürecine önemli etkileri olacaktır. Aşağıda, bu husus ele alınacaktır.

Bilindiği gibi, Osmanlı'nın Klasik Dönemi'nde nüfusun köylerde ve kentlerde nasıl yoğunlaştığı ve ayrıca toplumun farklı kesimlerinin hangi iş kollarına ne oranda dağıldıklarını ortaya koyabilecek detaylı ve güvenilir verilere sahip değiliz. Zira modern dönem öncesinde diğer ülkelerde olduğu gibi; Osmanlı Devleti de, egemenliği altındaki topraklarda yaşayan nüfusa dair kapsamlı istatistiklere sahip olmamıştır. Bununla birlikte eldeki literatür, ülkedeki gayrimüslim nüfusun, kentlerdeki imalat, ihracat ve zanaat faaliyetlerine, niceliklerine oranla çok daha etkili bir biçimde damgalarını vurdukları konusunda hemen hemen hemfikirdir.

Çalışmanın daha önceki bölümlerinde detaylı olarak gösterildiği üzere, yabancı sermayenin XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarına nüfuzuyla birlikte, gayrimüslim girişimciler ile yabancı sermaye ilişkilenemeye başlamıştır. Uslu ve Aytekin (2015: 97), “Büyük Güçler’in himayesinden yararlanma[yan]” Yahudilerin, “Rumlara ve Ermenilere oranla daha geç bir dönemde sermaye birikimi yapmaları[nı]”, Hristiyan girişimcilerin iktisadi başarısının yabancı güçlerin himayesinden kaynaklandığının bir kanıtı olduğunu ifade etmektedir.²⁰⁰

²⁰⁰ İttihat ve Terakki'nin Mason localarından etkili bir destek görmesi de muhtemelen en çok bu sebepten kaynaklanmaktadır. Ayrıca eklemek gerekir ki, İttihat ve Terakki'nin en güçlü olduğu yerlerden biri olan Selanik, aynı zamanda, Yahudilerin Osmanlı topraklarında en yoğun olarak yaşadıkları kentlerin başında gelmektedir.

Bu aktarılan bilgilere şu önemli rezervin de eklenmesi gerekmektedir: Yukarıda söylenenler, kentlerdeki imalat, ihracat ve zanaat faaliyetlerine Müslümanların-Türklerin hiç katılmadıkları anlamına gelmediği gibi, gayrimüslimlerin tümünün kentli ve varlıklı olduğu anlamına da gelmemektedir. Zaten aksi hâlde, Osmanlı'nın son döneminde ne İttihat ve Terakki asıl olarak kentlerde güçlü olan bir örgüt hâline gelebilirdi; ne de tersinden, örneğin Balkan komitacıları Osmanlı kırsalında devletin askerî gücüne meydan okuyabilecek bir yerel desteğe sahip olabilirdi.

İşte bu koşullar, sermayenin belirli bir diliminin çıkarlarının, Osmanlı topraklarındaki modernleşme sürecinin belirli bir evresinde (tümünde değil), bu süreçle niye çelişkili bir ilişkiye gireceğini ortaya koymaktadır. Quataert'in (2004: 194) aktardığına göre, "1793'te sadece Halep'te gayri Müslimlere verilen berat sayısı 1.500'ü" ulaşmış durumdadır. Öyleyse -XIX. yüzyıl boyunca sermaye hareketlerini rahatlatan diğer gelişmelerde olmasa bile- İttihat ve Terakki'nin 1908'den itibaren gerçekleştirmeye çalıştığı; merkezileşmiş, hukuk önünde vatandaşların tamamıyla eşit sayıldığı bir ulus-devlet projesi, gayrimüslim sermayenin objektif çıkarlarıyla belirgin bir gerilim içindedir. Gerçi, feodal bir monarşinin siyasi egemenliği altında diğer başka herkes gibi, gayrimüslim girişimcilerin birikimi de güvence altında değildir ve bunun böyle olduğu defalarca da kanıtlanmıştır.²⁰¹ Dahası bu kesimler, hemen her zaman ülkenin yönetiminden de önemli ölçüde dışlanmışlar ve en azından kâğıt üzerinde, Müslümanlar karşısında ikincil bir statüde tanımlanmıştır. Bununla birlikte bu kesimlerin, Osmanlı'nın geleneksel sistemi içerisinde, cemaatlerine tanınan idari, eğitsel ve hukuki ayrıcalıklarının yanı sıra; doğrudan iktisadi açıdan da (örneğin yabancı vatandaşlığına geçerek vergi ve gümrük muafiyetlerinden yararlanma, Müslümanların aksine uzun süre silah altında bulundurularak iktisadi faaliyetlerinden uzak kalmama gibi²⁰²) önemli avantajları mevcuttu.

²⁰¹ Yeniçerilerin ortadan kaldırılışı sürecinde bir kısım Yahudi ve Ermeni'nin; Mora isyanı sırasında da Rum sermayedarların hedef hâline gelmesi, bunun somut izlekleridir (Timur, 2010a: 196-197; 2014: 107, 117).

²⁰² Bu hususta Taner Timur (2000: 99-100) şunları kaydetmektedir: "[Gayrimüslimler] askerlikten muaftılar ve durum, savaşların köylü sınıfı için bir felaket halini aldığı dönemde onlara büyük bir avantaj sağlar hale gelmişti. Bu bakımdan eşitliğe giden yolda, Müslüman olmayan tebaaya da askerlik yükü düşüyordu. Gerçekten Kırım Savaşı sonunda Babıali, cizyeyi kaldırıp gayrimüslimleri askere almayı kararlaştırmıştı. Hatta bu konuda dereceli bir program

Bu avantajlar, İttihatçılar ile gayrimüslimlerin uzun vadeli bir birlikteliğinin neden çok düşük bir ihtimal olduğunu ortaya koymaktadır. Yukarıda ifade edilen koşullar altında mevcut statükonun (İttihatçılardan önceki durumun) devamı ya da daha iyi bir ihtimâlle, imtiyazlarının güvende olduğu ve ayrıca şikâyetçi oldukları konularda da yeni reformlar uygulayabilecek bir siyasal iktidar, gayrimüslim girişimcilerin objektif çıkarlarıyla daha uyumlu olabilirdi. Gayrimüslim girişimcilerin önündeki diğer seçenek ise, çıkarlarını güvence altında tutacak ve hatta çok daha fazlasına da olanak sağlayacak bir biçimde; kendi etnisiteleri temelinde kurulacak bir ulus-devlet olabilirdi.

Ancak her halükarda bu kesimlerin, Osmanlı Devleti'nin bir bütün hâlinde modern, hukuk önünde vatandaşların eşit sayıldığı ve (fakat) vatandaşlara bağlı bulundukları cemaatlerinden ötürü çeşitli imtiyazların tanınmadığı, siyasal ve iktisadi düzeyde gerçekten egemen, merkezî bir ulus-devlet projesinin en ön safında yer almamaları anlaşılabilir bir durumdur. Ayrıca kabul etmek gerekir ki, tüm Osmanlı ülkesinde iktidarı hedefleyecek ve merkezî çekirdeğinde gayrimüslimlerin yoğun olarak bulunduğu bir siyasi atılımın, ülkedeki Müslüman-Türk tebaa üzerinde ne derece çekici olabileceği de son derece şüphelidir. Bu kesimlerin, örneğin Fransa'daki gibi, köylüleri yedeğine katarak bir burjuva devriminin siyasal ve ideolojik önderliğini gerçekleştirebilmeleri pek mümkün gözükmemektedir.

Nitekim bu koşullar altında gayrimüslim girişimciler, cemaatlerinin bağımsızlık mücadelelerine ve/ya 1908 sonrasında ülkedeki İttihatçı-karşıtı muhalefete kanallı olmuşlardır. Yukarıda aktarılan objektif koşullar göz önünde bulundurulduğunda, bu siyasal eğilimlere sahip olmaları şaşırtıcı da değildir. Gayrimüslim sermayenin söz

bile yapılmıştı. Buna göre gayrimüslimler orduda albaylığa kadar yükselebilecekler ve başlangıçta 3500 kişilik gayrimüslim askerler zamanla 35.000'e kadar çıkarılacaktı. Engelhardt bu programa Hristiyanların, Müslümanlardan çok daha şiddetle karşı çıktıklarını, hatta Rumeli'deki Ortodoksların ülkeyi terk etmek tehdidinde bulunduklarını belirtiyor.” Quataert (2004: 175-176) de, 1860-1914 yılları arasında “bir milyonu aşkın Osmanlı uyruğu[nun] Yeni Dünya'ya göç etti[ğini]” aktarmakta ve şunu eklemektedir: “Bunların yüzde 80-85 gibi ezici bir çoğunluğu Hristiyandı ve pek çoğu 1909'dan, yani Osmanlı Hristiyanlarının askere alınmasına dair yasa çıkarıldıktan sonra ülkeyi terk etti.”

konusu tarihsel aralıkta aldığı siyasal pozisyon, ne ‘kadir kıymet bilmemek’ ile, ne ‘ihnet’ ile, ne de ‘gerçek, inançlı bir Hristiyan’ olmaları ile açıklanabilir.²⁰³

Çalışmanın ilgili bölümünde de değinildiği üzere, Osmanlı ve Türk milliyetçiliğinin özellikle erken döneminde anti-emperyalist vurgular taşımasının temel sebeplerinden biri de buradadır. Yarı-sömürge durumunda olan ve 1918’den sonra da doğrudan sömürge olma tehdidiyle karşı karşıya olan Türkiye’de milliyetçilik, emperyalist devletler ve onların işbirlikçisi olarak görülen unsurlara karşı konumlandığı ölçüde, gerek ulusal gerekse de uluslararası düzeyde sol düşünce ve kadrolarla pozitif bir ilişki içinde olacaktır. Elbette bu sadece, söz konusu objektif koşulların ortadan kalkmasına kadar geçerli olmuştur.

Öte yandan gayrimüslimlerin şu ya da bu şekilde millî bir burjuvazinin temelini teşkil edemeyecek olması, geç modernleşme deneyimlerinin temel bir karakteristiği olan; devletin iktisadi alana yoğun müdahalesinin, gayrimüslim sermayeye yoğun bir müdahaleye dönüşmesine yol açmıştır. Başka bir deyişle, Türkiye’de kapitalizmin gelişim dinamikleri ve Müslüman-Türk sermayenin serpilmesi ile gayrimüslim sermayenin çıkarları arasında belirgin bir çelişki mevcuttur. Bunun sonucunda, sanayileşmiş, kapitalistleşmiş ve iktisadi açıdan bağımsız bir ülke yaratılması çabaları, “millî”lik sıfatına uygun görülmeyen gayrimüslim sermaye karşısında, Müslüman-Türk sermayenin palazlandırılmasına yönelik olacaktır. Çalışmanın ilgili kısımlarında bu doğrultudaki politikalar üzerinde durulduğu için, burada tekrardan kaçınmak adına bu konu tekrar ele alınmayacaktır. Ancak burada ilave edilecek ilginç bir durum, zenginlik ile gayrimüslimlik arasında kurulan ilişkinin, Türkiye’nin toplumsal belleğindeki kalıcılığıdır. 1934 Trakya Olayları ya da 6-7 Eylül (1955) Olayları’nda toplumun yoksul kesimlerinin gayrimüslimlere yönelttiği öfke, sadece konjonktürel bir milliyetçi refleks değildir. Bu örneklerde yaşananlar, gayrimüslimlik ile zenginlik arasında zihinlerde kurulan (ama tarihsel olarak pek temelsiz de olmayan) ilişkinin kalıcılığını ve böyle bir ilişkinin varlığından duyulan öfkeyi net bir biçimde yansıtmaktadır. Herhalde bunun en

²⁰³ Bununla birlikte, tüm bu söylenenlerin daha ziyade, gayrimüslim girişimciler ile kısmen de din adamları için geçerli olduğuna dikkat edilmelidir. Topraksız köylüler ile kentli emekçiler, yukarıda yapılan çözümlemelere dâhil değildirler. Yoksa örneğin Kavala’daki Rum bir tütün işçisinin objektif çıkarları ne bağımsız bir Yunan krallığıyla, ne Abdülhamit iktidarıyla, ne Sabahaddin’cilerle ne de İttihatçıların getireceği hürriyet rejimiyle tam bir uyum içinde olabilir.

çarpıcı dışavurumlarından biri, 6-7 Eylül Olayları'nda gayrimüslimlerin dükkânlarından aldıkları kürk mantoları alıp kaçmak yerine; onları hınçla parçalayan ve hatta üzerlerinde tepinen vatandaşlardır.²⁰⁴

Bir toparlama yaparak bu kısmı tamamlamak gerekirse, Osmanlı'nın son döneminde gayrimüslim sermayenin içinde bulunduğu objektif durum; büyük oranda emperyalizmin bir aracı olmak, Osmanlı toplumunda sermayenin bileşenleri içerisinde önemli bir ağırlık teşkil etmek ve eskiden beri ama XIX. yüzyılda daha da genişletilmiş bir biçimde çeşitli hukuki, idari ve iktisadi ayrıcalıklarla donatılmış olmakla karakterize edilebilir. İşte bu koşullar nedeniyle, XX. yüzyıl dönümünde gayrimüslim sermayenin yolu, Müslüman-Türk sınıfdaşları ve onların sözcüleriyle ayrılmaktadır. Bu, İttihat ve Terakki ile gayrimüslimler arasında tesis edilebilecek pozitif bir ilişkilengenmenin neden uzun vadeli olamayacağını ortaya koyduğu gibi, millî bir ekonomi yaratılması yolunda bu kesimlerin neden bir hedef hâline geleceğini de açıklamaktadır.

4.4. DEĞERLENDİRME

Bu bölümün ilk kısmında, Osmanlı'da toplumun değişim dinamiklerinin hız kazandığı bir tarihsel aralığın Şark Sorunu ile kesişmesinin, modernleşme sürecine çeşitli açılardan önemli etkileri olduğu ifade edildi. Bunlar içerisinde bilhassa öne çıkan ise, Türkiye'de siyasal öznelerin sosyal-darwinist olarak nitelenebilecek bazı reflekslere sürüklenmesidir. Bunun somut karşılığı, can havliyle iç ve dış “düşman”larına karşı giderek saldırganlaşmak (İttihat ve Terakki iktidarı döneminde), modernleşme çabalarında daha aceleci bir tutuma sürüklenmek ve bu çabayı ‘beka’ davası hâline getirmektir (İttihat ve Terakki iktidarı döneminde, ama daha belirgin olaraksa Erken Cumhuriyet Dönemi'nde).

Bölümün ikinci kısmında, imparatorluğun çok kültürlü yapısının, bir ulusun yaratılabilmesi yolunda çok önemli bir objektif engel olduğundan bahsedildi. Devamında da bu engelin yol açtığı çeşitli problemlerin, modernleştirici siyasal iradenin eğitim ve kültür politikaları aracılığıyla uyguladıkları yoğun ideolojik endoktrinasyonun önemli bir kaynağını teşkil ettiği ifade edildi.

²⁰⁴ 1934 Trakya Olayları için bkz.: Bali (2008); 6-7 Eylül Olayları için bkz.: Güven (2006).

Üçüncü kısımda, Osmanlı'nın son döneminde gayrimüslim sermayenin içinde bulunduğu objektif koşulların, modern, merkezîleşmiş, herkesin vatandaş statüsü altında hukuken eşitlendiği ve iktisadi ve siyasi egemenliğin tesis edildiği bir ulus-devlet projesiyle ve Müslüman-Türk sınıfdaşlarının çıkarlarıyla belirgin bir gerilim içinde olduğu ifade edildi. Devamında da bu objektif koşulların varlığının, hem gayrimüslim sermayenin, hem de Müslüman-Türk burjuvazisinin siyasal sözcülerinin onlara karşı alacakları pozisyonu önemli ölçüde tayin ettiği öne sürüldü.

Dikkat edilirse yukarıda söylenenler, çalışmanın diğer bölümlerinde de olduğu gibi yine, Türkiye'de modernleşme sürecine yön veren siyasal öznelere, toplumsal ve tarihsel koşulların nasıl yön verdiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla topluma ve tarihe ilişkin çözümlemelerde, bu bölümde değinilen konular bağlamında da yapısal koşullarının belirlenimini, yine özne iradelerin belirleyiciliğinin aleyhine olacak bir biçimde genişletilmektedir.

Bölümün hemen başında da belirtildiği üzere, 'tekil' başlığı altında incelenebilecek hususların (yani Türk modernleşmesinin evrensel düzeyde az-çok genellik arz eden yanları ve geç modernleşme koşullarıyla karakterize olan yanları dışında kalan, özel niteliklerinin), fazlasıyla genişletilebilmesi elbette mümkündür. Burada ele alınan 'tekil' hususlar, daha ziyade, Türkiye'de modernleştirici siyasal iradeye sıklıkla atfedilen ayırdedici bazı yönelimleri (kültür alanındaki yoğun müdahalecilik, 'millî burjuvazi' esprisi altında gayrimüslim sermayenin hedef hâline getirilmesi vb.) ortaya çıkaran nesnel şartlara dairdir. Böyle bir tercih de, bu çalışmanın hedefleri arasında yer alan, özne-merkezli tarih yazımının sorunlu yanlarını gösterme amacından kaynaklanmıştır.

SONUÇ

Modernleşme sürecinde, Türkiye’de toplumun hangi noktalarda ve ne doğrultuda bir dönüşüm yaşadığı bir bütün olarak incelendiğinde, bu dönüşümün, toplumsal formasyonun tüm düzeylerine sirayet ettiği ve en genel hatlarıyla da, uygarlığın söz konusu döneminde yaşanan devinimle az-çok aynı istikamette bir yönetime sahip olduğu görülmektedir. Bu dönüşümün iktisadi boyutu; tüm sonuçlarıyla birlikte, bir kapitalistleşme sürecidir. Bu, kökleri oldukça gerilere uzanmakla birlikte, teknolojik gelişmelerin etkisi ve emperyalizmin tazyikiyle özellikle XIX. yüzyılda ivme kazanan bir dinamiktir. Bu dinamik, evrensel düzeyde, muazzam ölçüde türdeşleştirici etkilere sahipti: Merkezî bir pazarın oluşumunu zorlaması, bu yolda yerelde karşısına çıkan hukuki ve idari engelleri bertaraf etmeye yönelmesi, üretim birimi olarak ailenin yerine bireyi geçirmesi, geleneksel ilişki kalıplarını bozması, toplumsal olan ne varsa alınıp satılabilen bir ‘şey’e -metaya- dönüştürmesi, emeği ücretli hâle getirmesi, belirli bir gelişkinlik düzeyinde geniş ölçekli sanayi üretimini koşullaması, üretimin ve ticaretin yoğunlaştığı yerlere doğru bir nüfus hareketine yol açması vs... Tüm bunlar, kapitalistleşme süreçlerinin, yerel ölçekte de tespit edilebilecek; ancak öz itibarıyla evrensel bir nitelik taşıyan somut izlekleridir ve her biri, en genel hatlarıyla Türk toplumunda da yaşanmıştır.

Tüm bunların yaşandığı ve bu arada, matbaanın da yaygınlaştığı bir toplumda, insanların düşünce biçimleri de önemli dönüşümler geçirecektir. Bu, bir yanda milliyetçilik, liberalizm, sosyalizm gibi yeni ve bütünlüklü ideolojilerin ortaya çıkışıyla, diğer yanda da -devletin, geleneğin, ailenin, bilginin, tanrının, tarihin, toplumun, insanın, ahlakın- kısacası, toplumsal olan her şeyin yepyeni gözlüklerle okunmasıyla karakterize olmaktadır. Artık, siyasal iktidarların yönetme hakkı da, tanrıdan, kanbağından ve mitlerden değil; toplumun temsilcisi olmalarından, toplumun çıkarlarını gerçekleştirdikleri iddiasından kaynağını alacaktır. Ülke artık, yurttaşların ülkesidir. Böyle bir toplumda, siyaset yapma tarzı da -az ya da çok- ama mutlaka belirli bir dönüşüm geçirecektir. İster siyasal iktidarların toplumu belirli bir doğrultuda konsolide etme amacıyla olsun, isterse de siyasal iktidar dışındaki odakların faaliyetleriyle

(dernek, miting, toplantı, gazete, kitap vb. ile) olsun, siyaset artık kamusal alana taşınmaya başlayacaktır. Tüm bunlar, az ya da çok, Türkiye’de de modernleşme sürecine damgasını vurmuştur.

Modern-öncesi toplumlardan modern toplumlara dönüşüm sürecinde, hukuk normları da köklü bir biçimde değişmekte; kendi değiştiği ölçüde, diğer alanlardaki dönüşümleri de kolaylaştırmaktadır. Hukukun genelliği, kanun önünde eşitlik fikri, devlet ve toplum arasındaki ilişkilerin kanunlarda detaylı bir biçimde düzenlenmesi, anayasanın varlığı, mülkiyetin ve bireyin temel bazı haklarının güvence altına alınması, devletin hukuki ve kurumsal bir varlık olarak tanımlanması ve idarenin kanuniliği ilkesi, modernleşme süreçlerinin hukuk alanında gözlemlenecek temel sonuçlarıdır. Bu sayılanların tümü, Türkiye coğrafyasında, özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hukuk alanında yaşanan dönüşümlerin de ana hatlarıdır.

Modern dönemin devlet aygıtı da, modern-öncesi dönemin devletinden oldukça farklı niteliklere sahip olacaktır. Bu devlet, toplumsal yaşama çok yönlü müdahale olanakları artan, doğumundan ölümüne kendi vatandaşı hakkında çok daha fazla bilgi sahibi olan, geniş ve profesyonel kadrolar tarafından çekip çevirilen, karmaşılaşmış, yetkileri ve görevleri kanunlarca belirlenmiş, toplumsal egemenlik ilişkilerini doğrudan bir biçimde yansıtmayan, devasa bir teşkilata dönüşecektir. Tıpkı, XIX. yüzyıldan itibaren Türkiye coğrafyasında da olduğu gibi...

Tüm bu dönüşümler, tekil bir ülke özelinde incelenirse, tarihsel rastlantıların ve belirli kişilerin ve örgütlerin irade ve edimleri ön plana çıkabilmektedir -ki bu, metodolojik özgüçlük ile özne-merkezciliği buluşturan zemindir-. Her bir toplum, yüzlerce yıllık kendi geçmişi göz önünde bulundurularak değerlendirildiğinde, söz konusu dönüşümler o kadar radikal ve o kadar hızlı bir biçimde gerçekleşmiştir ki, bu dönüşümlerde öne çıkan tarihsel karakterler, muazzam bir belirleyici güçle tahayyül edilecektir. Ancak tüm bunlar daha geniş bir açıyla, ‘uygarlık tarihi’ kapsamında ele alınır ve maddi dinamiklerin toplumsal değişimlerde oynadıkları belirleyici role gereken önem verilirse, hem tarihsel rastlantıların hem de siyasal öznelerin tarihteki rolleri giderek silikleşecektir. Bir toplumsal yapının, bambaşka bir toplumsal yapıya doğru dönüşümü, belirli öznelerin kararlarına ve edimlerine indirgenemeyecek kadar büyük, insan ömrüne kıyasla çok uzun, çok karmaşık ve yer

yer çelişkili bir süreçtir. Dahası, özne de, ontolojik olarak, içinde yaşadığı nesnelliğin her zaman bir parçasıdır ve toplumu dışarıdan belirleyebilen bir siyasal özne, hiçbir yerde ve tarihin hiçbir döneminde var olmamıştır. Bu noktada, bilhassa şu hususa dikkat edilmelidir ki, modernleşme sürecinde siyasal özneler, siyasal sistem içindeki varlıklarıyla, ideolojileriyle, aldıkları eğitimle, okudukları kitaplar ve gazetelerle ve dünyanın küçülmekte olduğu tarihsel koşulların ve eski düzenin çözülmekte olduğu bir toplumsal yapının içine doğmalarıyla, bizatihi kendileri modernleşme sürecinin birer ürünüdürler. Bu söylenen Türkiye için de, diğer modernleşme deneyimleri için de geçerlidir. Öyleyse bilimsel bir açıklama, tarihsel ve toplumsal koşulların değil; bunlar karşısında siyasal öznelerin ve rastlantıların dipnotlara indirgenmesini gerektirmektedir. Yani bir toplum özelinde, tarihsel akışın bilimsel bir açıklaması, olayların bir kronolojisi veya belirli kişi ve örgütlerin irade ve pratiklerinin bir özeti olmaktan çıkarılarak; yapının, tarihsel hareketinin bir açıklaması olmak durumundadır. Bu metodolojik ilke, sadece geniş kapsamlı araştırmalarda değil, modernleşme sürecinin herhangi bir noktasındaki en dar tanımlı sorunsalların çözümlenmesinde de geçerlidir. Çünkü hiçbir ‘parça’nın, ‘bütün’ün dışında, kendi bağımsız bir tarihi yoktur.

Oysa Türkiye’deki literatürde Türk modernleşmesi genel olarak, siyasal öznelerin irade ve pratikleri merkeze konularak ele alınmaktadır. Bu eğilim, söz konusu tarihsel sürece yönelik eleştirel okumalarda, siyasi öznelerle yönelik yergiler; resmî tarih yazınında ise bu öznelerle yönelik övgüler biçiminde ortaya çıkmaktadır. Modernleşmeyi bütünsel bir dönüşüm olarak değil, parçalı bir biçimde kavrayarak medeniyet-hars ayrımı ve onun çeşitli türevlerini üreten ve böylelikle siyasi özneye muazzam bir seçicilik kudreti atfeden çözümlemeler, modernleşme sürecini Doğu-Batı ikiliği ekseninde kişilerin öykünmeciliği ve Batı(lı)laşma üzerinden okuyan yorumlar bu kapsamda değerlendirilmelidir. Tesadüf olmayan bir biçimde, bu tür çözümlemelerin hemen hepsinde de kapitalistleşme, modernleşme tartışmalarının ya tamamen dışında bırakılmakta ya da bu tartışmada oldukça geri planda kalmaktadır.

Tüm bu söylenenler, Türkiye’de toplumun hangi noktalarda ve ne doğrultuda bir dönüşüm geçirdiğine ilişkin ve bunun, söz konusu dönemde evrensel düzeyde insanlığın içerisinde bulunduğu tarihsel hareket bakımından değerlendirilmesiyle elde edilecek ilk

sonuçlardır (birinci düzey: tümel). Aynı araştırma evrenine (Türkiye’de toplumun içinde bulunduğu dönüşüm sürecine) daha farklı bir konumlanma noktasından bakılır ve mercek biraz daha büyütülürse; uygarlığın tarihsel hareketinin, bileşik olmasına rağmen aslında türdeş bir nitelikte olmadığı ve Türkiye’nin, kapitalizme eşitsiz biçimde eklemlenen, geç bir modernleşme deneyimi olduğu görülmektedir (ikinci düzey: tikel). Bu nesnelliğin, Türkiye modernleşmesinin tarihsel gelişiminde birçok açıdan tayin edici sonuçları olmuştur.

Osmanlı ülkesinde XIX. yüzyılda emperyalizmle yoğun temas, bir ölçüde kapitalist üretim ilişkilerinin gelişimi yolunda bir etkiye neden olurken; aslında aynı temas, bir yönüyle de tutucu/gerici sonuçlar üretmiştir. Bu noktada tarihin ilerleticisi olma rolü ise, İttihat ve Terakki ile erken dönem CHP iktidarlarına düşecektir. Bu iktidarlar, feodal siyasal ve ideolojik üstyapıyı ilga etmişler; hukukuyla ve kurumlarıyla, modern kapitalist bir ulus-devletin kuruluşunu tamamlamışlardır. Söz konusu iktidarlar, iktisadi düzeyde de, bir yanda kapitalist üretim ilişkilerinin derinleştirilmesi ve endüstrileşme yolunda; diğer yanda da Müslüman-Türk sermaye ve toprak sahiplerinin çıkarları ekseninde düvel-i muazzamanın ve gayrimüslim sermayenin iktisadi nüfuzunun kırılması ve toplumun alt-sınıflarının baskılanması yolunda, devlet aygıtını oldukça müdahaleci bir biçimde kullanmışlardır.

Bu tarihsel misyon(lar) eşliğinde devlet aygıtının çok etkin ve müdahaleci bir biçimde kullanılması zorunluluğuyla ve Müslüman-Türk sermaye ve büyük toprak sahiplerinin görece zayıflığında, devletin görece özerkliği oldukça geniş bir hatta kurulmuştur. Devletin görece özerkliğini pekiştiren ve onun müdahaleciliğini ve aceleciliğini koşullayan bir diğer faktör ise, geç modernleşmenin ve kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişiminin, siyasal iktidarlarda yol açtığı refleksivitedir. Siyasal iktidar, önünde bulduğu evrensel bilgi birikimi nedeniyle ve geriden gelmenin sağladığı olanaklarla, tarih sahnesinde temsilcisi olduğu sınıfların isteklerini ve beklentilerini fazlasıyla aşan bir ideolojik yönelime sahip olmuştur. Siyasal iktidar ile egemen sınıflar arasındaki açının Türkiye’de daralışı, 1946-1950 dönemeciyle olacaktır.

İttihat ve Terakki ile CHP iktidarlarına dair bu söylenenler, en genel hatlarıyla, asıl ivmelenmesini XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren (yani kapitalizmin emperyalizm çağında yaşayan) modernleşme deneyimleri açısından karakteristiktir.

Dolayısıyla, siyasal iktidarların kapitalist üretim ilişkilerinin geliştirilmesi ve sanayileşme yolunda bilinçli ve yoğun çabaları ve genel olarak devlet aygıtını oldukça müdahaleci bir biçimde kullanmaları, acelecilikleri, tarih sahnesinde temsilciliğini yaptıkları sınıflar ile aralarındaki açının büyüklüğü, modernleşme yolunda gerçekleşecek dönüşümleri belirli projeler dâhilinde planlanmaları vb. hususlar, Türk modernleşme deneyiminin, uygarlık tarihi içinde benzersiz, eşsiz (*sui generis*) yanları değildir. Öyleyse, bu hususlarda da yine Türkiye'deki siyasi öznelerin iradelerinin önemini, yapısal belirlenimlerin lehine olacak biçimde daraltmak gerekmektedir. Başka bir ifadeyle, tarihe ve topluma muazzam bir biçimde müdahale eden iktidarların irade ve pratikleri, yine yapısal koşulların (kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişiminin, modernleşmede gecikmişliğin ve bunun beraberinde getirdiği refleksivitenin) birer sonucu durumundadır.

Özne-merkezli tarih yazımının ve özgücülüğün en yetkin ve en kompleks biçimleri de, Türkiye'de siyasal iktidarın müdahaleciliğinin, Osmanlı'dan devralındığı iddia edilen bir devlet geleneğine bağlanmasıyla ortaya çıkar. Burada, devlet geleneğine belirleyici bir rol atfeden açıklama tarzının, olgusal tarih yazıcılığından tek farkı; olguların açıklanması esnasında özneye fasıllı olarak, 'devlet geleneği' gibi bir ara duraktan geçerek ulaşmasıdır. Bu çözümlemelerde, belirli ethosların bir trampelen görevi görmesiyle devlet/bürokrasi/siyasal iktidar, bütünün içerisinde; yani toplumsal kökenlerinden dışarıya fırlatılır. Bunlar toplumsal bağlarından koparılınca da, yeri geldiğinde Batı'dan medeniyet ithal etmeye karar veren, yeri geldiğinde kapitalizmde karar kılan, toplum ve tarih-dışı ve sınıfsal muhtevadan azade bir özneye dönüşürler. Devlet bu şekilde, (sivil) topluma, toplumdaki egemenlik ilişkilerine dışsal olarak kurgulandığında da, ona hâkim olan iktidar bloğu ve o iktidar bloğunu ortaya çıkaran yapısal koşullar görünmez kılınır. Ayrıca, güçlü devlet geleneği tezi, sadece siyasal özneleri gerçek süreçlerin dışına atarak değil; devleti kişileştirerek de özne-merkezli tarih yazımını yeniden üretir. Güçlü devlet geleneği tezinde devlet olgusu, kendinden menkul bir kişilik sahibiymişçesine, toplumsal egemenlik ilişkilerinin dışında ve kendi iradesine göre şu ya da bu yönde hareket eden, adeta insanımsı, bilinç sahibi bir varlık olarak kurgulanır.

Mercek daha da büyütüldüğünde, Türkiye’de siyasal öznelerin irade ve pratiklerini tayin eden başka bazı nesnelliklerden söz edebilmek de mümkündür. Modernleşme sürecine dair evrensel nitelikteki birtakım eğilimlerin ve geç modernleşmenin beraberinde getirdiklerinin haricinde bunlar, Türk toplumunun özel tarihsel koşullarıyla ilişkilidir (üçüncü düzey: tekil).

Bu özel koşulların en önemlilerinden biri, Türkiye toplumun değişim dinamiklerinin hız kazandığı bir sürecin, Şark Sorunu ile çakışmasıdır. Bu çakışma elbette tesadüfi değildir ve emperyalizmden ve milliyetçiliğin yükselişinden bağımsız olarak ele alınamaz. Ancak sorunun kendisini asıl olarak, muhtevası itibarıyla, Osmanlı ülkesine ait birtakım toplumsal koşulların sonucu olarak görmek gerekmektedir. Böyle bir sorununun varlığının da, Türkiye’de siyasal iktidarların irade ve pratiklerine çok özel, önemli etkileri olmuştur. Bu etkiler, sosyal-darwinist olarak nitelenebilecek birtakım reflekslerin ortaya çıkışını koşullamıştır.

İmparatorluğun çok kültürlü toplumsal yapısı ile bunun içinde özellikle de gayrimüslim sermayenin objektif koşulları ve bu koşulların bir sonucu olarak gayrimüslimlerin siyasal yönelimleri de, Türkiye’de siyasal iktidarın irade ve pratiklerini önemli ölçüde belirlemiştir. İlki, siyasal iktidarın kültürel alandaki kapsamlı müdahalelerinin, ikincisi ise, özel olarak gayrimüslim sermayeye karşı aldığı siyasal pozisyonun tarihsel-toplumsal nedenlerinin en önemlilerini ortaya koymaktadır.

Bu çalışmada yapılan üç sacayaklı çözümlemeye (ki bu, öznenin kendini içinde bulduğu nesnelliklerin açıklayıcı biçimde tasnif edilebilmesi içindir; somut gerçeklikte bunları birbirinden kesin olarak ayırabilmek elbette mümkün değildir), üç düzeyde elde edilen bulgular da, özne-merkezli tarih yazımının handikaplarını açığa çıkartmaktadır. Ayrıca ilk düzeyde elde edilen bulgular genel olarak modernleşme deneyimlerine ve ikinci düzeyde elde edilen bulgular da geç modernleşme deneyimlerine genellenebildiği oranda, metodolojik özgücülüğün sınırlılıklarına işaret etmektedir. Oysa çoğu Türk aydını ve araştırmacısı Türkiye’nin modernleşme serüvenini, evrensel tarihin genel çizgilerinden taşan, ondan ayrı bir konumda resmetme çabası içinde olmuştur ve buna bağlı olarak da kendi toplumlarının ve tarihlerinin, tümüyle özgün ve yerli çözümlemelerin konusunu teşkil etmesi gerektiğini öne sürmüştür.

Bu noktada bu tez çalışmasının temel önermesi, bir kez daha formüle edilebilir: Türk modernleşmesinin kapsamlı ve gerçekçi bir tahlili, özne-merkezli ve özgücü yaklaşımların önerdiğinin aksine; bütünün parçaya, yapının özneye ve maddi koşulların da düşünce biçimlerine öncelenmesini gerektirmektedir. Bu çalışmada önerilen üç sacayaklı açıklama modeli de, bu yöntemsel vurguya uygun bir çerçevenin oluşturulabilmesi içindir.

KAYNAKÇA

- Adak, S. ve Turan, Ö. (2009). “Mehmet Ali Aybar”. T. Bora ve M. Gültekingil, (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce – Cilt 9: Dönemler ve Zihniyetler* içinde (132-158). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Adanır, F. (2001). *Makedonya Sorunu: Oluşumu ve 1908’e Kadar Gelişimi*. (İ. Catay, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Adivar, H. E. ([1955] 2009). *Türkiye’de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri*. İstanbul: Can Yayınları.
- Ağaoğlu, A. ([1927] 2013). *Üç Medeniyet*. İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Ağaoğulları, M. A. (2006). *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Ahmad, F. (1996). *İttihatçılıktan Kemalizme*. (F. Berktaş, Çev.). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Ahmet Mithat Efendi ([1876] 2015). *Felâhun Bey ile Rakım Efendi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Akal, E. (2013a). *Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki ve Bolşevizm*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akal, E. (2013b). *Moskova-Ankara-Londra Üçgeninde İştirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akar, R. (2009). *Aşkale Yolcuları: Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Akın, R. (2002). “Birinci Meclis’in Sosyal Politika Gündemi ve Millî Mücadele Döneminde Türk Halkının Sosyo-Ekonomik Durumu”. *Türkler* içinde (16, 116-127). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

- Akın, R. (2003). “İkinci Meşrutiyet Türkçülüğünün İdeolojik ve Politik Boyutları”. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları - İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, 3, 15-47.
- Akın, R. (2008). “Osmanlı Parlamentosu ve Cumhuriyete Bıraktığı Siyasal Miras (1877-1920)”. *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2, 51-71.
- Akın, R. (2010). “İkinci Meşrutiyet’in Sadrazamları ve Temel Rejim Sorunları”. M. Ö. Alkan, (Ed.), *Tarık Zafer Tunaya Anısına: Yedigâr-ı Meşrutiyet* içinde (55-82). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Akkaya, Y. (2010). *Cumhuriyet’in Hamalları: İşçiler*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Akşin, S. (2010). “Avrupa Büyük Devletleri İttihat ve Terakki’yi Neden Sevmiyorlardı?”. M. Ö. Alkan, (Ed.), *Tarık Zafer Tunaya Anısına: Yedigâr-ı Meşrutiyet* içinde (83-91). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Aktar, A. (2006). *Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aktar, A. (2014). *Varlık Vergisi ve ‘Türkleştirme’ Politikaları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Alkan, M. Ö. (2009). “Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme”. T. Bora ve M. Gültekingil, (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce – Cilt 1: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi* içinde (377-407). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Althusser, L. (2003). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*. (A. Tümertekin, Çev.). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Andriç, İ. (1977). *Drina Köprüsü*. (H. Â. Ediz ve N. Müstakimoğlu, Çev.). Altın Kitaplar Yayınevi.
- Arıkan, Z. (2017). “24 Temmuz 1908’e İzmir’den Bakış”. S. Akşin, S. Balcı ve B. Ünlü, (Ed.), *100. Yılında Jön Türk Devrimi* içinde (359-413). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Atabaki, T. ve Brockett, G. D. (Der.). (2012). *Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Emek Tarihi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Atılğan, G. (2002a). “Karpıç'te ‘Kandırılan’ İhtilâlciler!”. *Praksis*, 5, 257-275.
- Atılğan, G. (2002b). “ ‘Yön’ünü Ararken Yolunu Yitirmek”. *Praksis*, 6, 119-151.
- Atılğan, G. (2007). *Behice Boran: Öğretim Üyesi, Siyasetçi, Kuramcı*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Atılğan, G. (2008). *Yön-Devrim Hareketi: Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Atılğan, G. (2015). “1950-1960: Tarımsal Kapitalizmin Sancağı Altında”. G. Atılğan, C. Saraçoğlu ve A. Uslu, (Haz.), *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat içinde* (387-514). İstanbul: Yordam Kitap.
- Avcıoğlu, D. (1962a). “Sosyalizm Anlayışımız”. *Yön*, 36, 3.
- Avcıoğlu, D. (1962b). “Sosyalist Gerçekçilik”. *Yön*, 39, 20.
- Avcıoğlu, D. (1962c). “Eski ve Yeni Türkiye”, *Yön*, 42, 3.
- Avcıoğlu, D. (1962d). “Kaynağa Dönüş”. *Yön*, 47, 3.
- Avcıoğlu, D. (1962e). “Devletçilik Nasıl Dejenere Oldu?”. *Yön*, 47, 6-7.
- Avcıoğlu, D. (1962f). “Türkiye İşçi Partisine Dair”. *Yön*, 50, 16.
- Avcıoğlu, D. (1963a). “Sosyalizme Giden Yollar: Sosyalizmden Önce Atatürkçülük”. *Yön*, 69, 8-9.
- Avcıoğlu, D. (1963b). “Toprak Refromu ve Sınıf Problemi Konulu Açıkoturumda Konuşma”. *Yön*, 75, 6.
- Avcıoğlu, D. (1963c). “Açık Oturum” [Sosyalist Kültür Derneği İstanbul Şubesi'nin Açılışında Konuşma]. *Yön*, 75, 9-10.
- Avcıoğlu, D. (1964). “Milliyetçilere Sesleniş”. *Yön*, 78, 3.

- Avcıoğlu, D. (1965a). “Yabancı Sermaye Saltanatı [Sosyalist Kültür Derneği’nde Doğan Avcıoğlu’nun Yaptığı Konuşma]”. *Yön*, 92, 16.
- Avcıoğlu, D. (1965b). “Azgelişmiş Ülkelerde Antiemperyalist Mücadele: Halkçı, Devletçi, Devrimci ve Milliyetçi Kalkınma Yolu”. *Yön*, 111, 7-8.
- Avcıoğlu, D. (1965c). “Cumhuriyetin 42. Yılında”. *Yön*, 135, 3.
- Avcıoğlu, D. (1966a). “27 Mayıs”. *Yön*, 165, 3.
- Avcıoğlu, D. (1966b). “Sınıf Mücadelesi, Sosyalizm ve Milliyetçilik”. *Yön*, 182, 3.
- Avcıoğlu, D. (1966c). “Sosyalizm Tartışmaları: Bir Sosyalist Stratejinin Esasları”. *Yön*, 185, 7-8.
- Avcıoğlu, D. (1966d). “Sosyalizm Tartışmaları: Bir Sosyalist Stratejinin Esasları”. *Yön*, 187, 7-8.
- Avcıoğlu, D. (1967). “Sosyalist Strateji ve Prof. S. Aren”. *Yön*, 197, 16.
- Avcıoğlu, D. (1970). “Devrimi Bekleyen Sorunlar”. *Devrim*, 57, 1.
- Avcıoğlu, D. (1971). “Soyuttan Somuta”. *Devrim*, 66, 1.
- Avcıoğlu, D. ([1968] 1996). *Türkiye’nin Düzeni: Dün-Bugün-Yarın* (Cilt: 1). İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Aybar, M. A. (1968). *Bağımsızlık Demokrasi Sosyalizm: Seçmeler, 1945-1967*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Aybar, M. A. (1988). *TİP (Türkiye İşçi Partisi) Tarihi* (Cilt: 1). İstanbul: BDS Yayınları.
- Aybay, R. (1998). “‘Teba-i Osmani’den ‘T.C. Yurttaşı’na Geçişin Neresindeyiz?’”. A. Ünsal, (Ed.), *75 Yılda Tebaa’dan Yurttaş’a Doğru* içinde (37-42). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Aybay, R. (2017). “Osmanlı Devleti’nde Uyrukluk (Tabiiyet)”. S. Akşin, S. Balcı ve B. Ünlü, (Ed.), *100. Yılında Jön Türk Devrimi* içinde (141-160). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Aydemir, Ş. S. (t.y.). *Tek Adam: Mustafa Kemal* (Cilt 2: 1919-1922) (17. Basım). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aydemir, Ş. S. (1932). *İnkılâp ve Kadro (İnkılâbın İdeolojisi)*. Ankara: ?.
- Aydemir, Ş. S. ([1932] 2004). “Millî Kurtuluş Hareketlerinin Ana Prensipleri”. G. Fırat, (Haz.), *Kadro: Seçmeler* içinde (210-215). İstanbul: İleri Yayınları. (Eserin orijinali, *Kadro*’nun 8. sayısındadır)
- Aydemir, Ş. S. ([1934] 2004). “Yeni Devletin İktisadî Fonksiyonları”. G. Fırat, (Haz.), *Kadro: Seçmeler* içinde (755-764). İstanbul: İleri Yayınları. (Eserin orijinali, *Kadro*’nun 29. sayısındadır)
- Aydemir, Ş. S. (1962). “Sosyalizm ve Kapitalizm”. *Yön*, 37, 20.
- Aydın, S. (2009a). “İki İttihat-Terakki: İki Ayrı Zihniyet, İki Ayrı Siyaset”. T. Bora ve M. Gültekingil, (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce – Cilt 1: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi* içinde (117-128). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aydın, S. (2009b). “Türk Düşüncesinde Alman Etkisi”. T. Bora ve M. Gültekingil, (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce – Cilt 9: Dönemler ve Zihniyetler* içinde (947-970). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aydınoğlu, E. (2012). “Düzenin Yabancılaşması ya da Bir Tezin Tarihsel Kaderi Üzerine Bir Deneme”. *Sosyal Bilimler Dergisi*, V (I), 66-98.
- Aytekin, E. A. (2001). “Fikret Başkaya (2000): Yediyüz: Osmanlı Beyliğinden 28 Şubata Bir Devlet Geleneğinin Anatomisi” [Kitap Eleştirisi]. *Praksis* (1), 261-269.
- Aytekin, E. A. (2005). “Hukuk, Tarih ve Tarihyazımı: 1858 Osmanlı Arazi Kanunnamesi’ne Yönelik Yaklaşımlar”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3 (5), 723-744.

- Aytekin, E. A. (2015a). “Kuruluşundan 18. Yüzyıla Dek Osmanlı İmparatorluğu: Başlangıç Nağmesi”. G. Atılğan, C. Saraçoğlu ve A. Uslu, (Haz.), *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat* içinde (11-38). İstanbul: Yordam Kitap.
- Aytekin, E. A. (2015b). “Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu: 1703-1908: Kapitalistleşme ve Merkezileşme Kavşağında”. G. Atılğan, C. Saraçoğlu ve A. Uslu, (Haz.), *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat* içinde (39-87). İstanbul: Yordam Kitap.
- Aytürk, İ. (2015). “Post-post-Kemalizm: Yeni Bir Paradigmayı Beklerken”. *Birikim*, 319, 34-48.
- Bali, R. N. (2008). *1934 Trakya Olayları*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Ballı, E. (2015). “II. Meşrutiyet Döneminde Köy, Köylü ve Toprak Meselesine Dair İktisadi ve Hukuki Bir Değerlendirme” [Elektronik Versiyon]. *14. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi*, 23-25 Kasım 2015, Ankara. Erişim tarihi: 01.02.2018, Erişim Adresi: http://www.academia.edu/17862364/_II._Meşrutiyet_Döneminde_Köylü_ve_Toprak_Meselesine_Dair_İktisadi_ve_Hukuki_Bir_Değerlendirme_14._Ulusal_Sosyal_Bilimler_Kongresi_ODTÜ_23-25_Kasım_2015_Ankara
- Başkaya, F. (2000). *Yediyüz: Osmanlı Beyliğinden 28 Şubata Bir Devlet Geleneğinin Anatomisi*. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Beaud, M. (2015). *Kapitalizmin Tarihi: 1500-2010*. (F. Başkaya, Çev.). İstanbul: Yordam Kitap.
- Belge, M. (2012). *Militarist Modernleşme: Almanya, Japonya ve Türkiye*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Berkes, N. ([1982] 1993). *Atatürk ve Devrimler*. İstanbul: Adam Yayınları.
- Berkes, N. ([1973] 2013). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. (A. Kuyaş, Yay. Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Blackbourn, D. ve Eley, G. (1984). *The Peculiarities of German History: Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century German*. Oxford - New York: Oxford University Press.
- Bora, T. (2007). “Milliyetçi-Muhafazakâr ve İslâmcı Düşünüşte Negatif Batı İmgesi”. T. Bora ve M. Gültekingil, (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce – Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık* içinde (251-268). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bora, T. (2017). “Kemalizm ve ‘Eleştirinin Eleştirisi’”. Erişim Tarihi: 07.03.2018. Erişim adresi: <http://www.birikimdergisi.com/haftalik/8395/kemalizm-ve-elestirinin-elestirisi#.wvdqiojrcm9>
- Bora, T. ve Cantek, L. (2009). “Köşe Yazarlığındaki Değişim ve Politik Düşünce Vasatı: Şu Köşeden Bu Köşeye”. T. Bora ve M. Gültekingil, (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce – Cilt 9: Dönemler ve Zihniyetler* içinde (879-901). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Borak, S. (1997). *Atatürk’ün Resmi Yayınlara Girmemiş Söylev, Demeç, Yazışma ve Söyleşileri*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Boran, B. (1962a). “Meseleleri Apaçık Koymak Gerek”. *Vatan* [09.09.1962].
- Boran, B. (1962b). “Türkiye’de Burjuvazi Yok mu?”. *Yön*, 39, 8-9.
- Boran, B. (1962c). “Metod Açısından Feodalite ve Mülkiyet I: Marksist Metod Nedir?”. *Yön*, 50, 13.
- Boran, B. (1962d). “Metod Açısından Feodalite ve Mülkiyet II: Osmanlılarda Mülkiyet Meselesi”. *Yön*, 51, 13.
- Boran, B. (1962e). “Sosyalist Kültür Derneği Tartışmaları”. *Vatan* [22.08.1962].
- Boran, B. (1964). “Yakın Tarihimizde Yönetici-Aydın Kadro ve Kalkınma Sorunumuz”. *Sosyal Adalet*, 8, 5-8.
- Boran, B. (1969a). “Bürokrasi Üzerine Tartışmalar”. *Emek*, 4.
- Boran, B. (1969b). “Bürokratlar Bir Sınıf Mıdır?”. *Emek*, 5.

- Boran, B. (1969c). “Bürokratların Çelişmeli Durumu”. *Emek*, 6.
- Boran, B. ([1945] 1992). *Toplumsal Yapı Araştırmaları: İki Köy Çeşidinin Mukayeseli Tetkiki*. İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Boran, B. ([1968] 1992). *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları*. İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Boran, B. (2010). *Behice Boran: Yazılar Konuşmalar Söyleşiler Savunmalar* (Cilt: 1). (N. Sargın, Haz.). İstanbul: Tüstav Yayınları.
- Boratav, K. (1990). “Türkiye’de Devlet, Sınıflar ve Bürokrasi: Çağlar Keyder’in Kitabının Düşündürdükleri” [Kitap Eleştirisi]. *Marksizm ve Gelecek*, 3, 61-73.
- Boratav, K. (2004). *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2002*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Bozkurt, M. E. ([1940] 2000). *Atatürk İhtilâli* (Cilt: I-II-III). İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık.
- Callinicos, A. (2011). *Toplum Kuramı: Tarihsel Bir Bakış*. (Y. Tezgiden, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Comte, A. (1974). *The Positive Philosophy*. (H. Martineau, Trans.). New York: AMS Press Inc.
- Comte, A. (2001). *Pozitif Felsefe Kursları*. (E. Ataçay, Çev.). İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Cora, Y. T. (2013). “A Muslim Great Merchant (Tüccar) Family in the Late Ottoman Empire: A Case Study of the Nemlizedes, 1860-1930”. *International Journal of Turkish Studies*, 19, 1-29.
- Cora, Y. T. (2015a). “Doğu’da Kürt-Ermeni Çatışmasının Sosyoekonomik Arkaplanı”. F. Adanır ve O. Özel, (Haz.), *1915: Siyaset, Tehcir ve Soykırım* içinde (126-139). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Cora, Y. T. (2015b). “Osmanlı Taşrasındaki Ermeniler Üzerine Olan Tarihyazımında Sınıf Analizinin Eksikliği”. *Praksis*, 39, 23-44.

- Criss, N. B. (2008). *İşgal Altında İstanbul*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çavdar, T. (1992). *Türkiye’de Liberalizm (1860-1990)*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Çavdar, T. (2003). *Türkiye Ekonomisinin Tarihi: 1900-1960*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Çelik, A. (2014). “Betonlar İşçileri Yedi!”. Erişim Tarihi: 16.03.2017. Erişim adresi: <http://t24.com.tr/yazarlar/aziz-celik/betonlar-iscileri-yedi,10119>
- Çetinkaya, Y. D. (2004). *1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çetinkaya, Y. D. (2008). “1908 Devrimi’nde Kamusal Alan ve Kitle Siyasetinde Dönüşüm”. *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 38, 125-140.
- Çetinkaya, Y. D. (2010). “1908 Devrimi ve Toplumsal Seferberlik”. F. Ergut, (Ed.), *II. Meşrutiyet’i Yeniden Düşünmek* içinde (13-27). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Çetinkaya, Y. D. (2014). “ ‘Sefaletten İhyaya’: Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi ve E. P. Thompson”. *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 17, 201-221.
- Çetinkaya, Y. D. ve Alkan, M. Ö. (Ed.). (2015). *Tanzimat’tan Günümüze Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi 1839-2014: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Alanlar, Yeni Sorunlar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Çetinoğlu, A. S. (2009). *Varlık Vergisi 1942-1944: Ekonomik ve Kültürel Jenosid*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Çiğdem, A. (2007). “ ‘Türk Batılılaşması’nı Açıklayıcı Bir Kavram: Türk Başkalığı: Batılılaşma, Modernite ve Modernizasyon”. T. Bora ve M. Gültekinil, (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce – Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık* içinde (68-81). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çulhaoğlu, M. (1996). *Bir Mirasın Güncelliği: Tarih Türkiye Sosyalizm*. Ankara: Doruk Yayıncılık.

- Çulhaoğlu, M. (2002a). *Doğruda Durmanın Felsefesi: Seçme Yazılar: 1970-2000* (Cilt: 1). İstanbul: YGS Yayınları.
- Çulhaoğlu, M. (2002b). *Doğruda Durmanın Felsefesi: Seçme Yazılar: 1970-2000* (Cilt: 2). İstanbul: YGS Yayınları.
- Çulhaoğlu, M. (2007). “Modernleşme, Batılılaşma ve Türk Solu”. T. Bora ve M. Gültekingil, (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce – Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık* içinde (170-188). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çulhaoğlu, M. (2012). “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Modernleşme: Elitlerin Zorlaması mı?”. *Gelenek*, 117 (Türkiye’de Modernleşme: Katı Olan Her Şey Buharlaştı mı?), 7-20.
- Demir, F. (1996). “II. Meşrutiyet Döneminde İzmir’de Hürriyet ve İtilâf Fırkası”. *Kebikeç*, 4, 119-127.
- Demir, F. (2007). *Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri: 1908-1914*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Demirci, H. A. (2017). “1908 Parlamentosu’na Göre Meşrutiyetin Değerleri ve İlkeleri”. S. Akşin, S. Balcı ve B. Ünlü, (Ed.), *100. Yılında Jön Türk Devrimi* içinde (307-332). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Devrim. (1969). “Bildiri”. *Devrim*, 1.
- Dinler, D. (2003). “Türkiye’de Güçlü Devlet Geleneği Tezinin Eleştirisi”. *Praksis*, 9, 17-54.
- Divitçioğlu, S. ([1967] 2010). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Durkheim, É. (2004). *Ahlâk Eğitimi*. (O. Adanır, Çev.). İzmir: Dokuz Eylül Yayınları,
- Eagleton, T. (1996). *İdeoloji*. (M. Özcan, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Eldem, E. (2013). “Osmanlı Tarihini Türklerden Kurtarmak”. *Cogito*, 73, 1-23.

- Emiroğlu, K. (2001). *Anadolu'da Devrim Günleri: II. Meşrutiyet'in İlânı*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Engin, M. S. (1938). *Kemalizm İnkilâbının Prensipleri: Büyük Türk Medeniyetinin Tarihi ve Sosyolojik Tetkikine Methal* (Cilt: 1). İstanbul: İstanbul Cumhuriyet Matbaası.
- Ergur, A. (2009). "Türkiye'de Siyasî Düşüncenin Gelişmesinde Fransız Etkisi". T. Bora ve M. Gültekingil, (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce – Cilt 9: Dönemler ve Zihniyetler* içinde (927-944). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Eroğul, C. (2003). "Söyleşi: 'Beş Günde Bir Ömür'" *Sadun Aren'e 80. Yaş Armağanı* içinde (65-200). Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları.
- Eroğul, C. (2017). "1908 Devrimi'ni İzleyen Anayasa Değişiklikleri". S. Akşin, S. Balcı ve B. Ünlü, (Ed.), *100. Yılında Jön Türk Devrimi* içinde (85-139). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ersoy, M. A. (2009). *Safahat*. Ankara: Hece Yayınları.
- Ertürk Keskin, N. (2009). *Türkiye'de Devletin Toprak Üzerinde Örgütlenmesi*. Ankara: Tan Yayınları.
- Esin, T. (2016). "Hristiyan Malları ve Ziraat Bankası (1914-1919)". *Kebikeç*, 42, 49-82.
- Farooqi, S. (2010a). *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*. (A. Berktaş, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Farooqi, S. (2010b). *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*. (E. Kılıç, çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Fişek, K. (2016). *Das Yönetim: Devlet, İktidar ve Bürokrasinin Marksist Analizi*. (L. Demirelli ve R. Aydın, Der.). Ankara: Notabene Yayınları.
- Furet, F. (2013). *Devrim'in Yorumu: Fransız Devrimine Üç Yaklaşım Biçimi*. (A. Kuyaş, Çev.). İstanbul: Doğu Batı Yayınları.

- Giddens, A. (1994). *Modernliğin Sonuçları*. (E. Kuşdil, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gökalp, Z. (2013). *Hars ve Medeniyet*. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
- Gözaydın, İ. B. (2007). “Türkiye Hukukunun Batılılaşması”. T. Bora ve M. Gültekingil, (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce – Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık* içinde (286-297). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gülsunar, E. (2015). *Jakobenizm ve Kemalizm: Eleştirel Bir Karşılaştırma*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Güven, D. (2006). *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında: 6-7 Eylül Olayları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Güzel, M. Ş. (2016). *Türkiye’de İşçi Hareketi: 1908-1984*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Hacısalihoglu, M. (2008). *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Hançerlioğlu, O. (1995). *Düşünce Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Harman, C. (2017). *Halkların Dünya Tarihi: Taş Devri’nden Yeni Binyıla*. (U. Kocabaşoğlu, Çev.). İstanbul: Yordam Kitap.
- Haupt, G. ve Dumont, P. (2013). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalist Hareketler*. (T. Artunkal, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Heper, M. (2012). *Türkiye’de Devlet Geleneği* (N. Soyarık, Çev.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Hobsbawm, E. J. (2009a). *Fransız Devrimi’ne Bakış: İki Yüz Yıl Sonra Marseillaise’in Yankıları*. (O. Akinhay, Çev.). İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Hobsbawm, E. J. (2009b). *Tarih Üzerine*. (O. Akinhay, Çev.). İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Hobsbawm, E. (2012). *Sermaye Çağı: 1848-1875*. (M. S. Şener, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

- İnalcık, H. (2017). “II. Meşrutiyet: Anayasa Rejimi Geliyor, Cumhuriyet Yolu Açılıyor”. S. Akşin, S. Balcı ve B. Ünlü, (Ed.), *100. Yılında Jön Türk Devrimi* içinde (3-10). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnan, A. ([1959] 2009). *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnsel, A. (1999). “Otoritarizmin Sürekliliği” [elektronik versiyon]. *Birikim*, 125-126, 143-166. Erişim Tarihi: 02.01.2018. Erişim Adresi: [http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/4745/otoritarizmin-surekliligi#.wrvxpijfk-m](http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/4745/otoritarizmin-surekliligi#.wrvxpijfk-m-surekliligi#.wrvxpijfk-m)
- İnsel, A. ve Kıvanç, Ü. (2008). “Ahmet Insel ve Ümit Kıvanç ile Söyleşi: Çözüm Sosyal Ayaklanmada” (söyleşen: K. Genç) [Elektronik Versiyon]. *Sabah Pazar Eki* (17.08.2008). Erişim Tarihi: 02.01.2018. Erişim Adresi: <http://www.birikimdergisi.com/guncel-yazilar/262/ahmet-insel-ve-umit-kivanc-ile-soylesi-cozum-sosyal-ayaklanmada#.wrvizijfk-m9>
- İnönü, İ. (1993). *İsmet İnönü’nün TBMM’deki Konuşmaları: 1920-1973 (Cilt 2: 1939-1960)*. Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu.
- Jusdanis, G. (1998). *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür: Milli Edebiyatın İcat Edilişi*. (T. Birkan, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1970). *Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Kansu, A. (2002). *1908 Devrimi*. (A. Erbal, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kansu, A. (2009a). “Prens Sabahaddin’in Düşünsel Kaynakları ve Aşırı-Muhafazakâr Düşüncenin İthali”. T. Bora ve M. Gültekingil, (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce – Cilt 1: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi* içinde (156-165). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kansu, A. (2009b). “20. Yüzyıl Başı Türk Düşünce Hayatında Liberalizm”. T. Bora ve M. Gültekingil, (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce – Cilt 1: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi* içinde (277-295). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Kansu, A. (2016). *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1914* (S. Somuncuoğlu, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karaosmanoğlu, Y. K. (1984). *Politikada 45 Yıl*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karaosmanoğlu, Y. K. ([1928] 2004). *Sodom ve Gomore*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karaosmanoğlu, Y. K. ([1934] 2015). *Ankara*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kars, H. Z. (1997). *1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Kaya, S. Y. (2014). *Land Use, Peasants and The Republic: Debates on Land Reform in Turkey, 1923-1945*. Unpublished Ph. D. Thesis, The Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University.
- Kaya, S. Y. (2015). “İskân ve Toprak Dağıtım Politikaları Işığında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu”. *Journal of Life Economics*, 2 (3), 77-105. DOI: 10.15637/jlecon.83
- Kaynar, M. K. (2009). *Tarihin İnşası ve Siyaset: Yazılar*. Adımlar Yayınevi.
- Kaynar, M. K. (2017). “Uzayıp Giden O Tren Yolları”. Erişim Tarihi: 10.12.2017. Erişim Adresi: <http://www.metekaankaynar.com/yazilar.php?d=0&id=337>
- Kaynar, M. K. (2018). “Bir ‘Kamu Kurumun’dan Bir ‘Siyasi Parti’ye Cumhuriyet Halk Partisi’nde Dönüşümü Okumak”. *Ayrıntı*, 25, 63-74.
- Kerimoğlu, H. T. (2006). “1913-1914 Rumlara Karşı Boykot ve Hüseyin Kazım Bey’in Bir Risalesi”. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, V (13), 91-107.
- Keyder, Ç. (2014). *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Keyman, E. F. ve İçduygu, A. (1998). “Türk Modernleşmesi ve Ulusal Kimlik Sorunu: Anayasal Vatandaşlık ve Demokratik Açılım Olasılığı”. A. Ünsal, (Ed.), *75 Yılda Tebaa’dan Yurttaş’a Doğru* içinde (169-180). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- Kocabaşoğlu, U. (2017). “Hürriyet’in Basması Kadar Basını da Ünlüdür...”. S. Akşin, S. Balcı ve B. Ünlü, (Ed.), *100. Yılında Jön Türk Devrimi* içinde (163-209). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Konan, B. (2015). “Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme”. *AÜHDF*, 64 (1), 171-193.
- Koyuncu-Lorasdağı, B. ve Onur-İnce, H. (2004). “Avrupa Merkezilik Üzerinden Uygarlık Kavramına İki Farklı Bakış: Norbert Elias ve Cemil Meriç”. *Doğu Batı*, (7) 29, 243-270.
- Kudret, C. (2000). *Abdülhamit Döneminde Sansür* (Cilt: I-II). İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık.
- Küçük, Y. (1985). *Bilim ve Edebiyat*. Ankara: Tekin Yayınevi.
- Küçükömer, İ. (1994). ‘*Batılaşma*’: *Düzenin Yabancılaşması*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Küçükömer, İ. (2009). *Sivil Toplum Yazıları*. İstanbul: Profil Kitap.
- Laçiner, Ö. (1998). “Cumhuriyet Devrim mi?” [Elektronik Versiyon]. *Birikim*, 115, 3-8. Erişim Tarihi: 11.12.2017. Erişim adresi: <http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/6363/cumhuriyet-devrim-mi#.wruolyjfk8>
- Laçiner, Ö. (2000). “Susurluk-Çakıcı-Hizbullah... Derin Devlet – Derin Toplum” [Elektronik Versiyon]. *Birikim*, 130, 3-10. Erişim Tarihi: 28.11.2017. Erişim Adresi: <http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/5840/susurluk-cakici-hizbullah-derin-devlet-derin-toplum#.wrt1yojfk8>
- Laçiner, Ö. (2007). “27 Nisan Muhtırası, Seçimler: ‘Aristokratlar’ ile Burjuvazi Mücadelesinde Son Aşamaya Doğru...” [Elektronik Versiyon]. *Birikim*, 218, 3-9. Erişim Tarihi: 28.11.2017. Erişim Adresi: <http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/4917/27-nisan-muhtirasi-secimler-aristokratlar-ile-burjuvazi-mucadelesinde-son-asamaya-dogru#.wrtqiyjfk8>

- Lipset, S. M. (1959). "Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy". *The American Political Science Review*, 53 (1), 69-105.
- Lowry, H. W. (2010). *Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı*. (K. Tanrıyar, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Löwy, M. (2010). *The Politics of Combined and Uneven Development: The Theory of Permanent Revolution*. Chicago, Illionis: Haymarket Books.
- Makal, A. (2015). *Ameleden İşçiye: Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mandel, E. (1993). "Eşitsiz Gelişme". (A. Doğan, Çev.). T. Bottomore, (Yay. Yön.), *Marxist Düşünce Sözlüğü* içinde (206). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1991a). *Türk Modernleşmesi: Makaleler 4*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1991b). *Türkiye'de Din ve Siyaset: Makaleler 3*. (M. Türköne ve T. Önder, Der.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1994). *Siyasal ve Sosyal Bilimler: Makaleler 2*. (M. Türköne ve T. Önder, Der.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1999a). *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1999b). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset: Makaleler 1*. (M. Türköne ve T. Önder, Der.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2008). *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri: 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2013). *Türkiye, İslam ve Sekülerizm: Makaleler 5*. (E. Gen ve M. Bozluolcay, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marx, K. ([1859] 1976). "Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı'ya Önsöz", K. Marx ve F. Engels, *Seçme Yapıtlar* (Cilt: 1) içinde (606-612). Ankara: Sol Yayınları.
- Meriç, C. (2011). *Mağaradakiler*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Meriç, C. (2013). *Bu Ülke*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mooers, C. (1997). *Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu: Mutlakçılık, Devrim ve İngiltere, Fransa, Almanya'da Kapitalizmin Yükselişi*. (B. S. Şener, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Moore, B., (2012). *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri: Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü*. (Ş. Tekeli ve A. Şenel, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Moran, B. (2001). *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış (Cilt 1: Ahmet Mithat'tan Ahmet Hamdi Tanpınar'a)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mumcu, U. ve Aybar, M. (1993). *Aybar ile Söyleşi: Sosyalizm ve Bağımsızlık*. Ankara: Tekin Yayınevi.
- Mutman, M. (2007). “Şarkiyatçılık / Oryantalizm”. T. Bora ve M. Gültekingil, (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce – Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık* içinde (189-211). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Noviçev, A. D. (1979). *Osmanlı İmparatorluğu’nun Yarı-Sömürgeleşmesi*. (N. Dinçer, Çev.). Ankara: Onur Yayınları.
- Oktay, C. (2009). “Bizans Siyasî İdeolojisi’nden Osmanlı Siyasî İdeolojisi’ne”. T. Bora ve M. Gültekingil, (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce – Cilt 1: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi* (29-36). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Okutan, M. Ç. (2009). *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Ollman, B. (2006). *Diylektiğin Dansı: Marx’ın Yönteminde Adımlar*. (C. Saraçoğlu, Çev.). İstanbul: Yordam Kitap.
- Ollman, B. (2008). *Diylektik Soruşturmalar*. (C. Saraçoğlu, Çev.). İstanbul: Yordam Kitap.

- Oyan, O. (2016). *Feodalizmden Kapitalizme, Osmanlı'dan Türkiye'ye*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Ökçün, A. G. (1971). *Türkiye İktisat Kongresi (1923-İzmir): Haberler-Belgeler-Yorumlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Ökçün, A. G. (1975). "Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı, 1913". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 30 (1), 25-44.
- Ökçün, A. G. (1982). *Ta'til-i Eşgal Kanunu, 1909: Belgeler-Yorumlar*. Ankara: AÜ SBF Basın ve Yayın Yüksekokulu Basımevi.
- Özlem, D. (2007). "Türkiye'de Pozitivizm ve Siyaset". T. Bora ve M. Gültekingil, (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce – Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık* içinde (452-464). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pamuk, Ş. (1993). *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi: 1500-1914*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Parla, J. (2009). "Tanzimat Edebiyatı'nda Siyasî Fikirler". T. Bora ve M. Gültekingil, (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce – Cilt 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* içinde (223-232). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Parvus Efendi (2005). *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*. (M. Sencer, Der.). İstanbul: İleri Yayınları.
- Peker, R. ([1935] 1984). *İnkılâp Dersleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Petrosyan, Y. A. (1974). *Sovyet Gözüyle Jöntürkler*. (M. Beyhan ve A. Hacıhasanoğlu, Çev.). Ankara: Bilgi Yayınları.
- Plehanov, G. V. ([1897-1898] 1982). *Tarihte Bireyin Rolü*. (İ. Altınsay, Çev.). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Quataert, D. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu: 1700-1922*. (A. Berktaş, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Quataert, D. (2013). *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*. (T. Güney, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Quataert, D. (2017). *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*. (S. Tekay, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Quataert, D. ve Zürcher, E. J. (Der.). (2017). *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'si'ne İşçiler: 1839-1950*. (C. Ekiz, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Recaizade Mahmut Ekrem ([1898] 2014). *Araba Sevdası*. (F. Altuğ, Haz.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Resneli Niyazi (2017). *Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı*. Ankara: Panama Yayıncılık.
- Reyhan, C. (2006). “Adem-i Merkeziyet: Bir Kavramın İçerik Analizi”. *Folklor/Edebiyat*, 12 (46), 207-223.
- Reyhan, C. (2007a). *Osmanlı'da İki Tarz-ı İdare*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Reyhan, C. (2007b). “Türkiye’de Yüzyıllık Gündem: Federalizm”. *Memleket Siyaset Yönetim*, 2 (5), 107-118.
- Reyhan, C. (2008). *Türkiye’de Liberalizmin Kökenleri*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Safa, P. ([1958] 1981). *Türk İnkılabına Bakışlar*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Said Halim Paşa (t.y.). *Buhranlarımız*. (M. E. Düздаğ, Haz.). İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Sander, O. (2003). *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918’e*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Savran, S. (1985). “Osmanlı’dan Cumhuriyete: Türkiye’de Burjuva Devrimi Sorunu”. *Onbirinci Tez*, 1, 172-214.
- Savran, S. (1986a). “Sol Liberalizm: Maddeci Bir Eleştiriye Doğru”. *Onbirinci Tez*, 2, 10-40.

- Savran, S. (1986b). “Azgelişmişlik: Eşitsiz ve Bileşik Gelişme”. *Onbirinci Tez*, 3, 49-72.
- Savran, S. ([1992] 2011a). *Türkiye’de Sınıf Mücadeleleri (Cilt 1: 1908-1980)*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Savran, S. (2011b). *Kod Adı Küreselleşme: 21. Yüzyılda Emperyalizm*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Skocpol, T. (2004). *Devlet ve Toplumsal Devrimler: Fransa, Rusya ve Çin’in Karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi*. (S. E. Türközü, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Somel, S. A. (2009). “Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913)”. T. Bora ve M. Gültekingil, (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce – Cilt 1: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi* içinde (88-116). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sönmez, E. (2010). “Klasik Dönem Osmanlı Tarihi Çalışmalarında Max Weber Etkisi”. *Praksis*, 23, 39-62.
- Şenel, A. (1998). *Çağdaş Siyasal Akımlar*. Ankara: İmaj Yayıncılık.
- Şener, M. (2010). *Türkiye Solunda Üç Tarz-ı Siyaset: Yön, MDD ve TİP*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Şener, M. (2015). “1923-1945: Burjuva Uygarlığının Peşinde”. G. Atılgan, C. Saraçoğlu ve A. Uslu, (Haz.), *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat* içinde (195-339). İstanbul: Yordam Kitap.
- Şinasi ([1860] 2016). *Şair Evlenmesi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Şişmanov, D. (1990). *Türkiye İşçi ve Sosyalist Hareketi: Kısa Tarih (1908-1965)*. (A. Zarakoğlu ve R. Zarakoğlu, Çev.). İstanbul: Belge Yayınları.
- Tahir, K. ([1965] 1995). *Yorgun Savaşçı*. Ankara: Tekin Yayınevi.
- Tahir, K. ([1967] 2005). *Devlet Ana*. İstanbul: İthaki Yayınları.

Tanpınar, A. H. ([1948] 2003). *Huzur*. İstanbul: Dergah Yayınları.

Tanyol, C. (1962a). “Şahsî Teşebbüs İmkânı”. *Cumhuriyet* (17.08.1962).

Tanyol, C. (1962b). “Türkiye’de Burjuva Meselesi”. *Yön*, 44, 6.

Tanyol, C. (1962c). “Türkiye’de Mülkiyet Meselesi”. *Yön*, 46, 7.

Tekeli, İ. (1972). “Osmanlı İmparatorluğunda Şehrin Kurumsallaşmış Dış İlişkileri” [Elektronik Versiyon]. Erişim Tarihi: 02.01.2018. Erişim Adresi: https://www.academia.edu/32139628/Osmanlı_İmparatorluğunda_Şehrin_Kurumsallaşmış_Dış_İlişkileri

Tekeli, İ. (1999). “Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Modernitesinde Planlamanın Yeri” [Bildiri], [Elektronik Versiyon]. *Kamu Yönetiminde Planlamanın Kurumsallaşması* (8-10 Haziran 1999), 135-151. Erişim Tarihi: 13.11.2016. Erişim adresi: https://www.academia.edu/30885676/osmanlı_ve_erken_cumhuriyet_modernitesinde_planlamanın_yeri

Tekeli, İ. (2000). “Reform Düşüncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Reformları Üzerine Çözömler” [Elektronik Versiyon]. Erişim tarihi: 13.11.2017. Erişim adresi: https://www.academia.edu/30805711/reform_düşüncesi_ile_osmanlı_ve_cumhuriyet_dönemi_reformları_üzerine_çözömler

Tekeli, İ. (2005). “Cumhuriyetin Çağdaşlaşma Projesinin Mekansal Boyutu Üzerine Bir Değerlendirme” [Bildiri]. *V. Türk Kültürü Kongresi: Cumhuriyetten Günümüze Türk Kültürünün Dünü, Bugünü ve Geleceği* (17.12.2002). A. A. Yasa, (Haz.), *Mimari ve Çevre Kültürü* (Cilt: VIII) içinde 3-22. Ankara: Ankara Kültür Merkezi.

Tekeli, İ. (2007). “Türkiye’de Siyasal Düşüncenin Gelişimi Konusunda Bir Üst Anlatı”. T. Bora ve M. Gültekingil, (Ed.), *Türkiye’de Siyasal Düşünce – Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık* içinde (19-42). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (1989). “1923 Yılında İstanbul’un İktisâdî Durumu ve İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası İktisat Komisyonu Raporu” [Bildiri]. *Tarih Boyunca İstanbul Semineri (29 Mayıs – 1 Haziran 1988): Bildiriler* içinde. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (2003). *Cumhuriyetin Harcı – Cilt 1: Köktenci Modernitenin Doğuşu*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (2004a). *Cumhuriyetin Harcı – Cilt 2: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (2004b). *Cumhuriyetin Harcı – Cilt 3: Modernitenin Altyapısı Oluşurken*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (2007). “Çiftçiye Topraklandırma Kanunu’nun Çıkarılması”. *Kebikeç*, 23, 209-246.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (2010). “Bir Başkaldırı Odağı ve Ortamı Olarak Selanik ve Makedonya”. M. Ö. Alkan, (Haz.), *Tarık Zafer Tunaya Anısına: Yadigâr-ı Meşrutiyet* içinde (213-245). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tevfik Fikret ([1911] 2012). *Halûk’un Defteri*. (K. Bek, Haz.). İstanbul: Bordo Siyah Yayınları.
- Timur, T. (2000). *Sürüden Ayrılanlar: Siyasal İktidar Aydın Tarih ve Özgürlük*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Timur, T. (2010a). *Osmanlı Çalışmaları: İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Timur, T. (2010b). *Osmanlı Toplumsal Düzeni*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Timur, T. (2013). *Türk Devrimi ve Sonrası*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Timur, T. (2014). *Marx-Engels ve Osmanlı Toplumu*. İstanbul: Yordam Kitap.

- Timur, T. (2017). “Uluslaşma Süreci, İttihatçılık ve Devrim”. S. Akşin, S. Balcı ve B. Ünlü, (Ed.), *100. Yılında Jön Türk Devrimi* içinde (39-60). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tokay, G. (1996). *Makedonya Sorunu: Jön Türk İhtilalinin Kökenleri*. İstanbul: Afa Yayınları.
- Toker, N. ve Tekin, S. (2007). “Batıcı Siyasî Düşüncenin Karakteristikleri ve Evreleri: ‘Kamusuz Cumhuriyet’ten ‘Kamusuz Demokrasi’ye”. T. Bora ve M. Gültekingil, (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce – Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık* içinde (82-106). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Toprak, Z. (1980). “Türkiye’de Korporatizmin Doğuşu” [Elektronik Versiyon]. *Toplum ve Bilim*, 12. Erişim Tarihi: 01.10.2017. Erişim Adresi: http://www.academia.edu/22876192/Türkiye_de_Korporatizmin_Dogusu
- Toprak, Z. (1981). “1909 Tatil-i Eşgâl Kanunu ve Grev Yasağı”. *Toplum ve Bilim*, 13, 141-156.
- Toprak, Z. (1985). “İslâm ve İktisat: 1913-1914 Müslüman Boykotajı”. *Toplum ve Bilim*, 29-30, 179-199.
- Toprak, Z. (1990). “Osmanlı’da ‘Ecnebi’ Ticaret Odaları”. *Finans Dünyası*, (Şubat, 1990), 78-81.
- Toprak, Z. (1997). “Bolşevik İttihatçılar ve İslam Komiterni: İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı (İttihad-ı Selamet-i İslam). *Toplumsal Tarih*, 43, 6-13.
- Toprak, Z. (1998). “Osmanlı Bankası ve ‘Tarihten İzler’”. *Toplumsal Tarih*, 50, 15-22.
- Toprak, Z. (2009). “Osmanlı’da Toplumbilimin Doğuşu”. T. Bora ve M. Gültekingil, (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce – Cilt 1: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi* içinde (310-334). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Toprak, Z. (2010). “Millî İktisadın Temelleri: 1909 Bursa Sergisi ve Yerli Mallar”. M. Ö. Alkan, (Ed.), *Tarık Zafer Tunaya Anısına: Yadigâr-ı Meşrutiyet* içinde (247-257). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Toprak, Z. (2012a). “Türkiye’de Çağdaş Tarihçilik ve Eric Hobsbawm Faktörü”. *Toplumsal Tarih*, 227, 36-49.
- Toprak, Z. ([1982] 2012b). *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Toprak, Z. (2013a). “Balkan Harbi, Düşman Algısı ve İkonografya” [Bildiri], [Elektronik Versiyon]. *Savaştan Barışa Balkan Savaşları - 100. Yıl Sempozyum Bildirileri* içinde. İzmir: Konak Belediyesi Kültür Yayınları. Erişim Tarihi: 02.04.2017. Erişim Adresi: https://www.academia.edu/22834451/Balkan_Harbi_Düşman_Algısı_ve_İkonografya
- Toprak, Z. (2013b). “Psikolojiden Sosyolojiye: Türkiye’de Durkheim Sosyolojisinin Doğuşu”. *Toplumsal Tarih*, 238, 22-32.
- Toprak, Z. (2016a). “Osmanlı Devleti’nden Cumhuriyet Türkiye’si’ne Mali Egemenlik Sorunu (1876-1945)”. *Toplumsal Tarih*, 276, 56-71.
- Toprak, Z. (2016b). *Türkiye’de İşçi Sınıfı: 1908-1946*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Toprak, Z. (2017a). “Erken Cumhuriyet, Nüfus Sorunu ve Çocuk Ölümleri”. *Toplumsal Tarih*, 281, 22-31.
- Toprak, Z. (2017b). “Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’si’ne Sosyolojinin Evrimi: 1908: 1945” [Elektronik Versiyon]. H. Erbaş, (Ed.), *Sosyal Bilimler Tarihini Keşfediyor: DTCF Bilim Çevresi ve Sonrası* içinde (43-74). Bursa: Sentez Yayın ve Dağıtım ve Öğretim Kurumları. Erişim Tarihi: 11.01.2018. Erişim Adresi: https://www.academia.edu/33261465/Osmanlıdan_Cumhuriyet_Türkiyesine_Sosyolojinin_Evrimi_1908-1945

- Tökin, İ. H. ([1934] 2004). “Millet İçinde Sınıf Meselesi (2)”. G. Fırat, (Haz.), *Kadro: Seçmeler* içinde (704-710). İstanbul: İleri Yayınları. (Eserin orijinali, *Kadro*’nun 26. sayısındadır)
- Tör, V. N. ([1932a] 2004). “Müstemleke İktisadiyatından Millet İktisadiyatına”. G. Fırat, (Haz.), *Kadro: Seçmeler* içinde (48-51). İstanbul: İleri Yayınları. (Eserin orijinali, *Kadro*’nun 1. sayısındadır)
- Tör, V. N. ([1932b] 2004). “Müstemleke İktisadiyatından Millet İktisadiyatına (2)”. G. Fırat, (Haz.), *Kadro: Seçmeler* içinde (71-75). İstanbul: İleri Yayınları. (Eserin orijinali, *Kadro*’nun 2. sayısındadır).
- Tör, V. D. ([1932c] 2004). “Değişen Cihan Münasebetleri İçinde Türkiye”. G. Fırat, (Haz.), *Kadro: Seçmeler* içinde (131-156). İstanbul: İleri Yayınları. (Eserin orijinali, *Kadro*’nun 5. sayısındadır)
- Tör, V. D. ([1932d] 2004). “Sınıflaşmamak ve İktisat Siyaseti”. G. Fırat, (Haz.), *Kadro: Seçmeler* içinde (291-294). İstanbul: İleri Yayınları. (Eserin orijinali, *Kadro*’nun 11. sayısındadır).
- Tör, V. N. ([1933a] 2004). “Devletin Yapıcılık ve İdarecilik Kudretine İnanmak Lâzım”. G. Fırat, (Haz.), *Kadro: Seçmeler* içinde (395-400). İstanbul: İleri Yayınları. (Eserin orijinali, *Kadro*’nun 15. sayısındadır)
- Tör, V. N. ([1933b] 2004). “Millî Kurtuluş Hareketleri ve Buhran”. G. Fırat, (Haz.), *Kadro: Seçmeler* içinde (469-473). İstanbul: İleri Yayınları. (Eserin orijinali, *Kadro*’nun 18. sayısındadır)
- Tör, V. N. ([1933c] 2004). “Sanayileşme Davası”. G. Fırat, (Haz.), *Kadro: Seçmeler içinde* (659-662). İstanbul: İleri Yayınları. (Eserin orijinali, *Kadro*’nun 24. sayısındadır)
- Troçki, L. ([1931] 1998). *Rus Devriminin Tarihi (Cilt 1: Şubat Devrimi: Çarlığın Devrilmesi)*. (B. Tanatar, Çev.). İstanbul: Yazın Yayıncılık.
- Tunçay, M. (2009a). *Türkiye’de Sol Akımlar (1908-1925) (Cilt: 1)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Tunçay, M. (2009b). *Türkiye’de Sol Akımlar (1925-1936) (Cilt: 2)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tural, E. ve Çapar, S. (Ed.). (2015). *1864 Vilayet Nizamnamesi*. Ankara: TODAİE ve TİAV.
- Turan, Ö. (2017). “Ahmed Rıza ve Postkolonyal Bağlam”. S. Akşin, S. Balcı ve B. Ünlü, (Ed.), *100. Yılında Jön Türk Devrimi içinde (585-599)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Turhan, M. (1980). *Garplılaşmanın Neresindeyiz?*. İstanbul: Yağmur Yayınları.
- Uçar, Ö. (2010). *The Historiography of Young Turk Revolution & The Problem of Bourgeois Revolutions*. Unpublished Master Thesis, The Graduate School of Socian Sciences of Middle East Technical University.
- Uçar, Ö. (2013). “Türkiye’de Tarih yazımı ve Burjuva Devrimleri: Bazı Gereksiz Kıstaslar”. *Tarih ve Toplum-Yeni Yaklaşımlar*, 16, 145-178.
- Uslu, A. (2010). “Gölgelemiş Özgürlük: On Dokuzuncu Yüzyıl Liberalizmine Bir Bakış”. *Praksis*, 23, 9-37.
- Uslu, A. ve Aytekin E. A. (2015). “1909-1923 Burjuva Devriminin ve Savaşın Belirsiz Sınırlarında”. G. Atılgan, C. Saraçoğlu ve A. Uslu, (Haz.), *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat içinde (89-193)*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Ülker, E. (2016). “İşgal İstanbul’unda Müdafaa-i Milliye’nin Kuruluşu Üzerine Bir Değerlendirme: İttihatçılar, Komünistler, Sosyalistler”. *Kebikeç*, 41, 67-94.
- Ülken, H. Z. ([1948] 2008). *Millet ve Tarih Şuuru*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Üstel, F. (2016). “*Makbul Vatandaş*”ın Peşinde: II. Meşrutiyet’ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Wood, E. M. (2006). *Sermaye İmparatorluğu*. (S. Oğuz, Çev.). Ankara: Epos Yayınları.

Wood, E. M. (2012). *Özgürlük ve Mülkiyet: Rönesans'tan Aydınlanma'ya Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi*. (O. Köymen, Çev.). İstanbul: Yordam Kitap.

Yalman, G. (2002). "The Turkish State and Bourgeoisie in Historical Perspective: A Relativist Paradigm or a Panoply of Hegemonic Strategies?". N. Balkan ve S. Savran, (Ed.), *The Politics of Permanent Crisis: Class, Ideology and State in Turkey* içinde (21-54). New York: Nova Science Publishers.

Yılmaz, F. (2009). "Türk Sağı ve Ekonomi Fikri". T. Bora ve M. Gültekingil, (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce – Cilt 9: Dönemler ve Zihniyetler* içinde (474-496). İstanbul: İletişim Yayınları.

Yön (1961). "Bildiri". *Yön*, 1, 12-13.

Zürcher, E. J. (2000). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. (Y. S. Gönen, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Zürcher, E. J. (2011). *Millî Mücadelede İttihatçılık* (N. Salihoğlu, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

EK 1: ORJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 05/07/2018

Tez Başlığı: OSMANLI-TÜRKİYE MODERNLEŞME TARTIŞMALARINDA YÖNTEM SORUNSAĞI

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 300 sayfalık kısmına ilişkin, 05/07/2018 tarihinde tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 1'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- ☒ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç
- 2- ☒ Kaynakça hariç
- 3- ☒ Alıntılar hariç
- 4- ☐ Alıntılar dâhil
- 5- ☒ 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Adı Soyadı: Anıl VAREL
Öğrenci No: N11249966
Anabilim Dalı: Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Programı: Siyaset Bilimi
Statüsü: ☒ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.

Tarih ve İmza

05.07.2018

DANIŞMAN ONAYI

Uygundur

Prof. Dr. Berrin KOYUNCU-LORASDAĞI

EK 2: ORIGINALITY REPORT

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
Ph.D. DISSERTATION ORIGINALITY REPORT**

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
POLITICAL SCIENCE AND PUBLIC ADMINISTRATION DEPARTMENT**

Date: 05/07/2018

Thesis Title: THE METHODOLOGICAL PROBLEMATIQUE IN THE OTTOMAN-TURKEY MODERNIZATION DISCUSSIONS

According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 05/07/2018 for the total of 300 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled as above, the similarity index of my thesis is 1 %.

Filtering options applied:

1. ☒ Approval and Declaration sections excluded
2. ☒ Bibliography/Works Cited excluded
3. ☒ Quotes excluded
4. ☐ Quotes included
5. ☒ Match size up to 5 words excluded

I declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports; that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval.

Date and Signature

Name Surname: Anil VAREL
Student No: N11249966
Department: Political Science and Public Administration
Program: Political Science
Status: ☒ Ph.D. ☐ Combined MA/ Ph.D.

05.07.2018

ADVISOR APPROVAL

I approve this report

Prof. Dr. Berrin KOYUNCU-LORASDAĞI

EK 3: ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU

**HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU**

**HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ ve KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA**

Tarih: 05/07/2018

Tez Başlığı: OSMANLI-TÜRKİYE MODERNLEŞME TARTIŞMALARINDA YÖNTEM SORUNSAĞI

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, mülakat, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kurul/Komisyon'dan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Adı Soyadı: Anıl Vareli
Öğrenci No: N11249966
Anabilim Dalı: Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Programı: Siyaset Bilimi
Statüsü: ☐ Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐ Bütünleşik Doktora

Tarih ve İmza

05.07.2018

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

Bu tez, anket ve mülakat üzere bir alan çalışması olarak değerlendirilmektedir.

Prof. Dr. Berrin KOYUNCU-LORASDAĞI

Detaylı Bilgi: <http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr>

Telefon: 0-312-2976860

Faks: 0-3122992147

E-posta: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr

EK 4: ETHICS COMMISSION FORM FOR THESIS

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
ETHICS COMMISSION FORM FOR THESIS**

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
POLITICAL SCIENCE and PUBLIC ADMINISTRATION DEPARTMENT**

Date: 05/07/2018

Thesis Title: THE METHODOLOGICAL PROBLEMATIQUE IN THE OTTOMAN-TURKEY MODERNIZATION DISCUSSIONS

My thesis work related to the title above:

1. Does not perform experimentation on animals or people.
2. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.).
3. Does not involve any interference of the body's integrity.
4. Is not based on observational and descriptive research (survey, interview, measures/scales, data scanning, system-model development).

I declare, I have carefully read Hacettepe University's Ethics Regulations and the Commission's Guidelines, and in order to proceed with my thesis according to these regulations I do not have to get permission from the Ethics Board/Commission for anything; in any infringement of the regulations I accept all legal responsibility and I declare that all the information I have provided is true.

I respectfully submit this for approval.

Name Surname: Anil Varel
Student No: N11249966
Department: Political Science and Public Administration
Program: Political Science
Status: ☐ MA ☒ Ph.D. ☐ Combined MA/ Ph.D.

Date and Signature

05.07.2018

ADVISER COMMENTS AND APPROVAL

This thesis is not based on a field study including interviews and surveys.

Prof. Dr. Berrin KOYUNCU-LORASDAĞI

